

**ÖTVEN ÉV
BUDA ÉS PEST
IRODALMI ÉLETÉBŐL
1780—1830**

A M. T. AKADÉMIÁTÓL JUTALMAZOTT PÁLYAMUNKA

I R T A

WALDAPFEL JÓZSEF

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS ADOMÁNYÁNAK FELHASZNÁLÁSAVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA**

B U D A P E S T, 1 9 3 5.

162938



Sárkány Nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-utca 9. Telefon: 221—90.
Igazgatók: Dr. Wessely Antal és Wessely József.

ELSŐ FEJEZET

Előzmények. Az egyetem Budára költözésének irodalmi jelentősége.

1.

Az 1777-ben Budára áthelyezett s teljes egyetemmé átszervezett főiskolának jogaiba való ünnepélyes beiktatása Mária Terézia koronázásának 40. évfordulóján, 1780. június 25-én, ment végbe. Ily fényes ünnepséget Buda fénykora, Mátyás uralkodása óta nem látott. „Még édes hazánkra nézve olyan ditsőséges, s minden igaz Hazafinak kívánatos tudósítást érdemes Olvasóinak a Magyar Hirmondó nem tehetett, a minéművel most az esztendő második felének elején kedveskedhetik.” — kezdi híradását az első magyar újságíró. Az egész ünnepséget lezáró ünnepi lakomák befejeztével osztogatott ezüstérmek egyik típusának hátlapján alul a következő felirat olvasható: BONAE ARTES. A SIGISMUNDO. ET MATHIA CORV. REGG. BUDAM INDUCTAE. BELLI TERRORE FUGATAE. A M. THERESIA. AUG. REVOCATAE. A. REG. XL. — A műveltséget Zsigmond és Korvin Mátyás királyaink hozták Budára, a háború réme elűzte, Mária Terézia felséges asszonyunk visszahívta.

Valóban az egyetem Budára hozatala volt a kezdete az ősi főváros visszaállításának, mindenekelőtt szellemi középponttá emelkedésének s újkori irodalmi élete kifejlődésének.

Buda és Pest nehezen heverte ki a török dúlásokat, majd a kuruc-labanc csatározások s különféle elemi csapások akadályozták fejlődésüket. De a legmakacsabb aka-

dály a másfél százados hódoltságnak az a következése volt, hogy a kormányzás és a művelődés székhelye a végek közelében állandósult. Ott maradt minden a megszo-
kás folytán s azért, mert a kényszerhelyzetben választott központok Bécshez közelebb voltak. A két városnak, ki-
vált Pestnek anyagi gyarapodása királyi kiváltságaik meg-
újítása után már hamarosan hatalmas arányokban haladt előre. Amint a békés közlekedés lehetővé vált, ide, a Duna mellett, az ország földrajzi középpontjában rövide-
sen ismét a legnagyobbakká fejlődő pesti vásárookra gyűlt az ország gazdasági forgalma. Ugyanekkor politikai és szellemi jelentőség dolgában még mindig messze mögötte maradtak Pozsonynak és Nagyszombatnak, az irodalmi élet közvetlen irányítója pedig Bécs volt.

Mikor a török harcok elmúltával az ország fejlődé-
sének külső feltételei kialakultak, kifelé csak Bécsbe volt nyitva az út a műveltségre vágyakozók előtt. Más kül-
földi egyetemekről a protestáns ifjakat is lehetőleg visz-
szatartották, Mária Terézia pedig mindent megtett, hogy Bécs kultúrájához kösse a magyar arisztokráciát és köz-
nemességet egyaránt. Művelődésünk számára a legnagyobb szerencse is abban a másfelől szomorú következmények-
kel járó tényben van, hogy a magyar nemesség egy része egyszerre fejlett idegen műveltség varázskörébe jutott. Évtizedekre franciás-német szelleművé és érzelművé vált az arisztokrácia legkiválóbb része. De a francia felvilá-
gosodástól áthatott Bécsben eszmélt rá néhány fiatal ne-
mes a tudományok hazai nyelven való ápolásának szük-
séges és sürgős voltára is. Az idegen mozgalom hatása alatt alakult ki bennük tudatos törekvés magyar iroda-
lomnak a „megvilágosodás” érdekében való megteremté-
sére. A kedvezőbb gazdasági viszonyok és a könyvipar és könyvforgalom évtizedek után is sok magyar vállalko-
zást kötött még Bécshez. Míg például az első pesti ma-
gyar újság csak egy, a budai majd pesti magyarszellemű Ephemerides csak három évig tudott fennállni, az 1787-
ben megindult Magyar Kurir közel félszázados pályát fut meg. Pedig virágzása idején 15 évig másodmagával,

7 évig meg épenséggel harmadmagával képviseli Bécsben a magyar hírlapírást.

Itthon a legélénkebb szellemi munka Pozsonyban, a kormányzések székhelyén folyt, német szellemben. Nemcsak Windisch próbálkozott egy pozsonyi tudós társaság alapításával (1761—62). A Germethétől 1732 és 40 közt kezdeményezett Societas Erudita és az 1770-ben előkészített Academia Augusta székhelye is Pozsony lett volna. Ezzel szemben Pest vagy Buda az egyetem áthelyezéséig ily vonatkozásban szóba sem kerülhetett. Jellemző viszont, hogy Fischer Dániel késmárki orvos a legnagyobb forgalmú vásárt, a pestit, használta fel már 1730-ban alkalomul, hogy egy tudós társaság alapítására felszólító írást terjesszen. 1777-ig csak ily vonatkozásban szerepel Pest az akadémiai eszme történetében. Pozsonyban, a politikai élet központjában állandósult először a hazai újságírás (Pressburger Zeitung, 1764.). Itt fejlődött leghatalmasabban a hazai könyvpiar is. A budai és pesti nyomdák részben pozsonyi sajtóvállalatokból váltak ki utóbb. Szinte természetes, hogy az első magyar hírlap is itt, a politikai fővárosban s a legfejlettebb könyvnyomtató-városban indult meg. Nagyszombat, az egyetemi város a felvilágosodás beáramlása idején egyre inkább háttérbe szorult. Az egyetem magában állott, a hagyományos tudomány és a latin tudós irodalom templomaként.

Budán és Pesten az egyetem áthelyezéséig a hét-személyes és a királyi tábla az egyedüli országos jellegű intézmények. III. Károly telepítette őket 1723-ban Pestre. Nagyvárosokká Buda és Pest pusztán a gazdasági fellendülés által Magyarország mezőgazdasági jellege folytán nem lehetett. A lakosok száma rohamosan növekedett a belső zavarok elmúlta óta. Budán 1720-ban 12,138, 1777-ben 22,019 volt a lakosok száma, Pesten ezalatt az 57 év alatt csaknem ötszörösére, 2706-ról 13,021-re emelkedett. A telepítések a felszabadulás óta tisztán ausztriai és délnémet jellegűek. Míg az első összeszámláláskor a ma-

gyarság az egész lakosság felét tette s a németiség fölött erős többség volt (468:285), addig 1720-ban már háromszor annyi volt a német, mint a magyar. 1777-ben Budán a lakosságnak csak 4.58⁰/₀-a, Pesten 20.75⁰/₀-a magyar, de a németiség arányszáma Pesten még jobb, mint Budán, mert ott a rácok is tekintélyes számban voltak. Természetesen a városok vezetésében is érvényesült a német többség. A század közepe felé ismét megnyilvánult a magyarság növekedésének hatása. Pesten az egész polgárságtól választott külső tanácsnak egyik elnöke, Vormundja most már mindig magyar s Bécsben magyar ügyvivője is van a városnak. Budán 1765-től kezdve elég sűrűn választottak városbíróvá magyar embert, József császár idejében még pestmegyei főszolgabíró is. Pesten a nemzeti felbuzdulás idején választottak először megmagyarosodott embert bíróvá Boráros János ügyvéd személyében. Egészben mindkét város még soká német maradt a legmagyarabb területek középpontján.

A lakosság növekedésével szaporodtak az iskolák is. A magyarság e téren is háttérbe szorult. Mikor a pesti magyarok magyarul akarták gyermekeiket taníttatni, az erre vállalkozó mestert maguknak kellett elejnte fizetniök. Mikor már városi támogatást kapott, akkor sem részesült a német iskolamesterrel egyenlő elbánásban. 1766-ban 6 német s 2 szerb iskola volt Budán s egy városi iskola Óbudán. Pesten a bel- és külvárosban egyaránt volt már ekkor magyar és német városi iskola, de ezeken kívül több katolikus népiskola is. 1769-től 1777-ig, az egyetem ideköltözéséig a királyi palotában az angolkisasszonyoknak volt leánynevelő intézetük. Pest városa viszont népiskolákon kívül 1757-től 1772-ig tisztán gyakorlati célú jogi szakiskolát is tartott fenn.

Míg az alsó oktatásban a város sokáig mostoha elbánásban részesítette a magyarokat, a középoktatás szerzetesi intézményei elsősorban őket nevelték. Budán a jezsuiták, Pesten a piaristák tanítottak. A jezsuitáknak 1687-ben Széchenyi György érsektől alapított kollégiumában nemesi konviktus, gimnázium s teljes filozófiai és teo-

lógiai tanfolyamból álló rendi akadémia működött. A rend 1773-ban történt feloszlatása után is éveken át ők tanítottak királyi gimnáziummá lett intézetükben. Az irodalmi téren is kiváló jezsuiták közül ekkoriban néhány évig itt működött Hell Miksa és Sajnovics János, Szerdahelyi György Alajos, továbbá Molnár János (1776—84. igazgató), az első magyarnyelvű fizika (1777), a Magyar Könyvház (1783-tól), stb. írója, Illei János drámaíró, stb. Tudós- és írópályájukon azonban többnyire nincs sok jelentősége budai tartózkodásuknak, legnagyobbbrészt az egyetem átköltözéséig nem itt írták s nem is itt adták ki munkáikat. Az iskolai színjátszás korán fejlődött náluk. Már 1703-tól vannak rávonatkozó adatok s 1740-től 1772-ig 108 — részben magyartárgyú — dráma előadásáról emlékeznek meg évkönyveik. Illei latin darabjait is itt mutatták be. De ez az intézményük is szigorúan nevelő célzatú s belső jellegű maradt. Közönség neveléséhez így kevésbé járulhatott hozzá s kizárólagos latinnyelvűsége miatt is kisebb mértékben készíti elő a világi játékszín megteremtését más intézetek színjátszásánál. Az irodalmi szempontból egyébként ugyancsak nagyjelentőségű pálosrendnek viszont csak saját novíciusai számára volt Pesten filozófiai tanfolyama, s az egyetem áthelyezése előtt rendszeren csak a provinciális és segédei s a város hitéletének ápolásában résztvevő szónokok tartózkodtak rendházukban. Így a pálos iskoladráma tanyái közé sem tartozhatott Pest, noha Táncz Menyhért több éven át egészen a rend feloszlatásáig itt tartózkodott a provinciális titkáráként. A budai ferencesek belső rendi iskolája kifelé nem hatott. Utóbb itt tanított a rend vezetőivel való meg hasonlósáig Martinovics; egy matematikai tankönyvét az egyetemi nyomda adta ki 1780-ban.

Sokkal nagyobb a piaristák jelentősége. 1717-ben hívta meg őket Pest városa, miután az 1702 óta itt is próbalkozó jezsuitákkal — még 1710-ben — összekülönbözött. A pesti piarista gimnázium páratlan tanító és nevelő munkát végzett. Növendékei sorában épúgy voltak előkelő mágnás-ifjak, mint a legalsó néposztályok gyer-

mekei; ezeknek ellátással, segélyezéssel tették lehetővé a tanulásukat. A tanítás magyar szelleme folytán ennek is különösen nagy a jelentősége. A német Pesten a polgári intelligencia megmagyarosodásához is a piaristák adták az első lökést, különösen attól kezdve, hogy magyar nyelven is tanítottak egyes tárgyakat. A magyar nyelv tanítását a Cörver-féle *Methodus* rendelte el 1757-ben. Hazai történelmet is az egyre növekvő pesti testület tagjai tanítottak először. A felsőbb osztályok gyermekeinél is nagy szükség volt az ő munkájukra e téren is. Hiszen többnek neve mellé kénytelenek voltak odajegyezni, hogy nem tud magyarul. E korbeli nevelő munkájuk eredményének nem lehet fényesebb bizonyítéka, mint hogy itt tanult a felújulás két örege, Ráday és Orczy (utóbbi 1728-ban a Koháryt ünneplő *Onomasticus*ban Ganymedest személyesítette, Desericzky darabjában pedig Lactantius királyfit), továbbá Bacsányi, Verseggy és Dessewffy (a következő három évtizedben a legnagyobbak közül Széchenyi, Katona József, Vörösmarty, Bajza, Toldy, stb.). Az is, hogy a rend legkiválóbb írói és tudósai közül oly sok a pestbudai vagy pestkörnyéki születésű (Kátsor, Bajtay, Conradi, Cetto, Horányi, Mohoritz, Ege), a pesti iskola munkáját dicséri. Olyanokról is megállapítható, hogy itt tanultak, kik más vidékről jöttek.

Épen a hetvenes években fejlődése tetőpontján állt a pesti piarista iskola. Ekkor tanított itt Simai (1774—77), Benyák és Horányi, továbbá Henyei Vince, Pór Kajetán, Perczel Imre és Horváth József, korukban szintén ismert nevű tudósok és írók. Az ő körükhöz csatlakozott, közöttük lakott az egyetem Pestre helyezése után Dugonics is, tüzes magyarsága alighanem itt kapott még erősebb lángra. Országos jelentőségű a pesti piaristák ekkori filozófiatanítása is: Az addig megmaradt skolasztikus tanítás helyébe ők honosították meg az „új” filozófiát, Descartes, Leibniz, Wolff, stb. tanait. A rendház ebédlőjében az 50-es évek közepétől már nyilvánosan, világiak számára is tartott filozófiai kurzus első előadója Cörver Elek br., az új filozófia meghonosítója volt. A későbbiek közül a

legkiválóbbak: Bajtay, Conradi, Cetto, Königsacker, Schaff-rath (utóbb az egyetem bölcsészeti karának dékánja), Koppi (később a világtörténelem egyetemi tanára), s végül Benyák Bernát. Benyák épen 1777-ben újabb nagy reformmal próbálkozott meg, a filozófiának magyarul való tanításával. Ez az utolsó esemény az 1743 óta működő filozófiai kurzus fejlődésében. 1784-ben József császár betiltotta, fölöslegesnek nyilvánítván az egyetem filozófiai kara mellett.

A pesti piaristák iskolai színpada a 90-es években Pesten meginduló világi színjátszás legközvetlenebb elő-készítője. Egyidős magával az intézettel. Mindjárt 1718—19-ben külön játszótermet építettek. A városi tanács is nagy gonddal vette pártfogásába e színházat. Hamarosan díszesebbnek építéséről gondoskodott s ezt a diákszínházat — a német világi színjátszás megindulásáig — való-sággal a maga színházának tekintette. A piarista iskolák a XVIII. században főleg ezzel az eszközzel hódították meg a városok lakosságát. Műsorukon nemcsak latin, hanem a 60-as évektől magyar előadások is szerepeltek s a latin nyelvűek közt igen sok volt a magyar történelmi tárgyú. Ezek az előadások nevelték az első írókat a tanárok személyében a világi színpad számára is. Különösen fontos e téren Kátsor Keresztély munkája. Darabjai kéziratban maradtak. Nagy tisztelője volt Racine-nak; egyébként is jól ismerte a külföldi irodalmakat s az iskolai műsort főleg az ő működése tette modernebbé. Simai, Egervári és Bolla az ő tanítványai voltak. A 70-es és 80-as évekből a pesti piaristák dokumentumai nagyrészt megsemmisültek s így épen a legfontosabb időből aránylag kevés részlet-adat ismeretes. Benyák minden évben adatott elő egy-egy magyar drámát. A pesti közönséget színlapokon hívták meg s értesítőikben (Catalogus Juventutis) évről-évre beszámoltak a sikerről. Ezért fokozatosan eltűnt a morális oktató célzat kizárólagossága. Mulattatni akartak s a bibliai tárgyú előadások helyett egyre gyakoribbak lettek a német és francia drámák és vígjátékok fordításai s a hazai életből vett, vagy abba átülte-

tett darabok is. Figyelemre méltó végül, hogy a magyar nemzeti játékszín eszméjének hirdetői és első munkásai közül nemcsak a Rádayak és Batsányi voltak a pesti piaristák tanítványai, hanem Kelemen László és társaságának több tagja is. Egyes adatok szerint a piaristák legjobb diákjaikat lelkesedésük fokozása végett néha a szünidőben más iskolákba vándorkörútra is engedték. Néhány a tanárok kezétől fönnmaradt utasítás és elmélkedés is mutatja, mily nagy gondot fordítottak a betanításra. Különösen érdekesek Koppi kéziratában az élethű színészi játékról szóló megjegyzések. Érdekes volna tudni, kik voltak a 80-as években a legjobb játszők, de ebből az időből elpusztultak az iratok; Kelemen bizonyára köztük volt. Mire 1794-ben megtiltották az iskolai színjátszást, a pesti piaristáké fényesen betöltötte hivatását.

X Helyi írói élet állandósulására a szerzetesi rendházak azért sem igen voltak alkalmasak, mert a helyi testületeket sokszor cserélgették. De az egyetem áthelyezéséig belőlük, főleg a piaristák közül került ki Pestnek legtöbb írója, s a budai és pesti nyomdák legnevezetesebb kiadványai az ő alkotásaik. Budán egy, Pesten két nyomda működött. A budai volt a legrégebb. Landerer János Sebestyén alapította 1724-ben. Özvegye 1728-ban Nottenstein János György neje lett, 1737-ben pedig már özvegy Nottenstein Veronika néven újította meg német ABC-kre, kátekra és evangéliumokra szóló privilégiumát. Utóbb fia vette át a nyomdát s ettől kezdve ismét Landerer-nyomda néven emlegetik. 1771-ben Landerer Lipót Ferenc is meghalt. Özvegye vezette tovább a vállalatot Landerer Ferenc maradéki, majd 1779-től Landerer Katalin cég alatt. Privilégiumait 1771-ben megújították, 1775-ben kalendáriumok nyomására is kiterjesztették. A pesti nyomdák közül az Eitzenberger-féle volt a régebbi. Bibliográfiai munkák ennek alapításánál valamivel korábbi is emlitenek pesti nyomtatványokat, de korábbi nyomdáról nem ismeretes egyéb adat. 1756-ban kért Eitzenberger Ferenc Antal polgárjogot. Ezt megkapván, 1758-ban megkezdte a munkát, de a még 1756-ban kért szabadalmat

csak 1763-ban kapta meg. Halála után hasonló nevű fia örökölte a nyomdát, de 1782-ig még édesanyja, özvegy Eitzenberger Anna vezette. A másik pesti nyomdát a pozsonyi Royer Ferenc Antal az ugyancsak pozsonyi Landerer János Mihály tőkéjével 1773-ban alapította.

Az első budai nyomda alapítója még nem számíthatott irodalmi szükségletekre. Az újonnan áthozott felső bíróságok s a városi hatóságok nyomtatványain kívül többnyire csak elemi tankönyvek, káték s ájtatossági munkák nyomása volt igazán jövedelmező. Ezekhez járult lassanként a vásári ponyván fogyó régi versezetek és históriák utánnyomása, majd — vidéki nyomdák régi szabadalmai miatt aránylag későn — a kalendáriumok. Az első budai kiadványjegyzékben (1733) latin és német iskolakönyveken s német vallásos munkákon kívül Argirus, Apollonius, Salamon és Markaif, Tancredus, Stilfried, Trója, Tholdi Miklós és a tékozló fiú históriáját, továbbá Balassi és Rimay Istenes Énekeit, a Murányi Vénuszt, Kemény Jánost és Charicliát kínálta Nottenstein. Ugyanő megpróbálkozott újságkiadással is. A Wochentlich zweimal neu ankommender Mercurius (röviden Ofnerischer Mercurius) c. első pestbudai hírlap legkorábbi fennmaradt példánya 1731. április 2-án kelt. 27. szám, tehát nyilvánvalóan ez az évfolyam már teljes volt. Többnyire csak készen átvett külföldi híreket közöl, magyarországi hírt ritkán, még leginkább budai és pesti egyházi ünnepségek leírását. 1738-ig vannak meg 3 év (1732—34) híján teljes évfolyamai. Hogy azontúl meddig élt még, az nem világos. 1760-ból ismét vannak budai újságszámok. Címképük lovashírnököt ábrázol s beosztásuk egészben azonos az első budai újságéval, de címirat nincs rajtuk. A 70-es években, sőt az egyetem átköltözése után még egy évtizedig nem jelent meg hírlap sem Budán, sem Pesten.

A piaristák már 1731-től foglalkoztatták a Nottenstein-nyomdát. Előbb Nemtsényi Adalbert nyomatta itt poémáit, majd Pétsi Domokos 1733-ban bemutatott drámáját, 1744-ben Cörver, 46-ban ugyanő és Orlits Dániel

nyomatott itt, 1748-tól Desericzky Ince a Pray-féle polemikákat felidéző értekezéseit, 1749-ben Bajtay Antal a királyi palota alapkölétételekor mondott s a külföldi humanistáktól nagy méltánylással fogadott beszédét. 1754-től — ismét Landerer cégjelzéssel — nyomták Conradi munkáit, köztük az ő vezetésével tartott filozófiai disputatio alkalmából egy ismeretlen verseket is közlő Janus Pannonius-kiadást. Horányi is 1762-től 1782-ig Landerer-nél nyomtatja munkái hosszú sorozatát. Ő nyomat a pesti piaristák közül először magyar nyelvű munkát is, t. i. a *Magyarországnak... királyainak... Emlékeztető koporsó épülete* c. fordítást (Budán Landerer maradéki által 1773-ban). A második magyarnyelvű piarista kiadvány már Simai *Mesterséges ravaszsága*. Darabjai közül elsőnek, alig egy évvel Pestre jövetele után, 1775-ben adta ki a világi műsor majdani első írója. De ekkor a piaristák nyomtatója már pesti nyomda. Legtöbbször már a 60-as és 70-es években az Eitzenberger-nyomdát foglalkoztatták. Desericzky már a nyomda hivatalos engedélyezése előtt itt nyomatta értekezéseinek IV—V. füzetét 1760-ban, majd Pray támadásaival szemben újabb 3 füzetet 1763-ig. Cetto itt adta ki Desericzky egy posthumus iratát 1763-ban és D. érveiből alkotott kiegészítő értekezéseinek harmadik darabját 71-ben. A Royer-nyomdát csak 1779-ben vette igénybe Schaffrath. A vidéki, kivált a szegedi és váci rendtársak kívánságait is a pestiek közvetítették az itteni nyomdáknál, ők ügyeltek a nyomtatásra. A piarista kollégium által lett Pest először — e rend alföldi testületein belül — irodalmi középponttá. Megbeszélték egymással terveiket, a fiatalabbak folytatták az idősebb munkáját. Különösen megfigyelhető ez a hazai történet és filozófia művelőinél. Horányi épen az egyetem Budára költözésének évében fejezte be a *Memoria Hungarorum*, a magyar irodalmat hosszú időre legteltesebben számbavevő írói lexikon kiadását s a rendi kereteken túllépve 1779-ben résztvett a Hazafiúi Magyar Társaság szervezésében.

Bármily nehezen s eleinte nem is irodalmi szükségletek szolgálatában fejlődött a két város nyomdaipara,

megléte mégis nagyjelentőségű. Közönség Budán és Pesten még jóformán hiányzott. A tudós irodalom csak szűk körben terjedt. A helybeli nyomdák magyar termékeinek nem itt volt a főközönségük, de a vásári ponyva útján az egész országba eljuttatták őket. Így igazán pusztán a nyomdák megléte s jóformán véletlen találkozás is volt az oka, hogy a nagyközönségnek szóló irodalom egyik első modernizálója itt adta ki legtöbb munkáját. Az alig két évvel előtte kezdődő tudatos irodalmi törekvések harcosai megvetették, semmibe vették Kónyi Jánost, de munkái közül egyet tízszer is érdemes volt kinyomatni s némelyikből még a következő század közepén is készült új kiadás. Magasabb cél nélkül s tanulatlanul fogott a munkához. Csak azt a gyönyörűséget akarta fordításával arra ösztönző vitéz bajtársainak, kiknél az idegen nyelv még mostoha, s általában az „együgyű” olvasóknak megszerezni, melyben neki része volt. Magát is „a nemes magyar nemzet együgyű hadi szolgájának” nevezte. Benne jutott az itt állomásozó katonaság irodalmi jelentőséghez. Nem tudjuk, hol fogott először munkához, de első fordításait abban az időben adta ki, mikor ezredével, a 34. gyalogezreddel Budán állomásozott (1773—75.). Könnyen meg lehet, hogy a katonaságnál németül megtanulván, Budán jutott német könyvekhez s itt ötlött eszébe, hogy kedvenc könyveit vagy egyes azokból megkedvelt történeteket magyarul közrebocsát. 1774-ben jelent meg Pesten az *Orfeus és Euriditze* c. énekes játék s az *Unalmas időkre szabható mulató óra*, 1775-ben az első Gessner-fordítás, a *Diszes erkölcsökre tanító beszédek* (Marmontelből Bárócziival egy időben), 1779-ben a *Magyar hadi román* (a Zrínyiászból), 1782-ben a *Gróf Valtron*, az első magyar előadás és a későbbi műsor kedvelt katonadrámája, Budán 1774-ben a *Keresztény tudományi elmélkedések*, 1780-ban az *Első hajós* (Gessner), 1782-ben *A mindenkor nevető Democritus* s *A háladatos protestáns* c. röpirat, 1785-ben az 1774-ben Pozsonyban nyomtatott *Várta mulatság* második kiadása s 1792-ben *Elmfuttatások, avagy Bellebellének és Kárpillának tündéres történetei*.

X Helybeli közönség híján a könyvkereskedelem későn indult meg. A könyvkötők a nyomdától fűzve vették a könyveket s kötve adták tovább a vásári ponyván. 1755-ben a pesti tanács külön vásárhelyet jelölt ki számukra. Némelyik állandóan is árulta már kötött könyveit. Már a *Mercurius* 1737. november 18-i száma hirdette egy vizivárosi könyvkötő bolt (officina libraria) felállítását. Az első ismert állandóan Pesten működő könyvkötő Müller Jakab volt. A halálakor — 1775-ben — felvett leltárban ima-könyvek, tankönyvek s egy-egy példányban tudományos munkák is szerepelnek. Kalendáriumokat és népkönyveket u. i. fűzve olvastak, s a könyvkereskedők vigyáztak, hogy a könyvkötők ne árulhassanak fűzött könyveket. Szabály szerint a könyvkötő iparosoknak mindig tilos volt mást árulni, mint amit maguk kötöttek. De jogosított hivatásos könyvárus a XVIII. század közepéig nem volt Pesten. A jogosítást elég magas képesítéshez és megfelelő tőkéhez kötötték. Az 1772. augusztus 3-án kibocsátott szabályrendelet értelmében ekkor már 6 tanulóév után egyetemi tanárok előtt kellett a könyvárus-jelölteknek irodalomtörténeti-bibliográfiai ismereteiket megmutatniok, s a németen és latinon kívül legalább még egy idegen nyelv tudását is kívánták tőlük. Az engedélyezéshez szükséges tőkét a rendelet csak Pozsonyra vonatkozólag állapítja meg; másutt a helyzethez képest külön szabják meg az engedelem megadásakor. Pozsony volt a magyarországi könyvkereskedelem főhelye, másutt sokáig lehetőleg meggátolták egynél több könyvkereskedés felállítását. A súlyos feltételek magyarázzák, hogy még jóval később nevezetes könyvkiadónk is hivatalosan csak könyvkötőként szerepeltek. Kisebb vallásos munkák kiadójaként már korábban is olvasható egy-egy budai vagy pesti könyvkötő neve, a magyar könyvkiadás pedig a XIX. század elején a vidéki vásárokon is árusító mozgékony könyvkötők kezében volt. (Ígaz, hogy nem is oly sokkal korábban még egész Európában hasonlóan volt, s a lipcsei könyvpiac s a könyvkereskedői terminológia ezzel kapcsolatos kifejezései XVIII. századi eredetűek.)

Budán és Pesten 1782-ig csak egy hivatásos könyv-
árus-cég működött, Weingandé és Köpffé, az Eggenberger-
cég öse. Mauß János Gellért alapította 1748-ban. Szeptem-
ber 6-án kelt üzletnyitási engedélyébe a könyvkötők
kérésére fölvtették azt a pontot is, hogy új kötött könyvet
csak akkor árusíthat, ha pesti mesterrel köteti. Már ő ki-
adója is volt 7 latin könyvnek. Üzlete nem valami jól ment.
Weingand János Mihály már 1769-ben kért a pesti tanács-
tól engedélyt új könyvkereskedés nyitására, s ezt Mauß
kétségsébeesett tiltakozására tagadták meg. 1770. március
12-én így is kénytelen volt Weingandnak eladni üzletét s
ettől kezdve ő is könyvkötő volt. Weingand Köpff György-
gyel társult. Csakhamar föllendítették az üzletet. Nemcsak
helyi érdekű vagy napi értékű újdonságokat terjesztettek,
hanem igyekeztek mindenfelé érdeklődést kelteni. A kis-
számú pesti és pestkörnyéki intelligencia addig külföldről
rendelte a könyveket. Weingand és Köpff hatalmas raktárt
gyűjtve igyekeztek őket magukhoz szoktatni. Sűrűn meg-
jelenő pótlásokkal mindig frissen kiegészített terjedelmes
katalógusaik bizonyítják, hogy a legkomolyabb irodalmi és
tudományos munkák árusításával foglalkoztak. Legjobb ve-
vőjük Ráday Gedeon volt. Maga Weingand mondta Ka-
zinczy tanítójának, Komjáthy Ábrahámnak, hogy Rádaytól
„magától annyit veve be, mint vásárlóitól egyetemben”.
Kazinczy is ebben a könyvesboltban fordult meg életében
először s később is sok szép könyvet itt ismert meg. A cég
katalógusaiból az is kiderül, hogy már 1778-ban a pestin
kívül Budán is volt üzletük.

A német többségnek itt annyira sem volt külön iro-
dalma, mint a magyaroknak. Némi előkészítő jelentősége az
egyetem áthelyezése előtt csak a színháznak van. A német
világi színészetnek Pesten 1757-ből ismeretesek az első
nyomai, de még 1770-ben is csak mutatványos sátrakban
vagy a Kohlbacher kertben próbálkoztak alkalmilag színé-
szek. 1773-ban Berner Félix gyermekszínháza számára ala-
kították át az egyik dunaparti bástyatornyot, Rondellát.
1774. aug. 14-én nyílt meg ez az első pesti városi színház.
Budán már 1755-ben adtak ki játékenedélyt, de még ké-

sőbb is többnyire megtagadták. A pesti tanács inkább elősegítette a fejlődést. A kezdetleges rögtönzések, Kurz bohózatai voltak soká a legnépszerűbbek. Rendszeres drámai előadásokat Wahr Károly hozott először Pozsonyból. (1779. aug.—okt.) A műsor egészben a Burgtheater egyes műsordarabjaiból állt, a legmagasabb ízlés felé törekedett. Wahr szereplése után, mint Németország nagy színpadain Gottsched, Bécsben Sonnenfels munkája nyomán, elvben a pesti színházban sem volt rögtönzés, legfeljebb egy-egy alkalmi kiszólás fordul elő. Már Wahr előadatta a későbbi magyar műsor néhány kedvelt darabját s a legmagasabb színvonalú drámai irodalomhoz (*Hamlet*, *Romeo és Julia*, *Othello*, *Minna v. Barnhelm*) is kezdte szoktatni a pesti közönséget. Később a német színházban sokat tanulnak kezdő magyar színészeink. Viszont külön a pesti színház céljára utóbb is többnyire csak alkalmi darabok készültek. Pesti német színi irodalom a XVIII. század 70-es éveiben nem volt.

2.

A nehézkesen alakuló kereteket az egyetem áthelyezése egyszerre nagy mértékben kitágította. Ez volt a kezdete Buda és Pest fővárossá emelkedésének. Irodalmi szempontból is fontos tény, hogy a politikai intézményeket megelőzte az ország első főiskolájának a hajdani magyar fővárosba való megérkezése. A kormányzések és az egyetem elhelyezése az ország felszabadulása óta egyaránt egészségtelen volt és sürgette a változást, de az egyetemé volt — a primások egykori kényszerű székhelyén — a legalkalmatlanabb. Mint az egyetemnek az áthelyezés után meginduló fejlődése, épen úgy bizonyítja ezt Nagyszombatnak mindjárt bekövetkező teljes eltűnése a szellemi élet helyeinek sorából. Ányos még az átköltözés előtt, 1777. június 12-én, Bartsai kapitánynak írt kis epistolában siratta előre a város romlását. Az áthelyezést megkönnyítette az, hogy maga Pázmány is csak ideiglenes szükségtanyának

szánta Nagyszombatot. A tanügyi reformok előkészítői mindjárt tanácskozásaik kezdetén belátták, hogy az egyetem régi székhelyén nem alkalmas a tervbevett országos tanulmányi központ céljára. Rövidesen meg is állapodott minden tényező abban, hogy Buda a legalkalmasabb az ország közepén (in medietullio Regni) való fekvésén kívül az ősi királyi székhely méltósága miatt is. Jellemző viszont, hogy Mária Terézia épen az egyetem áthelyezéséről 1777. február 10-én kiadott határozatában azt fűzte hozzá az egyetemnek a királyi palotában való elhelyezésére vonatkozó rendelkezéshez, hogy magyarországi tartózkodása esetére úgyis megfelelőbb az ország kormánysszékeinek helyén s az örökös tartományok szomszédságában lévő *pozsonyi vár*.

A budai egyetem első tanéve 1777. november 3-án kezdődött. Az építkezések befejezetlensége és közbejött külpolitikai bonyodalmak miatt csak a harmadik év végén kerülhetett sor újjáalakításának megünneplésére. A jelen volt egyházi és világi méltóságokon, az ország minden részének kiküldöttein s az egyetem tanári testületén és ifjúságán kívül a tudomány és irodalom embereinek jelenlétéről is külön megemlékeztek az ünnepség fényéről a legnagyobb elragadtatással író tudósítások. Irodalmi jellegű mozzanata a hivatalos beiktató ünnepnek alig volt. Csak Pray ajánlotta fel a királynőnek küldöttje útján az egyetemi könyvtár ritkább könyveinek ez alkalomból kiadott jegyzékét. De az ünnep színhelyén történt egyéb eseményekben mindjárt megmutatkozott a változás irodalmi hatása. Nemcsak emlékérmeket osztogattak a közönség közt, hanem ünnepi versezeteket s egyéb kiadványokat is. Ezek közt voltak az új magyar irodalom első Budára került költőjétől, Ányos Páltól *A széptudományoknak áldozott versek* is. Az ország más részein és Bécsben is jelentek meg ünnepi kiadványok. Budán és Pesten adták még ki az egyetem ünnepére szentelt latin verseiket: Makó Pál, a fizika egyetemi tanára, a Ratio Educationis egyik szerkesztője, ki ezeken kívül már akkor a magyar nyelv szótárán is dolgozott, továbbá Szerdahelyi György Alajos és

Mariosa Jakab olasz jezsuita. Bretschneider, az egyetemi könyvtár tisztviselője két német alkalmi verset adott ki. De megszólalt a budai tankerület tanársága is, s más apró nyomtatványok is fennmaradtak még ismert és ismeretlen szerzőktől. Természetesen megjelent nyomtatásban Patachich érseknek Ányostól is lelkesedéssel említett beszéde s Nagy Ferenc jogtanár előadása is. Tudományos munkán az egyetem tanárai közül Prayon kívül Horváth János, a felsőbb matematika tanára jelezte, hogy az ünnepi alkalomra adták ki. A pestbudai iskolák tanárai közül Molnár János két munkáját iktatta az egyetem-avatás emlékei közé.

De az egyetem ittléte már az avatás előtt eltelt három év alatt is nevezetes hatással volt a két város irodalmi életére. Hiszen a tanári karban hatalmas tudós testület került Budára s velük jött a magyar ifjúság legműveltebb s a legfrissebb szellemi mozgalmak iránt leginkább fogékony csoportja is.

Buda új nagy tudós testületével egyszerre megsokszorozódott a budai és pesti kiadványok száma: a theologiai karból főleg Sellyei Nagy Ignác, Krammer Ferenc, Tompa László és Szvorényi Mihály, a jogi karból Petrovics, Barics és Markovics fejtettek ki irodalmi munkásságot. A bölcsészeti karon ott volt még az eltörölt jezsuita rend három kiváló írója: a tudományos történetírás legnagyobb kezdeményezői, Pray és Katona, s az esztétika első magyar tudósa Szerdahelyi. Pray György első termékeny korszaka korábbi időre esik, a másik jóval későbbre. Katona István azonban az első budai évben kezdte meg a magyar történelem legrészletesebb feldolgozásának közrebocsátását; a költségeket Weingand és Köpff vállalta. Így jelent meg a vezérek korának előadása s az Árpádházi királyok történetének első három kötete három éven belül, 1778-tól 80-ig. Szerdahelyi György Alajos (Katonával egyidőben 1774 őszén lett egyetemi tanár) Budán kezdte közrebocsátani esztétikai rendszerét s egymás után jelentek meg *Aesthetica* (I—II. Buda, 1778.), *Imago aesthetices* (B. 1780.), majd *Ars po-*

etica generalis (B. 1783.), *Poesis Narrativa* (B. 1784), és *Poesis dramatica* (B. 1784.) c. munkái. Az utóbbiakon a modern irodalmakban való jártassága is meglátszik. A magyar irodalomban Gyöngyösit és Faludit becsüli legtöbbre, akárcsak Dugonics; ennek *Argonauticáját* is dicsérve említi. Az új magyar irodalom törekvéseitől mindvégig távol állott, mégis egy ideig magyar írók szemében is félelmetes tekintély volt; Horváth Ádám többször hivatkozott rá, nagyra becsülve kritikáját és olvasottságát. A tudomány és tanítás magyarnyelvűségének első harcosa az egyetemen a pesti születésű Rácz Sámuel orvostanár, Dugonics barátja és valószínűleg egyik mintaképe. Már 1772 óta adott ki — részben eredeti — magyarnyelvű orvosi és természettudományi munkákat.

Dugonics András, az elemi mennyiségtan egyetemi tanára kezdte meg csakhamar az idegen nyelvű, de az ősi dicsőség emlékét őrző városban a magyarságért a szépirodalom művelésével küzdők sorát, kikben a magyarságukhoz való ragaszkodást az itteni helyzet visszássága fokozta. A Tapolcsányi Gergelytől ajándékba kapott Gyöngyösi magyarsága már diákkorában megragadta. Maga mondja Gyöngyösi-kiadásában, hogy az ösztönözte először a magyar nyelv ápolására. Ehhez járult utóbb piarista tanártársainak, főleg a régi nyomtatványokkal, a népnyelvvvel és a rovásírással foglalkozó Horváth Benedeknek, majd Nyitrán, hol Koppival és Pállya Istvánnal is együtt működött, Benyák Bernátnak hatása. Erdélyi benyomásai különösen sok hagyomány ismeretével gazdagították, de a hagyománymentés vágya csak Budán ébredt benne. Van abban valami megható s egy kissé Aranynak a gyékényes-abroncsos alföldi szekérrel való találkozására is emlékeztető, amit Kölcsey említ róla a komikumról írt tanulmányában: „a pesti vásárokat a falusi szekérrudakon ülve töltögeté s példabeszédek és szójárások után leskelődött”. Pesten már közvetlenül a rendbe lépés előtt is járt egyszer. Tapolcsányi vitte magával Nyitrára, a rend főnökválasztó gyűlésére menvén, hogy aztán Privigyére küldje a rendi nevelőházba. Buda

vára nagyon érdekelte s évtizedekkel utóbb is emlékezett az ekkor látottakra, Toldinak a következő években eltűnt fegyvereire. Egyetemi tanárrá való kinevezése után (1774) meglátogatta Pestre került rendtársait. Az egyetem Budára költözése után az első évben s az egyetem Pestre helyezésétől megint a pesti rendházban lakott. Törekvései ekkoriban új, határozott irányba terelő ösztönzésekkel találkoztak, a tudomány terén főleg Rácznak és Molnár Jánosnak, az épen 1777-ben megjelent első magyarnyelvű fizika írójának példájával. A rendházban meg épen ekkor kezdte meg Benyák a filozófia magyar nyelven való tanítását és szógyűjteményének összeírását. Hogy mennyire hathatott ő is Dugonics törekvéseire, az legjobban kiérezhető a Brueys-féle elmélkedéseknek a piaristák utolsó-előtti filozófiai vitatkozása emlékére kiadott fordításához fűzött soraiból; ennek gondolatai térnek vissza egy évvel utóbb Dugonics *Tudákosságában*. Ily hatások alatt indult meg Dugonics munkája, nagyobb erővel csak a 80-as évek közepén. Második műve, a latin *Argonautica* 1778-ban még „Posonii et Cassoviae apud J. M. Landerer” impressummal jelent meg, mint 1774-ben *Trója veszedelme*. Talán még Nagyszombatban készítette sajtó alá. Az *Ulyssesnek történetei* már Pesten jelent meg 1780-ban Royer Ferenc betűivel.

Természetesen a többiek is egyre inkább a budai és pesti könyvsajtót vették igénybe s rövidesen olyanok is itthon nyomattak, akik addig mindig külföldön próbálkoztak. Mitterpacher, a mezőgazdaságtan tanára mindjárt 1777-től, Katona, Schönwiesner, Szerdahelyi és Makó 1778-tól, Sellyei, Nagy, Krammer és Szvorényi 1779-től, Dugonics és Pray 1780-tól foglalkoztatták a budai és pesti nyomdákat. Az új nagy lehetőségek a kezdet jelei szerint hatalmas fejlődésnek lendítették volna a két város nyomdaiparát és az irodalmi élet anyagi feltételeinek könnyítését nagy mértékben elősegítették volna, ha az egyetemi nyomda kizárólagos privilégiumaival hamarosan vissza nem szorította volna gyöngébb versenytársait. Az egyetemmel Budára áthelyezett egykori jezsuita nyomda

már 1777 őszen megkezdte működését a Corvin-házban Pray igazgatósága alatt. Jövedelmeit az egyetemi költségvetés egyes tételeinek fedezésére szánták. Innen szereték volna biztosítani a Ratio Educationis 201. §-ában megfogalmazott terv szerint az egész könyvtár fenntartását és fejlesztését, esetleg a kisebb akadémiák költségeinek egy részét. E mellett a tudományos kiadványok szerzőinek díjazására is gondoltak. Ezért bocsátotta ki a királynő 1779. nov. 5-én kizárólagos szabadalmakat adományozó rendeletét. Ennek ellenére gondatlan kezelés folytán egészen 1792/93-ig egyáltalán semmi nyereség nem maradt. 1778. aug. 14-én a Párizsból hazatért Trattner Mátyás személyében szakembert állítottak a nyomda élére, de 1783-ban a gondnok följelentésére elmozdították. 1784. okt. 28-án Lakits nyugalmazott jogtanárt nevezték ki helyére.

Az Egyetemi könyvtár első nyilvános könyvtára volt Budapestnek. Nagyszombatban csupa régi teológiai és filozófiai munka rendszertelen gyűjteménye volt. Fejlesztésére csak most gondoltak s ettől kezdve az egyetem leg-tudósabb historikusai közül nevezték ki igazgatóit. Látogató sokáig kevés akadt — az első évben csak 7—8 ember — pedig Townson Róbert szerint könnyebben lehetett hozzáférni, mint más országok közkönyvtáraihoz.

Az egyetem áthelyezésének előnyös hatása abban is mutatkozott, hogy mindjárt az első év folyamán több, mint háromszor annyian szereztek pl. bölcséleti doktorátust, mint az előző évek közül bármikor. Az első év 31 doktora közül legtöbben régen befejezték tanulmányaikat s évek óta tanítottak, de csak most használták fel az alkalmat a legfőbb tudományos fokozat elnyerésére. Többen a doktori fokozat elnyerése előtt kezdték csak meg tudományos-irodalmi munkálkodásukat. De nagy tudományos multra visszatekintő piaristák is voltak az új doktorok közt, így maga Horányi. Általában a piaristák addig még megleghe-tősen távoltartották magukat az egyetemtől; ez is mutatja, hogy a hajdani jezsuita főiskola a földrajzi okokon kívül is csak most lett igazán az egész nemzet tudományegye-

teme, noha a jezsuita rend működését már 1773-ban megszüntették. Egy évben 12 piarista lett most doktor, közülük Schaffrath, Benyák és Henyei rövidesen a kar bekebelezett tagjai is lettek. Az első három év doktorai közt volt Martinovich, Koppi és Kovachich is.

A Budára költözött egyetemi ifjúság sorában különösen nagyjelentőségű az első években a pálosok csoportjának irodalmi működése. Addig a rendfőnökség hivatalában dolgozókon s néhány hitszónokon kívül csak alkalmilag fordultak meg pálosok pesti rendházukban. Így Virág Benedek is Pesten vétette fel magát a rendbe, de kiképzés végett máshová küldték. Utóbb a korábban itt működők közül is fejtett ki egyik-másik irodalmi munkásságot, de már csak a városnak az egyetem hatása alatt megélenkült éveiben. Az egyetemmel a rend néhány legtehetségesebbnek ítélt s ezért magasabb teológiai képzésre kijelölt ifjú tagja költözött át Nagyszombatból, köztük Bessenyei irodalmi programjának két első lelkes magyarországi híve, Anyos Pál és Kreskay Imre. Anyos 1776-ban lett bölcseleti doktor s az egyetem első budai éve az ő teológiai tanulmányainak második esztendeje volt. Az egyetemre járó pálos ifjak nem a pesti házban laktak, hanem a közlekedésnek télvíz idején való nehézségei miatt Budán. Sűrűn érintkeztek azonban a pestiekkel: főleg a pesti rendház nagy könyvtárát látogatták. A rend feloszlata után felvett leltár kb. 2000 szerző 3700 művét sorolja fel 6100 kötetben. Kreskay Imrét e könyvtár vezetőjéül rendelték ugyancsak 1777-ben a Budára hozott növendékekre való tekintettel Pestre. Budának és Pestnek ifjú pálos poétája közt mindjárt sűrű verses levelezés indult meg. Mindketten már előbb is Bessenyei irányáért lelkesedtek s most erősítették egymást lelkesedésükben. Anyos Kreskaytól kapta *Bessenyei György Társaságát*, Kreskayt viszont Anyos ismertette meg a *Hunyadi János életével* és a *Philosophussal*. Mind a három egészen friss kiadvány volt: 1777-ben jelentek meg. Maga Anyos első nyomtatásban megjelent versét Kreskay biztatására írta és adta ki 1778-ban *Igaz hazafi* címen; a Szt. István-napi körmenetben

fiával együtt magyarul éneklő Károlyi Antal grófot dicsőíti benne nagy örömmel. E próbáját küldte meg mindjárt Bessenyeinek, s az lelkes üdvözlettel avatta az új magyar irodalom munkásai közé. Ugyancsak 1778-ban jelent meg Rácz Sámuel magasztaló verse az Orvosi Oktatások új kiadásában, 1780-ban pedig *A széptudományoknak áldozott verseken* kívül Mészáros Ignác *Kartigámjának* új kiadásában is egy üdvözlő verse. Jellemző a kor érthető várakozásaira, mily lelkesen ír budai verseiben a város régi fényének derültéről s a magyar anyaváros tudományos jelentőségéről. (*Az Orvosi Oktatások szerzőjéhez.*) A többi tudományok sorában a nemzeti tudományok és külön a költészet felvirágoztatását is várják:

Melly szép lesz majd látni nemes ifjainkat,
Hogy fogják tanulni régi százainkat,
Hogy beszélik Első Lajos történetit,
Ditsőség templomán irt fényes esetit,
Örömmel szólanak Hunyadi szivéről,
Ki Budára térvén Erdély védelméről
Vaskapunál emelt oszlopot magának,
Hol népe nevezte hazája attyának,
Ha pedig Várnának véres térségéről,
Verset énekelnek Moháts mezejéről,
A magyar buzgóság megnyitja sziveket,
O mintha már látnám hullani könyveket!...

(*A széptudományoknak áldozott versek.*)

Ugyanekkor egy latin verssel Kreskay is ott volt az ünnepi kiadványok szerzőinek sorában. Már az ezt megelőző időben első támogatói és részesei voltak Bessenyei akadémiai törekvéseinek.

Az egyetem áthelyezését a hivatalos körök is egybe-kapcsolták országos szellemi központ tervével. Az egyetem Magyarország tanügyének középponti ellenőrző szerve is lett. A *Ratio* rábízván a megüresedő középiskolai tan-székek verseny-vizsgálat útján való betöltését, azt is el-rendelte, hogy az akadémiák és gimnáziumok tanáraitól kitűzött vizsgái és defensio-tételeket az egyetem tanácsá-hoz kell eljuttatni, hogy ebből is lássa a tanárok képessé-

geit. A tankönyvek engedélyezése előtt is meghallgatták az egyetem véleményét. Iskolai célokat tartott szem előtt, de a tudománynak és irodalomnak is javára lett volna a Ratio értelmében tervezett tudós újság. A gimnáziumok rendkívüli tárgyai közé fölvtették a „collegium novorum publicorum”-ot, vagyis az újságolvasást (155. §.). Az igazgatónak kell hetenként kétszer a diákokkal a legnevezetesebb eseményeket megbeszélnie az egyetemtől szerkesztett hírlap alapján. Ugyanennek az akadémiák jogi és bölcséleti osztályán is meg kell történnie, hogy az ifjak se tájékozatlanok ne maradjanak, se rosszhiszemű előadásból ne értesüljenek az eseményekről (187., 189. §.). Az egyetemi újság tudományos és közoktatásügyi hivatalos közlöny is lett volna. Itt tették volna közzé a vitatkozások tételeit és eredményét (172., 178. §.), s a politikai események mellett fel lettek volna jegyezve „elsősorban a hazai tanügy terén említésre méltó események, azután a tudósok különféle diariumaiból vagy ahogy ma mondják bibliothekáiból merített kivonatok” (183. §.). A helytartótanács az egyetemtől 1778. szeptember 7-én részletes tervezetet kért s annak alapján a királynő elrendelte a hírlap megindítását, de három héttel utóbb az egyetemi költségvetés egyéb nagy terhei miatt visszavonta rendeletét. Egyelőre a Terstyánszky-féle Anzeigen 120 megmaradt példányát vásároltatta meg a magyar iskolák számára. Egyes igazgatók egy ideig maguk vásároltak a kötelezően elrendelt tantárgy tanítása céljára újságokat. Több magánvállalkozást is terveztek vagy ideiglenesen meg is valósítottak a Ratioban megjelölt cél szem előtt tartásával, de az egyetemi tudós újság hasznos terve terv maradt.

Sok hiány ellenére az egyetem áthelyezése az új magyar irodalom vezérével is megértette, hogy a két testvér város most már az egész magyar szellemi élet középpontjává lehet s előbb-utóbb azzá is kell lennie. Előbb ő is az egyetemet magát tartotta alkalmasnak a megvilágosodás célját szolgáló magyar tudós intézmény megteremtésére. „Az Budai nagy Universitásnak miért nem lehetne olyan Magyarokat magához kapcsolni, tsak betsülettel, fizetés

nélkül, kik Hazájok nyelvét tudják? Uj szókönyvet jó volna osztán tsinálni, hol meg határozatnának az új magyar szók. Az Universitas magára vehetné a' jó magyar könyveknek megvizsgálását, ki nyomtatását..." — írja többek közt a *Magyarság* 11. lapján (1778). Magyar nyelvi szempontból szakértőként ajánlja az egyéb vonatkozásban nem legjobb emlékezetében levő sárospataki tanárokat. A következő évben megjelent *Holmi* egyik szakaszában (XXVII. 233. l.) fölveti a kérdést: „Mikor fognak tiszta magyar Akadémiát tsinálni? vagy olly tudós Társaságot öszve szerezni, mellynek más kötelessége hivatala szerint ne lenne, hanem hogy magyarul írjon?" Mikor e sorai megjelentek, ő már maga Pesten volt s maga próbálta megvalósítani, amit először az egyetemtól várt. Úgy látszik, gondolatai új irányba fordulását főleg Kreskayval folytatott első beszélgetése indította meg. Kreskaynak Bessenyei katolizálása után Horányihoz írt verses leveléből kiténik, hogy Bessenyei a pesti pálos könyvtárost magyar munka készítésébe merülten találta s az ezen való örömeiből kiinduló beszélgetés erősítette meg terveiben. Kreskayt szemelte ki a tervezett társaság jegyzőjének és levéltárosának; könyvtári helyisége különösen alkalmassá tette e tisztségekre. 1779. május 10-én gyűltek össze alakuló ülésre az eszmének először megnyert írók: Kreskay és Ányos, a piaristák részéről Horányi, Rácz Sámuel orvostanár és Glosius Sámuel megyei főorvos, Fejér Antal ügyvéd és Bessenyei, ez utóbbi főnökének, Beleznay generálisnak palotájában. Beleznayt Bessenyei megnyerte az egyesület pártfogójául. Elnöknek a franciás íróktól elődjük gyanánt tisztelt Orczy Lőrincet szemelte ki. Az alakuló ülésen jelenvolt hét író jórészt személyes kapcsolatok útján került össze. A Bessenyeitől közvetlenül megnyert pálosok, mint Ányos verse mutatja, már előbb ismerték és becsülték Rácz törekvéseit, ez meg orvostársát, Glosiust hozhatta magával. Horányit, a külföld kicsinylésével szemben a magyar szellem egyik első és legnagyobb tekintélyű védelmezőjét, valószínűleg Kreskay vont be az előkészítő munkába, legalább hozzá írt

epistolájában néhány helyből ez gyanítható. De már az alapszabályok készítésében résztvett s azok latin fordítását s a királynőhöz írt folyamodványt ő készítette. Ezért tulajdonította neki e kézíratainak fölfedezője a társaság gondolatát is. Fejér Antal, a legkedveltebb és legtekintélyesebb magyar ügyvédek egyike már jóval Bessenyei fellépte előtt lelkes magyar verselő volt. Barokkízű alkalmi verseit kedvelték és keresték, egyiket (*Mátra hegyei közt mulatozó Nymfának éneke*. Nagyszombat, 1765. 2. kiadás) Katona István Orczynak tulajdonította. 1779-ben Budán adta ki a *Balaton-tihanyi echonak eleven zengése* c. versét, a budai apácáktól főnöknőjük tiszteletére rendelt *Örvendező versei* pedig Pesten jelentek meg 1780-ban. Barclay-fordítását már özvegye adta ki 1792-ben. Emléket legszebben ügyvédségben és költészetben társa, A *költő regényének* írója és hőse, Vitkovics örökölte meg. Vele együtt jóformán minden tudományos képzettségen alapuló foglalkozás is képviselve volt az alakuló ülésen.

Az alapszabályok értelmében a társaság címe: HAZAFIÚI MAGYAR TÁRSASÁG. Belső tagjául fölvehető mindenki, aki magát bármely tudományban vagy versszerzésben, de „magyar nyelvbe különösen” „nevezetessíti”, hacsak erkölce ellen nincs kifogás. Számuk legfeljebb 24 lehet, minden új tagnak meg kell fogadni a társaság törvényeinek megtartását. Kötelességük évenként „megmutatni, hogy valamibe Hazájoknak és az emberiségnek szolgálatjára voltak”. „Soha a Társaságnak egy Tagja is a Társaság hite és helybenhagyása nélkül semmi tudományban munkát ki nem adhat.” Védelmezők, külső tagok mindazok az okos emberek lehetnek, kiknek tanácsával vagy támogatásával élhet a társaság. Reményekre jogosító ifjak addig, míg valami érdemeset alkotnak, a társaság „tanítványai”. A rendes üléseken csak a belső tagok és tanítványok lehetnek jelen, de évenként egyszer kétszer „közönséges ülés tételik”. A tisztikar a belső tagok közül választott praesesből, főtitkosból, titkosból és jegyzőből áll. „Mikor Magyar írások, Munkák olvastatnak, mit vagy a Jegyző, vagy a Titkos, fognak változva

el követni, tehát legelső szót a kifogásokban mindenkor a Fő Titkosnak kell tenni a Magyarság iránt, dolog iránt is. Ha pedig hiba olvastatik, és ő halgat, mindenik Tagnak szabad jegyzést tenni. Ha a Fő Titkos kifogása hibás, vagy nem épen elég szoros, a tagok szabadon végezhetnek és vélekedhetnek ellene. Különben ítéletei megmaradnak." Ezért neki minden írást „meg kell olvasni magába, minek előtte azt fel olvasná, hogy már akkor tudhasson felölle jelentést tenni." Munkájáért az a jutalma, hogy ő a társaság kiadványai közt megjelent műveinek egész jövedelmét megkapja. Ítélethozatalhoz hat belső tag jelenléte szükséges. Egyébként nemcsak a tagoknak, hanem bárkinek érdemes munkáját kiadják és „keleti lévén a Nemzetnél, az írónak a mitsodás nagyságú lesz könyve, tisztességes ajándék küldetik". A tagokat a társaság irányíthatja is, hogy „ereik szerint mitsoda munkákba dolgozzanak". A jegyzőtől vezetett „Emlékezet-könyv" a könyvházban lesz a „Paulinus atyáknál". A jövedelmekről és kiadásokról a Titkosoknak és a jegyzőnek évenként el kell számolniuk.

E tervet a helyzettel meglehetősen számolt. Több pontjában felismerhető az alapítók személyes körülményeihez való alkalmazkodás. A „Fő Titkos" persze Bessenyei lett volna, a titkos Anyos, a jegyző Kreskay. Így irataikat és könyveiket mindjárt volt hol elhelyezni. Itt helyezte el Orczy a szabadságról szóló terjedelmes versének kéziratát, s itt látta Horányi Bessenyeinek egy a cenzúra miatt kiadatlan nagyszabású munkáját, melyet szeretete maradandó jeleként bízott pálos barátjára. Nagyon bíztak benne, hogy anyagiakban sem lesz hiány. Beleznay ajánlott pénzt az első kiadványok nyomtatására, azok árulásából állandó jövedelmet vártak. Néhány főúr nyomban fölajánlotta 5000 forint összeadását. De hivatalos megerősítés nélkül sem gyűjtéshez, sem nagyobb arányú szervezkedéshez nem mertek kezdeni. Amint Horányihoz címzett költői levele jegyzetében Kreskay írja, „a kákánn is görtsöt keresni szokott balitéleteknek elkerülése miatt Bessenyei György úr a harmadik ülésből

Bétsbe küldetett, egy királyi kegyelmes Engedelemben avagy Diplomának kinyerése végett". A Horányi szerkesztette folyamodvány hivatkozott az egyetem Budára helyezésére; azzal biztat ez, hogy most már nálunk is királyi támogatással lehet a tudományokat fejleszteni. A hessen-homburgi tudós társaság példájára s azzal karöltve kívánnak működni (Horányit már nagy irodalomtörténeti munkájáért maguk közé választották, és így ő tárgyalhatott velük ez ügyben is), hogy végre elhallgasson a külföldi folyóiratok szava, mely barbároknak nevezi a magyarokat. A Hazafiúi Magyar Társaság hozzájárulást és kegyes támogatást kér a királynőtől. Határozatáról Esterházy kancellár útján egyhangúlag megválasztott elnökük, Orczy Lőrinc báró címére kérnek értesítést. Bécsben Bessenyei először Kollár Ádámmal, az udvari könyvtár igazgatójával közölte a tervet, ez elmondta a trónörökösnek. József — írja Kreskay Bacsányinak 1790. aug 17-én — „szép igyekezetünk sinórját elvágta, sőt Bessenyeit vice-Bibliothekárius névvel Bétsben fogta". Így az adott helyzetből kiindulva az egész magyar irodalomnak az új tudományos központban való megszervezésére s ezzel nagyarányú fejlesztésére irányuló kísérlet megchiúsult. 1780-ban már Kreskay is elhagyta Pestet, 1781-ben Ányost is elküldték remetéskedni. Bessenyei egy ideig még gondolt rá, hogy régi pártfogóit vallásváltoztatása miatt elvesztvén, más formában mégis megújítja a mozgalmat. 1781-ben megírta felszólítását „A Tekintetes és nemes Magyar Hazának kegyelmes és nagyságos Főrendeihez", de a tervezett társasági nyomda miatt nem talált rá nyomtatót. Az ő tervével agitált utóbb Révai — szintén váratlan politikai fordulat miatt hiába. Félévszázad elmúltával a Magyar Tudós Társaság alkotmányában is benne volt Bessenyei tervének lényege.

MÁSODIK FEJEZET.

József császár kora. Sajtóügyi reform. Politikai főváros. Nemzeti visszahatás.

1.

A jó szándékú, de merev doktrinerségével tragikus gyűlöletet felidéző kalapos király Buda és Pest szellemi életének az egyetem áthelyezésével megindult fejlődését tervszerűen lendítette tovább: legfontosabb intézkedései e tekintetben a tudatosan a szellemi haladást szolgáló új könyvvizsgálati szabályzat és a kormánysszékek Budára való áthelyezése.

Felvilágosodott uralkodói programja következtében a legsürgősebb feladatok egyikének tartotta a könyvvizsgálat enyhítését. Már 1781. július 6-án ki is adta az egész birodalomra vonatkozó új szabályzatot, de — a helytartótanács aggodalmai miatt némileg módosult alakban — Magyarországon csak 1782. június 8-i rendeletével léptette életbe. Ami a külső szervezést illeti, az eredeti szabályzat lett volna első rendelkezése, mely nem ismer el semmi különbséget Magyarország és az örökös tartományok között. Korábban is a bécsi szabályok mintájára kellett alakulniok a magyarországi utasításoknak s az engedélyezett, tiltott vagy korlátozott forgalmú nyomtatványok bécsi jegyzéke volt az alapja a könyvforgalom ellenőrzésének. Az új rend szerint azonban minden magyar hatóság, maga a helytartótanács is ily vonatkozásban alá lett volna rendelve az újjászervezett, felvilágosodott udvari Bücher-Zensur-Commissionnak. József minden tartományi könyvvizsgáló bizottságot megszüntetett s helyükbe csupán re-

vizori hivatal szervezését rendelte el, egészen alacsonyrendű, bürokratikus feladattal. A magyar helytartótanács mellett Mária Terézia állíttatott fel cenzori bizottságot. Míg III. Károly idejében egyházi és iskolai vonatkozású munkák előzetes cenzúrája és revíziója a püspökök és a rendfőnökök, politikai vonatkozásúaké a törvényhatóságok hatáskörébe tarozott, majd 1730-tól ez utóbbiaknak csak véleményező joguk volt, s a helytartótanács döntött, Mária Terézia többféle kísérletezés után két jezsuitát jelöltetett ki, hogy a hercegprímásnak, mint a helytartótanács vallásügyi bizottsága elnökének felügyelete alatt intézzék a könyvvizsgálatot. Hivatalukban rendjük feloszlatása után is meghagyta őket: ekkor már önálló bizottságként működtek, még egy harmadik taggal kiegészítve. A cenzúra államosítása Mária Terézia 1772. márc. 23-i rendeletével történt meg végkép: minden nyomdát, az egyházmegyék és szerzetes rendek nyomdáit is, a pozsonyi könyvvizsgálóbizottság felügyelete alá helyezett s minden nyomtatvány megjelenését állami engedélyhez kötötte. Ezzel biztosította az állami szempont elsőségét, viszont az egyházi szempont érvényesülését a jezsuita cenzorok megtartásával. A tankönyvekre, a klaszszikusok kiadásaira s általában az ifjúság számára készülő munkákra vonatkozólag a *Ratio* úgy rendelkezett, hogy azok engedélyezése az egyetemre tartozik. József császár intézkedésének a szervezetre vonatkozó részében már ott megmutatkozik az egyházi szempont további visszaszorítása, hogy a könyvvizsgáló hivatalt kivette a helytartótanács vallásügyi bizottságának felügyelete alól s a könyvvizsgálati ügyeket a helytartótanács plénuma elé utalta. Egyébként a hivatal hatáskörébe eredetileg csak az országba érkező könyvek engedélyezett vagy tilos voltának a bécsi jegyzékek alapján való megállapítását s az ott nem szereplőknek a helytartótanács ily ügyekre kijelölt előadója elé való terjesztését utalta. A fontosabb kéziratok engedélyezését a bécsi bizottságnak tartotta fenn, a jelentéktelenebbeket vagy már tárgyuk szerint megállapíthatóan ártalmatlanokét pedig a helytartótanácsnak:

mindkettő eljárásának megkönnyítésére csatolni kell valamely hozzáértő professzor, esetleg egyházi vagy világi hatóság bizonyítványát arról, hogy a kézirat sem nem erkölcstelen, sem nem istentagadó vagy lázító tartalmú. Az 1782. június 8-i rendelet aztán úgy intézkedett, hogy az új hivatalban maradjon meg egy képzett cenzor — egyelőre Hübner — de csak a nem katolikus vallási munkák cenzoraként, az egyetem hatáskörében a hivatalos tanönyvek engedélyezése maradjon meg, azonfelül az ország minden részében a pozsonyi hivataléhoz hasonló ügykörrel revizorként működjek egy egyetemi tanár s az akadémiaik igazgatója vagy egy-egy tanára. Ez az intézkedés is nagyon megkönnyítette a Pozsonytól távolabb lévő helyek könyvforgalmát. Utóbb kisebb cenzori feladatok teljesítésére is feljogosította a helyi revizorokat.

József császár sajtóügyi rendelkezéseinek jelentősége azonban nem a szervezeti intézkedésekben van, hanem az egész reform tudatosan felszabadító céljában. Nagyobb nyomaték van benne annak kijelölésében, mit nem szabad megtiltani, mint azon, minek kinyomatása vagy terjesztése tilos. Alapelve, hogy szigorúnak kell lenni az erkölcstelenséggel szemben s mindazzal, amiből semmi tanulság, felvilágosodás nem származik, de engedékenynek mindazzal, amiből okulás merithető, még ha egyes részletek kifogásolhatók is. Csak erkölcstelenséget, Isten és a katolikus vallás alaptanai ellen való támadást és nyílt lázítást nem szabad tűrni. A legnagyobb nyugtalanságot a helytartótanácsban az a rendelkezés keltette, hogy ezután nem szabad semmi kritikát meggátolni, hacsak tisztességes hangú s nem tudatosan rágalmazó, bármely világi vagy egyházi hatóságra vonatkozik is, magát az uralkodót sem véve ki. A helytartótanács hivatkozott Sz. István törvényeire, amelyek halált mondanak az uralkodó bírálójára, az állam biztonságát fenyegető veszedelemre s arra is, hogy egy tanácsos sem merészelhet a felséget bíráló munkát engedélyezni, hisz ezzel maga is a felségsértés részesévé lenne. József válaszából finom gúny érezhető ezzel az aggodalmaskodással szemben, egyben az önzetlen nép-

boldogító szándékú uralkodó fölényes biztonságérzete. Köszöni a helytartótanács aggodalmas örökösét, de megnyugtatta: nincs ok félteni. Ő csak népei javát akarja, s így baj nem érheti, viszont e munkájában szüksége is van arra, hogy az esetleges hibákra figyelmeztessék. A felől is megnyugtatta őket, hogy magukat nem kell félteniük, hiszen minden fontosabb vagy kétes esetben úgylis magának, azaz a bécsi bizottságnak tartotta fenn a döntést. Arról is gondoskodott — ugyancsak a helytartótanács tiltakozása ellenére —, hogy a könyvvizsgálat enyhítését az illetékesek komolyan vegyék: minden oly esetben, amikor az érdekeltek úgy érzik, hogy a revízorok vagy a helytartótanács igazságtalanul hozott tiltó határozatot, joguk van a bécsi bizottsághoz fellebbezni, s a költségeket a vesztes fél köteles megtéríteni. Így a legaggodalmaskodóbb cenzor vagy a helytartótanács sem mert semmit a maga hatáskörében megtiltani, hanem a felelősséget a legkisebb kétség esetén nyomban a bécsi hatóságra hárította. Ismeretes pl. Dugonics följegyzése arról, mikép küldhette Hübner az *Etelkát* Bécsbe — azzal a megokolással: „Ott nem félnének úgy, mivel több könyveknek kinyomtatására szabadságot adtának, melyeket Magyarországon ki nem mertek volna nyomtatni”. Az új alapelveknek megfelelően elrendelte József az addigi tilalmak felülvizsgálását is — Mária Terézia alatt alig juthatott be valamirevaló könyv az országba. Sok kisebb részletre vonatkozó engedmény is megkönnyítette még a könyvforgalmat.

A politikai tervéhez makacsul ragaszkodó uralkodó igazságosságának legszebb bizonyítéka, mikép örködött maga ép a szabad kritika jogát biztosító rendelkezése érvényre juttatásán. Mikor egy sikkasztó ügyében hozott ítéletet támadó röpirat kegyetlen zsarnoknak nevezte, nem engedte sem az író felkutatni, sem a nyomtatót bántani. Mikor a magyar visszahatás megindult és a kancellária eléje terjesztette a Forgách Miklós Pozsonyban megjelent röpirata ügyében folytatott vizsgálat eredményét, nem engedte, hogy a füzet terjesztését meggátolják. Tragikuma, hogy felvilágosodott gondolkodásában a zsarnokság lát-

szata ellen is küzdött s jószándékú, de népei sajátos életét és szükségleteit meg nem értő önkényes rendelkezéseiért legtöbbször a legveszedelmesebb zsarnokként átkozták. Első intézkedései még éppen a nemzet haladásáért lelkesedő magyar írókat örvendeztették meg leginkább. Egyházi szempontokat csak annyiban vett figyelembe, hogy nem katolikus vallásos iratok terjesztését az illető felekezetre korlátozta. De külön egyházi cenzúra működését igyekezett a felvilágosodás érdekében lehetetlenné tenni. 1781. május 4-i és aug. 10-i rendeleteiben megtiltotta a püspököknek, hogy cenzori engedéllyel kiadott könyvek olvasásába beleszóljanak.

További külön rendeletekkel igyekezett a császár a nyomdák és könyvkereskedések szaporítását a felvilágosodás érdekében előmozdítani. Minden privilégiumot eltörölt s egyedül a cenzori rendeletek megtartását s köteles példányok beszolgáltatását kötötte ki. Elrendelte továbbá, hogy mint az imádságokat és alkalmi hirdetéseket, az időszaki sajtótermékeket is rövid úton azonnal cenzúrázzák. A nyolcvanas években egymás után adtak is ki nyomda- és könyvesbolt-engedélyeket. A bécsi Trattner János Tamás, kinek a monarchia egész területén voltak műhelyei és lerakatai, mindjárt 1782-ben engedélyt kért, hogy Pesten könyvnyomtató és betűöntő műhelyt és könyvkereskedést alapíthasson. Az új versenytárstól természetesen megijedtek a két város nyomdászai és könyvkereskedői. De hiába tiltakoztak, hogy Trattner egyszerre akarja megszerezni mindazt, amit a jobb idők bekövetkeztével nyomtatásból és árusításból külön-külön kereshetnének. Az engedély már 1783 januárjában Trattner kezében volt. Az új pesti nyomda vezetését rokonára, Trattner Mátyásra, az egyetemi nyomdának volt igazgatójára bízta. A Trattner-nyomda hamarosan túlszárnyalta az összes többi magánnyomdát, s utóbb a magyar irodalom legfőbb kiadójává lett. A piaristák szoktak legelőbb ide, mivel Budával télen nehéz volt a közlekedés, a régi pesti nyomdák pedig sokkal kezdetlegesebbek voltak. Schaffrath például 1785-től, Horányi 1786-tól, Cetto 1787-től nyomtatott Trattnernél.

Az új könyvkereskedést előbb Fingerhuth Adolf, majd Kail Ambrus vezette. Ez utóbbi alatt az üzlet erősen föllendült, lemondása után Trattner mégis pert folytatott ellene — talán csak azért, hogy meggátolja önálló üzlet alapításában; a pert el is vesztette. Trattneren kívül ugyancsak 1783-ban már Kurzböck József bécsi udvari könyvnyomtatónak is volt lerakata Pesten, de csak néhány évig tartotta meg. Budán a pozsonyi Benedikt Mihály és társai alapítottak már 1782-ben könyvesboltot; ez évből egy latin, a következőből egy magyar kiadványuk ismeretes. 1783-tól Diepold Floridus és társai az üzlet cégjelzése egy német teológiai munkán, majd Jelky András németnyelvű históriáján (1785).

A sajtóügyi rendeletek felszabadító hatása alatt az egész monarchiában meginduló röpirat-áradatnak hazánkban eleinte természetesen még Pozsony volt a fő termőhelye. 1780-ban a Mária Terézia emlékére szentelt ódák, beszédek és egyéb iratok sorában — Ballagi Géza összeállítása szerint — egyetlen budai vagy pesti nyomtatvány sincs. A politikai értekezéseknek és pasquillusoknak a következő évben meginduló bő terméséből a budai és pesti nyomdáknek is jutott néhány darab (*Álom második Józsefről* 1781. Landerer; Teleki József és Orczy Lőrinc az előbbinek békési és ugocsai beiktatásán mondott beszédei. 1782. Eitzenberger). Az első szenvedélyes politikai vita az egyházi kérdésekkel és Pius pápa bécsi útjával kapcsolatban indult meg 1782-ben. Pesten jelent meg De Laurier a pápához írt levele magyarul; a pápa és a császár levélváltása latinul; az egyetemi nyomdában Hlatki József, volt jezsuita Rautenstrauch ellen írt röpirata; Eitzenbergernél a császárnak a pápa távozása után a kancellárhoz és a hercegprímáshoz írt elismerő levelei németül és latinul. A türelmi rendeletet magasztaló vagy támadó röpiratok közül Pesten és Budán jelentek meg: a *Fundata benigni tolerantialis decreti sequela* c. (Eitzenbergernél) és az ellene Wallaszkytól írt *Vindiciae*, a *Der dankbare Protestant* magyar fordítása Kónyitól, a *Magyar öröm* (Pest, 1782) s a protestánsok

hálaistentiszteletein s az új templomaik avatásakor elhangzott több beszéd. De a röpiratok és hasonló kisebb nyomtatványok legfőbb kiadóhelyévé a kormányzat székhelyének megváltoztatásával lett Pest és Buda.

Az ugyancsak 1781-ben kelt türelmi rendelet megszüntette Buda és Pest 1703. október 23-án kelt kiváltságlevelének azt a rendelkezését, hogy polgáraik közé csak katolikusokat fogadhatnak. Addig protestánsok házat sem vehettek a város területén, s akiknek már volt, vagy katolikus részről örökölték, azokat lehetőleg meggátolták abban, hogy hosszabb ideig itt tartózkodjanak. Attól tartottak ugyanis, hogy házukban rendeznek istentiszteleteket. Ezért a pestmegyei protestáns főurak, kiknek fontos volt a megye székhelyéhez és a felső bíróságokhoz közel tartózkodni, többnyire pestkörnyéki birtokaikon laktak állandóan. A katonasággal együtt azért előkelő protestáns tisztek védelme alatt mások is jelen voltak alkalmilag protestáns istentiszteleteken. De — hogy csak az irodalmi következményekkel is járó eseteket említsem — Beleznay generális, Besse nyei és a Hazafiúi Magyar Társaság pártfogója, aki protestáns kiadványokat támogatott s 1781-ben kiadvállalatot is tervezett, s akinek neje utóbb az első pesti irodalmi szalon középpontja s az Uránia pártfogója lett, csak József idejében költöztethette családját állandó tartózkodásra pesti palotájába; 1778-ban még nem vehette birtokba anyai örökségét. 1787. szeptember 19-én alakult csak meg a pesti evangélikus község Beleznayné védelme alatt, a reformátusok meg csak 1796-ban tudtak önálló egyházközséggé alakulni Teleki József, az ifjabb Ráday Gedeon és mások vezetésével. Az öreg Ráday Pál még hiába próbált meg minden módot, hogy a neje örökségeken rájuk jutó házat birtokba vegye.

Ráday Gedeon is Pécelen töltötte élete java részét. A türelmi rendelet után következő gyakori huzamosabb pesti tartózkodása rendkívül nagyjelentőségű az irodalmi élet szempontjából. A legfinomabb, legnemesebb és legmélyebb magyar esztétalelkek közé tartozott. Élete a maga nemében szinte egyedülálló. Személyes dicsőségre nem vágyott. A

legelőkelőbb főurak egyike volt, de sem polgári, sem katonai tisztséget nem vállalt. Csak a megyegyűléseken s az országgyűléseken vett részt a nemzeti felbuzdulás idején. De lelke művelését folytatta itthon is. A nyugati irodalmakat s a kezdetleges hazai jelenségeket állandóan figyelemmel kísérte. Az első pesti könyvesboltnak legfőbb vásárlója volt. Maecenaszkodása s. az írók irányításában való szerepe már akkor megkezdődött, midőn atyja halála után ludányi, majd péceli birtokán kezdett gazdálkodni. Az első időből Bod Péterrel való kapcsolatai a legismeretebbek. Munkájához rendelkezésére bocsátotta könyvtárát, viszont Bod közvetítésével is folytatta annak kiegészítését. Hasonló megbízásokat adott Ráday Szerentsi Nagy István-nak, Komjáthy Ábrahámnak, Veszprémi Istvánnak, Szilágyi Sámuelnek, Kovásznai Sándornak, Zilai Sámuelnek, később Kazinczynak, Baróti Szabónak és Batsányinak is. Működésében az alkotó munka az írók irányítása mellett alárendelt jelentőségű. Másik Pécel és Pest közt vándorló írónk, Szemere Pál a Ráday emléktől átítatott péceli környezet hatásának hajlandó szinte tulajdonítani, hogy ő is annyi mindent gondol és semmit sem visz végbe. De Ráday, ha sok emléke irodalmi munkásságának nem maradt is, e kevéssel egy irányban jelentékeny hatást tett. Az írókra való személyes hatása pedig első és legnevezetesebb tanítványa, Kazinczy vezérségéig irodalmunkban páratlan. Ő maga csak a fiatalok irodalmi vállalataiban adott ki egyet-mást munkáiból, de azokban megnyilvánuló költői elvei és kivételesen művelt ízlése néhány ifjú író működésében már előbb érvényesültek. E mellett nem vetette meg finomkodó göggel alacsonyabb ízlés jószándékú s hasznos megnyilvánulásait sem. Szemben Kazinczy feltétlen megvetésével, még Kónyt is meg tudta becsülni s a naív előadásban aránylag, a kevésszámú magyar közt elég jó elbeszélőnek tartotta. Édes Gergelyt és Molnár Borbálát sem sajnálta támogatni.

Élete utolsó évtizedét töltötte Ráday nagyrészt Pesten. Ennek az időnek elejére esik Kazinczynak éppen Rádayval való gyakori együttléte miatt is nevezetes pesti tartózkodása.

dása. 1782 augusztusában jött Pestre, hogy a minden hivatali pályához szükséges joggyakorlatot megszerezze. Néhány heti patvaristaság után szeptember 21-én eskették fel az első protestáns királyi táblai jurátusok egyikeként. Már előre inkább általános önművelése s egyre világosabban látott írói hivatására való készülése megkönnyítését várta itteni tartózkodásától, mint prókátorság elérését. Igyekezett is a pest-budai írókkal megismerkedni. A *Pályám emlékezetében* jellemzi Kalmár Györgyöt, a külön világnyelv-kutatót. Az egyetemi könyvtárból kijövet találkozott vele. Ott látta Katona Istvánt, Schwartnert és Dugonicsot is először. Cornidesszel, akkor még Teleki József könyvtárossával, Szirmay Antal megbízásából találkozott. Általa jutott be Telekihez; a gróf nagyon megkedvelte s fiait vele való gyakori társalgásra utasította. Weingand és Köpff boltjában látta a német irodalom legújabb termékeit. De legtöbb szabad idejét Ráday társaságában töltötte. Régi irodalmunk értékelésében és a nyugateurópai verselés elméletében, gyakorlatában és a leoninusok elítélésében egyaránt tőle tanult. Mellette gondolt először az írók közötti összeköttetés szükségére, egységes irodalmi élet megteremtésének fontosságára is. A reggeli órákat mindjárt vele töltötte könyvtárában olvasgatás és beszélgetés közt s igyekezett minden gondolatát megérteni. Este mellette volt a színházban s élvezte dramaturgiai magyarázatait; a színházi érdeklődés öröklődött leginkább tovább az öregúr családjában is. Többször kivitte Kazinczyt Pécelre. Emlékét több kapcsolatban megörökítette a hatását egész nagyságában érző és valló tanítvány. Jurátusi éve befejezése után Kazinczy hivatalt akart vállalni s ez ügyben is járt Pesten. Orczy Lőrincet nem találta itt. A következő évben lett csak Zemplén vármegye aljegyzője. Ezután már csak rövid időre jött fel különböző hivatalos ügyekben. De Rádayval állandó levelezést folytatott s mindvégig ő maradt a tanítvány, az a mester. Gessner idilljeinek fordítását még 1782-ben fejezte be Pesten. Kiadása ügyében Rádaytól kapott tanácsokat, majd a következő időben más kiadványai dolgában is. Készséggel vállalta Ráday a pesti nyomdákkal

való tárgyalásokat s a nyomtatásra való felügyeletet is. Kazinczy távozása után a következő években Pestre jött ifjú írók legkiválóbbjai, többek közt Földi, Verseghy, majd Kármán is az öreg Ráday társaságához tartoztak.

2.

József császár összbírodalmi politikájának egyik láncszeme miután az egész elgondolás elkerülhetetlenül összeomlott, szükségképen a külön magyar nemzeti központ megteremtésének alapja lett: Hatalmas birodalmát nem lehetett közvetlenül az egésznek fővárosából kormányozni. Tökéletesnek szánt berendezésében alkalmas tartományi középpontokra volt szüksége. Volt az ő saját kényelmével nem törődő lázasan újító szellemében annyi önzetlenség, hogy határszéli főváros lehetetlenségét belássa. Már akkor, mikor még koronázásra gondolt, arról tárgyalt, hogy a koronázó országgyűlést a Rákoson kellene megtartani. Utazásai alkalmával Buda és Pest érdekelte legjobban. Trónörökös korában is legalább négy ízben járt itt. 1781-ben is töltött itt egy hetet. 1783-i utazása érlelte meg benne végleg a tervet, hogy Budát és Pestet teszi Magyarország kormányzásának székhelyévé. (Jellemző az összesség érdekét tekintő gondolkodására, mily felháborodással utasította vissza a budaiak tervét, kik szobrot akartak neki emelni, mert intézkedéseivel gazdagodásukat elősegítette. Ha majd az egész nép boldogságát sikerült már megvalósítania, akkor állítsanak neki szobrot, de nem azért, hogy a budaiak borukat jobb áron adhatják el vagy házuk többet jövedelmez. Az esetet Péczeli is megírta *II. József császár életének rövid leírása* c. munkájában.) Velence bécsi követének 1783. október 4-i jelentése már azt mondja, hogy a császárt leginkább a magyar főváros áthelyezésének kérdése foglalkoztatja. Még e hóban történt újabb pesti utazás után november 28-án kelt a két testvérvárost minden vonatkozásban az ország fővárosává emelő leírata. A helytartótanácsot s a beléje olvasztott királyi kamarát, valamint

a magyarországi hadi kormányt Budára helyezte át. Egyúttal elrendelte az egyetem és a felsőbbíróságok székhelyének fölcserélését. A nevezetes változást nyomon követte természetesen, újabb, helyi tapasztalatok (1786) után a közlekedés, az utak és a posta javítása. Mindez óriási lökést adott a két város fejlődésének. Ekkor kezdték építeni a leghatalmasabb külvárost, a ma Lipótvárosnak nevezett újvárost. A lakosság száma 1780-tól 87-ig Budán 21,665-ről 24,873-ra, Pesten 13,550-ről 21,665-re emelkedett. Az egész század folyamán Pest fejlődött rohamosabban, sőt a 70-es évek végén az egyetem ellenére Buda rovására. 3 év alatt Buda lakóinak száma közel 400-zal lett kisebb. A kormányzsékek áthelyezésével Buda lakóinak száma is növekedett, de Pest már 1790 körül utólérte, a század végére lényegesen fölül is múlta. Rohamos fejlődését maga József már aggasztónak találta. Mikor Pest még korántsem volt az ország legnagyobb és legnépesebb városa, figyelmeztette hivatalnokait, hogy ne siettessék növekedését, mert a mammut-városok kulturális szempontból sem előnyösek, a munkás kezeket pedig elvonják a földműveléstől.

Az új főváros szellemi színvonalának emelésével most már külön is foglalkozott. Azt akarta, hogy tisztviselői se panaszkodhassanak, hogy rosszabb helyre kerültek. A város szépítésére is ezért gondoltak. Ekkor létesült többek között a Városmajor. Legnevezetesebb Józsefnek e célból való rendelkezései közül a színügy rendezése. Személyes érdeklődésére a bécsi Hofburgtheater történetében való szerepén kívül jellemző, hogy már 1774-ben járt az újonnan nyílt pesti színházban. A felszlatott karmelita rend várbeli templomát színház és tisztviselői kaszinó céljára rendelte. (1786. augusztus 23.) Egy év alatt az akkori viszonyokhoz mérten hatalmas modern színház lett a templomból, s 1787. október 17-én megnyílt a Várszínház. Minthogy Buda színházlátogató közönsége egymagában nem lett volna elég, József elrendelte a két város színügyének egyesítését. Pesten az előző években már erősen fellendült a színházi élet. 1780—

81-ben Hülverding társulata játszott itt néhány hónapig. 1783-ban állandósultak az előadások; ekkorról való a teljes műsort tartalmazó első pesti Theater-taschenbuch. Schmallögger igazgatása alatt főleg baletteket mutattak be s a látványossági vágy kielégítésével törődtek. A 137 estén összesen 274 előadásban játszott 136 különféle darab közt 38 balett szerepelt 134 előadásban. A drámai műsoron Schröder polgári drámáit adták legnagyobb sikerrel, 14-et 40 előadásban. Budán a Várszínház megnyitásaig egy Raischl nevű ács fabódéjában voltak időnkint színi előadások. 1784 nyarán Schikaneder drámái, majd Kumpf operatársulata szerepelt itt. Ekkor játszottak először — már az új főváros megnagyobbodott közönségére számítva — nagyobb számú operát. A „spektákulum”-bérlet most már rendszeres üzleti vállalkozássá lett. 1785-ben Tuschl fogadós bérelte ki a pesti és budai színházat. Előbb Schmallöggerék kezén hagyta albérletben. 1787-ben Bulla Henrik lett az igazgató. Ekkor nyílt meg a Várszínház, s ekkor történt meg a színházak szabályozása. József császár elrendelte, hogy Buda és Pest színházaiban váltakozva mindig ugyanaz a társulat játsszék. A főváros színügyének felügyeletét a helytartótanácsra bízta. Ettől kezdve volt a színházaknak egész évre megállapított játékrendjük és állandó személyzetük. A műsoron a balett háttérbe szorult. A legtöbbet játszott katonai és polgári drámák s a jozefinus politikai színművek mellett Lessing és Schiller drámái, valamint a Németországban divatos átdolgozásokban a Romeo és Julia, Hamlet, Othello, Lear, III. Richard és a Velencei kalmár is helyet kaptak. A műsor nagy részét átvette utóbb az első magyar szintársulat. 1789-ben és 90-ben Bergopzoom a drámai, Kumpf az operai igazgató. Ekkor került a társulathoz az első pestbudai színészíró, Girzik X. Ferenc, többek között a Katona Józseftől később átdolgozott *Stephan der erste König der Hungarn* szerzője.

A magyarnyelvű világi színjátszás első kísérletei is mindjárt a kormánysszékek áthelyezése után megtörténtek. Maga a német szintársulat igyekezett kedvében járni

ezzel is új közönségének, a magyar hivatali intelligenciának. 1784. november 14-én volt az első magyar előadás a budai színházban. A magyar színészekről utóbb 50 éven át sikerrel játszott *Gróf Valtront* adták Kónyi fordításában Mayer János, Ditlemayer Terézia és társaik, idegenszerű kiejtésük miatt — Dreyssig hallei könyvkereskedő följegyzése szerint — a legszomorúbb helyeken kacagást keltve. Német előadásokon is többször játszottak a magyar közönség kedvéért magyarok közt játszó, magyar énekekkel s mondásokkal megtűzdelt darabokat. 1788 novemberében pl. Brockmann *Die Witwe von Ketschemét* c. vígjátékát adták elő *Hattyú Ilona* címen. (V. ö. Magyar Merkurius 14. sz.) De már 1784-ben megindult a magyarság részéről is a kísérletezés. Ráday Gedeon hasonló nevű fia hozta össze itt tanuló vagy hivataloskodó magyar ifjakkból a Magyar Játsszók Társaságát. 1785-ben elő is adták Voltaire *Mahometjét* a budai származású Zechenter fordításában, de röviddel utóbb — Kazinczy szerint Bacsányi összeférhetetlensége miatt — megakadt az ügy. A Hadi és más nevezetes Történetek 1791-ben (IV. 662. l.) Simai *Mesterséges ravaszságának* pesti és budai előadását ugyancsak 1785-re teszi. Ugyane darab pesti és budai előadásáról színlapok is maradtak fönnt szept. 12-i és 14-i kelettel, évjelzés nélkül, de kétségkívül az 1785-i előadásokról. Kevésbé világos, hogy a meg nem nevezett szereplők a német társulat tagjai voltak-e, vagy az igazgatókul megjelölt Schmallöggertől és Bullától szervezett és betanított magyar ifjak; a színlap szövegéből inkább ez utóbbi gyanítható, de a Ráday-féle kísérlettel való kapcsolat nem állapítható meg. 1789 februárjában a pesti növendékpapság is rendezett magyar színi előadást. A vendégek közt megjelent Wartensleben generálisnak Dayka Gábor mondott alkaioi órában köszönetet. A Hadi és más nevezetes Történetek említett cikkéből kiderült, hogy ők is a *Mesterséges ravaszság*ot játszották. Mind e kísérleteknek csak úttörő jelentőségük van. Új alkotásoknak megismertetésére s ezzel az irodalmi termelés ösztönzésére ily ritka próbálkozások

nem sokat tehettek. Mégis néhány magyar író, pl. Péczeli, az első budai és pesti kísérletek hírére kezdett erősebben a drámával foglalkozni.

A fővárossá emelés után a várható fejlődés reményében a monarchia minden részéből Buda és Pest felé igyekeztek könyvnyomtatók és könyvkereskedők annál is inkább, mert most itt volt a magyarországi könyvvizsgálat központja, még pedig 1787-től kezdve megnagyobbodott hatáskörrel; a hivatali eljárás általános gyorsítása keretében január 2-án úgy rendelkezett József, hogy a helytartótanács könyvvizsgáló hivatala cenzúrázhat ezután kevésbbé jelentékeny, nem-theologiai munkákat is, a helyi revizorok kétség esetén hozzá terjesztik fel a kéziratokat, maga a budai hivatal pedig a helytartótanáctól kér döntést, s ez csak a legsúlyosabb esetekben fordul az udvarhoz. Új nyomda Trattnerén kívül nem létesült, de a legkiválóbb hazai nyomdászok igyekeztek a régi tulajdonosuk kezében elmaradt pesti vállalatok átvételével gyökeret verni. Royer pesti nyomdája már 1783-ban Landerer János Sebestyén birtokába ment át; néhány hónapig L. Katalin bérelte. Az Eitzenberger-nyomdát 1785-ben a nagyszombati Lettner Godofréd József vette meg, 1788-tól azonban már a pozsonyi Patzkó Ferenc Ágoston a tulajdonos. Mindkét nyomda ismét fejlődésnek indult. A Trattner-nyomdát alapítója 1789-ben újszülött keresztfiának, Trattner Mátyás fiának ajándékozta. Már ekkor nagy volt e nyomda jelentősége, s Trattner Mátyást sokszor dicsérték a magyar írók tisztességéért és jószándékáért. 1789. május 9-én írja Bacsányi Rádaynak: „Ő olly betsületesen gondolkodó ember, a' milyen talán Országunkban a' Typhographusok között nehezen fog találatni.”

A könyvkereskedelem terén még nagyobb változások következtek. A legrégebbi pesti cég egyik tulajdonosa, Köpff 1785. június 2-án meghalt. Özvegyének folytonos elégedetlensége miatt Weingand sürgetésére a városi tanács 1786 augusztusában felosztotta a cég helyiségeit, könyvvállományát, tartozásait és követelését, de még so-

káig szerepeltek ezután is apró vitás ügyek a tanács és a bíróságok előtt. Úgy látszik, Köpffné maga kapta a budai üzletet s a kevéssel előbb megnyílt kassait is, legalább utóda mindkét helyen egyszerre tűnt fel. Köpffné Fingerhuthot, Trattner volt üzletvezetőjét alkalmazta, majd társul akarta fogadni. Már egy kiadványjegyzékük is megjelent Georg Köpffs Witwe und Comp. jelzéssel. De Fingerhuthnak nem volt pénze, s ezért Köpffné fizetési zavarokkal küzdve, Strohmayer Ignác Antalnak adta el üzletét, megengedve, hogy egy ideig a régi cégjelzést használhassa. A nyughatatlan, laza erkölcsű Strohmayer 1782-ben bukkant fel Pesten. Egy oláh kalandorral szabadkőműves páholyt alapított, de különböző üzelveik miatt a szabadkőművesség irányítói több ízben föllozlatták. Szabadkőművessége szerezte meg számára mégis sokak, többek közt Kazinczy bizalmát, s azzal rendőri besúgóként visszaélt. Megszerezve a polgárjogot, 1788. április 24-én tőke nélkül átvette Köpffné üzletét. Rövid időre a jó viszonyok ügyes kihasználásával fel is lendítette. Hazai és külföldi vonatkozásban egyaránt a legismertebb magyarországi cégek egyike volt az övé. Kazinczy kiadványainak is ő volt a főelárusítója Budán és Pesten; kassai fiókja is különösen alkalmassá tette erre. A magyar *Hamlet* is „Strohmayer budai könyváruló boltjában találtatik” s ott kellett 1790-ben jelentkezni az első magyar színtársulatba is. A pestbudai újdonságokat viszont ő továbbította Kazinczyhoz Kassára. Könyvkiadóként is jelentős. Petrik 17 kiadványát sorolja fel, de a Leipziger Mess-Catalogban jóval több szerepel. Már 1789-ben 1 latin és 6 német, 1790-ben és 91-ben együttevve 7—7, 1792-ben pedig 3 német s egy magyar kiadványát vétette fel ide. Neki is volt Pesten lerakata, viszont Köpff is tartott fenn tovább is budai könyvesboltot. Trattner könyvesboltjának üzletvezetője 1787-től Trattner Mátyás sógora, a pesti születésű Pauer János Mihály volt, s 1789-ben Trattner János Tamás neki ajándékozta. A Diepold-féle budai könyvkereskedés 1786-tól Diepold és Lindauer cég alatt működött. 1788. október 28-án Die-

pold Floridus és Lindauer János engedélyt kaptak, hogy Pesten is üzletet nyithassanak. 1789-ben egy a lipcsei vásáron is szereplő kiadványukon (Eckartshausen: *Der Prinz und sein Freund*) Buda és Pest állott a kiadás helyéül. De már a következő évben Diepold a budai, Lindauer a pesti üzlet egyedüli tulajdonosa. 1789-ben az akkori 5 budai és pesti könyvkereskedő cég Stáhel (Stachel) József bécsi könyvárus megtelepedése ellen folytatott harcot, de a város és a megye támogatása ellenére sikertelenül. A helytartótanács május 23-án megadta az engedélyt azzal a megokolással, hogy az irodalom fellendülése, a Pestre helyezett egyetem s az olvasás kedvének az uralkodótól kívánt terjesztése a könyvkereskedések számának további növelését szükségessé teszi. Stáhel Kilián Ádámmal társult; ez korábban würzburgi üzletében volt alkalmazva, legutóbb pedig Weingandnál. 1789. augusztus 1-én nyílt meg az új könyvkereskedés; Kilián vezette, öt év után Stáhel egészen át is engedte neki. Míg 1782-ben Weingand és Köpff még Buda egyetlen hivatásos könyvkereskedő cégeként tiltakozott Trattner üzletnyitása ellen, az évtized végén ilyenformán 6 cégnek legalább 9 üzlete állott fenn a ketős fővárosban. E mellett a könyvkötők tovább is árusították a kötött könyveket s a nyomdák saját kiadványaikat maguk is közvetlenül vitték vásárra. Vásár idején fordult meg a legtöbb olvasgató ember is Pesten, a vásárra jövők kocsiján pedig az egész országban legkönynyebben lehetett szétvinni az új könyveket. Ezért jelent meg a legtöbb könyv még hosszú ideig a vásárok idején. Az 1780-as években a könyvkötők erősebben beleavatkoztak a könyvkereskedők feladataiba. A felvilágosodás minden eszközét támogató kormányrendszer ezt is elnézte. Közülük legnevezetesebb Nemes Kiss István működése. Előbb óbudai könyvkötő volt, az évtized második felében azonban már Budán, később Pesten is volt könyvraktára. A bécsi Magyar Musa 1789. évi 7. számában jelent meg első könyvhirdetése. Többek közt Horváth Ádám munkáinak is ő volt a bizományosa. Utóbb a

magyar nyelvű szépirodalom legügyesebb terjesztői közé tartozott. Rajta kívül a könyvkötők közül az egyébként ismeretlen Baronics és a Budai Thiel vagy Diel szerepel a 80-as években egyes könyvek kiadója vagy bizománya gyanánt.

A hazai politikai vonatkozású irodalomnak lett természetesen leggyorsabban fő termőhelyévé a kormány-székek új székhelye. Politikai érdeklődésű közönségének hirtelen megnövekedésén s az országos forgalom ideirányulásán kívül a helytartótanács könyvvizsgáló hivatalának jelenléte is meggyorsította a röpiratok elszaporodását. Kétségtelenül Budán vagy Pesten jelent meg sok impresszum nélküli s koholt vagy burkolt impresszumú irat is. (Megokolt esetben erre maga az 1782. évi szabályrendelet adott módot.) Lettner adta ki 1785-ben a jobbagyság felszabadulásaért küzdő legterjedelmesebb röpiratok egyikének fordítását. (*Igaz hazafiúi feljegyzések...*) Két magyar fordításban is megjelent 1784-ben a császárnak a két város szempontjából nevezetes 1783-i intézkedéseire való visszatekintése. (Benyáké az egyetemi nyomdában s Háló Miklós Kováts Jánosé Eitzenbergernél.) Reichard Menyhért szatirikus röpiratainak fordítását Trattner adta ki mindjárt 1784-ben. (*A bétsi ember szokása... — A közönséges nemesség.*) A felvilágosodást támadó iratokon sok a hamis impresszum, de budai vagy pesti jelzéssel jelent meg pl. a Prabner-féle, régebben Praynak tulajdonított *Unpartheiische Gedanken...* Kovachich ellen (Landerin, 1786.) stb. A császár látogatásai alkalmából 1784-ben egy Bill nevű német polgár magasztaló verse jelent meg Lettnernél, 1788-ban Hoffmanné, a német nyelv egyetemi tanáraé, 1789-ben a *Traum eines ungarischen Edelmannes* című elmélkedés. A császár gyógyulásaért elhangzott beszédek és imák is nagyszámban jelentek meg, pl. Pesten az új evangélikus gyülekezet lelkészétől. A török háborúk is új táplálékot adtak az egész ország politikai érdeklődésének, de az ezzel kapcsolatos kiadványok mutatják legvilágosabban, hogy az évtized végére Buda és Pest a politikai irodalom

terén is elfoglalta Pozsony helyét. A Laudon generálist dicsőítő versekről előbb a Magyar Kurír, aztán kiegészítésül a budai Ephemerides (1790. 19. sz.) közölt ki-mutatást. Az itt említett 14 közül 10 jelent meg Budán és Pesten, egy híján 1789-ben; ez az egy már egybekapcsolja a hadi győzelem ünneplését a szent korona üdvözlésével. A szerzők közt van Pray György, File András esztergommegyei, Radlinger János veszprémmegyei áldozópap, két más pesti teológus, Spaits László ferences provinciális, Rosenpacher piarista és Tsermák László. Radlingertől a Pest városa részéről rendezett hivatalos győzelmi ünnep alkalmából is megjelent egy németnyelvű üdvözlés a papnövendékek nevében. Ugyanekkor egy katonai diadaléneke (*Lied eines triumphierenden Soldaten...*) is megjelent Pesten. Laudon december 20-i átvonulása alkalmából ismét Hoffmann Lipót Alajos írt ünnepi verset. A két ismeretlen nevű papnövendék magyarul szólalt meg, a többi latinul vagy németül.

A felszabadító sajtórendelet, a hírszolgálatnak a fővárosban való aránylagos könnyűsége, a politikai érdeklődés és meggyorsult forgalom mind elősegítették, hogy az újságírás is most már itt próbálkozzék leginkább. De a hírlapok szaporodásáról és gyors terjedéséről a császár külön is gondoskodott, egyrészt cenzurázásuk kivételes kezelésének elrendelésével, másrészt minden privilégium eltörlésével s annak kimondásával, hogy ezután minden efféle vállalatot engedélyezni kell. Politikájának a pesti egyetemre rendelt legfőbb képviselője, Hoffmann Lipót Alajos indította meg mindjárt a Pestre jövetelét követő első év elején Pester Wochenblatt címen az első pesti újságot. Mivel az új szabályok értelmében a város részéről kijelölt politikai cenzor egyet-mást kifogásolni mert, utóbb nem is cenzúráztatta vele lapját, hanem a politikai híreket szórul-szóra a Wiener Zeitungból és más ausztriai lapokból nyomatta le, egyéb cikkeit pedig az irodalmi művek vizsgálatára jogosított Schaffrath bölcsészeti dékánnal cenzúráztatta egyenként. Ez akkor derült ki, mikor Schmallögger följelentette balettjének az

augusztus 25-i 32. számban való megtámadása miatt. A vizsgálat folyamán Hoffmann bejelentette, hogy megszünteti lapját s már csak az erről szóló hirdetést akarja kiadni. A helytartótanács ez alkalomból, nyilvánvalóan Hoffmann küldetése folytán, alkalmasabb cenzor kijelölésére szólította fel a várost. A legközelebbi újságvállalat Budán indult meg 1787 elején. 1786. október 3-án engedte meg a helytartótanács, hogy Schickmayer udvari ágens és Willich jogszigorló Landerer Katalinnál megindíthassa az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten c. hetenként kétszer kiadandó hírlapot. Tartalmául a hó végén kibocsátott előfizetési felhívásban a közönséggel is megismertetett tervezet az egész birodalmat, de különösen Magyarországot illető események és intézkedések közlését, a felvilágosodást szolgáló közhasznú cikkeket, irodalmi alkotások hírüladását stb. jelöli meg. Ezekre minden számban egy ívet szánnak. Ezenkívül félíves mellékleteket is adnak meteorológiai és statisztikai adatokból, bírósági, árverési és kereskedelmi hirdetésekből, árjegyzékekből. Könyvhirdetések különösen nagy számban jelentek meg benne, magyar könyveké nagyobb számban csak 1790-ben. Hírei néhány helyi jelentőségű apróságon kívül a monarchia német újságaiból vannak kiollózva. Leginkább az első évfolyam közöl Mannigfaltigkeiten címen néhány történelmi, régiségtani és természettudományi cikket is. Pest újságírása egy évvel később állandósult az 1788. közepétől hetenként háromszor megjelenő Der neue Kurir aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen c. hírlappal. Első szerkesztője, Moll Jeromos, 1787. október 12 -én még csak kereskedelmi hirdető újság kiadására kért engedélyt. Pénzzavarában Trattner segítette, s ekkor vele szerződést kötött politikai hírlap szerkesztésére oly feltétellel, hogy az előfizetésből befolyó díjak Trattnert, a kiadót illetik, s Moll csak 150-nél több előfizető esetében kap tiszteletdíjat. 1788. január 8-án együtt kérték a helytartótanáctól engedélyt, s február végén meg is kapták. Az eredetileg tervezett Ofner und Pester Frag- und Kundschaftsblatt így csak mellék-

lete lett az új hírlapnak. A főlapban az első években a harci hírek foglalnak el legnagyobb helyet, forrásai közt nemcsak a monarchia, hanem a távolabbi külföld nagy hírlapjai is szerepelnek. Időnként egy-egy ismeretterjesztő cikk is helyet kapott. Röviddel utóbb Moll más vállalatnál is próbálkozott. 1788 novemberében kért s 1789. január 8-án kapott engedélyt a bécsi Oeconomische Zeitung magyar és tót fordításának kiadására. A Neuer Kurir 1789. július 2-i számában 15-ére igéri az Ungarische oeconomische Zeitung megindítását, de hogy ez a nemrég tévesen a Magyar Merkural azonosított vállalat megindult-e valóban, és ha igen, meddig élt, nem állapítható meg. Állítólag 1786-tól járt s 1788-ig fennállt egy Ofner Stadtzeitung vagy Städtische Ofner Zeitung c. hírlap. 1788 vége felé Barth János Ádám kért engedélyt Ofner und Pester Tagblättchen alapítására. Január elején meg is kapta. A lap megjelenésének azonban nincs nyoma.

De már 1788-ban kísérlet történt a magyar hírlapírás Pestre hozatalára is. A Magyar Hírmondó a politikai jelentőségétől megfosztott Pozsonyban talaját vesztette. Országgyűlések híján a magyarság pozsonyi kapcsolatai megszűntek, s a forgalom és az érdeklődés másfelé terelődött. Amint a Magyar Kurir megindult, meg is bukott az első magyar újság. Már az első év közben kénytelen volt Patzkó megszüntetni lapja pozsonyi kiadását. Helyette küldette az előfizetőknek 1788. október 8-ától a fia számára megvásárolt pesti nyomdában készülő A' Magyar Merkuriust. Jellemző, hogy a helytartótanács ez ügyben készült jegyzőkönyvének fogalmazványa is Pest alkalmasabb voltával, a könnyebb hírszolgálatnál stb. okolja meg a változást. Bizonyára arra is gondoltak, hogy ha év közben kezdik a lapot, újévre legalább a Hírmondó megmaradt előfizetői ismerni fogják. A következő teljes évfolyam Magyar Merkur címen járt. December 30-án kelt 100. számával megszűnt. Szerkesztőjének kilétéről csak megbízhatatlan adatok vannak. Az előfizetési felhívásokat mindig csak a kiadó, Patzkó Ferenc írta alá. Hírközlése aránylag fürge volt. Harctéri tudósítói közt volt Laczko-

vits kapitány is. Hazai hírek gyanánt többnyire csak a városban keringő adomákat közölt. Néha azonban vidéken élők leveleit is beiktatta, így egyízben (1789. ápr. 15.) Földi Jánosét is a kegyetlen térlől szóló hosszabb versével együtt. Földi szavaiból kivehető, hogy már Pesten jó viszonyban volt a szerkesztővel. Máskor (febr. 25.) Dayka Gábornak a növendékpapság magyar előadásán megjelent Wartensleben generálist ünneplő ódáját közli a Magyar Merkur. A pesti papnövendékekkel különben is szoros kapcsolata volt a szerkesztőnek s másoktól is kiadott verset. Ilyenformán a fővárosban tanuló ifjak itt találtak először alkalmat költői kísérleteik gyors közzétételére. Szűk téren s kevés hozzáértéssel, de lelkesen szolgálta az első pesti magyar újság a nyelvművelés ügyét s legelsőként mutatott rá a magyar sajtóban a magyar színjátszás megteremtésének fontosságára is. Rövid pályája a József császár németesítő törekvéseitől kiváltott nemzeti visszahatás kezdetére esik, s ez kétszeresen fontossá teszi e rövidéletű lapot.

A hírlapokon kívül a budai és pesti tudományos folyóiratirodalom is a kormányiszékek áthelyezését követő időben indul meg. A tudomány emberei is mindjárt 1784-ben próbálkoztak régi tervek megvalósításával. Először Winterl József Jakab akart a természettudományok művelésére a frankfurti Gesellschaft der nützlichen Wissenschaften mintájára társaságot s annak kiadványaként Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft címen folyóiratot alapítani. Csak egy füzet jelent meg s a társaság sem tudott megmaradni. Ugyancsak már 1784-ben a fővárosi íróvilágnak két igen nevezetes tagja akart egyetemes irodalmi és tudományos szemlét alapítani. Horányi december 16-án kért a helytartótanáctól engedélyt egy latin hetilap megindítására. József császár sajtórendelete alapján négy nap alatt megkapta az engedélyt. A folyóirat — valószínűleg az előfizetések elégtelensége miatt — mégsem jelent meg. Kovachich Márton György, a magyar oklevélkutatás egyik megalapítója s a jozefinizmus lelkes híve ugyanaz évben 50 lapos emlékiratot nyújtott be az

egyetemhez az egyetemi tudós újságnak a lehető tökéletességgel való megindításáról. A felvilágosodás érdekében most már mulhatatlannak mondja a terv megvalósítását; a folyóirat változatos kisebb cikkei sokkal alkalmasabbak e cél szolgálatára a könyveknél, másrészt a külfölddel meg kell ismertetni a magyarságot, a magyar szellemi életet. Mindez szerinte német nyelven történhetik legcélszerűbben; a magyar és szláv nyelvek nem irodalmi nyelvek, a latin meg modern tudomány terjesztésére nem alkalmas, de nem is a latinul tudók szorulnak rá a felvilágosításra. A felvilágosodásnak azt a gyakori érvét is felhozza, hogy mindenütt épen a latin nyelv volt a felvilágosodás akadály. Ezt Bessenyei is vallotta, de a magyar nyelv művelés eszméjét következtette belőle. Kovachich tervét nem fogadták el.

Az egyetem folyóirata ezután sem indult meg. Szűkebb körben másfél évig épen Kovachich magánvállalkozásként megjelent *Merkur von Ungarn oder Litteraturzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländern* c. havi folyóirata pótolta. Ennek tervét 1786. február 6-án készítette el, de bár elkésve, már erre az évre is teljes évfolyamot adott. A lap kiadójaként a címlapon egy hazafias irodalombarátokból álló társaság (*Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur*) szerepelt. A Magyar Musa (1787. 34. és 56. sz.) Budai Tudós Magyar Társaság néven emlegeti őket, de valószínűleg a Pozsonyból átköltözött „Első ártatlanság” szabadkőműves páholy rejlik a titokzatos megjelölés mögött. Tudósításai szerint a császár és a helytartótanács támogatásával működnek. Közreműködő tagul Kovachich bárkit szívesen lát. Sorozatos kiadványban akarja közzétenni Magyarország ismertetését, történelmét s harmadik kötetül alkalmi műveket, verseket és egyebeket. A piaristák közül többen írtak a Merkurba, Horányi a pesti előfizető-gyűjtést is vállalta. A felvilágosodás minden barátjával keresett Kovachich kapcsolatot. A felhívásaira kapott válaszok közül jellemző Martinovicsé. Lembergől írja, hogy remélhetőleg nemsokára Pestre kerül s akkor együtt dolgozhat-

nak a „jesuitismus” leverésén. Kazinczy is elsősorban szabadkőművesi együttérzésből támogatta előfizetők szerzésével is, tudósításokkal is. (L. első levelét, 1787. január 20.) December 12-én Rákóczi zászlajáról s a nyírbátori templom feliratáról küldött tudósítást, s a legközelebbre ígérte a kassai tankerület személyzetének jegyzékét. Más alkalommal arra hívta fel Kovachichot, közöljön egy cikket a magyar nyelv ritmikus voltáról. A kassai Magyar Museum támogatására viszont Kovachich vállalkozott s készülését Kazinczy engedélyével előre jelentette a második évfolyam 9. füzetének borítékján. Később is meleg barátság volt köztük.

A Merkur von Ungarn első évfolyama az irodalom megismertetése szempontjából sem jelentéktelen. Itt is jelentős részben tanügyi híreket s névjegyzékeket közöl, de minden számban ír megjelent vagy készülő irodalmi újdonságokról is. Bár lapja megindításakor még mintha tudomása sem volna magyar irodalom és magyar nyelv-művelő törekvések létezéséről, az ismertetések során egyre több helyet juttat a magyar könyveknek. Maga is örömmel számol be alkalomadtán a magyar irodalom fejlődéséről és szívesen ad helyet másoktól eredő közléseknek. A 10. füzet végén Gruber Károly Milanóból beküldött, Gyöngyösiért rajongó cikkét közli. Írója Gyöngyösi munkáit a költészet diadalának tartja s a legnagyobbakkal helyezi egy sorba. A legkedveltebb német költőkkel együtt csodálnák a hozzáértők s szeretnék és olvasnák az egyszerűbb olvasók, ha a nyelv nem volna akadály. Eddig azonban csak Fekete János próbálta meg francia rapszodiáiban felhívni rá a figyelmet. Le kell fordítani németre a genialis magyar költő munkáit, elsősorban a Murányi Vénuszt. — Alkalmilag egyes nevezetesebb írók életének és pályájának részletes rajzát is közölte Kovachich. A 11. füzet egyszerre Mitterpacher, Dugonics, Molnár János és Vizer Ádám életrajzát hozta. Molnár Jánoséban is kiemeli magyar nyelvű írásainak úttörő jelentőségét. Dugonicsról az *Etelka* megjelenése előtt közöl C. K., vagyis Koppi Károly, a kiváló piarista

egyetemi tanár tollából 7 lapra terjedő életrajzot összes munkái jegyzékével s elég beható ismertetésével. Szerinte Dugonics matematikai munkái cáfolták meg legvilágosabban azt az állítást, hogy a magyar nyelv nem alkalmas a tudományok művelésére. Az *Etelka* történeti és koholt elemeinek viszonyáról, tudós jegyzeteiről, közmondásokkal és sajátos magyar szólásokkal terhelt nyelvről részletesen szól. Nagyon jellemző, amit a jozefinizmus lelkes híve a magyar nyelvet fenyegető veszélyről s ezzel kapcsolatban a nemzeti sajátságok megőrkítésének értékéről mond. Az *Etelka* nyelvének keresett magyarsága is érték — „zumal bey dieser Zeit wo das Schicksal der ungarischen Sprache den Untergang drohet” — írja, majd így fejezi be az *Etelkáról* mondottakat: „Welch ein Verdienst des Verfassers, der den eigenthümlichen Nationalcharakter, die Sitten, Gewohnheiten und Sprache einer Nation, welche zwar das meist Eigenthümliche verliert, und eine vielleicht bessere, wenigstens nothwendige und angemessene Gestalt bekommt, immer aber in mehr als einer Rücksicht merkwürdig bleiben wird, gleichsam, wie Trümmer eines gescheiterten Schiffes zu erhalten sucht.” Dugonics szövetségesének, Rác Samuelnek munkásságát már a 3. füzetben ismerteti a Merkur.

A második évfolyamban az irodalmi cél egészen háttérbe szorul, az összes számokat a tanügyi reformok ismertetése tölti meg s csak borítékukon s a mellékleteken jut hely irodalmi újdonságok rövid jelzésére. Tovább nem tudta Kovachich vállalatát folytatni. Az előfizetők száma nem volt elég fönntartásához. Nyomdát kétszer kellett változtatni: előbb Lettner, majd az egyetemi nyomda, utoljára Trattner nyomta a lapot. Végül 3000 forint adósságot szerzett a buzgó szerkesztőnek. Sok támadásban is volt része felvilágosodott irányzata miatt, noha a divatos ízléstelen aufklärista iratoktól hosszabb cikkel igyekezett a közönséget távoltartani.

3.

József császár első intézkedéseivel akarata szerint indította meg a könyvnyomtatás és könyvforgalom föllendülését s kedve szerint fokozta és terelte legfőképp Budára és Pestre e városok fővárossá emelésével. A röpiratok elszaporodásán kívül megindult az újságírás és folyóiratirodalom fejlődése is. De már a germanizáló rendelettel éppen az ellenkezőjét érte el annak, amit akart. Visszahatásként megerősödött a nyelvművelő mozgalom. Ezáltal az irodalom jelentős szerephez jutott a nemzet önállóságáért folyó küzdelemben s a magyarországi irodalmon belül el kellett ismernie a magyar irodalom elsőségét. Ettől kezdve az új magyar irodalom céljainak szolgálatába állt a könyvforgalomnak a jozefinzmustól megindított nagy fejlődése. De az egyetem és a kormányzat új székhelyeinek egyes írói maguk is vezetői voltak a harcnak s itt nevelkedett a magyar irodalom sok lelkes ifjú művelője tanáraitól, néhány főúrtól és egymástól nyerve buzdítást.

1784 április végén József császár Magyarország hivatalos és iskolai nyelvét — a latin helyett — a monarchia többi részének s a hadseregnek hivatalos nyelvét tette. Elrendelte többek közt, hogy a gimnáziumokban már a következő iskolai évtől kezdve csak németül tudók vehetők fel s népiskolai tanító is csak az lehet, aki tud németül. Három év letelte után mindent németül kellett tanítani, hogy mindenki megtanulja az igazgatás nyelvét s a művelődés legalkalmasabb eszközét. E rendelet végrehajtása, amint a magyar kancellária előre megjósolta, természetesen évről-évre való sürgetés ellenére sem volt lehetséges. Az egyetemi oktatás reformját azonban a császár maga vette a kezébe. Már 1781. augusztus 23-án, majd 1783. április 26-án ismét meglátogatta a budai egyetemet s ekkori tapasztalatai is arra birták, hogy a kormányzások Budára helyezésekor Pestet tegye a legfőbb magyarországi tanügyi intézmény székhelyévé. Az 1784/85. iskolai évet már Pesten nyitották meg. Ugyan-

ekkor hozzáfogott, hogy az egyetemet is németesítő s egyúttal felvilágosodott törekvéseinek szolgálatába állítsa. A jezsuiták közül lett egyetemi tanárokat nyugalomba küldte. Katona István helyére azzal a megokolással, hogy a történelem német nyelven való tanítására képtelen, Koppi Károly piaristát nevezte ki, a tanszéket is világtörténetivé szervezvén át. A történeti segédtudományokat Pray helyett 1785-től 1787-ben bekövetkezett haláláig Cornides Dániel tanította. (Utóda 1788-tól Schwartner Márton.) A Molnár János helyére budai főigazgatóvá kinevezett Szerdahelyi tanszékét Wieland ajánlására Werthes Frigyes Ágost Kelemen stuttgarti tanárral, a jónevű német íróval töltötte be a császár. A német nyelv és irodalom számára új tanszéket állított fel s arra Hoffmann Lipót Alajost, a legszélsőségesebb „aufkläristák” egyikét ültette. Az ugyanakkor idehozott Kéler Godofréd jogtanáron kívül Werthes és Hoffmann voltak a jozefinizmus hivatalos német képviselői a pesti egyetemen. A császár halála után mindketten kénytelenek is voltak az egyetemet elhagyni. De míg Hoffmann politikai írásaiban gúnyolta és támadta a magyarokat, Werthes megkedvelte őket s nemcsak költői alkotásaiban juttatta rokonszenvét és sorsuk iránt való érdeklődését kifejezésre (Zrínyiről írt drámáját az első magyar színészek is játszották), hanem magyarul is megtanult. Az esztétikai tanszék ettől kezdve nem csupán az egyetemi hallgatók, hanem a modern irodalmi érdeklődésű nagy közönség művelődésének irányítója is.

Az egyetemen is hiába erőltették a német nyelvet. Az újonnan kinevezett idegeneken kívül alig adott elő valaki németül; hasztalan is lett volna. Fejér György szerint a hallgatóknak alig tizedrésze értette a német szót. Legtöbb tanár tovább is a latin nyelvhez ragaszkodott. A latin nyelv régi híveinek számát azonban épen József rendelkezései kezdték megcsappantani: Besenyei nyelvművelő programja épen úgy a felvilágosodás terjesztésének céljából indult ki, mint a császár németesítő törekvése. De a germanizáló rendelet megoko-

lása épen arra hivatkozott, hogy egy holt nyelv politikai és tudományos használata a nemzeti nyelv alkalmatlanságát bizonyítja. Ez az okoskodás a maradiak egy részét is meggyőzte a latinhoz való ragaszkodásuk káros voltáról s a magyar nyelv művelés életbevágó fontosságáról. Az egyetemen Rátz és Dugonics már ekkor német helyett magyarral váltották fel a „holt” nyelvet. Saját munkáik alapján tanítottak. Dugonicsról meg is állapította a kiküldött biztos, hogy nem tűri a fegyelmet, s minél előbb gondoskodni kell az ő nyugdíjazásáról is. Rátz Sámuellel való barátságának, együttműködésüknek és közös harcuknak emléke, hogy Rátz egy fordítását neki ajánlotta, elmondván róla, hogy „minekutánna Tanító óráit elvégezte, ezen salétromi oktatásnak próbálatait gyakran megszemlélte és néha hasznosonn is igazgatta”. Ugyane könyv második kiadásában saját költségén csináltatott metszetet közölt Dugonicsról, a nemzeti irodalom körül szerzett érdemeit magasztaló felirattal. (A Merkur von Ungarn utolsó kötete is közölte.) Rátz egy 1789-ben megjelent munkájának előszavában is síkra szállt a magyar nyelv jogáért. Elmondta, hogy sehol másutt nem tanítják az orvosi tudományokat idegen nyelven, de gyakorlati szempontból is a magyar nyelvű tanítás általánossá tétele volna a legcélravezetőbb. Az ő lelkes fáradozásának eredménye volt az is, hogy az orvosi karon jutott először — 1790 májusában — a magyar nyelvnek hivatalosan is szerepe a tanításban.

Dugonics a *Tudákosság* (= mathesis) kiadásával vett részt 1784-ben, a császári rendelkezés nyílt visszautasításául, a tudománymagyarosítás munkájában. Megakarta mutatni, „hogya a német nyelv soha sem oly alkalmas a tanulmányoknak kimagyarázásában, mint a magyar nyelv. Soha se a németek, se a franciák nem lehetnek annyira, hogya a mathesist magok nyelveken úgy kiadhatták volna, hogya az idegen nyelvekből hordott szavakkal nem kellett volna élniek”. Így okolja meg a saját szavai szerint „csak azért is” kezdett munka írását az Etelkának Kulcsában. Itt látható leginkább, mikép lett

Dugonics, mint utána még sokan, a németesítő törekvés okoskodását megcáfolni vágyva purista nyelvújítónak. Addig latinul is, magyarul is készített históriákat. Most már csakis a magyar irodalom művelését tartja feladatának s megkezdte egyúttal a magyar történeti és népi hagyományok és nemzeti sajátságok tanulmányozását és gyűjtését. Mindezt beleolvasztja a József uralmát burkoltan támadó első regényébe, az *Etelkába*. Ez a könyv az új magyar irodalom első nagy könyvtári sikere volt. Ez szerezte meg Dugonics számára a közönség s csak ez által az íróvilág érdeklődését. Rövidesen a fővárosi íróvilág legnépszerűbb tagja lett. Egy évvel az *Etelka* megjelenése után, 1789-ben Kazinczy is meglátogatta, noha íróművészetéről nem a legnagyobb véleményrel volt.

Dugonics és Rátz hatásának több egyetemi hallgató magyar íróvá nevelésében van már ekkor része. De számottevő az őket Budán és Pesten ért személyi hatások közt az új magyar irodalom két legidősebb előkelő támogatójával és előkészítő munkásával, Orczyval és Rádayval való érintkezésük is. Báró Orczy Lőrinc nem szívesen tartózkodott a városban, de köszvénye miatt, majd egyéb ügyekben is sokszor kellett hosszabb ideig pesti házában laknia. Az ő házában is megfordult annak idején a megyéjéből való Kazinczy. Éveken át ott élt s ott lett íróvá Bacsányi János. Előbb a pesti piaristák neveltje volt: 1782—83-ban és 83—84-ben tanult náluk filozófiát. Benyák és főleg Horányi már ekkor irodalmi érdeklődést keltettek benne. Horányi nagyon megszerette; utóbb a *Nova Memoriában* 8 és a pótlások közt még 2 lapot juttatott egykori kedves tanítványának. 1784-ben iratkozott be Bacsányi az egyetem jogi karára. Ekkor lett István báró nevelőjeként az Orczy-ház lakója. Az öregúr szelleme, mint róla való megemlékezései és költészete mutatják, mélyen hatott rá. A többi főúri házakba is bevezethették. Így vett részt mindjárt az első évben az ifj. Ráday Gedeontól szervezett Magyar Játsszók Társaságában. 1785-ben adta ki Trattnernél *A magyaroknak vitézsége régiek példáival megvilágosítva* címen, báró

Orczy Istvánnak ajánlva, első munkáját Akai János *Epistolae heroum sacrae et profanae* c. műve nyomán. Berzeviczy Sándor nevű jogászbarátjának ez alkalomból hozzá írt üdvözlő versét Horányi is lenyomatta. Kiderül belőle, hogy az egyetemen már ekkor sokat vártak Bacsányitól. A 19 éves Orczy István még abban az évben meghalt. Bacsányi a Magyar Hirmondóban közölt verssel siratta meg s Virághoz írt *Búsongásában* is megemlékezett róla. Egy ideig még Orczyéknál élt, tanulmányai befejezése után pedig Orczy támogatásával kapott Kassán alkalmazást. Orczy modorában írta első verseit s a franciás írókkal korán érintkezésbe lépett. Báróczy reá bízta 2. kiadásban Trattnernál nyomtatott Dusch-fordítása ügyének intézését. Röviddel azelőtt megjelent első munkáját dicsérő levelére Bacsányi örömeiben lelkesen fogadkozik, hogy nagyobb erővel törekszik nyomdokaiba. Néhány strófát ír mindjárt tiszteletére s megküldi egyúttal meghalt növendéke és barátja emlékére írt versét is.

Ugyane levelében 1786 decemberében írta Bacsányi Báróczynak: „Most fog nemsokára újólág egy kötet ugyanazon Dusch Leveleiből világosságra jönni; melyeket a pesti Trattner fordíttatott. Éppen most van a censurán. A fordító esmérősem. Ha kinyomtatódnak, kötelességemnek fogom tartani, belőlük egy példával legottan szolgálni.” Ez az ismerőse Verseghy Ferenc volt. Verseghy hat évvel volt idősebb Bacsányinál, de az irodalomban később szólalt meg. A három grammatikai évet a pesti piaristáknál végezte ő is, aztán anyja lakóhelyén, Egerben tanult tovább. Ott lett először papnövendék is, de hat év után kilépett a szemináriumból s az újonnan megnyílt budai egyetemre iratkozott be. 1778. március 13-án a pálos rendbe lépett. Egy évi mária-nostrai noviciátus után a pesti rendházban beeskették s a legfőbb teológiai tanulmányokra előbb Nagyszombatba, majd egy év letelével 1780 őszén a budai egyetemre küldték. Korábbi tanulmányaira való tekintettel mindjárt a harmadik évet tanulta s egyidejűleg héberre és görögre tanította a pálos növendékeket. Ebben az időben szövődött barátsága

Kreskayval és Anyossal. Anyossal egyidőben küldték őt is, pappá szentelése után, rémetéskedni. A következő évben visszatért az egyetemre, s 1783. július 29-én Katona elnöklete alatt a filozófia doktorává avatták. 1784. szeptember 8-án magyar hitszónok lett Pesten. A pálos, majd a dominikánus templomban prédikált rendtársával, Alexovits Basiliussal, a felvilágosodás tüzes ellenségével felváltva. Ő már akkor lelkes terjesztője volt az új gondolatoknak. Hívei szerették s mikor egyházellenes nyilatkozatokkal vádolták, lelkesen védelmére keltek. A rend feloszlatása (1786. március 20.) után Verseghy pesti plébániát kért, de Alexovits vádjai miatt nem kapta meg. Beszédeit és imádságait ki is akarta nyomtatni, de a cenzori engedély ellenére egyik sem jelent meg. Valószínűleg a beszédei miatt támadt kellemetlenségek vették el kedvét kiadásuktól, noha Trattnerrel már megvolt a megegyezés. Dusch-fordítása sem jelent meg. Báróczy ugyanis Bacsányi levelére megírta, hogy ő az egész Dusch-t lefordította, s ezért Trattner nem adta ki Verseghy fordítását. Verseghy ekkor már október óta ezredkáplán a kiscelli táborban. Ekkor kezdett tőle a pozsonyi Magyar Musa verseket közölni. 1788 elejéig a primási udvarnak tett ígérete értelmében nem is járt a fővárosban, kárhoztatott működése színhelyén. Február 3-án a tábori főpap titkára lett. Néhány nap múlva már a harctérre ment vele s június 13-án nagybetegén tért vissza Budára. A következő év őszeig folyton Eger és Buda közt hánykódtatta a nyugtalanság. Betegsége miatt nyugalomba kellett vonulnia. A cenzori hivatalban remélt állást sem kapta meg. Mostohaapja meghalván, anyjával együtt — hite szerint végleg — Budára költözött s ott élt nyugdíjából szegényesen. Új irodalmi kapcsolatai támadtak. Weingand adott számára „irodalmi” munkát is. Lefordíttatott vele egy állatorvosi könyvet; utóbb más könyvkiadók is megbízták hasonló munkákkal. Bacsányi már nem volt itt, de távolból frissen meginduló munkásságával buzdítólag hatott rá s igyekezett bevonni őt is az irodalmi mozgalmakba. De a kassai Magyar

Museum körüli munkában először mégsem az ő felszólítására, hanem a kassaiak pesti támogatója, Ráday Gedeon útján kapcsolódott be. Földi, majd rendtársa, Gindl után ő lett a Magyar Museum korrekтора. Az ő fejlődése szempontjából is nagy a jelentősége Rádayval való ismeretségének. A nyugateurópai, másképp Ráday-vers mindhárom első ifjú művelője, Kazinczy, Földi és Verseghy hosszabb-rövidebb ideig egyaránt Ráday közvetlen környezetéhez tartoztak a fővárosban.

Ráday az itt megfordultak közvetítése útján néhány évre a magyar írók legtöbbszörének tanácsadója és támogatója lett esztétikai s gyakorlati kérdésekben. Gyöngyössi Jánosnak verset küldött a leoninus ellen. Kazinczyval Pestről való távozása után sűrű levelezést folytatott. Eleinte főképp a Gessner-fordítás ügyében látta el tanácsokkal. Olyan könyvnyomtató választását javasolta, kinek Kassán is van fiókja, de Pesten fejlettebb üzeme van. Attól nem kell félni, hogy a nyomtatás ellenőrzése a távolból nehéz; talál ő az ifjak közt alkalmas korrektort. A Magyar Museum tervének fölmerülése előtt ő maga gondolt már hasonló vállalat megindítására. Kovachichnak úgyszólván első megjegyzése, mikor Kazinczy tervéről értesült: „Ich möchte daran nicht zweifeln, dass Sie Ihr Werk mit Einverständnis des Freyherrn v. Rada des älteren unternehmen werden... weil er auch dergleichen Gedanken hatte, wie er mir dieselben diesen Sommer eröffnet hat." Maga Ráday is megírta ezt Kazinczynak, de annál nagyobb örömmel üdvözölte a kassai vállalkozást. Ő valóban egész pályáján inkább előkészítője és szerényen meghúzódo támogatója szeretett lenni a magyar irodalomnak; személyes babérok szerzésével vagy elmaradásával nem törődött. Most is nyomban a kassaiak mellé állt saját tervezgetése eredményeivel s gyakorlati tanácsokkal is. Most is Landerert tartja, kassai fiókja miatt, legalkalmasabbnak a lap nyomtatójául, de Lettner vagy Trattner is elvégezhetné. A felügyeletet vállalja s korrektorról gondoskodik. De évtizedek óta fiókjában tartott saját verseinek közlését

csak hosszas kérésre engedte meg, akkor is neve nélkül s nagyon haragudott, hogy a szerkesztők nem titkolták el, ki rejtőzik az A. J., NY. stb. betűk mögött. Személy szerint azért sem szeretett a nyilvánosság előtt szerepelni, mert családja úgylis sokallta a könyvekkel való foglalkozását. Kazinczy maga jelen volt egyszer, mikor menyé szemére vetette, hogy jövedelmét egész életében könyvekre költötte. A Kazinczyéktól kicsalt néhány költeményen kívül munkái legnagyobb részét halála után fia, Ráday Gedeon személyes tűzbe vetette. Pedig a fiúban is volt valami apja irodalomszeretetéből. Nemcsak a magyar színészet megteremtésén fáradozott. Kazinczy szerint az ő házában nagy társaságban olvasták fel a *Bácsmegyeit* „s innen lesék, nyelvünk kevés idő alatt hová fog emelkedni” (*Pályám emlékezete*). Maga is fordított németből, de közre nem adott semmit.

Az öreg Ráday mindjárt Kazinczy első fölszólítására Földi János orvostanhallgatót ajánlotta a tervezett folyóirat korrektorául. Mikor aztán Ráday közvetítésével Trattnernél megindult a nyomtatás, ő végezte is a munkát, míg Pestről el nem távozott. Ez úton szövődött barátsága Kazinczyval és Bacsányival s mint később még sok ifjú, ő is korrektorságon át lett részesévé a magasabb irodalmi törekvéseknek. Az ő irodalmi ízlését is Ráday nevelte. Mielőtt Pestre került, Halason volt tanító. Már ekkor megismerkedett Kazinczy Lászlóval s megmutatta neki verseit. Annak tetszését két leoninus verszet nyerte meg, s azokat bátyjával is közölte 1783. április 1-i levelében. Földi még 1787-ben a Magyar Hírmondó 29—31. számában is védelmébe vette a leoninust. (Úgyanott és mellékletében, a Magyar Musában jelent meg legtöbb verse, sok pesti vonatkozással.) 1790. évi nyelvtani pályaművében azonban már épúgy elítélte, mint Ráday és Kazinczy. Rím és mérték összekapcsolásával modern formákban is már korábban megpróbálkozott, de a nyugateurópai verselés értékelésében ő is Ráday mellett erősödött meg. Ő tudott akkor az új formákban legkönnyebben verselni. 1784-ben jött Pestre az orvosi

egyetemre. Tanárai közül Debrecenből hozott magyar nyelvéhez való ragaszkodásában őt is Rácz Sámuel erősítette meg. Nemcsak a természettudományok magyarosításában való követése mutatja ezt. Rácznak egy 1794-ben megjelent munkája elé ő is írt üdvözlő verset s bizonyára Csokonait is ő bírta rá erre; kettejükön kívül Kármántól jelent meg ugyanott egy vers, és Ányosét nyomatta le Rácz újból. Ráday hamarosan megkedvelhette Földit, különben nem választotta volna mindjárt, az ezirányú kérdést is megelőzve, őt a korrektorságra. Buzgalmáról és pontosságáról azután is nagy elismeréssel nyilatkozott. Rádayt viszont a kassaiak megbízásából ő is serkentette munkára s versei beküldésére. Maga is dolgozott a Magyar Museumba, még többet aztán Kazinczy Orpheusába, de akkor is fenntartotta Bacsányival az ismeretiséget. 1788. november 21-én avatták doktorrá s január 15-én Szatmár városának orvosa lett. Április 15-én a Magyar Merkur közölte elsején kelt levelét és versét. Ez is pesti kapcsolatai fenntartására mutat.

Ráday már január 20-án jelentette Kassára, hogy nincs korrektor. Kazinczy válasza: „Correctorul magát Verseghy expaulinus Ur ajánlotta. Trattner tudja, hol lakik.” Ráday érintkezésbe is lépett vele, de aztán gyöngye egészsége és a Budáról való átjárás téli nehézségei miatt volt rendtársával, Gindl József Ágostonnal állapodott meg. Ez a rend feloszlata után Székesfehérvárott volt tanár, később az első magyar szintársulat műsorának termékeny írója. A tél enyhültével február végén Verseghy vette át a munkát és folytatta az év végéig. Trattner az ezévi 2. negyedről saját költségén adta ki a Magyar Museumot. Utóbb Bacsányi a kassai Ellingerre bízta a további kötetek nyomtatását. A kifogásolt késedelemnek nemcsak Trattner pontatlansága volt az oka, a vidéki nyomtatóval még több nehézség volt. A vidéken csoportosuló írók folyton beleütköztek a helyi viszonyok fejletlenségébe s a fővárossal való közlekedés nehézségeibe. Amíg Kazinczy résztvett a Magyar Museum szerkesztésében, Ráday sokat fáradozott a nehézségek elhárításán,

Jóformán pesti szerkesztője is volt a lapnak, utasításra és utasítás nélkül változtatott a számok beosztásán, beiktatott egyet s elhagyott mást a hozzá leküldött anyagból.

A magyar ifjúság még egy csoportja készült akkoriban Pesten szorosabb egységben magyar nyelvűvelő és irodalmi feladataira: a felvilágosodott szellemnek a papság nevelésében való diadalrajuttatása végett 1786-ban felállított s a zágrábi, kolozsvári és egri papnevelőket magába olvasztó központi szeminárium növendékei. Az új intézettel a hazai papságban a kutatás és olvasás szellemét akarta a császár meggyökereztetni. Az első igazgatótól, Verhovác Miksától a szeminárium tervezete „a babonás hydra” legyőzését várta. S valóban az itt nevelkedett papok lelkes hívei lettek a felvilágosodásnak, később többen meg is szenvedtek érte. De gondolkodásukba egyre inkább oly következtetés is keveredett, mely már nem felelt meg az uralkodó szándékának. Mint a Mária Teréziától Bécsbe vitt testőrök, ők is a magyar nyelv kiművelésének feladatához jutottak el a felvilágosodás szolgálatának vágyában. Papi feladatukul elfogadták a nép felvilágosítását. Épen ezért látták be, hogy Magyarországon csak magyarul végezhetik ezt a feladatot is. Második igazgatójuk, Wohlgemuth Fülöp e törekvésükben is támogatta őket. Egyébként azonban a magyar nyelvűművelésben és magyar irodalmi tanulmányokban nem volt külső irányítójuk, mint a többi pesti ifjaknak. Egymást nevelték a munkára s legfőképp egyet éreztek maguk közül vezetőjüknek, Dayka Gábort. 1787-től a szeminárium feloszlásáig, 1790 ősziéig tanult itt. Nyelvtelhetségével és olvasottságával csakhamar kitűnt társai közül. Már 1787-ben megjelent a Magyar Musában első verse. Ő szervezte meg a papnövendékek nyelvűvelő mozgalmát s már 1789-ben magyar leckéket tartott a nem magyar anyanyelvűeknek. A Mindenest Gyűjtemény IV. negyedének 86—90. lapjain P. N. P. jelzéssel 1790. április 9-i kelettel megjelent levél mond legtöbbet a papnövendékeknek az általános felbuzdulást megelőző munkájáról és Dayka szerepéről. Wohlgemuth is gondolkodik már ekkor, a nemzeti felbuzdulás

kezdetén azon, „hogy ne tsak a lelki tanítóji tudomány“, amit az ifjak kértek, „hanem az erkölcsi is a jövő esztendőől fogva Magyarul folytattasson addig is, míglen idővel az egész szent tudomány kedves nyelvünkön taníthatna“. E sokágú tudomány kedvéért „bölts magyar könyveknek kellene meg-jelenni“. Wohlgemuth máris fordítat néhányat. Dayka Spalding *Bestimmung des Menschen* c. könyvét fordítja, Kerestélyi magyar grammatikát készít, T. R. F. a „Monteskö“ fordításába kezdett. (Az utolsó nevének elhallgatása a levélíróval való azonosságát gyaníttatja.) Egy negyedik társuk „eggy olyan játéknak készítéséről gondoskodik, mellyel a Magyar nyelvet kedvessé tegye“. Dayka mindig a legfáradhatatlanabb. „Nem kímélvén tsekélly egészségét, azon fellyül hogy szüntelen a Magyar munkáknak készítéseiben fáradozik, a Magyar nyelv tanításának terhé is önként minden jutalom nélkül magára vállalta, mellynek kedvéért még ezen oskolai esztendőnek kezdetével Magyar praelectiokat kezdett tartani, mellyeket máig is olly szerentsésen gyakorol, hogy kedves nyelvünk tanulására nem kevés Tótokat és Horvátokat édesített“ — mondja róla a levélíró, majd hozzáteszi: „Ezen nagyraszületett hazafinak eggy valaki Nevendék társai közzül neve napjára . . . versekkel kívánt örvendezni.“ A közölt óda is magasztalja Daykát s hosszú életet kíván neki,

Hogy miként hartz közt erejét Magyarnak,
 Ugy nagy elméjét (tsak emelje méltó
 Póltzra nyelvét a Magyar Űr) egész föld
 Színe tsudálja.

Bár jeles Kantnak nyomait kövesse;
 Még Baglyoknak vak seregét is ékes
 Szája hangjával ragyogó hegyére
 A tudomáynak

Vonsza; vagy lantját ütögesse híres
 Pindarusként; a zuhanó tüzes nyíl
 Függve felhőkben marad énekére
 Halkva figyelmez.

Daykának már ekkor a Magyar Musában egy heroidája s a pesti Magyar Merkurban a növendékpapság színielőadása alkalmából írt ódája jelent meg. Kazinczy is kért már tőle verset folyóirata számára. 1790 májusában fel is kereste a szeminárium múzeumában. Találkozásukat s mindvégig híven megtartott barátságkötésüket a Pályám Emlékezetében örökitette meg.

Daykán kívül több növendékpap is megkezdte már az országos mozgalom előtt irodalmi munkáinak közzétételét. A Magyar Merkur 1789-ben több verset közölt meg nem nevezett növendékpapoktól, egyet, már 1790. januári kelettel, a hadi győzelmeket ünneplő Pestről, a legutolsó számban. A Laudont ünneplő rengeteg verses röpirat szerzői közt három volt növendékpap. Közülük kettő írt magyar verseket, míg a többi közül csak még egy vers magyar. Rajtuk s a levélben említetteken kívül Dayka társaságában a központi papnevelőben kezdett dolgozni Kassai József is, az első *Származtató és gyökeredző magyar-diák szókönyv* írója.

Alig halt meg a kalapos király s alig indította meg a nemzeti felbuzdulás az országos küzdelmet a magyar nyelvművelés diadaláért, a jozefinizmus egyéb alkotásaival a központi papnevelőt is eltörülték. Ősszel már Dayka sem térhetett vissza Pestre.

HARMADIK FEJEZET.

A főváros irodalmi élete a nemzeti felbuzdulás kezdetétől a mozgalmak elfojtásáig. (1790—95.)

1.

„Hazai Litteraturánk a Német Nyelv terjesztgetése által vetélkedésre nyerttetvén, kevés idő alatt segítség nélkül is arra a magasságra lépett, a melyhez különben félszázad kívántatott volna” — írta Kazinczy Ferenc Budán 1790. május 21-én koronaörző tiszte teljesítése után, Hamlet-fordításának a főváros megélénkülő magyar politikai és szellemi életén lelkesedő ajánlásában. A kalapos király halála előtt visszavonta legnagyobb ellenállást kiváltó rendelkezéseit. Amint meghalt, megkezdődött a halálraítélt magyar nyelv diadalútja. A főváros áthelyezése s a germanizáló rendeletről felidézett visszahatás József uralkodásának az egész magyar élet szempontjából legmaradandóbb eredményei. Most eszmélt rá a magyarság arra, hogy életben maradásának feltétele nemzeti nyelvnek érvényesítése és fejlesztése. A csakhamar győzedelmeskedő egyetemes reakció elfojthatta ismét egy időre e meggyőződéseknek alkotó munkában való megnyilvánulását, de magát a gondolatot ki nem irthatta. A következő sötét évek alatt voltak már, akik készültek és másokat is neveltek a nyomás enyhülésekor meginduló munkára. Most már minden lépésnél elsőrangú jelentőségű Buda és Pest részvétele. Az első események során az újkorban először domborodott ki a császártól a kormánysszékek és egyéb országos intézmények helyévé tett német többségű városok

magyar nemzeti főváros jellege. A magyar irodalmi élet szempontjából ez is fontos következményekkel járt s még nagyobb hatású terveket készített elő. Az irodalmi mozgalmasság kifejlődését lehetővé tette az önkénye jogosultságában és célja helyességében bízó uralkodó szabadelvűsége. A könyvvizsgálat tőle bevezetett rendszerét csak fokozatosan szigoríthatta a reakció.

Alig adta ki József császár az alkotmányt visszaállító rendeletét, páratlan mértékben megnövekedett a röpiratok száma. Ballagi Géza szerint 1790 és 1795 közt mintegy 600, ebből 1792-től, a cenzúra első erélyes fellépésétől a szabad gondolatok vérbefojtásáig csak kb. 100 jelent meg, egyedül 1790-ben azonban 300, több, mint 1848-ban és 1861-ben. Igen nevezetes körülmény az is, hogy most először közelítette meg a magyar nyelvűek száma a többséget. Legnagyobb részüket a fővárosban nyomtatták. Már a szent koronának Budára hozatala, majd az ugyancsak Budára összehívott országgyűlés a nemzet java részével a vidéki írók legtöbbszörét is idehozta. A két esemény közt eltelt időben azért volt állandó jövésmenés a fővárosban, mert a megyék kimondták a koronának egymást váltó bandériumokkal való őrzését. Az abaúji koronaőrző sereggel jött Kazinczy is; az itt átéltek keltettek benne reményt a magyar színészet gyors megteremtése iránt. A röpiratok áradata már az előző hetekben megindult. A haldokló császár rendelete is megjelent Budán önálló röpiratként, a korona fogadására rendezett ünnepségek rendtartása, majd részletes ismertetése is. A nemzet lelkesedése többé-kevésbé gyöngé alkalmi versezetek hatalmas sorozatában nyilatkozott meg. A vidékiek is többnyire itt nyomtatták ki verseiket. Itt kaphatták meg leggyorsabban a cenzori engedélyt s a nyomdák is itt voltak leginkább berendezve a megnövekedett termelésre. Péczeli a korona Komáromon való áthaladását ünneplő versét is Budán nyomatta ki. *A magyar szent koronának utolsó haza-jövedele* c. költeményt a budai német újság mellékelte 17. számához. A többiek szerzői közül budaiak és pestiek Tertina Mihály segédtanár, az Ephe-

merides Budenses megindítója, Tóth Farkas, a jézuita iskolából lett budai főgimnáziumnak korában sokat emlegetett művelt tanára, Radlinger, File és Rosenpacher. Tóthéről és Rosenpacheréről már az ünnepség *Rendtartás*-a megírja, hogy a közönség sorai közt osztogatják. A következő hónapokban minden egyes bandérium-váltásnak akadt poétája. A fehérmegyeieket három külön megjelent vers ünnepelte a fővárosban. Valamennyi közül a legszebbet is Budán adta ki Székesfehérvárott élő szerzője, Virág Benedek. Pesten jelent meg különben a Székesfehérvárott a bandérium útrakelésekor tartott ünnep alkalmából is egy vers. A heves-megyeieket Horváth Ádám, a szatmáriakat Demeter János üdvözölte a fővárosban kiadott verses röpirattal. A legtermékenyebb ezúttal is Rosenpacher piarista növendék volt. A pozsonyiakat még e néven ünnepelte, utóbb azonban magyar nevet használt (Rózsapataki Ferenc). „Kegyes-oskola-béli hiv magyar poéta” megjelöléssel a fejmegyeieket is üdvözölte. Ő lehetett az is, ki a töle ünnepelt pozsonyiakat felváltó nyitraiakat a címben ugyanazokkal a szavakkal tisztelte meg, mint amazokat.

Az országgyűléssel újabb áradata indult meg a röpiratoknak. Az Ephemerides Budenses 1791 elején összefoglalván az előző év történetét, megjegyzi, hogy a magyarságot még soha oly írási viszketeg nem szállta meg, mint ekkor Budán és Pesten. Katona István *Larva Pseudo-Catholico detracta* c. 1791-ben megjelent röpirata szerint is oly tömege bújt elő az országgyűlés idején az irkálók-nak, hogy máskor emberöltők nem hoztak annyit világra. A Budán megnyílt országgyűlés Pozsonyban fejezte be tanácskozásait, de az Ephemerides pozsonyi levelezője azt írja (1791. 5. sz.), hogy Pozsonyban távolról sem talál oly sok és oly nevezetes röpiratokat. Az országgyűlés tanácskozásait figyelemmel kísérő és támogatni szándékozó fővárosi röpiratirodalom már az országgyűlésre való készülődés idején megkezdődött a *Post nubila Phoebus* c. irattal. Strohmayer adta ki ezt is, meg az országgyűlés összeülése után mindjárt a *Hazafiak tüköre. Magyarok!*

aki jól köt, jól old címűt is. Mindkettő a nemzeti feladatokra hívta fel a rendek figyelmét s különösen az elharapódzott idegen szokások ellen szólalt fel. Az év haladó szellemű röpiratai közt jelentős számúak a pesti szabadkőművesek hely megjelölése nélkül nyomott kiadványai. Itt „a nagyszívűségnél” nyomták az impresszum szerint Nagyváthy János politikai írásait. A páholynevet használó impresszum paródiája egy reakciós gúnyirat „*Apud misericordiam*” jelzése. Pesti nyomtatvány a polgárok kívánságait mereven elutasító Wagner féle *Zufällige Gedanken*, továbbá Szaitz Leónak, a buzgó és nagyhatású egri szervitának a nemesség védelmére szintén németül írt röpirata. Budán jelentek meg tőle Magyar Dániel néven az *Igen rövid meg-jegyzések*. Az országgyűlésen is szóba került s megsemmisítését csak a szólás- és sajtószabadságnak még akkor védett álláspontja miatt nem határozták el. Általában az egyházjogi kérdések körül folytak a legszenvedélyesebb viták. A protestánsok vallásszabadságának törvényes biztosítását sürgető iratok közül legnagyobb hatást Csebi Pogány Ádám *Tentamene* tett. Egy másik röpirata ellen szólalt fel A. P. a *Funiculus triplex dissolutus*ban. Nagy Sámuel *Brevis et sincera deductio*-ja ellen Zsolnay Dávid kanonok vitairata jelent meg Budán. Az országgyűlésnek egyházi vonatkozású kérdések tárgyalására való jogát mereven tagadja a *Causa religionis a comitali deliberatione libera* c. irat.

Mindezeknél s a többiek százainál nagyobb érdeklődést keltett a politikai irodalom legnagyobb üzletemberének és nemzetközi kalandorának a magyar fővárosban való megjelenése s itteni kiadványainak sorozata. Magyar embernek még jó ideig nem jutott eszébe, hogy a könyv-írás üzlet is lehet. Trenck Frigyes báró már József császár korában kihasználta a birodalom olvasó lázát. Radikális röpiratainak Magyarországon is rengeteg olvasója volt; főbizományosa Köpffné, majd Strohmayr. Ez utóbbi többszáz példányban adta el írásait, nagy összegeket keresett rajtuk, de a befolyt pénzekről nem igen számolt el. Trenck már 1789 végén nem jól érezte magát József bi-

rodalmában s állandó tartózkodásra Franciaországba készült, ahol röviddel előbb átélte a forradalom kitörését. Amint azonban a politikai változás megkezdődött, a meg-elevenedő Magyarországon fedezte föl a legalkalmasabb területet. „Jetzt kann ich auch in Ungarn nützlich sein“ — írta mindjárt a császár halála után február 24-én Strohmayernek. Utazási költségeire a magyaroktól várt kölcsönt s ennek közvetítésére is Strohmayert kérte föl. A heteken át való tárgyalások során Latzkovits kapitány és Horváth Ádám neve is fölmerült. Kitől kapta végül is a kért ezer forintot, arra nincs adat, de május végén Pestre jött. Bátyja egykori magyarországi birtokainak visszaszerzését is remélte a magyarság megnyerésétől. Már a császár halálát követő héten ki akart adni egy epistolát a magyarokhoz, de a bécsi cenzúra nem engedélyezte. Pestre jövele után kiadta. (*Der Trenck an alle redliche Ungarn, eine Epistel für den Landtag.*) Még inkább magára vonta a figyelmet *Glückwunsch an die Ungarn* c. versével. Egy-más után három magyar fordítása jelent meg: (*Szerencsétlenség a magyarokhoz* Kazinczy szerint Verseghytől, *Jó szerentse kívánása a magyarokhoz* Sáray Szabó Sámuelről, *Szerentsét kívánó versek a magyarokhoz* Csépany Istvántól.) Már a koronázás előtt megjelent Trenck *Die mit Sehnsucht wartenden Unterthanen auf die Ankunft Ihres neuen Herrn* c. versezete is. Laudon halála alkalmából a magyar vitézséget dicsőítette (*Trencks Denkmahl und Trauerrede*; magyarul is Weingand kiadásában). A koronázást is megünnevelte (*Triumphlied und Gedanken...*). Az országgyűlés érdemleges tanácskozásainak kezdetével kezdte nálunk is a legradikálisabb eszméket régi cinikus modorában terjeszteni. A kinyilatkoztatott vallás ellen támadó *Bilanza* keltette az első heves ellenmondásokat. Tóth Farkas *A Trenck csúfos ember* c. versben fordult ellene, Radlinger János a maga polgári származását is kiemelő német verssel. Legszellemesebb a *Sera Trenckii poenitudo* c. vitairat. Szaitz és Trenck polemiája egész kis könyvtárra terjed. Legkomolyabb *A Trenck mérő serpenyőjének összetörése*. Trenck *Der entlarvte Priester* c.

újabb támadására Szaitz *Der entlarvte Trenck* címen válaszolt. Ezeket is még két felelet-váltás követte. E vita darabjai közül is megjelent némelyik magyar fordításban. Trenck legdurvább pesti írása a *Gebet...* is megjelent magyarul. Most már ráirányult az egyházi és világi hatóságok figyelme. Előbb a primás próbálta írásait összevásárolni. Szeptember 7-én a legaggályosabbak elkobzását rendelték el. Trenck csakhamar látta, hogy a magyarság nagy részét nem megnyernie sikerült, hanem maga ellen ingerelnie. 1791 júliusában még egyszer visszatér s ekkor nyomatja ki munkáinak a francia forradalomról szóló 9. kötetét Strassburg jelzéssel a pesti Landerernél. A könyvet a cenzúra elkobozza s ő sem soká világosíthatja fel a pestbudai polgárokat: Koburg herceg vasra verve küldi Bécsbe. Néhány hónappal azelőtt a kedvező konjunktúra reményében magyar íróvá akart lenni s a magyar nemzetet minden másnál nagyobbnak magasztalta. 1792 januárjában azt írja Strohmayernek: „Es thut mir nur Leid dass ich so viel für eine undankbare niederträchtige Nation that.“ Ha nem tesz eleget fizetési kötelezettségeinek, őt is közéjük számítja.

A vallási kérdések irodalmi vitatása Trenck távozása után sem szűnt meg, de hangja szelidült s a cenzúra megszigorításához az első ürügyet az ő mindenképen káros túlzása adta. A vallási kérdésekkel foglalkozó vitairodalomban egyre sűrűbben jelentkeztek a hamis és burkolt impresszumok. A Kazinczytól Nagyváthyénak tudott *Vallás-tserélés* pl. „Gondolat-falván Elmélkedő János betűivel” jelent meg. Az apostasia kérdésével ezenkívül is több röpirat foglalkozott az egyházjogi vonatkozású kérdések országgyűlési tárgyalásával egyidőben. A térítő iratok is elszaporodtak. A katolikus alsópapság is felhasználta az alkalmat kívánságainak az országgyűléssel való megismertetésére. A felvilágosodás az egyházi javakat is fenyegette. E kérdésnek is hatalmas vitairodalma támadt. Sok egyházi beszéd is foglalkozott e problémákkal s nagyobb hatás kedvéért feltűnő nagyszámban jelentek meg nyomtatásban is, kivált a Szent István-napi beszédek.

Aktuális vonatkozású kérdések megvilágítása tudományos, főleg történelmi munkáknak is megnövelte kelendőségüket. A koronázás irodalmában különösen nevezetes Horányi munkája *De sacra Corona*. Ez fejezte ki először határozottan azt a sokat vitatott véleményt, hogy József nem említhető a magyar királyok sorában, „non coronatus inter Reges Hungariae locum non habet”. Kazinczy kéziratban látta a munkát, mikor a koronaőrző sereggel Pesten járt, s nem hitte, hogy engedélyeznék. A könyv megjelent, s szerzőjét a rendek lelkesen ünnepelték. Más álláspontot vallott Katona s *Dissertatio criticat* adott ki ellene, majd Decsy Sámuel és mások hasonló tárgyú munkáját is megbírálta. Kovachich *Vestigia comitiorum* c. gyűjteményét adta ki az országgyűlés alkalmából. Költségeire a nádortól 5000, a primástól 1000 forintot kapott, Zemplén rendei pedig táblabíróvá választották érte. Már ekkor 50 kötetes *Acta diaetalia* gyűjteménynek a helytartótanács levéltára számára való összeállításán dolgozott 30 másolót foglalkoztatva. Azt is írta 1792. szeptember 6-án Kazinczynak, hogy *Diplomatarium universale* s a *Vestigia comitiorum*hoz már *Supplementum*ot készít, továbbá egy *Subsidia ad historiam Bibliographico-literariam Legislationis et Jurisprudentiae*, egy *Indicia Tractatum*, egy *Praenotationes Juris municipalis* c. munkán is dolgozik s előkészíti a *Scriptores Rerum Hungaricarum inediti* I. kötetének kiadását. A történelmi kutató munkába általában lelket és elevenséget öntött a nemzeti felbuzdulás. Kivált az alkotmány- és jogtörténet irodalma növekedett meg.

A pozsonyi koronázás idején Budán és Pesten elmondott beszédek s az akkor készült alkalmi versek száma is elég tekintélyes. Horváth Ádámnak Zichyt és Ürményit, a koronázás előkészítőit ünneplő verse Strohmayernál jelent meg. Ürményire vonatkozó részét Radlinger németre fordította. A szent korona Pozsonyba való szállítását is megénekelték. Több beszéd s a fővárosi ünnep leírása is megjelent ugyanez alkalomból. A pozsonyi tárgyalások egyes eseményeit a győztes fél üdvözölte ujjongva, pl. a protes-

tánsok vallásszabadságának törvénybeiktatását a hódmezővásárhelyi Szőnyi Benjámin Patzkónál nyomatott *Magyar halleluja* vagy *Hálaadó éneke*, a pesti evangélikus gyülekezet Werthestől írt hálaénekei stb.

A felbuzdulás röpiratirodalmával egyidőben indult meg a magyar törekvések szolgálatában az Ephemerides politicae et litterariae pro regnis et provinciis sacrae coronae Hungariae című, az egyes számok fejlécén röviden Ephemerides Budensesnek, 1791 második felétől második szerkesztőjének Pestre költözése miatt Ephemerides politico-litterariaenak nevezett latin újság. Alapítója, Tertina Mihály budai tanár még 1790 elején a pesti központi szeminárium növendéke volt. Az intézmény felállításakor üdvözlő verset adott ki a korábbi papnevelőkből átköltözött ifjakhoz. 1790 elején Bajtay híres beszédét új kiadásban tette közzé még ekkor is papnövendéknek nevezve magát. A szeminárium felvilágosodott szellemének s a növendékpapság nyelvművelő törekvéseinek egyaránt része van újságíró munkája megindításában és irányításában. A latin nyelvben való korai irodalmi gyakorlatának következménye, hogy e nyelvet választotta lapja nyelvéül. De ő is, utóda is össze tudta egyeztetni a latin nyelv megbecsülését a magyar nyelvművelő törekvések lelkes szolgálatával. A magyar törekvéseknek a fővárosi sajtóban a Magyar Merkurtól Kultsár lapjáig egyedüli képviselője volt e latin újság. Jelentőségét növeli, hogy tervében és címében politikai és irodalmi-tanügyi tárgykör egyenlő helyet kapott. A politikai események torlódása folytán a Litteraria rovat néha megrövidült, máskor nagyobb terjedelmű is volt a politikai résznél. Tanügyi és könyvészeti híreken, alkalmi vonatkozású iratok csoportos felsorolásán kívül néhány terjedelmesebb kritikát is hozott, köztük irodalmi szempontból Göböl Gáspár Durand-fordításának a 19. számban közölt megbeszélése a legtanulságosabb. Ebben is, másutt is új feladatokat is tűz a magyar írók elé. A magyar nyelv térfoglalását, az országgyűlésnek irodalmi és nyelvi vonatkozású határozatait stb. lelkesen ismerteti. A magyar játékszín megteremtését mindjárt az

első előadás napján örömmel üdvözli, részletesen beszámol róla és előzményeiről s ujjongva lelkesíti drámaírásra a hazai tudósokat. Ez alkalommal a maga titkos drámaíró voltáról is vallomást tesz. Egész szerkesztősége idején csak itt teszi ki a maga nevét. Néhány nappal utóbb Kassára helyezték át, s november elejével kénytelen volt a Kassáról nemrég a fővárosba költözött hadusfalvi Spielenberg Pál ügyvédnek adni át hírlapját.

Az új szerkesztő hirdetések közlésével is növelni akarta lapja jövedelmező voltát, utóbb külön mellékletként akart magyarul és németül hirdetéseket, árjegyzékeket, továbbá adomákat és a latin nyelv méltóságával össze nem férő egyéb apróságokat kiadni. A magyar alkotmánnyal összenőtt ősrégi nyelven írt egyetlen hírlapra büszke, de lelkesen harcol a magyar nyelvért. Ő is csak a magyar színészet ügyében írt felszólítása alá tette ki nevét. Egyébként a hírlapírás anonymitása mellett volt. De most fölfedte kiletét, hogy felszólalása önzetlenségét bizonyítsa: a latin újságot író ügyvédnek nem lehet személyes érdeke a magyar nyelvművelés propagálása. Már az első évfolyam végén az idegen színészetet támadva a magyar színészek helyzetének javulását kívánta az új évtől. Buzgalmát egy német színész megpróbálta neveltségessé tenni. E „theatralis cynico-abderitismus”-t felháborodva utasította vissza. 1792 tavaszán ő maga is részt vett a magyar színészek érdekében folyó tárgyalásokon s a helyzet javulását lépésről-lépésre örömmel jelentette. Az év végén jelentkező újabb válság *Monita de lingua et theatro Hungarico* c. felszólítása kiadására bírta; egy Pesten felállítandó külön magyar színház céljára 400,000 forintos nemzeti alap összegyűjtését javasolta. Az ő terve szerint indult is meg a Martinovics-féle összeesküvés előtt Szabolcs megye kezdeményezésére a gyűjtés. Felhívása után a magyar drámák jegyzékét közölte azzal a kéréssel, hogy a kimaradtak, vagy újonnan készülők címét közöljék a Magyar Játékszín szerkesztőjével, Endrődy János-sal. Utóbb a nyomtatásban megjelent drámák jegyzékét közölte. Drámabírálataiban is mindig felszólalt a magyar

színészetért, például Soós Márton *Magyar Penelopejával* kapcsolatban. (1792. II. 4. sz.) Az első figyelemreméltó történeti drámának Szentjóni Szabó Mátyás királyát tartotta. A magyar történelmi háttérű német darabokról igen szigorúan ítélte.

A kritika jogának hangoztatásával föléje emelkedett a kor általános felfogásának, Heves polemiába is bocsátkozott érte, mikor Vajkovics Imre, egy munkájára tett megjegyzése miatt, *Dissertatio de censura perniciosorum librorum* c. értekezése elé bocsátott apologiájában megtámadta. Más alkalommal a tisztesség keretei közt maradó tollharcok jogosultságáért szállt síkra. Egy plágium leleplezésére is teret adott lapjában. Egyébként is igyekezett az irodalom fejlődésének előmozdításában részt venni. Mindjárt első programjában jelentette, hogy az újságból eredő hasznót pályadíjak kitűzésére szeretné fordítani. Erre a bekövetkező mostohább viszonyok miatt nem került sor, de minden alkalmat felhasznált pályadíjak kitűzésének követelésére, különösen külföldi jutalmazások ismertetését. Révai akadémiai tervezetét heteken át hosszasan ismerteti, sorsát tovább is figyelemmel kíséri, s ettől kezdve magyar írók munkáinak ismertetésébe belefűzi a Révai-féle névjegyzéknek róluk mondott szavait, így Dugonicsról az *Etelka* új kiadásának, Gvadányiról az *Országgyűlés lerajzolásának* megjelenésekor. Irodalmi nézeteire főleg az 1790 év eseményeinek a második évfolyam elején adott összefoglalása vet világot. Beszámol a verselés reformjának első lépéseiről s a prozódiai harcról. A régi magyar verselő eljárás tekintetében Bessenyeivel és Kazinczyval ért egyet. Kazinczyval való kassai ismeretségének egyébként is nyoma maradt irodalmi műveltségén. De az eredetiség és a nyelvújítás kérdésében senkihez sem állt közelebb, mint a programját csak négy évvel később közzétevő Kármánhoz. Kármán ekkoriban tért haza Bécsből, Spielenberggel mind a Rádayháznál, mind a színház ügyeinek tárgyalásán érintkeznie kellett. Nagyon valószínű, hogy irodalmi felfogásuk rokonságában Rádayval való érintkezésüknek volt a legtöbb

része. Spielenberg mindenesetre Rát Mátyásnak a Magyar Hírmondó 1781-i évfolyamában a fordítások elszaporodásával szemben kifejezett aggodalmait is ismerte. A deákosokkal kapcsolatban hivatkozik is a Magyar Hírmondóban lefolyt tollcsatára. De maga megmondja Ráday Gedeon halálakor, hogy tőle tanult legtöbbet, néhány óra alatt többet, mint könyvekből hónapok alatt. Az irodalom élő kútfeje gyanánt kereste föl mindig. Egyébként Spielenberg már nem maga írt mindenről. Fejér György szerint Haliczky András, a német nyelv új egyetemi tanára is résztvett a munkában. St. W. jelzéssel Weszprémi István, C. K. jegy alatt Koppi Károly is írt az Ephemeridesbe. Kovachich neve többször előfordul. Kasásról az első szerkesztő, Tertina küldött irodalmi híreket. Az első félév végén Spielenberg beszámolójában ígérte, hogy ismét új munkatársakat fog lapjához kapcsolni.

Hogy mennyire figyeltek éveken át Spielenberg lapjának közléseire, arra elég adat van. A játékszín ügyében való felszólalása érte el a legáltalánosabb hatást. Vajkovich polemiáján kívül pl. Katona István *Larva Pseudocatholico detracta* c. röpirata is hivatkozik a katolikus felirat ellen Abaffytól írt Declarátióról itt közzétett ismertetésre. De Spielenberg radikális politikai álláspontjával sok ellenséget is szerzett. A felvilágosodás terjesztésében való kíméletlen buzgóságáról szabadkőműves-társa, Kazinczy mond el jellemző apróságokat. A szélsőséges röpiratoknak az elkobzás elől való eltüntetésében is segédkezett. A Martinovics-összeesküvés szegény vádlottainak ő volt utóbb a védőjük. Szerkesztése miatt többször figyelmeztették nagyobb tiszteletre a papság iránt.

1793. február 20-áról kelt az Ephemerides utolsó száma. Az év elején Spielenberg is lenyomatta a francia király kihallgatását; ezért a Magyar Kurírt betiltották s a Hadi és más nevezetes Történetek szerkesztőjét is felelősségre vonták. Ez utóbbi az Ephemeridesre is hivatkozott védekezésében. Ennek betiltásáról nincs adat; kétségtelen, hogy az utolsó időben már nem is volt érdemes

kiadni. A reakció erősödése és a cenzúra szigorúsága folytán az érdeklődés már az előző évben nagyon megcsappant.

1791 végén érdekes magyarnyelvű lapvállalat meggyökereztetésével kísérleteztek Pesten. A halotti beszélgetéseket tartalmazó neuwiedi újság (*Gespräche aus dem Reiche der Todten*) magyar fordítását kezdte meg Szluha György pesti teológus. De a mutatóványszámon kívül többnek megjelenéséről nincs semmi adat. Címe Neuwidi Újság lett volna. A *Neuwieder Zeitung* évtizedeken át Európa legelterjedtebb lapvállalkozása volt. Korábbi hasonló vállalatok után Trenck Frigyes unokabátyja, Moritz Flavius Trenck von Tonder nyugalmazott osztrák katonatiszt alapította 1785-ben s 1810-ben bekövetkezett haláláig folytatta. (1792-ben már 40,000 előfizetője volt, s e nagy jövedelemből Németország egyik legkiválóbb újságíróját szerezte meg szerkesztőnek.) Nagy népszerűségének magyarázata, hogy a hírlapok csak hírközlésre szorítkoztak, de a politikai eseményekről kritikát nem mondhattak. A halottak elysiumi beszélgetései ezzel szemben alkalmat adtak az események burkolt szatirikus kritikájára. A *Neuwieder Zeitung* első hazai utánnomata a *Pressburger Zeitung*hoz mellékelve jelent meg 1789-től kezdve. Utóbb a legtöbb hazai újság is szétküldte mellékletként. A fővárosban az első magyar fordítási kísérlet megelőzte az első helybeli utánnomatot. Mint a *Magyar Kurir* és az *Ephemerides*, időnkint a *Neuer Kurir* is használta forrásként már a 80-as évek végétől. 1792-től néhány éven át mellékletként küldték a lap olvasóinak is, miután előbb sokszor ajánlották bécsi utánnomata megrendelését.

A *Neuer Kurir* szerkesztésében egyébként a 90-es évek első felében változás történt. Moll nem számolt el az előfizetési pénzekkel. Az ügyben Trattner jogi képviselője Spielenberg volt. A helytartótanács segítségével akarták Mollt a szerződés teljesítésére kényszeríteni, ez viszont külön nyomda alapítására kért engedélyt. Végül azonban megszőkött a fizetés elől. Trattner Hanauer

egyetemi nyomdai művezetőre ruházta át az engedélyt, a lap szerkesztője pedig Haliczky egyetemi tanár lett. Sem a pesti, sem a budai német újságnak nem volt olyan jelentősége mint az Ephemeridesnek. A hirdetések sorában azonban a felbuzdulás idején itt is növekedett a könyvhirdetések száma. 1791-ben a Neuer Kurir megpróbálta az irodalmi vonatkozású hirdetéseket külön Beilage vom Litteratur, Wissenschaften und Kunstsachen c. mellékleten adni.

2.

A politikai vonatkozású irodalom és a hírlapírás fejlődésén kívül közvetlen magyar irodalmi célú mozgalmak jelentkezésében is megnyilvánult a nemzeti felbuzdulás hatása. Ekkor valósult meg ideiglenesen a magyar színjátszás és hatalmas drámaírói termelést indított meg. Ebben legfőbb rész egyetemi hallgatóknak jutott, de kivette részét több a politikai fordulattól Budára hozott író is. Egyetemi hallgatók közt alakult meg az első fővárosi nyelvművelő társaság is, azzal a céllal, hogy ifjúsági csoportként előkészítse a tervezett nagy magyar tudós társaság munkáját. A lelkesedés éveinek végére pedig megértett egy magyar szépirodalmi folyóírásnak s a magyar szépirodalom e köré a fővárosba való központosításának terve. E nagyjelentőségű esemény már utolsó eredménye a felbuzdulásnak, és sikerét a győzedelmeskedő reakció tette lehetetlenné.

A török uralom óta 1790-ben gyűlt először Budára akkori értelemben az egész magyar nemzet. A szent korona megérkezésétől az országgyűlés Pozsonyba költözéséig szakadatlan tartott a magyar nemesség fővárosi tartózkodása. A koronaőrzés és a közbeeső pesti vásárok is hozzájárultak az itteni élet mozgalmasságának állandósításához. A magyar írók jelentékeny része is itt volt, köztük többen adták ki ez alkalommal egyes munkáikat, mások irányítani, fejleszteni is próbálták egy vagy más téren a főváros szellemi életét. Horváth Ádám is itt volt

az országgyűlés áthelyezéséig s több kiadvánnyal vett részt a pesti könyvtermelésben. Gvadányi meg is énekelte az országgyűlést satirico-critice — egyéb fővárosi tapasztalatait sem hallgatva el.

A diétához fűződő reménységek hozták Budára Szentjóni Szabó Lászlót is. A rendszerváltozás következtében, a debreceni kollégiumból kikerült kálvinista lévén, épúgy elvesztette tanári állását, mint Kazinczy az iskolafelügyelőiséget. De ő már az országgyűlés első hírére szabadságot kért. A megyei élet feltámadása sok mással együtt őt is a jogi tanulmányok felé vonta. 1790 őszétől szorgalmasan látogatta az egyetemi előadásokat. Werthes távozása után ő is pályázott az esztétikai tanárszékre. Az íróvilág már ismerte nevét a bécsi Magyar Musában és a Magyar Múzeumban 1787-től megjelent verseiből. Most ő is megismerkedett Rádayval, s egy péceli látogatását *A péceli kert* c. költeményében meg is örököltette. Ráday hatása alatt ő is most kezdett rimesmértékes verseket írni, bár Földi elméletét már előbb ismerhette. Kazinczyhoz is közelebb jutott; ez Rádayhoz írt leveleiben neki is üzengetett. Szabó legismertebb versének ötlete — Horváth János megállapítása szerint — az épen az országgyűlés előkészítése idején megjelent s a német világ ellen panaszló *Post nubila Phoebus* egy megjegyzésén alapul. *Költeményes munkái* 1791-ben jelentek meg Trattnernél. Erre általában fölfigyeltek a magyar írók. Kazinczy a magyar irodalom legkomolyabb reménységei közé számította, noha Szabó inkább Bacsányihoz húzott. Pesten belekerült a politikai élet forgatagába. Az általános lelkesedés fokozott munkára ösztönözte. Melegen érdeklődött a meginduló színi mozgalom iránt is. Az első tervezgetések idején Gellertből fordított pásztorjelenete előadására is gondoltak; Kazinczy Hamlet-fordítása után mindjárt az következett volna. 1792-ben Ferenc király koronázása előtt megírta *Mátyás királyát*, az első egyenesen a színpad számára írt eredeti nemzeti drámát. A koronázáskor a készülődés ellenére nem adták ugyan elő, csak a következő évben, 1783. július 3-án, de az első magyar

játékszíni gyűjtemény harmadik darabjaként nyomban kiadták. Egyidejűleg németül is megjelent. (Virág megpróbálta versekbe foglalni.) Attól kezdve, hogy először játszották, a magyar társulatok kedvelt ünnepi játéka maradt 50 éven át, irányban és hatásban előde Kisfaludy történeti drámáinak. A pestbudai politikai mozgalmak törték is össze Szentjóbi Szabó élete pályáját alighogy jogi tanulmányait befejezte és Bihar megye aljegyzője lett. Szentmarjay és Hajnóczy vele is megismertették Martinovics kátéját. Őt is halálra, majd határozatlan tartamú börtönbüntetésre ítélték érte sok íróársával együtt, de magával vitt betegsége miatt csak három hónapig bírta.

Kazinczy és Révai feljövételének külön irodalmi vonatkozású célja is volt. Mindketten egy-egy nagy terv érdekében akarták kihasználni a nemzeti lelkesedésben összegyűlő rendek együttlétét. Kazinczy koronaöri szereplése után a játékszín megteremtésének ügyét levelezés útján előkészítvén, szeptemberben azért jött újra Budára, hogy e régen vajúdó eszme megvalósításában személyesen közreműködjék. Révai Bessenyei akadémiai tervének megvalósításáért agitált az országgyűlésre jött nemesség közt.

A nemzeti játékszín eszméjét egy 1779-ben Pozsonyban megjelent röpirat vetette föl. Az első sikertelen próbálkozás után 1788-tól a magyar időszakai sajtó állandóan napirenden tartotta. A megvalósításra különösen alkalmasnak látszott a nagy lelkesedéssel várt első budai országgyűlés ideje. Kazinczy már 1790 februárjában írta az Orpheusban: „Alig lehet valamit inkább óhajtani, mint azt, hogy a beállandó országgyűlés alatt Magyar Játékszínünk legyen.” Áprilisban a Mindenest Gyűjtemény fejtette, hogy szégyen volna, ha a fővárosban az országgyűlés idején magyar színészek nem játszanának hetenként kétszer-háromszor. Műsor volna számukra, hiszen már is van elég fordítás és szabadon átdolgozott darab. A megvalósításhoz két oldalról fogtak hozzá körülbelül egy időben s a végre megalakult színtársulat mindkét próbálkozásnak egyformán folytatása volt. Kazinczyban korona-

örző tiszte teljesítése idején alakult ki az eszme megvalósításának terve. A *Hamlet*-fordításnak első örállása után a szent korona mellett írt ajánlásában mondja: „Most kezd bennem éledni a remény, hogy az Ország Gyűlése alatt Melpomenének és Thaliának Magyar Templomot szentelünk.” Egyesek, köztük „két gazdag és a tudományokat annyira betsülő özvegy, Zichyné és Generális Belleznayné, eggy Orczy és Podmaniczky... készek lesznek mindent tenni”. A Kazinczynak támogatásukat először ígérők valóban segítették is a kezdet nehézségeivel küzdő magyar színészetet. Podmaniczky — Hoffmannsegg gr. tapasztalatai szerint a főváros legműveltebb magyarja — egyideig maga vezette ügyeiket. De Kazinczynak még egy eszméje támadt a meginduláshoz szükséges anyagi eszközök előteremtésére. Báró Prónay László panaszkodott neki, hogy őt is sokat támadják József alatt császári biztосként teljesített szolgálata miatt. Kazinczy megragadta az alkalmat, hogy a nevét a nemzet szemében megtisztítani akaró főúrbn mecénást nyerjen. Július elsején azt a tanácsot adta neki, hogy adjon bizonyos összeget azoknak, akik vállalkoznak, „német Játsoink által illendően elkészíttetvén”, a *Hamlet* eljátszására. E drámát különösen alkalmasnak tartja, hogy vele kezdődjék a magyar színjátszás, mert „az a rémítő borzadás, a mellyet a Hamlet személlye és a kísértet támaszt a Nézőkben, nagyon analogizál Nemzetünknek mostani nem-rózsaszínű érzéseivel”, másrészt „két asszonyi rollnál több asszonyi rolla nem fordul elé; pedig nehezebben lehet asszonyi magyar játszókat találni, mint férfiakat”. Prónay július 20-án örömmel hatalmazta fel Kazinczyt az intézkedésre. Ez nyomban beküldte felszólítását az újságoknak, de az csak a Magyar Kurír augusztus 27-i és a Hadi Történetek szeptember 3-i számában jelent meg. Felhívja azokat, akik „magokat a Személlyeknek fel vállalásokra, mellyek Hamletben előfordulnak, alkalmasoknak érzik”, hogy „Budán, Strohmayr Ur könyváros Boltjában, (hol Hamletek elegendő számmal vagynak letéve) magokat jelentsék és onnan további utasítást kérjenek”. Kazinczy azt remélte,

hogy az első siker után más darabok kerülhetnének sorra, s így a színjátszás állandósulhatna. Előbb arra gondolt, hogy maga veszi mindjárt személyesen kezébe a szervezést, de nem tudott mindjárt Pestre jönni és érezte a színészet terén való járatlanságát is. Ezért mindjárt a felszólítás elküldése után írt Ráday Pálnak, az öreg Ráday Gedeon unokájának s az 1784-iki kísérlet szervezője fiának, hogy ossza ki ő a szerepeket a jelentkezők közt. Ráday feladatát megkönnyítette, hogy az egyetemi ifjak egy csoportja már előbb próbálkozott sikertelenül színtársulat alakításával. A rendek közül sokan szerették volna a magyar színészet megindulását s könnyebben megvalósíthatónak gondolták a tudós társaság tervénél. Biztatásukra Pethő Ádám, Soós Márton, Horváth János és Baranyi Balázs egyetemi hallgatók akartak először társulatot szervezni, de anyagi eszközök nélkül hozzá sem foghattak. Horváth és Baranyi mindjárt tagjai lettek a Rádaytól szervezett társulatnak. Soós Márton, aki az első vállalkozók vezetője volt, most már orvosi gyakorlatot folytatott ugyan, de tovább is hozzájuk tartozónak érezte magát. Drámai kísérleteivel részt vett a műsor gyarapításában, a két évvel utóbb meginduló erdélyi társulat és a budaiak közt pedig ő tartotta fenn az összeköttetést.

Ráday már néhány nappal a felszólítás megjelenése után megfelelő számú, egyetemi hallgatókból és diplomás fiatalemberekből alakult társulatot igazgatott. Az első kísérletezőkön kívül mindjárt jelentkezett Kelemen László, Ráth Pál, Ungvári János, szeptember második felében pedig Rózsa Márton, Pöpvics András, Szomor Máté, Nemes András, Fülöp István, továbbá a női szerepekre Moór Anna, Termeczki Franciska, Nagy Erzsébet és Nagy Mária. Ráday mindjárt tisztába jött vele, hogy nem lehet a Hamlet előadásával kezdeni. Mikor Kazinczy szeptember közepén Pestre jött, maga is kénytelen volt ezt belátni. Az első szabályok megállapításában s a játékengevényért folyó harcban ő is résztvett. Közvetlen az első előadás előtt haza kellett utaznia abban a hitben, hogy jó karban hagyta a Schauspieler-truppot. „Eddig Hamle-

tet el is játszották talán" — írja Arankának november 2-án. „De Hamlet előtt hogy hozzá szokjanak a Theatrumhoz, két darabot játszanak próbául; az egyik darab Simai Igaz-házija; a másik Waltron.” Az első előadás október 25-én csakugyan megtörtént, de az *Igazházi* után másra nem került ekkor sor, mert a színházak bérlője megakadályozta.

Ekkoriban állott a lelkes ifjak élére Kelemen László ügyvéd. Pesten született 1763-ban. Apja a ferencesek kántora volt, majd budai és pesti magyar iskolákat szervezett. A pesti piarista iskola magyar szellemének és színházának is nagy része lehetett Kelemen László fejlődésében. Tanulmányai befejezése után 1788-ban tett ügyvédi vizsgálatot, aztán Grassalkovich jogtanácsosa lett. A hagyomány az első magyar szintársulat kezdeményezőjének tartja. Mindenesetre ő volt a legkitartóbb s ő tartotta együtt társait, mikor Ráday a nehézségektől elkedvetlenedve magukra hagyta őket. A tárgyalásokat ő vezette tovább Öri Fülöp István és Kóré Zsigmond társaságában. Ő hozta a legnagyobb áldozatot, mert odahagyta biztos megélhetését a nyomort hozó nemzeti feladat szolgálataért.

A játékkengedélyt Pest megye segítségével sikerült megszerezni, de a német színészettel szemben tehetetlenek voltak. A német színházak igazgatója, gr. Unwerth Emánuel érezte, hogy a magyar színészet megindulása a németek megmaradását előbb-utóbb lehetetlenné teszi, s ezért minden eszközzel küzdött ellene. Az előkelő és művelt német főúr igazgatósága virágkora volt a pest-budai német színészetnek. Rendezőkül ügyes szakembereket alkalmazott, de a műsort maga válogatta meg. Alatta tovább fejlődött a Shakespeare-kultusz, gyakran játszották Lessing és Schiller drámáit, a polgári drámában Iffland foglalta el Schröder helyét, megkezdődtek a Kotzebue-előadások is, a katonadrámák helyett pedig Ziegler és Spiess lovagdrámái jöttek divatba. Ekkoriban járult hozzá először a magyar főváros német színjátszása a

drámairodalmi termeléshez is. A nemzeti felbuzdulás folytán szükség volt magyar tárgyú előadásokra. Csak ezzel tudták megakadályozni, hogy a német nyelv ellen való felzúdulás ne forduljon ellenük is és ne veszítsék el közönségük jelentékeny részét, sőt az országgyűlés forgalmából hasznuk is legyen.

Két esztendőn, a számára legveszélyesebb időn át sikerült Unwerthnek megakadályozni a magyar színészet életét. Az *Igazházi* budai és pesti előadása után az országgyűlésen való közbenjárások és felségfolyamodványok ellenére a következő koronázásig nem sikerült elérni, hogy a fővárosi színházakban játszhassanak, noha a jövedelem harmadrészét ajánlották fel azért, hogy a német bérlő engedjen kizárólagos jogából, s engedje őket olyankor játszani, mikor német előadás úgy sincs. A városoknak felsőbb parancsra kirendelt képviselői előtt Unwerth gyermekes próbálkozásnak iparkodott a magyar törekvést feltüntetni. Soós Márton *Magyar Penelopeja* előfizetési felhívásában (Magyar Kurir, 1791, 39. sz.) írja: „... csak úgy képzelem egész dolgunkat, mint valami grammatista akarna az oratoriához fogni, — ennek megtzáfolására bizonyossá teszem a közönséget, hogy több barátaimmal együtt már néhány új vagy eredeti (originális) játékkal készen állunk.” Ráday Gedeon 1791. február 14-én írta Kazinczynak, hogy már „a Hamlettel együtt 12 comoedia vagyon köztük személyekre kiosztva”. Csak 1791 október 8-án egyeztek meg Unwerth-tel. Akkor sem engedte meg a városi nagy színházak használatát, s csupán azért, hogy külön bérelt helyiségben játszhassanak, előadásonként 3 aranyat kellett fizetniök. A társaság belső viszályai még most is megakadályozták a játékok megkezdését. Csak akkor kaptak észbe, mikor Lipót halála után 1792. június 6-ára Budára tüzték ki Ferenc király koronázását, s az a veszedelem fenyegetett, hogy a második nagy alkalmat is elmulasztják. A fővárosban élő magyar urak vették kezükbe az ügyek rendezését. Lónyai Menyhért vezetésével Kováts és Spielenberg ügyvédek hozták rendbe a nyomorúságtól szétzüllesztett társaságot. Május 5-én a Brühl-

Bárány-féle *Talált gyermekkel* kezdték meg a Raischl-féle faépületben az előadásokat.

Az első magyar színtársulat tagjai közt volt ügyvéd, mérnök, tanító, sőt pap is; a többiek csaknem mind pályájuk folytatásáról lemondó egyetemi hallgatók. Az országgyűlés bezártáig nagy erkölcsi s kielégítő anyagi sikerrel játszottak. Június 4-én volt az első eredeti magyar bemutató: *A philosophusé*. A jegyre várakozó közönség fele sem fért be, de a második előadásnak már alig volt közönsége. Spielenberg véleménye szerint a Pontyi olvasásban jobban gyönyörködtet. Az első 6 hétben 19 új darabot tanultak be és adtak elő. De az eredményes munka megint nem tartott soká. Nyolc nappal az országgyűlés bezárása előtt Protasevitz játékgazgató, letelvén a szerződésében megállapított 8 hét, otthagyta a társaságot. Most sikerült ismét Ráday Pált igazgatónak megnyerni. Helyettesül a magáéval azonos jogkörrel Kármán Józsefet vette maga mellé. Kármán külföldi minták alapján új játékszabályokat állított össze, de a kiélesedő viszályok Rádayt is, őt is lemondásra bírták. Az országgyűlés feloszlásával a helyzet megnehezedett, s az izgága Sehy Ferenc sok zavart szított. Egyes nagy sikerekről még beszámolt a sajtó, de a deficit állandó volt. Szeptember 26-án meg is szakadt az előadások sorozata, s csak a novemberi vásár idején játszottak négyszer, bocsánatot kérve a közönségtől a téli célokra alkalmatlan helyért, a hidegért s a fölszerelés hiányaiért. Ismét a megyékhez fordultak támogatásért, s ekkor jelent meg Spielenberg felhívása. Pest megye november 15-én foglalkozott a kérréssel. Rögtön adományokat gyűjtöttek, felírtak a helytartótanácshoz, s átírtak a többi megyékhez. Az országos érdeklődés hatása alatt a helytartótanács br. Podmaniczky elnöklete alatt bizottságot küldött ki. Másnap, december 2-án megalakult az új igazgatóság részben a helytartótanács és a megye uraiból, részben irodalmi és művészeti szakemberekből. Podmaniczky lett a főigazgató, a jövődelmek gondviselője Szentkirályi megyei aljegyző, iro-

dalmi igazgató Schedius, játékigazgató a nélkülözhetetlennek látszó Protasevitz.

A szakszerűen megosztott igazgatás alatt a fejlődést folytonosan megakasztották Sehy ármánykodásai. Most Protasevitz ellen a német színházzal közös vezetés mellett izgatott. Ez akkor, mikor még nem engedték a magyarokat játszani, mindnyájuk kívánsága volt. Most létre is jött a magyar és német színészet egyesítése. 1793. május 23-án Busch Jenő került a színházak élére, s rövid idő múlva ő maga fordult a megyéhez, bízzák rá a magyar társulatot is. A megállapodás létre is jött, de Buscht azért alárendelték a hivatalból megalakított állandó igazgatóságnak. Busch üzletember volt; nem bánta a magyar színészet fejlődését sem, ha abból is neki lehet haszna. Üzleti szelleme folytán a fővárosi német színházak történetében is ő hozta a legnagyobb pompa, a látványosságok korát. A látványos katonadrámák pazar kiállítását a mutatványos bódék kikiáltóinak stílusában szerkesztett hosszú felsorolások jelezték a színlapokon. Visszatértek az Unwerth-től száműzött pantomimek és balettek is. A német drámai műsoron Ifflandtól és Kotzebuetól 25—25 darab szerepelt, Kotzebue egyik utánzójának, Kratternek egy darabja 49 előadást ért meg. Busch alatt jelent meg a pest-budai színpadokon a bécsi Lokalstück s a népies színjátékok egyéb fajai. A Shakespeare-előadásokba is nagyobb pompát s részben kísérőzenét vitt. A legnagyobb sikereket a mesés operákkal, főleg a Zaubерflötevel érte el. A magyar műsor újdonsága is az énekesjáték volt Busch idejében, s ez hozta a legtöbb anyagi sikert is. Ilyenkor magyarul nem tudók is bevonultak a jó zenéért a magyar előadásokra. Az első magyar nyelven játszott opera Haffner *Prinz Schnudi und Prinzessin Evakathel* c. darabja volt Szalkai *Pikkó herceg és Jutka Perzsi* c. magyarosításában. Ezt még Protasevitz idejében mutatták be 1793. május 6-án. Most sorra következett a *Magokkal elhitett philosophusok* és *A lantosok Szerelemhegyi* András magyarosításában, majd több más. Szerelemhegyi néhány évvel előbb a bécsi közönség kedvenc énekese volt. Hangját

elvesztvén, operasúgó gyanánt került a budai magyar társulathoz. 1793. augusztus 25-én Pest megyétől valamelyes állandó díjazást kért, hogy sűgőként, korrepetítorként, dirigensként és fordítóként egészen a magyar színészetnek szentelhesse életét. Felajánlotta, hogy évenként 4 eredeti opera előadását biztosítja, s más darabokat melódiákkal, betétekkel és kísérettel lát el. A társulat hanyatlása miatt a tervet már nem lehetett valóra váltani, de Szerelemhegyi néhány darabja soká népszerű volt; a *Csörgősapkát* még a 30-as évek végén is játszották.

Busch igazgatása nagy költségekbe verte a német színházakat. Az előadások pompája megnövelte egy darabig a közönséget, de a viszonyok rosszabbodásával a jövedelem kezdett állandóan alatta maradni a nagy költségeknek. A magyar előadások most már szintén rossz üzletnek bizonyultak. Erre Busch elvitette a magyar színház társulat fölszereléséből mindazt, amit használhatott. A kenyérgondok egyébként is újból kiélesítették az ellentéteket. A német színészek megint becsmérelték a színpadról a magyarokat. Kelemen mindezt panaszt tett a helytartótanáctól kirendelt igazgatóságnál. A kibontakozást lehetetlenné tette a Martinovics-összeesküvéstől kiváltott reakció. A kormány a nyomorúság miatt amúgy is lassan haladó országos gyűjtést megtiltotta, sűrgősebb feladatokon kívül arra is hivatkozván, hogy az összeg nagysága miatt alapos a gyanú, hogy talán a bevallott célon kívül másra is gyűjtenek (az óhajtott eredményt íráshiba folytán 400,000 helyett 4,000.000-nak terjesztették föl). A helytartótanács a társaság tagjai közt kiújult viszálykodást is a rebellis szellem megnyilvánulásának tekintette, s nyugalomra intette a tagokat. De most már állandóak voltak a botrányok a nyomorgó magyar színészek közt. 1795. április 1-én Busch végleg ott hagyta őket. Kelemen Sehy és társai elüldözték izgágaságukkal. Távolból küzdött tovább még a teljes bukás után is a magyar színészet feltámasztásáért. A hivatalos támogatás most már teljesen megszűnt. 1796. április 9-én Szentkirályi felszólította a társaságot, oszoljon szét. Május 31-én azzal bocsátotta

őket útnak, soha se felejtsek el, hogy nemzeti ügy harcosai voltak, s ha a viszonyok nem is kedveztek s ők maguk megszenvedtek önzetlen munkájukért, nagy hivatást teljesítettek.

Az irodalmi alkotások közvetítői közül a színpad a legmohóbb. Közönsége folyton új anyagot követel, viszont a siker megnyilatkozása legközvetlenebb és leggyorsabb lévén, különösen fiatal írók becsvágyát leginkább kelti fel és tartja meg. A magyar színészet megindulása is páratlan mozgalmasságot idézett elő az íróvilágban, sok fiatal-embert pedig csak ez állított az irodalom szolgálatába. Az írók a magyar nyelv és műveltség fejlesztésére a legnagyobb alkalmat látták benne. A színház látogatói, köztük főrangú hölgyek is, a színpadról való hatás csodálatában fedeztek föl magukban írói hivatást, s a színészek közül is többen szolgálták saját munkáikkal is a sikert. 1795 végéig 149 darabot mutattak be, azután, a haldoklás idejében, mikor a cenzúra is megkötötte a műsor gyarapodásának lehetőségeit, még hatot. Az ismert szerzők közül 21 volt már korábban is magyar író, 11 a színtársulat tagja, s 34 más kezdő író, többnyire ugyancsak egyetemi hallgatók. Ez az arány is mutatja a színházi élet megindulásának az irodalmi élet szempontjából való nagy jelentőségét. A régebbi írók közül is Bessenyein és Illein kívül mind most, külön a színtársulat számára írtak darabjaikat. A most már állandóan a fővárosban élő írók közül Dugonics, Verseghy és Szentjóni Szabó volt szorosabb kapcsolatban a színészekkel, de többször köztük volt Kazinczy és Horváth Adám is. A drámaírásban újonc írók naiv lelkesedésére jellemző, hogy pl. ez utóbbi fogadkozott, hogy száz számra szállít eredeti drámákat. Simai az itteni piaristák útján tartotta fenn fővárosi kapcsolatait. A kezdő írók közt voltak hivatalnokok, ügyvédek, piaristák és világi papok, egyetemi hallgatók, de két főrangú hölgy is. Csaknem mind fővárosi emberek. A színészek közül e téren is Kelemen volt a legbuzgóbb. 14 darabja közt volt az első igazi Shakespeare-fordítás (*Othello*) s a nagy sikerrel játszott *Tettetett beteg*, (meg-

is jelent Trattnernál), *A gazdasszony avagy megfizet az öreg harang* (Stephanie *Die Wirtschafterin*je után) és a *Tsapó Péter*. A többi színészírók és fordítók Ernyí Mihály és Franciska, Láng Adám János, Kóré Zsigmond, Liptay Mária, Ráth Pál, Rehákné, Soós Márton, Sehy Ferenc, Szomor Máté, Szerelemhegyi András, Ungvári János és Varsányi Ferenc. A fordítók csaknem kivétel nélkül a pestbudai német műsor darabjait vették elő. (Brühl, Bretzner, Gebler, Haffner, Jünger, Kotzebue, Möller, Schikaneder, Soden, Spiess, Weisse, Ziegler stb. munkáit.) Spielenberget, majd időnként mások kimutatást közöltek a már lefordított színművekről, nehogy többen fordítsanak egyet. A műsor legkedveltebb darabjai a magyarosítások voltak. A színhely és a nevek magyarosításán kívül sokszor magyar népi jelenetekkel is megtűzdelték az átdolgozott drámákat. Nyomtatásban főleg 1793-ig sok új eredeti, fordított és átdolgozott darab jelent meg, többnyire Trattnernél; ő nyomta a színlapokat és színházi zsebkönyveket is.

A színi műsor érdekében már az első előkészületektől kezdve sorozatos drámakiadványokat is indítottak, az elsőt a budai Landerer-nyomdában *A Budai Magyar Theátrum* címen. Az I. szakasz első darabja *A szerelem gyermeke* Kotzebue után, a második *A lebilintsezett Prometheus*, mindkettő Verseghegy fordítása. Ezek már 1792. május elején megjelentek, de ugyanekkor sajtó alatt volt Szentjóni Szabó *Mátyás királya* és Simai *Gyapai Mártonja*. A sorozat összeállításában valószínűleg ugyancsak Verseghegynek volt főrésze. E sorozatban jelent meg az első magyar Aischylos-fordítás és az első előadott eredeti magyar történeti dráma. Nevezetes körülmény, hogy a könyvnyomtató már ennek az első sorozatnak kiadására a saját költségén vállalkozott. Nagyobb hatású azonban Endrődy János piarista vállalkozása. Endrődty éppen 1792-ben rendelte a rend főnöke Pestre a magyar nyelv és litteratura tanítására. Már előbb megjelent néhány kisebb magyar és német munkája, s egy társával valami nyelvészeti munkán is dolgozott. Ő dolgozta át színpadi célokra — Horá-

nyi szerint sokak buzdítására — Dugonics *Arany perecek* c. regényét. Legjelentékenyebb íróinkkal összeköttetésben állt. 1792 nyarán tette közzé az újságokban a Magyar Játékszín c. kiadvány ügyében felhívását. 1793 közepéig 4 kötet jelent meg, az első kettőben a színtársulat történetén kívül 3—3, a következőkben 4—4 darabbal. Az első színtörténeti emlékirat a társulat történetének legbecsebb forrása; jellemző az akkori viszonyokra, hogy megjelenését Sehy, mint az előszó mondja, meg akarta akadályozni, tudván, hogy róla nem sok jó áll benne. A közölt drámák szerzői és fordítói közt van Kazinczy, Bárány Péter, Simai, Egerváry s kilenc kezdő író, köztük Rudnyánszky Karolina bárónő. Endrődy ösztönzésére fordította Metastasioból *A puszta szívetet*. Egy másik főrangú hölgy munkáját is ígéri Endrődy a következő kötetekre. Összesen 7 vígjáték, 4 szomorújáték, egy színmű, egy érzékenyjáték és egy énekesjáték jelent meg itt, köztük 7 fordítás, 6 magyarosítás és a Soós Mártontól színre alkalmazott *Etelka*. De a kedvezőtlen viszonyok, a színészet helyzetének súlyosbodása s az érdeklődés fogyása egy év után ennek a vállalatnak is véget vetettek. Néhány író a saját drámáit kezdte sorozatosan kiadni, így 1793-ban Hatvani István, 1794-ben Dugonics. Dugonicsnak a drámairás felé való fordulása különösen jellemzően mutatja, mennyire a játékszínért való lelkesedés irányította néhány évig szinte az egész magyar szépirodalmat. Az *arany perecek* még Endrődy, az *Etelka* Soós Márton átdolgozásában került színre. Az *Etelka Karjelben* már drámának készült. Dugonics még is mondja, hogy az *Etelka* folytatására buzdították s ő meg akarta kímélni a színre alkalmazás fáradságától azokat, kik ezt a történetet is színen szeretnék látni. Mégis a „Pesten Landerer Mihály költségén és betűivel” kiadott *Jeles történetek* két kötetében megjelent darabjait is színre kellett még alkalmazni Reháknénak.

A játékszíni irodalom fellendülése egyúttal a profán szépirodalom súlypontjának a fővárosba való helyeződését is magával hozta. A drámairodalom felé fordult egy időre minden itt élő művelt magyar figyelme. Sághy

Ferenc, a Schikaneder-féle *Postakocsisok* Endrődytől kiadott átdolgozása ajánlásában kifejezi vágyát: „Vajha íróid is, valamint a szép és mély, úgy a gyönyörködtető tudományok körül, szorgalmasabban forgatnák tollaikat s a hanyatló Társaságot, ezzel neki új életet adván, segítenék elő kellemetes, szép darabokkal.” Alig is volt íróhajlandóságú magyar ember, akiben e vágy ne élt volna. Csokonai is drámaíró akart lenni. A színtársulattal minden úton igyekezett a távolból érintkezésbe lépni. 1793. május 10-én már az ötödik levelet küldte 16 felküldendő comoedia ügyében. Valószínűleg saját készülő fordításairól szól. Kéri a már eljátszott darabok lajstromát is, hogy ne ugyanazokat küldje. Arról is hallott, hogy verses drámákat nem játszanak. Erről is határozott felvilágosítást kér, hogy aszerint dolgozhassék. Maga is szolgálni akar egy — eredeti — comoediával (ez évben dolgozott a *Tempefőin*). A színtársulat működése idején járt először Pesten. Halasról, ahol legációban járt, látogatott ide gyalog 1794-ben s azon porosan beállított Dugonicshoz, a főváros legnépszerűbb írójához. Ekkor ismerkedett meg Schediusszal s e látogatás készíthette elő az Urániában való részvételét. Sokszor szeretett volna utóbb állandóan Pesten lakni, de tervei nem sikerültek s mindig csak rövid időt tölthetett itt. Az első ily próbálkozáshoz épen Schedius támogatását kérte. Mikor aesthetikai tanulmányokkal foglalkozván, 1795. július 9-én könyveket kért tőle, megírta, hogy szeretne hallgatója lenni, ha megengednék, hogy korábbi tanulmányai alapján mindjárt a III. évet hallgathassa. Mathesist szeretne tanítani. 1795 tavaszán, 1796 nyarán, majd 1797-ben és 1801-ben is járt személyesen Pesten. Pesti tartózkodásai idején Institoris olvasó kabinetjébe kérte kedvese leveleit.

A magyar tudós társaság megvalósításáért folyó harc nem járt oly eredménnyel sem, mint a játékszín megteremtésére való törekvés. Ily nagy hivatalos szervezet előkészítéséhez a nemzetnek József halálát követő lélekzetvétele nem tartott elég soká. A magyar nyelv ügyében kiadott röpiratok a nyelv fejlesztésének és érvényesülésének legfőbb biztosítékát általában a tudós társaságban látták. A

magyar nyelv ügyét legtöbb oldalról megvilágító röpirat, Decsy Sámuel *Pannoniai Féniksze* a legelső feladatnak a magyar tudós társaságnak francia mintára Budán Ferenc főherceg védnöksége alatt való felállítását tartja. A Hadi és Más Nevezetes Történetek már 1790 március elején pályázatot hirdetett a magyar nyelv kérdésének megvitatására. A beérkezett vitairatok közül egynek Gáti István szigeti prédikátor, egy másiknak Vedres István szegedi mérnök volt a szerzője. Mindkettő megjelent a pályatételt kítűző bécsi újság kiadásában. Egy harmadik felelet a legszélsőbb reakció szellemében a latin nyelv jogát védte. Ugyanezt tette Hermolaus kapucinus Szerdahelyinek ajánlott füzetében. A latin mellett kardoskodó felelet ellen írta meg végső szóként Báróczy Sándor a legszebb magyar vitairatok egyikét, a *Védelmeztetett magyar nyelvet*.

E röpiratok nyomán is az érdeklődés középpontjába került Bessenyei eszméje. Révai már József uralma idején igyekezett a magyar urakat Bessenyei kéziratával a cél fontosságáról meggyőzni, 1784-ben magánál a császárnál is járt ez ügyben. Miután Bécsből elutasító választ kapott, 1788-ban elhatározta a programm kiadását. Előljáró Beszédet, majd az elé új előszót írt „azon örömhéten, melyen meghált Győrben a hazánkba visszatért szentséges korona”. Ő is a Hadi Történetek derék szerkesztőinek költségén adta ki a *Jámbor szándék* címre keresztelt füzetet. József halála után az íróvilág általános lelkesedését látva, Esterházy József gróf útján Sándor Lipót főherceget kérte föl a megalapítandó Társaság protektorául, majd a tervet is megküldte neki. A helytartótanács már 1790. július 30-án részletes tervezetet kért Révaitól. Révai erre feljött a fővárosba, hogy személyes jelenlétével gyorsítsa a terv megvalósítását. Szeretett volna máris véglegesen itt telepedni meg, s erre alkalom is kínálkozott Werthes távozása folytán. De az aesthetika tanszékére nem őt, hanem Schedius Lajost nevezték ki. A helytartótanácsnál a tudós társaság ügyének tárgyalása kedvezően indult. Révai már augusztus 30-án arról tudósította Péczelit, hogy évenként több ezer forintot fognak kapni a tanulmányi alapból s azon-

kívül házat és typographiát is. Orczy József br. elfogadja az elnökséget s a rendek épenúgy támogatják az ügyet, mint a helytartótanács. De az uralkodó jóindulatát s a rendek lelkesedését egyaránt lejjebb hangolta a koronázási diploma körül folyó harc. A helytartótanács most már meglehetősen bizalmatlanul sürgette a tervbe beavatottak kiletének fölfedezését. Révai a hivatalos válasziratokon kívül nyomtatásban is közrebocsátott részletes tervvel felelt (*Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae alterum elaboratius*). Tiszteletbeli, rendes és rendkívüli tagokon kívül itt is szerepelnek növendék-tagok (alumni societatis). Budán vagy Pesten székelne a társaság valamelyik felosztott szerzet üresen álló épületében. Újabb pótlásul kiadta a tagokul kiszemelték névjegyzékét is munkásságuk ismertetésével (*Candidati erigendae eruditae societatis Hungaricae et Ratio facti in ea promovenda progressus*). De a többi reformeszmékkal együtt a Tudós Társaság ügyét is a tanulmányi ügyekben kiküldött regnicolaris deputatio hatáskörébe utalták, s így a megvalósítás az alkotmányos élet újra bekövetkező szünetelése miatt elmaradt. A kérdés addigi halogatásában része volt annak is, hogy más oldalról jövő hasonló célú, de kisebbszerű törekvések megosztották az erőket. Az ellenfelek közt különösen káros volt a Magyar Kurir. Ez már a másik bécsi magyar újsággal való vetélkedésből is támadta Révai tervét. Nevetségessé iparkodott tenni, sőt egy nógrádmegyei levélnek is helyet adott, amely szerint „a közönségnek egy tisztcs Révcs azts kiabálja, hogy arra a Társaságra semmi szükség sins, mivel az tsak szabad kömivesek Bandája fogna lenni“. A legkomolyabb írók sem mind értettek egyet Révaival. A vidék nem látta tisztán a központosítás fontosságát. Kazinczy örült a tervnek, de kijelentette, hogy Pestre jönni a rendes tagságért nem akar. Bacsányi a névsor közlését tartotta elhamarkodottnak; egyébként ő is próbált lépéseket tenni a társaság ügyében, de úgy látszik, a kassai társaságból akarta kifejleszteni. Az erdélyiek tervei is erősen magukra vonták a figyelmet. Ráday pl. sokkal életrevalóbbnak tartotta Arankaék nyelvművelő s históriát és kézira-

tokat kiadó társaságának tervét Révaiénál. Legfeljebb egy külön természettudományi társaságnak Szluha Györgytől feltámasztott tervét hitte még ezenkívül hamarosan megvalósíthatónak.

Gróf Széchenyi Ferenc Révaitól függetlenül már 1789 nyarán többször tárgyalta Horváth Ádámmal és Péczelivel Balatonfüreden. Elhatározták, hogy Horváth és Péczeli maguk mellé gyűjtik író-társaikat, Széchenyi pedig ráveszi mágán-barátait, hogy titkárul egy-egy ifjú nemest vegyenek maguk mellé s annak egyetlen kötelessége legyen jó könyveket fordítani. Horváth már ekkor indítványozta, hogy évenként kétszer olvasó gyűlésre jöjjenek össze. Széchenyi azonban félt, hogy Bécsben titkos politikai gyűlekezetet szimatolnának és ezért írásbeli érintkezésben állapodtak meg. Széchenyinek korábban is író-titkára volt, t. i. Hajnóczy József. Most egy különösen buzgó irodalmi hajlandóságú fiatalembert, Bárány Pétert vette maga mellé. Bárány először Werthesnek a cenzúráról kinyomatni nem engedett *Korvinus Mátyás*-át fordította le, majd magyar pszichológiájával elnyerte a Hadi és Más Nevezetes Történetektől kitűzött pályadíjat. A röpiratirodalomban is részt vett a nők jogaiért síkraszálló írásával. Lefordította Ewald könyvét a köznép megvilágosodásáról. Végül 1792-ben az ő Brühl-fordításával kezdte meg előadásait a magyar színtársulat. Az országgyűlés idején Széchenyi kis társasága Révainál kisebb igényekkel, hivatalos eljárás szükségét egyelőre kerülve próbálta megvalósítani a magyar irodalom szervezett előmozdítását. Horváth Ádám készítette el az írók és pártfogóik szövetségének tervezetét. Az irodalom igazi értékeinek támogatására könyvkiadó társaságot akartak létesíteni. A főurak hozzájárulásából s a könyvekért várható kb. 1000—1000 forintból az írók társaságától méltónak ítélt munkákat adnák ki. 1790. október 3-án Széchenyi pesti palotájában tanácskoztak gr. Berényi, br. Orczy László, br. Podmaniczky, Vay, Balog Péter, Máriássy, Spissich főrendek és országgyűlési követek s az írók közül Horváth, Nagyváthy, Bárány és Kazinczy. Batsányit Kazinczy szerint „garabontzáskodó” természete

miatt szándékosan mellőzték, noha épen Pesten volt. E tanácskozásoknak sem lett jelentősebb eredménye. Egy harmadik, közelebbről ismeretlen tudós társasági tervről szól az *Ephemerides* 1790. évi 20. száma. Egy szegedi levelet közöl itt Tertina. Írója örömmel üdvözlí a szerkesztőtől vele közölt Martinovics-féle tervet; kész kísérleteit a Magyar Tudós Társaság értesítőjében (*Acta Eruditae Societatis Hungaricae*) akár magyarul, akár latinul közzétenni. A levélíró valószínűleg Szablik István piarista. Martinovicsnak hasonló magyarországi terveiről egyéb adat nincs, de Kovachich-csal való korábbi levelezése alapján is érthető, hogy külföldről ily terv lehetőségei felől érdeklődött, s Tertina a maga ismerőseihez fordult az ő megbízásából.

A magyar tudós társaság eszmájének megvalósítása még évtizedekig késett. Csak az egyetemi ifjak magyar nyelv-művelő társasága létesült a nemzeti felbuzdulás idején mégis, a nagy tudós társaság előkészítő s kiegészítő részéül. Alapítója Vályi András, a magyar nyelv első egyetemi tanára volt. A magyar nyelvű tanítás részleges bevezetését aránylag hamar elérte a nemzeti mozgalom, már akkor, mikor a koronázás előtt az udvar minden módon igyekezett a rendeket engedékenységre hangolni. Rátz Sámuel régi törekvése teljeseedett be először; az orvosi karon már 1790 májusától magyarul ismételték a tanítotakat. Épen Rátz Sámuelnek tulajdonítják a magyar nyelv ügyével is foglalkozó legérdekesebb röpiratok egyikét. (*A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető Beszéd, mellyben meg mutattatik, hogy Magyar Országban lehet s kell is a Magyar nyelvet és a Magyar tanításokat fel állítani és hogy az Universitasnak Pest legjobb hely.*) A magyar nyelv jogainak sűrű hangoztatásából megérezte az udvar, hogy e téren való engedékenységgel különösen sokat nyerhet, s az írók Lipót rövid uralkodását valóban magasztalták ily eredményekért. Ezek közé tartozott a magyar egyetemi tanszék felállítása is, s ez járt a legfontosabb következményekkel. De Werthes távozása után az

esztétikai tanszékre való pályázásnak is feltétele volt a magyar nyelv és magyar költészet ismerete.

A magyar nyelv kiművelésének támogatása volt Vályi András kinevezésének hivatalosan megjelölt célja is. A magyar nyelv és irodalom első egyetemi tanára korábban Kazinczy alatt volt iskolalátogató a kassai tankerületben. Kazinczy később nagy megvetéssel beszélt róla, de csak akkor, mikor Révai nagyságát látta maga előtt oly utód és előd közt, mint Vályi és Czinke. Mikor feljebbvalója volt, 1789-ben megdicsérte a magyar nyelv tanításában való kiválóságáért, becsülte benne a jozefinus iskolarendszer védőjét is. Az ő ajánlatára lett Vályi iskolalátogató. Erkölcsei szempontból attól kezdve nem tudta becsülni, mikor József halála után új hivatal elnyerése végett katolizált. Az egyetemi katedrán a maga módjára megállotta helyét. Nyelvtudós nem volt és számbavehető semmi téren nem alkotott, de működése néhány esztendejében serkentőleg hatott az egyetemi ifjúság irodalmi törekvéseire. Mindjárt kinevezése után a tanév végén beszédet mondott *A magyar nyelvnek hathatóságáról* s ugyancsak még 1791-ben *A nemzeti nevelésről*. Az első szerint „a Nemzeti Nyelvnek művelése... szükségesebb a Nyelvnek tanításánál.” Röviddel utóbb *A felséges magyar hazához* c. röpiratban szólalt fel „a magyar tanító székek hathatósabb előmeneteléért” és „a pesti magyar társaságot megerősítő királyi privilégiumnak meg nyerhetését eszközölő közbenvetésért”.

Kezdetől az irodalmi munkásságra való nevelést tartotta legfontosabb feladatának. Erre már a *Ratio Educationis* is különösen alkalmasnak mondta a nyelvgyakorló egyesületeket. A Magyar Hirmondó 1792. február 28-i számának toldalékában a Pesti Magyar Társaság programmírásaival és felszólításaival együtt közölt január 20-i hosszú pesti levél is Vályi eszközzéséből eredettnek mondja a szövetséget. Helytelenül olvasták ki e tudósításból, hogy e szövetség csak 1792 legelején létesült. A *Nem magyar, aki nem örvend* címen kibocsátott jelentés után következő, *Társaságkötés* c. jegyzőkönyvi kivonat világo-

san megmondja: „a folyó 1791-dik Esztendő végén, melyben Juniusnak hatodikán, a Magyar nyelvezésnek (stylus) és Literaturának nyilván való tanítása elkezdett, egy Magyar Társaságot állítottunk fel, oly tzéllal, oly igyekezettel, és meg-másolhatatlan ígéret tétellel, hogy azt idővel Magyar, Erdély, és Horvát Országokban felfordíthatatlan lábra állítsuk“. A január 11-én tartott ülésből nyilatkoztatták ki szándékukat. Egyik „kerülő levelük“ az írókhoz s a nyelv minden barátjához szól; csatlakozásra s a belépő ifjaknak a Társasághoz utasítására kéri őket. Munkáikat, ha kisebbek, a „Magyar Ujságok mellett“ bocsátják közre, ha nagyobbak, „mint nevezetes Gyűjteményeket kötetenként“ adják ki. Egy héttel későbbi gyűlésből a nemes vármegyéknek és a nevezetesebb uraságoknak küldtek körlevelet.

Mindkettőhöz mellékeltek a *Nem magyar, aki nem örvend* c. lelkeshangú írást. A Bessenyei terve alapján Révaitól sürgetett Társaság előfokául az alumnusok csoportját akarták előre megalkotni, hogy „a kik magukat köztök példásan kimutatják, idővel az anya tudós társaságba léphessenek által“. Január 21-én még egy kétlapos ragasztékot küldtek a kerülő levelek után. „A Méltóságok, Urak és Asszonyok, a Társaságnak diszei, gyámolai és felsegállói, a Literátorok, tehetségek, kedvek és akarattyok szerint munkálkodó Tagjai, a Nemes Ifjak pedig magokat a Tudományokban és a szép nyelvezésben készítő, s tehetségeiket a Haza előtt kinyilatkoztatni akaró része a Társaságnak... Már a nevendék Tagok (a kiket bizonyos okok végett hamarabb öszve állítani szükséges volt) elkezdtek a munkát.“ — írják. Februárra az első rendes társasági gyűlésre hívják meg a közönséget. „Az universitásnak alkalmas tanító szobájában“ üléseznek, „még jobb hely adódna.“ A helybeli tagok maguk olvassák fel munkájukat, a távol levőkét a titoknak vagy más. A Társaság-kötés pontjai: 1. „a P. M. T. érdekes nevendék Tagjai, jó erköltsel, nemes elmével, hazafiúi, de a felebaráti szeretettel mérsékelt hajlandósággal, férfias és állandó igyekezettel bírijanak.“ 2. Minden mun-

kás hazafi tag és jóbarát lehet, ha „a magyar nyelvet... gyökeresen és méltóképen ki tanulván ezt... nem csak fentartják, hanem okos, ártatlan, és kedveltető tehetőséggel holtig gyarapíttyák s Hazafiúi nemeslelkű igyekezettel terjesztik.” A 3. pont idegen nyelvek tanulására is buzdít és pártoskodás gyanújának elhárítása végett az idegen nyelven író magyarokat is meghívja, a 4. a tagok munkájába vetett reménynek ad kifejezést.

Az országos szervezés ezúttal sem nagyon sikerült, de a külön szervezkedő vidéki önképző körök, kivéve a sopronit, már e felhívások után alakultak s a legnevezetesebb nyelvművelő társaság szervezője, Aranka György is hivatkozott programjában a Pesti Magyar Társaság példájára. A megyékhez érkezett felszólításnak is volt valamelyes sikere. Szabolcs vármegye már május 7-én felajánlotta támogatását. Levelét a Társaság feleletével együtt kinyomatták. A Társaság működése mindjárt az alakulás után megkezdődött. A tisztikar február 18-án foglalta el székét. Elülülő dienesfalvai Cziráky Antal gróf törvénytanuló, titoknok Szluha György theologus, a Neuwidi Újság fordítója. Cziráky támogatást kért a jelenlevő uraságoktól. Vályi jelentette a körlevelek szétküldését s felolvastatta Szluhával azokat is, a kapott válaszokat is. A Társaság feladatait az ékesen szólás és költés művelésében, fordítások és eredeti munkák írásában, kritikai hírlap és kalendárium kiadásában jelölte meg. Az első próba-gyűlést 21-ére tűzték ki, de néhány próbát már az alakuló ülésen is bemutattak. Elsőnek ifj. Bessenyei György törvénytanuló olvasott fel verseket; „méltóknak találtattak, hogy a Társaságnak ki-jövő Írásai közzé bé-iktattassanak”. Április 12-én gyászünnepélyt tartottak II. Lipót emlékére. Cziráky *Gyászoló beszéde* külön megjelent, az elhangzott két gyászverset a Társaság első s egyetlen gyűjteményes kiadványában adták ki. (Bessenyeié a Magyar Kurirban is megjelent.) A *Pesti Magyar Társaság kiadásainak első darabja* az év közepe táján került ki a sajtó alól Szabolcs megye s a Hajdúvárosok támogatásával. Munkatársai ifj. Bessenyei György,

Jankovich Miklós, Horváth János, a későbbi kitűnő egyházi író, Tseptsányi Gábor, piarista poéta, Ürményi Miksa, Simonyi Pál, Pankovits Márton, Sági Károly, Károlyi Ferenc (a színtársulat műsorát is gyarapította) és Káts István (már 1790-ben váradvelencei plébános volt s egy röpiratot adott ki az alsó papság érdekében). Jankovich is, Horváth is Ányos emlékét idézte fel egy-egy versben, a korán elhunyt elődét, ki szintén egyetemi hallgató korában vett részt egy irodalmi társaság alapításában. A kiadvány prózai darabjai közül az *Elmélkedést a kritikáról* Pope-ból „közönségesen”, azaz valószínűleg stílusgyakorlatként Vályi vezetése alatt együtt, fordították; az ehhez tartozó *A kritikát világosító magyarázat* Petravits Ignác és Pelaty Anselm fordítása. A nemzeti nevelés kérdésének megvitatása, nyelvművelés, gazdasági tervek egyaránt foglalkoztatták a Társaságot, a jó erkölcsöt támadó munkák megcáfolására jutalmakat készültek kitűzni. Elhatározták egy „tudós és gyönyörködtető újság” kibocsátását, „a melyben eleitől fogva minden nevezetesebb Magyar Könyvírók érdemei s gyengeségei ki mutogattatván, egyszersmind gyönyörködtető, hasznos és az olvasásra unszoló munkátskákkal kedvesítse az írást.” E tervek megvalósítását szintén megakasztotta a politikai fordulat, de hivatalos szervezet nélkül tovább élt a Társaság hagyománya.

3.

A reakció uralmának idejére érett meg a XVIII. századnak tisztán irodalmi szempontból legjelentősebb fővárosi terve. 1794-ben indult meg az *Uránia*. Mind a folyóirat maga, mind a magyar irodalom központosításának vele kapcsolatos terve elkészett, az e célra is kihasználható felbuzdulás lelohadásakor jött már s így páratlan mély gondolkodású kitervelőjének munkássága a maga korában a megérdemelt hatás nélkül maradt.

Kármán József, a később superintendenssé lett és nemességre emelt losonci evangélikus lelkész fia, 1785-ben

került Pestre jogásznak. Kötelező tanulmányait szép eredménnyel végezte, de neki látott, mint 1787-ből való jegyzetei mutatják, a német és francia írók s az ókori klasszikusok nagy tömegben való olvasásának is. 1788/89-től Bécsben tanult tovább, hogy eleget tehessen a császártól a leendő bírakkal szemben támasztott követelményeknek. Szabadkőművesi *Sejtelmeiben* elmondja, hogy a nagyváros zajos élete felkavarta lelkivilágát. Itt szövődött 1789 elején viszonya a kalandor Markovics gróf nejével. Közben valami újságot pótló magánlevelezéssel is próbálkozott, kinek-kinek érdeklődése és szükséglete szerint akarván híreket szállítani megfelelő díjazásért. Ügyvédi vizsgára épen a politikai rendszerváltozás idején Pozsonyban készült. Mint-hogy a kancelláriához megyei gyakorlat nélkül most ismét nem lehetett volna bejutni, végleg hazajött. 1791 őszétől állandóan Pesten tartózkodott. A budai protestáns zsinaton résztvevő édesapja révén juthatott a Rádayakkal bizalmasabb viszonyba, de a Markovichékkal szoros kapcsolatban álló Kovachich segítségével szabadkőművesi kapcsolatai is sokfelé megnyithatták az útját (az ifjabb Ráday Gedeon páholytársa volt Kovachichnak). Ő helyettesítette a következő évben Ráday Pált a szintársulat igazgatásában. Endrődy szerint a társaságot „a végső omladéktól megmentvén, aztat Kármán József vállával támogatta”. Már a szabályok elkészítését is rá bízta Ráday, az „igen szép elméjű és hasonló tehetségű nagy hazafira, ki részént a nevezetesebb német társaságoknak, úgy mint a hamburgi, berlini, bécsi stb., részint pedig, melyek a magyar nemzethez nem alkalmazhatnának, önnön maga találmányából elkészítette a munkát, nem csak az egész társaságnak, hanem azoknak is, kik azt olvasták, megelégedésével.” „A ravasz s alattomban koholt olyas tagok törekedéseinek, kik ismét más igazgatót ásítoznak, mely alatt tudniillik nagyobb jutalommal lehessen a zavarosban halászni... állhatatos igyekezettel állott ellent.” Korábban Bécsben bejáratos volt már Görög és Kerekes társaságába s az ott élő írókkal való kapcsolatát az Urániának a Pánczél-féle Magyar Mercurius Bibliothekájában közölt ismertetése is bizonyítja: a

kritikus világosan beszél ott a Fanny írójához való személyes vonzalmáról. De a magyar írók jelentékeny részével a színtársulattal való kapcsolata idején ismerkedett meg, s az Uránia megalapításakor felhasznált társadalmi összeköttetései nagyrészt szintén ekkor kezdődnek a Ráday-ház közvetítésével. Spielenberggel, a színészek egyik legeredményesebben működő támogatójával is itt kellett szorosabb összeköttetésbe jutnia. Az öreg Ráday haláláig sokat lehetek nála együtt. Jellemző, hogy az anonymitás kérdésében mindhárman egy véleményen voltak. Spielenbergnek azok az Ephemeridesben kifejezett gondolatai, melyek az Urániában visszatérnek, valószínűleg szintén e beszélgetések folyamán alakultak ki. Egyformán panaszkodnak az egészen sajátos, eredeti természetű magyar nyelvnek a fordításokban történő elkorcsosítása miatt. Egyformán sürgetik a fordítások helyett az eredeti alkotásokat stb. Schedius Lajossal, az egyetem 24 éves aesthetika-tanárával is már a színtársulat érdekében együtt működhetett Kármán. E barátsága is fontos terveinek kialakulása és támogatása szempontjából. Nem egészen tisztázott még valamennyiük szabadkőművességének és közös irodalmi törekvéseiknek okozati összetartozása. Schediusnál gyakran gyülekeztek a főváros legkiválóbb tudósai, főleg Haliczky, a német nyelv egyetemi tanára, Mitterpacher, a természetrajzé és mezőgazdaságé, Winterl, a kiváló vegyésztanár, az 1784. évi természettudományi társaság alapítója, Schönwiesner és Schwartner historikusok, Kreil, a filozófia tanára, továbbá Dugonics és Prónay Sándor br. A magyar szellemi törekvéseket támogató főúri családok közül a Rádayakon kívül főleg Belezsnayné Podmaniczky Anna Mária bárónőnél, a Hazafiúi Magyar Társaság pártfogójának özvegyénél fordult meg Kármán gyakran. E magyar nagyasszonyt Kazinczy már a *Hamlet* ajánlásában a tudományokat becsülő özvegynek nevezi, s azok közt említi, akik föltétlenül készek a magyar játékszínt támogatni. A következő években Belezsnayné házában valóságos franciás-bécsies szalon-élet folyt. Az Uránia első kötetének ajánlása szerint e házat, „a tiszta vidámság hajlékát, a csinos társalkodás, piaczat

a hazafi nemes kérkedéssel mutatja és örömmel keresi az idegen, ha szíve egyenes, méltó hálaadással, ha melle elfoglalt, pirulva hágy el, mert talált a nemzetnél, melyet büszke megvetéssel vadnak vélt, udvari csinosságot és szabad társalkodást kezét fogva pallérozott erkölccsel, melyből még koronás vendégei is kegyelmes meglepéssel tértek meg." Az írók számára mindig nyitva állt Belezsnayné szalonja. A ház asszonyának és vendégeinek ízlése a legmagasabb német és francia ízlés lehetett, de a szó egyre újra a magyarságnak odaemelésére terelődött.

Ezekkel a körökkel való érintkezése közben alakult ki Kármánban az a kivételesen modern magyar irodalmi program, melynek eredménye az Uránia megindítása volt. Az előzményekről és a további tervekről legrészletesebben Toldy Ferenc számol be s közvetlenebb forrás nincs is erre vonatkozólag. Hitelét növeli az, hogy Kármánról először épen Schedius elnöklése alatt szólt még elég sovány emlékezésben a Kisfaludy-Társaságban, s így valószínű, hogy későbbi részletesebb írásaihoz már Kármán barátjának közlései is szolgáltatnak anyagot. „Messzeható eszme volt az — írja *A magyar költészet története* c. előadásában — melyet Kármán József egy emlékezetes írói estélyen indítványozott Schedius Lajosnál 1793-ban: Pestnek irodalmi középponttá tétele. Hálaival emlegette a bécsi magyarok, a komáromiak s kassaiak, debreceniek s az erdélyiek buzgó tevékenységét; de míg Pest nem ragadja meg a kormányt, úgymond, addig a dialektusok be nem fognak egy egységes könyvnyelvbe olvadni; addig az elszórt tartományi irányok nem termik meg azt az országos irodalmat, mely maga egyenlítheti ki a nyelvet, az ízléseket, az egyének differenciáit; addig a vidéki ügykezetek vidékeikre maradnak szorítva." Másutt elmondja Toldy, hogy Kármán magyar írói estélyeket indítványozott „báró Podmaniczky Anna, Belezsnay Miklós tábornok özvegyének házi úrnőisége mellett, melyeken Pestnek magyar tudósai gyülekezzenek". Hogy miért nem tették e tervet a tudósok a maga egészében magukévá, azt is igyekszik Toldy megmagyarázni: „Az eszme

jónak találtatott elméletben, de ki legyen az egyesítő? Az indítványozó lelkes fiatal embernek ismertetett, a fényes házak szerették, mint világ fiát, de írói tehetségét nem ismerték. Nem csatlakozott senki Schediuson és Pajoron kívül, kik az irodalomban még magok is nevetlenek, mint ő. De generális Beleznayné mélyebben nézett az érett lelkű ifjúba, mint a tekintélyes férfiak és segedelmét ígérte." Kétségtelen, hogy Toldy színes előadása a pusztá tények szempontjából teljesen megbízható szemben azok véleményével, akik még az Uránia szerkesztőinek kilétét is kétesnek tartották. Az erdélyi nyelvmuvelőkkel is Kármán József és Pajor Gáspár levelezett az Uránia szerkesztőiként. A cenzori iratok szintén kettejüket jelölik meg szerkesztőkül. Kazinczy az anonymitás ellenére már az első előfizetési felhívás után gyanította, hogy Kármán áll a szerkesztés élén és hogy Schedius mindenestre be van avatva, az első kötet megjelenése után pedig már azt írja: „igyekezni fogok rajta, ha igyekeznem szabad lesz, hogy többet nyújtson Kármán, kitől sok fog telhetni, ha vezető barátai lesznek." A két szerkesztőt Sándor István is megnevezte. Ők maguk legtöbbször Kn., ill. P. r. jelzéssel adták ki közleményeiket. Rajtuk kívül csak Schediusról és Csokonairól tudjuk, hogy munkatársai voltak az Urániának. Egy-egy fordítás való G. i. és S. i. jegyű írótól. Stíluskritikai bizonyítékok alapján valószínűnek látszik, hogy a minden jelzés nélkül közölt cikkek jórészt Kármántól valók.

Hogy mennyire tudatosan akart Kármán az irodalmi élet átalakításában és fejlesztésében részt venni, sok nyilatkozatából világos már az első felhívásoktól fogva. Jellemző már az is, hogy a magyar nőkhöz fordul első-sorban, mint a szépirodalmi vállalkozások még a következő században is sokáig. Az egységesen literatúrának nevezett irodalomból a férfiak még mindig nem tartották komolynak a szépirodalom olvasását, s ha gyönyörködött is benne egyik-másik, nyíltan a nők szerepeltek inkább olvasói, vásárlói s gyűjtői gyanánt. Az asszonyi nemre mondott magasztalások s a nőknek való irodalom elha-

nyagolásának kárhóztatása után azt írja a cenzori iratok közt fennmaradt *Jelentés az Magyar Asszonyi Nemhez*: „Minden Irások tsak a Férjfit, annak oktatását vagy multságát tárgyazzák... Majdnem bizonyossággal lehet tehát reményleni, hogy valamint nem lesz foganatlan, úgy nem is lesz kedvetlen Hazánk szép Neme előtt egy olly Munka — a melly különösen az Asszonyi Nemet illető Esméreteket hozzon Forgásba... Egynéhány Hazájokat szerető... a Magyar asszonyi nemet tisztelő s kedvellő Haza-fiak készülnek egy illy munkát Fertály-esztendőnként közrebotsítani: Uránia...” A rózsaszín boricékban, a jelentéssel azonos betűkkel, rézmetszetekkel 20—25 ív terjedelemben kiadandó kötetek foglalatát 6 pontban jelöli meg: 1. Erkölcsi tudomány. 2. História. 3. Természet Esmérete (Physica) s Históriaja. 4. Szép Mesterségek s Tudományok (Aesthetika). Elmélkedések az Izlés Formálására. Apró versezetek (Epigrammák). Énekek. Áriák Muzsikával. Mesék. Találó mesék (Aenigma). Kies kerti Tájékok és Természeti szép vidékek Festései. Remekeknek..., mint: Irott-képek, Álló-képek (Statua), Emlékezet-oszlopok, Sirhalmak sat. Rajzolat. Viseletek, Ruházatok a hajdani s mostani Világból, idegen Országokból s Hazánkból. Házi eszközök Formája. Kül-földi s hazai Játék-színek. Nevezetes Theátrumi Jelentések. Uj Darabok. 5. Gazdálkodás és Kézi-művek (Technologia). 6. Elegyes dolgok. — E programm is nagyon végyes még s a tudományok rendszeréhez alkalmazkodik, de a negyedik pont bőséges részletezésében kifejezésre jut a „széptudományok” elsősége. Éppen 1793-ban indult különben Németországban egy Uránia c. folyóirat; alakban és beosztásban viszont, úgy látszik, a Flora c. tübingai negyedes írás lehetett a minta. (Schedius épúgy Göttingából jött haza, mint Kis János, aki röviddel utóbb Flora c. folyóiratot tervez.) A jelentést a Magyar Hirmondó 1794. február 28-i számához is mellékeltek, s külön megküldték pártolás végett a törvényhatóságoknak. Az első kötet kiadásáig csak 103 előfizető jelentkezett. Köztük volt az előkelőségeken kívül Aranka, Belnay

György pozsonyi jogtanár, Cházár András, Kazinczy, Németh László s még több irodalommal foglalkozó ember. Ürményi és neje külön-külön fizettek egy-egy példányra, a munkatársak közt szereplő Schedius helyett felesége volt az aláírók sorában. Az előfizetők csekély száma ellenére kijelentették az első kötet Bé-vezetésében, hogy legalább egy esztendő mindenestre meg akarnak jeleníteni. Egy nevét eltitkolni akaró jötevő tette lehetővé a kiadást egy másik jóakarójuk útján, ki bölcs vezetéssel, támogatással fő megtartója is igyekezetüknek.

Az első esztendő első kötetében Generális Beleznayné, született Báro Podmaniczky Mária Asszony Ő Nagyságának szóló ajánló sorok után következik a programszerű Bé-vezetés a „folytatott írások” mivoltáról, hasznukról s arról, hogy nálunk „most van éppen alkalmas Ideje azt közrebotsátani”. „Ahol hosszas szunnyadozásából a Nemzet fel-ébred, magát érzeni kezdi, érzeni a Gondolkozásnak Betsét, és a szelíd Tudományoknak Méltóságát, ott ezek az Írások kiáltó szó a Pusztában, melly az Utakat egyengeti”. Így egyengette a franciák és az angolok számára. Csak a folyóiratok ismertetnek meg ártalmatlan módon a tudományokkal egyszerre. Ezek szoktatnak tehetségeink gyakorlására, élveztes formában ismertetnek meg a tudnivalókkal, melyek „a négy Tudománybéli Karok Rostélliai közibe” vannak egyébként zárva s így nem mindenki számára hozzáférhetők. „A sivatag tudósságot hasznavehető Tudománnyá tenni”, gyakorlati életbölcseségre tanítani kezdetben az ily írások tudnak legjobban. Fejlettebb fokon is megvan a hivatásuk: közölni az indítványokat, kedves formában adni az igazságot, helyet adni apró munkáknak, melyek külön nem jelenhetnének meg. Sokszor vissza is éltek már a folyóírások hatásával ott, ahol nagyon elszaporodtak. Személyeskedés piaca és fajtalanság póstája lettek. De az Uránia kiadóinak műzsája megesküszik, hogy soha sem lesz méregkeverő. Most, mikor a nemzeti nyelv virágzásáért leginkább buzdultak fel nálunk, különösen sok jót tehet. „Egy ily Írás nem Mód-é vallyon a Nyelv Tisztí-

tására és Terjesztésére?" „A Tudományok nálunk tsak Böltsőjekben feküsznek“, a folyóirat ezeken is lendíthet, a virtusnak kellemetességét is megismertetheti. Újra ígéri, mint a felhívásban, hogy egyik főcéljuk „a Nemzeti karaktert fenntartani, erősíteni és vezetni“. Eredeti munkákat akarnak elsősorban adni, mert mindig erősebben hat meg, ha „a magunk körülállásit a Játékszínben újra fel-találjuk“. Csak az hat ránk igazán, ami ránk tartozik. Terjesztteni akarják az ízlést s ezáltal szép hazánkat még szebbé tenni. Elsősorban az asszonyi nemnek szánják az Urániát, az ízlés uralkodónóját, de a nők nemesbülése a férfiaknak is hasznokra lesz. E Bé-vezetést követi Schediusnak *A Vallás szeretetre méltó volta* c. cikke, majd *A haza-szeretetről* szóló elmélkedés, egy tündéries „tsuda történet“, novella, mesék, természetrajzi cikkek, a *Fanni hagyományai* kezdete, kertek leírása, elmélkedések, földrajzi és néprajzi cikkek, anekdoták, epigrammák, Kleist egy költeményének fordítása — elég gazdag és változatos tartalom egy folyóirat első kötete számára.

Ennek az első kötetnek sikere mindjárt az előfizetők számának valamelyes emelkedésében is megnyilvánult. Az is jellemző, hogy az első mutatóvány után Weingand maga tíz példányra fizetett elő. Maguk a nem nagyon elbizakodott szerkesztők is meg voltak elégedve. Míg addig rendesen a főrangúak érzéketlensége miatt panaszkodtak az írók legtöbbit, az Uránia szerkesztői úgy látják, hogy a „Főbb Rend“ most már megszűnik csak idegént olvasni, míg a középrend ellen jogos a panasz, hogy egyáltalában nem olvas. Kármánék tapasztalata részben azzal is magyarázható, hogy főleg a Beleznay-ház útján aránylag sok főrangú előfizetőt kaptak; az előfizetők javarésze a ház barátai közül került ki. Az íróvilágban is ráfigyeltek a vállalkozásra. Az erdélyi nyelvművelő társaság Kármánt és Pajort mindjárt beválasztotta tagjai közé s Aranka bizonyos nyelvi kérdésekről több hosszú levelet váltott velük. Rácz Sámuel egy 1794-ben megjelent munkája számára Kármántól is kért dicsőítő verseket. A Magyar Mer-

kurius Bibliothekája 1795 májusában és júliusában részletes ismertetést közölt az Urániáról. Az alapítókön kívül álló írói körökből munkatársul mégis kevesen csatlakoztak. Egyedül Csokonaitól, ki 1794-ben Pesten járt, jelent meg a III. kötetben néhány vers. Kazinczy készült közreműködni a folyóirat gazdagításában, de közbejött elfogatása. A többi írók kimaradása is jórészt a bekövetkező elnyomásból s a legkiválóbbak bebörtönözéséből magyarázható.

A II. kötet Kedves Olvasóinkhoz szóló előszavában hívtak fel a kiadók — a mondottak miatt elkésve — mindenkit munkatársul, akinek a lap céljaihoz illő kisebb kiadatlan s külön ki nem adható munkája van. Folytatódta az előbbi kötetben kezdődő hosszabb közlemények, itt következett a Módi c. satíra, néhány fordítás, művészettörténeti cikk, anekdoták, konyhai és gazdasági tanácsok stb., végül *A sikertelen munka* c. dal kottamelléklettel. A harmadik kötet *A kintsásó* c. regével kezdődött, mesékkel, esztétikai és művészettörténeti cikkekkel, egy Pope-fordítással, a Fanni hagyományai befejezésével, Csokonai névtelenül közölt verseivel, anekdotákkal folytatódott s Kármán legnevezetesebb program-írásával, *A Nemzet tsinosodásával* fejeződött be. Kölcseyig nem jelent meg ennél mélyebb irodalmi elmélkedés. Az eredetiség, „öngondolkodás”, a gondolattal együtt születő kifejezés követelésében van ugyan elődje, de a hiányoknak egymással való összefüggését senki ily mélyen meg nem látta s ennyire filozófiai és művészi módon ki nem fejezte. Kármán és kis társasága mindenesetre oly kritikával nézte már akkor a nyelvművelő törekvéseket s a fordítások irodalmát, amilyennek eredményeként az Aurora három évtizeddel utóbb meghozta a következő fordulatot. Mint akkor, most is a hölgyközönség szükségleteinek kielégítéséből indult ki az eredeti szépirodalom követelése. Az előkelő hölgyek társaságában ébredtek Kármánék annak tudatára is, hogy a sokat ünnepelt irodalomnak nincs és nem is lehet közönsége, hogy az előkelők azért nem tudnak a magyar olvasáshoz szokni, mert alig akad számukra va-

lami. A kínos csiszolgatással tökéletessé tett fordítások nem lehettek a műveltekre vonzóbbakká eredetijüknél; már pedig nyelvtudásuk folytán ahhoz könnyen hozzáérttek.

Kármán nagyjelentőségű vállalkozása mégsem ért meg egy esztendő sem. A harmadik kötet megjelenése (1795. április elején) már a nemzet megfélemlítésének idejére esett. A Magyar Kurir április 5-i számához mellékelt újabb felhívásban azt jelentették a szerkesztők, hogy a negyedik kötetben már dolgoznak. De az utolsó előfizetési felhívás 289 előfizetőt mond szükségesnek az Uránia folytatásához. A második kötetnek 138, a harmadiknak 142 előfizetője volt mindössze. 1795-ben nem következhetett emelkedés, csak csökkenés. Így, bár az évfolyamot mindenáron be akarták fejezni, az általános helyzet miatt sem kerülhetett volna sor erre sem. De Kármán meg sem érte a negyedik kötet megjelenésére kitűzött időpontot. Édesapja épen az új előfizetési felhívás megjelenésekor halt meg. Kármán barátai közül sokan voltak részesei a Martinovics-összeesküvésnek. Valószínűleg magát sem érezte biztonságban s a legnagyobb rémségek idején nem lehetett kedve visszatérni a fővárosba. Atyja temetése után otthon maradt Losoncban s már június 3-án maga is meghalt. Az Uránia nem folytatható tovább. Mi történt a már összegyűjtött kéziratokkal, arra semmi nyom sincs. Pajor Gáspár befejezte már tanulmányait és „Szentendre koronavárosnak rendes orvosa” lett. Itt érte az Uránia megjelenésének körülményeit kutató vizsgálat. A politikai helyzet változásával megszigorított könyvvizsgálati rendelkezések folytán ugyanis minden irodalmi vállalatra erősebben ügyeltek, s míg József megszüntette a folyóiratok külön szabadalmazásának kötelezettségét s éppen ezeket akarta a felvilágosodás érdekében szaporítani, most ezektől féltek legjobban. Az Uránia szerkesztői azonban nem kértek annak idején külön engedélyt a vállalat megindítására s a cenzor sem gondolt arra, hogy folyóiratba szánt közleményeket nem cenzúrázhat külön engedély nélkül. Abauj vár-

megye 1795. január 7-én foglalkozott a szerkesztőktől megküldött jelentéssel. A közgyűlési jegyzőkönyvnek erre vonatkozó pontja szemet szűrt a helytartótanácsnál. Mint-hogy a kebelbeli könyvvizsgáló hivatalnak nem volt tudomása az Uránia engedélyezéséről, a kassai cenzortól kértek felvilágosítást. Ez megküldte a tervezet egy példányát azzal a megjegyzéssel, hogy tudomása szerint Kilián a vállalat terjesztője és Schedius egyetemi tanár a kiadója. Az e nyomon lefolytatott vizsgálat kiderítette, hogy Kilián épűgy, mint Weingand és Institoris csak bizományosa az Urániának, a nyomtató a váci Gottlieb Antal, szerkesztők és kiadók pedig Kármán József ügyvéd és Bajor (!) Gáspár orvosdoktor. A megye útján kihallgatott Pajor a kötetek cenzori engedélyére hivatkozott s ezt Gottlieb a bemutatott kéziratokkal igazolta is.

4.

Kármán rövid pályáját egy a maga nemében elsőrangú kis regénnyel örökítette meg s befejezésül, az Urániának az ő hattyúdalaként tekinthető utolsó közleményében egy ragyogó ábrándképpel a jövő magyar literátoráról. Az Urániát berekesztő elmélkedésben egy három évtizeddel utóbb megért mozgalom programját sejtette meg Kármán, de a nemzeti felbuzdulás utolsó hulláma is itt oszlik el egyúttal. Kiadásakor írója még folytatást remélt, a sokat dicsőített kezdettel elégedetlenül a szebb folytatáson akart dolgozni, harcolni az elhallgatás ellen, de egyelőre meg kellett állapítania: „az Augustus és XIV. Lajos századjai nálunk egy esztendőben be is állottak, el is múltak.”

Az egyetemes reakció valóban a nemzeti felbuzdulással egyidőben s azt is kihasználva szintén mindjárt József császár halála után próbált érvényesülni. A haladás ellen-ségei minden eredmény eltörlésére iparkodtak kihasználni a meghalt uralkodó népszerűtlenségét. Jellemző pl., hogy míg Török gr. és Kazinczy idejében a kassai tankerületben 4 év alatt 124 iskola épült, az országos tanulmányi bizott-

ságban már 1791-ben nyíltan azzal érveltek egyesek, hogy fölösleges, ha a falvakban a bírón kívül más is tud írni-olvasni; utóbb maga a nádor tett javaslatot a falusi iskolák fokozatos megszüntetésére. Buda és Pest központi jellegét is több oldalról próbálták kikezdeni. A kormányszékek visszavitele mellett is hallatszottak hangok, s a hivatalnokok egy része is kérte németnyelvű verses röpiratban. Komoly formában ez már mégsem került szóba. Gyakorlati szükségletek is Pest-Buda mellett szóltak. A nemzeti ünnepségek pedig ismét magyar fővárossá szentelték Mátyás hajdani városát. Az egyetem problémája már nem volt ily egyszerű. Az ifjúság nagyvárosi elhelyezése ellen sohasem hiányoztak a támadások. Másrészt, akik Mátyás fővárosának új fényre derülését örömmel üdvözölték, részben éppen a magyarságra való nevelés szempontjából tartották aggályosnak az ifjúságnak a németnyelvű fővárosban való tartózkodását. Hajnóczy a magyar nyelv uralmának biztosítására szükséges eszközökről szólván, azt javasolta, vigyék át az egyetemet Egerbe s a többi akadémiákat is magyar városokba. Mások hasonló okból Vácot tartották legalkalmasabbnak. De a Rácz Sámuelnek tulajdonított *Rövid emlékeztető beszéd* már 1790-ben mindez érvek alaposságát cáfolva bizonyítgatta, hogy Pestnél alkalmasabb hely egyetem számára egyetlen magyarországi városban sem lehet, s hogy a költözködés nehézségeit egy új ötlet semmikép nem éri meg. A regnicolaris deputatio mégis már 1794-ben az áthelyezés mellett határozott. A megyék nagy része csatlakozott ugyan Pest megye tiltakozásához, de a kancellária Esztergom mellett foglalt állást. A határozat végrehajtását szerencsére megakadályozta a francia háborúk folytán bekövetkezett súlyos pénzügyi zavar. 1802-ben végre kimondta Ferenc király, hogy az egyetem Pesten marad. Ez sem volt azért végleg megnyugtató befejezése az ügynek. Horvát István 1805-ben is panaszkodott, hogy „szakasztott olyan dolga vagyon főiskolánknak, mint a 179 pártütő és külső országokba küldött szerencsétlen atyánkfiaiinak, kiket Kufsteinbe, Linczbe, Brünnbe, Grétzbe, Munkátsba tzeperlek.” Még mindig erős pártja volt az át-

helyezésnek. A szegény Nagyszombat pedig még 1827-ben is kérte az országgyűléstől egyetemet.

A cenzúra szigorítását Szluha György „expaulinus” egy Budán 1790-ben kiadott röpiratában követelte már, Vajkovics Imre kalocsai cenzor, volt jezsuita, több jogi értekezésében vitatta a legszigorúbb cenzúra jogos és szükségességét, majd Alexovits Basilius is felszólalt e kérdésben. Az antikatólikus iratok vizsgálatában maga az országgyűlés követelt szigorítást, a mulasztást elkövető cenzorok megbüntetését. A sajtó teljes szabadságára senki sem gondolt, a legszabadelvűbb írók azonban a cenzúrát is az írók megalapítandó szervezetére akarták bízni. De mindjárt a nemzeti felbuzdulás első hónapjaiban megindult a lelkesedést addig fejlesztő megnyilatkozások szabadságának korlátozása is. Már 1790. május 24-én beidézték a budai és pesti könyvnyomtatókat a helytartótanácshoz. Figyelmeztették őket, vigyázzanak a cenzori rendelkezések pontos megtartására, ne nyomassanak semmit approbatio előtt; aztán sűrűn következtek hasonló figyelmeztetések egyre szigorúbb büntetések kilátásba helyezésével. Már az országgyűlés megnyitásáról szóló tudóstásokban előtűntek a hírlapcenzúra fehér foltjai. Szeptember 13-án Lipót király József egyik legfontosabb elvének érvényét szüntette meg azzal, hogy minden hatósági intézkedés bírálatát megtiltotta s a legnagyobb szigorúságot rendelte el minden oly irat vagy kijelentés ellen, amely csökkenti a feltétlen engedelmességet, egyenlenséget szít, tévelygést terjeszt vagy bármely szempontból veszélyeztetheti a köznyugalmat.

Az 1790/91. évi országgyűlés még bizottságot küldött ki a sajtószabadság előkészítésére (*deputatio regnicolaris systema generalium principiorum libertatis preli elaboratura*). Nemsokára azonban elkövetkezett a sajtó teljes elnyomásának, sőt vérbe fojtásának s ezzel az irodalmi élet teljes megbénításának szomorú ideje.

Ürügyet néhány fanatikus izgatón kívül bőven szolgáltatottak azok a kalandorok, akik a váratlanul föllendült könyvforgalomból élni akartak. Jellemző, mennyi a kétes-jellemű s nyilvánvalóan kétszínű, hazug ember az akkori

hangoskodók közt: izgatnak forradalmi vagy nemzeti irányban, vagy pornográfiát terjesztenek, de ugyanakkor élvezik vagy áhítják az udvar kegyeit. Csaknem mind rendőri besúgók is és részben előidézői azok szenvedéseinek, akiknek közelébe elveik szélsőséges hangoztatásával férkőztek. Szalkay Antal, Blumauernek az ízléstelenségben rálicitáló fordítója is közéjük tartozik. A nádor komornyikja volt 1791—94, ő vonta be a kémiszolgálatba Martinovicsot, és Sehyvel, a színtársulat veszedelmével szövetségben egyik előkészítője a Martinovics-féle összeesküvés leleplezésének; jellemtelensége s közvetlenül bizonyára az *Aeneis* cenzori ügye miatt nem maradhatott meg tovább a nádori udvarban. A legtöbb hasonszórú kalandor azonban az udvartól egyenesen a magyar nemesi törekvések ellensúlyozásával megbízott németek közül került ki. 1790 nyaráig, amíg úgyszólván ki nem kergették az országból, Hoffmann Alajos egyetemi tanár volt az udvar kéme a magyar fővárosban; Lipót bízta meg a magyar alkotmányt támadó és a nemzeti multat gyalázó könyveinek írásával is. (*Babel. Ninive.*) A kémiszolgálatot Gotthardi kávésszervezte meg rendszeresen, legfőbb pesti tudósítói Gabelhofer egyetemi tanár és Strohmayr, a legszélsőségesebb forradalmi iratok kiadója és terjesztője (mindketten szabadkőművesek). E díszes társasághoz tartozott Martinovics, sőt némileg Laczkovics is. Mikor Ferenc trónraléptével kiestek az udvari kegyekből, akkor fogtak a forradalmi elvek gyakorlati megvalósításához.

Lipót királyban élt még valami apja felvilágosodott szelleméből, de az utolsó hónapokban ő is megriadt a francia eseményektől. A sajtóra már aggodalmasan ügyelt, s a nádort minduntalan figyelmeztette egyes röpiratokra vagy hírekre. Már 1791 júliusában gondolt arra, hogy a magyar újságoknak minden francia vonatkozású hír közlését megtiltja; de az egyenlőtlen elbánás feltűnő volta miatt lemond róla s aug. 8-án a bécsi hivatalos Wiener Diarium híreinek változatlan közlését megengedi. 1792. január 15-én erélyes eljárásra utasítja a nádort a rendeleteket kijátszó nyomtatók ellen; majd mintául az

ausztriai szabályokat küldi meg. A Martinovics-féle *Ora-tio pro Leopoldo Rege* miatt indult eljárás során 1792. május 16-án a francia forradalom és a szabadság minden említését megtiltja.

Ferenc trónraléptétől fogva a forradalmi eszméknek gyökerükben való kiirtása volt a kormányzat legfőbb célja. A belső kormányzásban a koronázás megtörténteig engedékeny volt a hangulat. Maga a koronázó országgyűlés a reformkérdések tárgyalására készült, s a királyi pár barátságos magatartása sikerekkel biztatott. Ismét itt volt a második budai országgyűlésen is Horváth Ádám, valamint Vécsey br. képviselőjeként Kazinczy is. A díszlakomán alaposan megszemlélte a szent koronát, a magyar nyelvről folyó tanácskozáskor ő kiáltott először vivát-ot a magyarul tudó nádor-főhercegre. Újra érdeklődött a játékszín helyzete iránt, s a színészek kívánságára lefordította németből Le Mierre *Lanassáját*. Majdnem sor került rá ekkor, hogy végleg a fővárosban telepedjék le. Teleki József biztatására kamarai titkárságért folyamodott. A király jóindulattal fogadta, s mivel a szóbanforgó állást már Hajnóczyval betöltötték, más üres állás választására hívta fel. Kazinczy vitte meg Hajnóczynak először kinevezése hírét, s ekkor lett meleg barátság ismeretségükből.

A koronázás után megkezdődött a szélső reakció uralma. A budai cenzúra alaposan munkához látott. A könyvvizsgálati iratok száma az irodalmi termelés növekedése folytán már az előző években felszaporodott. Most az eltiltások és utólagos elkobzások váltak egyre sűrűbékké. A cenzorok megválasztásánál a legmaradibbak részesültek előnyben. Hübner, a budai könyvvizsgáló hivatal első vezetője még csak óvatos és bizonyos mértékig korlátolt volt. Horváth Ádám a *Holmi* harmadik kötetét az új cenzor akadékoskodása miatt korábban kénytelen közrebocsátani a másodiknál; ezzel kapcsolatban megemlékezik Hübnernek az első kötet vizsgálatában való enyhéségéről. Egyházi szempontokat viszont Hübner a legmérebben érvényesített: Gabelhofernek és Koppinak Ráday Gedeonról szóló beszédét Hübner akarta megtiltani,

mert „scandalosum est Protestanti, nullum signum poenitentiae danti aeternam beatitudinem adgratulari”.

A budai cenzúra vezető állásáért Hübner halála után megindult harc folyamán került sor először egy magyar író elnémítására. Az addigi másod-cenzor, Rietaller feljelentés által akarta elűzni a szintén pályázó Verseghyt a versenytől. Verseghy a nemzeti felbuzdulás röpiratirodalmában is résztvett két versezettel. Ezek épúgy hatottak és érdeklődést keltettek, mint az *Egy jó szívből költ szatíra... a magyar litteratúráról* s a teremtésről a Magyar Museumban kiadott tanítókölteménye. Weingand megbízásából fogott a számára végzetes Millot-fordításhoz. Millot világtörténelmét német fordításban nálunk is sokan olvasták. Magyarra fordítását már Bessenyei sürgette a Magyarországon, Péczeli pedig egy abaúji hazafinak ezirányú próbálkozásáról a Mindenest Gyűjtemény II. kötetében tudósítást is közölt. Verseghy figyelmét Bacsányi hívta fel rá ismételten, s mivel a kiadásra Weingand ajánlkozott, 1789 őszén nekilátott a munkának. Már 1790 elején készen volt az első kötet. Áprilisban megérkezett a bécsi cenzor engedélye, szeptemberben megjelent az első kötet, a következő évben a második. Verseghy neve egyik kötet címlapján sem szerepelt, de az első kötethez függelékül csatolt értekezéseket, a másodiknak előszavát és ajánlását aláírta. A Christiani nyomán készült jegyzetek s a függelékül adott 10 értekezés zúditották Verseghyre a vádak s eljárások sorozatát a reakció elhatalmasodása idején. A könyv elég szépen kelt. Elkobzásáig 1793. március 1-ig már mindkét kötetből tekintélyes számú példány hiányzott. Révai, besorozván Verseghyt a tudós társaság jelöltjei közé, csupán e fordításáról 7 sorban szólt. Az aufkláristákat támadó fanatikus egyházi írók hívták fel a hivatalos egyházi körök figyelmét Verseghyre. Szaitz bírálata után Verseghy régi ellensége, Alexovits szólalt fel ismét. Verseghy komoly nyílt levéllel akart védekezni, de a könyvvizsgálat összes fórumain megtagadták a kinyomatás engedélyét. Mikor aztán Verseghy az 1792. augusztus 15-én meghalt Hübner he-

lyére pályázott, Rietaller a hercegprímást mozgította meg ellene, s ennek biztatására fel is jelentette egyházellenes értekezések kiadásáért. Azok elkobzását és Verseghy megbüntetését kérte. Ezt az indítványt a helytartótanács elutasította, minthogy a cenzori engedély rendben volt. Erre a primás felszólítására Krammer, a dogmatika tanára Rietallerrel együtt új feljelentést adott be, belekapaszkodva abba, hogy Verseghy egy csomóban adta ki a szerintük a cenzor megtévesztése végett a kéziratban különböző helyeken szereplő értekezéseket. A helytartótanács most sem látott okot az intézkedésre, de a kancellária a primástól kért véleményt, s ez a legnagyobb nyomatékkal kért elkobzást s a szerző szigorú megbüntetését. Erre elrendelték a könyv elkobzását. Ezzel Verseghy máris elesett a cenzorságra való jelölés lehetőségétől, azonfelül a cenzúra kijátszása címén három havi papi fogságra ítélték. Miután hosszú küszködés után megbánásáról levélben nyilatkozott, visszatérhetett nagyszombati fogságából Budára. A bűnbánó nyilatkozatról október 28-án írta Koppinak:

Az eggy szomorú szükség, melly engemet erre
Kénytelenít, csak azért, hogy titkosb tollam ezentúl
Kellemetesb hasznót hozhasson az árva magyarnak,
Mint mellyet könyvem konokabb védelme szerezne.

A következő évben már kevesebbet dolgozott s nem adott ki semmit. Pedig az előző két év legtermékenyebb időszaka volt. A színi mozgalom hatása alatt két Kotzebue-fordítást (*A szerelem gyermekét* Kotzebue után még 1791 közepén elkészítette; előszavában arról is beszél, hogy a kisebb városokban a nemességnek kellene jótékony céllal színházat állítania) és egy *Szétsi Mária* c. drámát adott ki; ezt csak 1794 júniusában mutatták be. 1793-ban adta ki első önálló aesthetikai (*Mi a poézis?...*) és első nyelvészeti munkáját (*Proludium...*). Ő is 1790-ben kezdett a magyar nyelvvel tüzetesen foglalkozni, nagyobb rendszeres nyelvészeti munkán is dolgozott már, a magyar nyelv szótárát is meg akarta írni s ezen Nagyszom-

batban is dolgozott. Az ott töltött néhány hét azonban kiragadta megszokott életéből s íróbarátai közül. Állapotáról leveleiben keserűen nyilatkozott. Miután pedig egyszer írói munkásságával megjárta, egyelőre nem akart semmivel saját neve alatt a nyilvánosság elé lépni. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság őt is tagjává választotta s megküldte neki tervezetét. Erre válaszul, 1794. szeptember 18-án elküldte Arankának nyomtatásban megjelent néhány munkáját s *Analysis Linguae Hungaricae* címen készülő nagy nyelvészeti művének kezdetét. Röviddel utóbb a Társaság kiadványába való felvétel végett egy másik kéziratot küldött *Az emberi nemzetről* címmel. A kinyomtatásra vonatkozólag két feltételt szab: „Első az — írja — hogy nevem semmiféle kinyomtatandó darabjaim alá ki ne tétessék; mert ellenségeimet káros tapasztalásból oly embereknek tudom, kik még a Miatyánkot is erővel balra magyarázzák, mihelyt nevemet alatta szemlélik.” Másik kérése a helyesírásra vonatkozik. „Titkosb tollal” s csökkent munkakedvvel folytatta irodalmi munkásságát, s abba a titkos politikai szervezkedésbe kapcsolódott be helyette, melynek céljai az ő gondolkodásához amúgy is sokban közel álltak. Koppi Károly útján ismerkedhetett meg a baloldali eszmékért lelkesülő írók és politikusok körével.

A gondolatszabadság elnyomására tett kormányintézkedések közül épen Verseghy Millot-jának elkobzása keltette a legnagyobb feltűnést. Gömör megye rendei a cenzúra ellen írt fölterjesztésükben főleg erre hivatkoztak. Martinovics is megemlítette vallomásában, mily nagy felháborodást keltett ez az eljárás. Noha a rendek a koronázási diplomába 1790-ben fölvetették mindazon munkák kiadásának és terjesztésének szabadságát, melyek nem vétenek erkölcs, vallás, szemérem vagy az uralkodó ellen, most már egymást érték a sajtóügyi eljárások. Pedig a rendek annak idején a szabadság biztosítékául azt is követelték, hogy ne a király, hanem az országgyűlés jelölje ki a cenzorokat. 1793. június 25-én új könyvforgalmi szabályrendeletet bocsátott ki az udvar. Szigorú büntetéssel

fenyegette meg a szabályok kijátszóit. E szigorúság egyre több fortély kieszelésére vezette a könyvek terjesztőit. A vásári árusok ájtatos iratok általánosan ismert kötésében árultak sok veszedelmes csempészett könyvet. A nemeség az országgyűlésen maga kérte a rendi alkotmányt támadó iratok elkobzását, de most a megyék egymás után tiltakoztak az önkény ellen. Bihar megye pl. a Millot-fordításnak és Hajnóczy iratainak elkobzását törvénytelennek jelentette ki, Mendelssohn Pajor Gáspártól fordított *Phaedon*jának cenzori megcsonkítását barbárságnak bélyegezte. Gömör megye ismételten tiltakozott s Cházár Andrástól a sajtószabadság védelmére szerkesztett iratot nyomtatásban terjesztette. Még Szalkay Blumauere folytatásának megtiltásáért s elkobzása alkalmából is jobb ügghöz méltó lelkesedéssel szólaltak fel: „Hadd lássák meg késő onokáink is, hogy ... nemzetünk előmenetelit gyarapítani, nyelvünket érdemlett fényére hozni szívesen igyekeztünk.” „A sajtószabadságért vívott, részben irodalmi harccal végződik mult századi reformeszméink története — írja Concha Győző — az 1793-diki sajtórendtartás külsőleg fojtja el a további fejlődés szellemét; Martinovicsék sorsa a lélektani elrettentés által zárja el a reformerek ajkát.” Ugyanezek a mozzanatok megszakították az irodalom életét általában. Annak eleveenségét a felbuzdulás lankadása már amúgy is gyöngítette.

A hanyatlás hamarosan megmutatkozott a könyvforgalom terén. 1790 olvasóláza politikai gyökerű volt s először politikai iratokban keresett kielégülést, de végeredményben mégis olvasáshoz szoktatott új tömegeket. Azonkívül ezúttal oly természetű volt a politikai érdeklődés, hogy minden magyar irodalmi alkotás felé is vonzotta a lelkeket. Egyes politikai iratok elterjedéséről főleg a gyors árusítás miatt sikertelen elkobzási eljárások iratai adnak számot. Az eladott könyvek aránylag nagy számán kívül más jelei is vannak a közönség növekedésének. Kölcsonkönyvtárak és olvasótermek virágoztak néhány évig. Kazinczy már 1790 áprilisában Kovachich által megküldte 3 munkáját „dem Lesecabinet zu Pesth”. Institoris könyv-

kötő olvasó-kabinétja az első, melynek története ismeretes. Alapítója 1791. június 4-én kért, de csak 1792. aug. 6-án kapott engedélyt kölcsönkönyvtár nyitására. A könyvtár a következő év elején nyílt meg. Jól kellett mennie, mert nem sokkal utóbb nagyobb helyiségbe költözött. Minden könyvet 3 példányban szerzett be, egyet a hely színén lehetett olvasni, kettőt kikölcsönözni. A könyvtárak divatba jöttek. Az aukciók is számot tettek már a könyvforgalomban. Állandóan ismétlődő könyvvásár volt már József korában az egyetemi könyvtár másodpéldányainak elárúsítása. 1790-ben a vidéki szemináriumok és nemesi konviktusok visszaállításának terve miatt ezek megszűntek. 1792-ben az Ürményi- és Cornides -könyvtárakat adták el, 1793-ban a Klimo-könyvtár került sorra, 1795-ben „Titt. Dálnoki Nagy Gábor és Kovács Mihály prókátor urak” kényszerítették elő nagyobb aukciót.

Hogy a könyvpiar és könyvforgalom terén rövid időre mily elsőrangú területnek ígérkezett a magyar főváros, arra különösen jellemző Schönfeld és Steinberg német vállalkozók 150.000 forintos ajánlata a pesti újépület megvételére. Könyvnyomtató, rajzoló, rézmetsző műhelyek céljára akarták 1792-ben az egész épületet átalakítani. De akkoriban már író, könyvnyomtató és könyvkereskedő egyaránt kezdte érezni az érdeklődés lanyhulását. Először a könyvnyelmű Strohmayr ment tönkre. Amit jól menő üzlete hozott, más vállalkozásokba fektette. Az érdeklődés lanyhulása s a legtöbbet jövedelmező politikai irodalom korlátozása még súlyosabbá tette helyzetét. Mikor 1792 márciusában hirtelen meghalt, öngyilkosságról beszéltek. A cége ellen megindult csődeljárás adatai szerint rábízott kincsek és pénzek is eltűntek nála. Csakis a nyomasztóvá lett helyzet buktatta azonban meg Lindauert. Rövid ideig az ő üzlete is elég jól ment. Főleg német könyvekkel kereskedett, ezeket testvére szállította Münchenből, de elég nagy számban tartotta a magyar irodalom legújabb termékeit is. 1795-ben ellene is csődöt nyitottak. Pauer Mihálynak is ebben az évben bukott meg az üzlete. Raktárát a magyar könyvek terjesztésében egyre nagyobb szerephez

jutó Kiss István vette meg. Nagyon jellemző az is, hogy Stáhel József 1794-ben visszament Bécsbe, társára, Kilián Ádámra hagyva az egész pesti üzletet. 1790-ben a lelkesedést kihasználni akarva egyik kiadványa előszavában így szólította meg a magyar hazát: „Kedves Haza! ... jöllehet én, ami az eredetemet illeti, nem vagyok magyar; kérlek mindazáltal egész bizodalommal és tartozó tisztelettel, hogy engemet fogadott fiaidnak számok közé bévenni és anyai kebledben ápolgatni méltóztassál; úgymint aki ájtatos buzgóságomat és örökös hűségemet Neked feláldozni, életemnek minden napjaiban a Tiéd maradni kívánok.” Ez az örökös hűség csak addig tartott, amíg a könyvkereskedelmi konjunktúra. Kilián Stáhel kiválása után György öccsével társult. A cégjelzés is *Kilián Testvérek* lett. Weingand üzlete sem ment már olyan jól s a budai boltot nem volt érdemes fenntartania. Ennek berendezését és jogát eladta Meissner Ferencnek, aki azelőtt Strohmayr könyvelője volt. Meissner kizárólag antikvárius akart lenni, de Budán nem sok reménye volt a boldogulásra s ezért 1795. július 17-én arra kért engedélyt, hogy a Lipótvárosban nyithasson antikváriumot. Ott semmi könyvkereskedés nincs még, csak régi könyveket áruló hivatásos könyvkereskedő meg egyáltalában nincs Pesten. Tehát szükség is van rá, de nem is veszi el a többiek kenyerét. A könyvkereskedők tiltakozására azzal válaszolt, hogy ő elsősorban ritka könyvek árusításával akar foglalkozni. Különben is a könyvkereskedők élettertelenségét tartja rossz helyzetük főokának, hiszen Pesten főtörvényszéki tárgyalások és vásárok idejében óriási közönség gyűl egybe. Az engedélyt 1796. április 5-én megadta a helytartótanács. Meissner már a következő évben meghalt, súlyos adósságokat hagyva feleségére.

Az a rettenetes megtorlás, amely a szellemi életet is végleg megfojtotta, mindenesetre megokolt félelem következménye volt. Amíg lehetett, amíg a cenzúra útját nem állta, a könyvforgalom útján terjedtek nálunk is ijesztő mértékben a francia forradalom eszméi. De legjobban várta a forradalmat a fővárosi intelligencia jelentékeny

része, kormányhivatalnokok, ügyvédek, egyetemi tanárok és hallgatók stb. A cenzúra szigorítása társas összejövetelekre szorította a szabad eszmék forgalmát s a nyilvánosság meggátlása igen sok embert hajtott a titkos tanácskozásokra, kik addig megelégedtek a könyvek mohó olvasásával. A szabadgondolkodó írók és tudósok társaságai közül az Abaffy Ferenc vendéglátó házánál gyülekező volt a legállandóbb. Tagjai közt voltak Koppi, Kreil, Barits és Gyurkovits egyetemi tanárok s a Martinovics-féle összeküvés igazgatói közül Hajnóczy és Szentmarjay is. Alighanem Verseghy is e körben ismerkedett meg Koppi útján Hajnóczyval. Az ő elkeseredése mellett különösen érthető, hogy kapva kapott a változásnak Hajnóczytól elébe tárt reményén. Ő viszont kiadóját, a budai Landerer Mihályt vonta be az összeküvésbe, majd egykori rendtársát, Makk Domokost és Juhász János ezredkáplánt. Ő lett az összeküvés hivatalos költője is, lefordított néhány lázító horvát dalt s a Marseillaise-t. Forradalmi kátét szerkeszteni az Abaffy társasághoz tartozó Gyurkovits próbált először. Ebbe a tervbe avatta be Martinovicsot. Ez akkor már a maga összeküvésének megszervezése végett tartózkodott Pesten. Hogy a gyanút magáról elhárítsa, Gyurkovits tervét ennek közbejött halála után feljelentette Bécsben, majd megírta a reformátorok s az egyenlőség és szabadság kátéját, előbbit az egész tervében kezdőkként szereplő szabadelvű magyar nemesség, a másikat a rendi alkotmány ellenségei számára. Az alkotmány ellen való támadásai miatt elkobzott korábbi névtelen röpirataiban többnyire az uralkodó mellett állott. Lipótnak kedves embere volt. Csak mikor Ferenc trónraléptével állását veszítette, akkor kezdett a francia konvent támogatásával forradalmat szítani. Most sorra megnyerte Laczkovitsot, Hajnóczyt, Szentmarjayt és Sigrayt az összeküvés igazgatóiul s velük folytatta tovább a szervezést. Laczkovits elkeseredett ellensége volt a Habsburgoknak, mióta a nemzeti felbuzdulás idején tisztáraival együtt a magyar ezredek magyarországi elhelyezését kérte s ezért bebörtönöztek, majd át akarták helyezni; tisztai rangjáról lemondott.

Már 1791-ben átdolgozta magyar nyelven Martinovics *Oratio ad Proceres*-ét. Hajnóczy ugyancsak a szervezkedés előtt lefordította magyar, latin és német nyelvre Martinovicsnak Gorani olasz forradalmár neve alatt Ferenc király ellen intézett támadását. A Martinovics-összeesküvésnek fölfedezésekor már 425 részese volt. A kormány elég hamar észrevette, hogy a magyar fővárosban készül valami s hogy itt kell legelőször rendet teremtenie. Barco tábornok, a helyőrség s egyúttal a titkos rendőrség főnöke az ellene városszerte terjesztett s Abaffynak tulajdonított pasquillusok miatt személyesen is haragudott, s minden társaságban elhelyezte titkos besúgóit. Így mire Martinovics tervét Bécsben leleplezték, mindjárt tudták, hol kell az összeesküvés magyarországi részeseit keresni.

Az összeesküvés leleplezése után a században utoljára gyűlt össze a fővárosban egy nagyobb költő-csoport — a börtönben. Kazinczy, Bacsányi, Verseghy és Szentjóni Szabó egyaránt ott várták sorsuk eldőlését. Hármukat halálra ítélték, s csak Bacsányit mentették föl az összeesküvésben való részvétel vádja alól, de a cellája falára írt strófa miatt őt is elítélték egy évi börtönre. Kazinczy, Verseghy és Szabó halálos ítéletét a király kegyelemből határozatlan ideig tartó börtönre változtatta. Az ítéletek meghozatala után az eddig külön zárt foglyok dolgozhattak, sőt terveiket meg is beszélhették egymással. Különösen sokat dolgozott Kazinczy és Verseghy. Verseghy nyelvészeti munkáján és szótárán dolgozott itt is. Sokat vitatkoztak a grammatika értékéről, majd Verseghy éneke enyhítette a vitatkozás élességét s a fogság és bizonytalanság kellemetlenségeit. Kazinczy a kegyelem kihirdetése után négy nappal azt írta róla édesanyjának, hogy addig egyetlen felderítője volt. A többi műveltebb foglyokat is bevonták e zártkörű kis irodalmi társaságba, Szulyovszky Menyhért is dolgozott a fogságban; Senecát fordította. Kazinczy mikor magában volt, klasszikusokat olvasott és Sallustius fordította, majd pedig Metastasio *Titus kegyelmessége* című operáját. Ezzel a király kegyelméért való háláját is ki akarta mutatni s hogy a maga sorsán könnyít-

sen, kiküldte Barco generálisnak, hogy adassa elő a magyar színészekkel.

Az összeesküvők megbüntetése a főváros életéből is több termékeny író tüntettet el hosszú időre vagy örökre. A politikai irodalom legértékesebb művelői közül kivégezték Hajnóczyt, a legifjabbak közül Őz Pált is. Őz készítette az 1790. évi országgyűlés kritikai diariumát — Szirmay Antal szerint a legnagyobb kitüntetést érdemlő módon — ő készítette elő Kazinczy jegyzése szerint a már régen egyetemi katedrán ülő Schediust a filozófiai doktrátusra. Ürményi personalis azt mondta róla: „Ego novi hominem, dignus est sua eruditione, ut in mea sede se deat.” A fővárosban élő költők közül elhurcolták Verseghyt és Szentjóni Szabót s a színi irodalom munkásai közül Aszalay Jánost. Ez utóbbi Kazinczy tanácsára cserélte fel a Szabó nevet írói nevével. Akárcsak Szentjóni Szabó és Vályi, ő is tanári állásának elvesztése után jött 1790-ben Kassáról Pestre, nevelőnek. „Egy kis termetű, jó képű, szelíd lelkű ember, oly szép lélekkel, a milyet óhajtani lehet s fogságban halt meg, mint szentjóni Szabó László” — írja róla Kazinczy, kinek Ráday halála és Kovachich elhidegülése óta legbizalmasabb pesti íróbarátja volt. Még 1794. november 6-án is tudósította, miként járt el Weingandnál, Trattnernél az ő ügyeiben, hogy mit csinálnak az írók és a színészek, hogy a *Testvéreket* nem játszották akkor, mikorra ígérték, de annál többet veszekednek, s végül arról is, hogy „a király rabjai ma vagy holnap hozatnak Budára”. Kevéssel utóbb már ők is köztük voltak. Aszalay dolgozta át a játszótársaság számára Rautenstrauch után *A prókátor és a paraszt*, Goldschmidt és Schröder után a *Minden lépés egy botlás* és Jünger után a *Minden lében kanál* c. vígjátékokat. A budai Landerer nyomda csaknem áldozatul esett a megtorlásnak. Az összeesküvésbe bevont ifjú Landerer Mihály ugyancsak halálos ítélet után kegyelemből szenvedett 10 évi börtönt. A nyomda-engedélyt hosszú kérvényezésre nem vonták ugyan meg a családtól, de a vállalat most már egyre hanyatlott. Szirmay szerint az a gyanú is fölmerült, hogy

Landerer nyomatta a kátékat, de külföldi betű lévén rajtuk utánozva, ez bizonyítható nem volt. Kazinczy azonban megjegyzi erre: „A mit a Cathekizmusnak kinyomatása felől ír, az mind haszontalan csevegés; soha nyomtatott Cathekizmust senki nem látott.”

A megtorló intézkedések során olyanokat is eltávolítottak a fővárosból, kik magában az összeesküvésben nem vettek részt, de szabadelvű gondolkozásukról voltak ismeretesekek. Kreil Antaltól kantianus filozófia-tanítása, Koppi Károlytól Habsburg-ellenes nacionalizmusa miatt elvették egyetemi katedráját, s ki is utasították Pestről, másokat is megrendszabályoztak s felügyelet alá helyeztek. A törtek után sok család igyekezett a fiatalságot távol tartani a fővárostól. Kazinczy egy unokaöccsét pl. az ő esetéből okulva tartották vissza. Néhány évig a művelődni vágyó ifjúság is kevésbé özőnlőtt oda, ahol írói munkásságra is legtöbb ösztönzést kaphatott. Hogy mily hirtelenséggel dermedt meg az élet s mikép tett lehetetlenné minden mozgást és társalgást az általános bizalmatlanság, arra nagyon jellemző Hoffmannsegg gr. második pestbudai látogatásáról szóló útilevele (1794. november).

1795. február 25-én megtörtént az egész monarchia cenzori szabályainak szigorítása. A cenzúra és revízió egész eljárására vonatkozó új szabályzat szükségessé vált a sok apró toldozgatás-változtatás miatt, amelyet az utolsó évek során az addig érvényes szabályzaton tettek. Az irodalmi élet szempontjából legfontosabb változás az, hogy a kéziratok cenzúrájának alsó fórumává a kormányiszékek, nálunk a helytartótanács könyvvizsgáló hivatalát tette; megszűnt az az eljárás, hogy a szerző vagy kiadó tetszése szerint választott szakember véleményének csatolásával kérhette az engedélyt, ugyancsak tetszése szerinti cenzortól vagy mindjárt magasabb forumtól. A kéziratot a hivatalnál kell benyújtani s a hivatal az adott esetben kijelölt cenzor személyét nem is árulja el (a gyakorlatban nem ragaszkodtak mindig e szabályokhoz). Józsefnek az a nevezetes intézkedése is hatályát veszítette, hogy cenzori igazságtalanság ellen fellebbezni lehetett. Csupán a budai

helytartótanácsnál öt cenzori állást szerveztek, de dolguk egyelőre nagyon megcsappant. Sándor Lipót nádor gondolkodását a történetek teljesen megváltoztatták. Bizalmatlan, gyanakvó lett az egész magyarság irányában. Április 16-án az ország jövődöbeli kormányzásának irányelveiről szóló fölterjesztésében a sajtó lehetőleg teljes elnémitását javasolja. Többek közt újra fölveti a magyar újság elsorvasztásának szükségét. Hogy a csak magyarul tudók ne olvashassanak újságot, a magyar újságoknak meg kell tiltani minden külföldi hír közlését, akkor nem bírván a versenyt a németekkel, meg fognak szünni. Most meg is valósult e javaslat s még egy évtized múlva is Kultsár lapja ennek értelmében indult csak „Hazai Tudósítások”-kal. A korszak politikai vonatkozású irodalmának utolsó csoportjaként jelentek meg a szörnyű büntetéssel megfélemlíteni akaró kis nyomtatványok, a halálos ítéletek kiadásai és kivonatai s a kivégzés után elhangzott egyházi beszédek. Ezután politikai kérdésekről nagyon soká nem esett szó, de minden magyar törekvés elhallgatott, néhány évre az irodalmi élet megszűnt, a magyar irodalom a nyilvánosság számára mintha meghalt volna. A reakció sikere a megfélemlítéssel teljessé vált. Három évvel utóbb is azt írja Csokonai Széchenyi Ferencnek: „Alig serkentünk fel, ama lomha álomból, melyben aludtunk, s újra szunnyadozunk, Oda vagyon minden ígyekozetünk serénységünk ismét megszakadt. Imé alig jön ki esztendőnként egy-két valamit érő könyv, a Typographiák megint Imádságos Könyvekre s Kalendáriumokra szorulnak. Theátrumunk a maga bölcsőjében megholt, az Olvasás a Közönségbe megcsökkent, legjobb Literátoraink vagy megholtak, vagy szerencsétlenségbe estek, a többiek elhallgattak, nincs a ki őket serkentgetné.”

NEGYEDIK FEJEZET.

Az irodalmi élet szünetelése és megújulásának alapjai. (1795—1805.)

1.

Az a kezdeményekben gazdag elevenesség, mely a XVIII. század utolsó évtizedének elejére jellemző, egy negyedszázadig nem tért vissza. Néhány évig egyáltalán semmi irodalmi esemény nem történt. A reakció s az elfásulás minden megindult komoly vállalkozást megölt. A kormányzások s a mindenben veszélyt szimatoló kémrendszer székhelyén a fokozott ellenőrzés különösen feltűnő csöndet teremtett. 1796-ban Szerelemhegyi András, a magyarnyelvű operaelőadások megteremtője szeretett volna a színtársulat bukása folytán megszűnt megélhetése helyett újat teremteni. Pesti Magyar Kurir kiadására kért engedélyt, de nem kapta meg. Még tíz évbe telt, míg a magyar fővárosban ismét magyar hírlap jelenhetett meg. Csokonai is szeretett volna az új század első évében magyar hírlapot indítani. 1801 őszén három hónapot töltött Pesten. Szeretett volna állandóan megtelepedni. A mérnöki pálya látszott egy időre a legbiztosabbnak, mert ezen még igen kevesen voltak. Az egyetemen matematikai és jogi előadásokat hallgatott, nevelősködésből élt, Árpádjához s esztétikai értekezéseihez gyűjtött anyagot s néhány kisebb verset is írt. Innen írta szeptember 28-án Nagy Gábornak: „Újságot akarnék Pestről lejártni. Lehetőségére azt jegyzem meg, hogy ha deák Újság járhatott, magyar miért ne járhatna Magyarországból is? ha most járhat Budáról és Pozsonyból Német, Budáról Rác, Pestről Gö-

rög, miért nem magyar is? aki azokat cenzúrázhatja, cenzúrázhatja a Magyarot is. Pesten és Budán az Urak, a privátusok, a kávéházak eleget hordatnának és mivel e két városban nem lévén szükség póstán járatni, olcsóbban kapnák az enyémet, mint a Bécsit, inkább amazt hordatnák és több számmal: a királynak és a póstázásnak szaporodna belőle a jövedelme és így megengednék sat!" De ebből a tervből sem lett semmi, s Csokonai most sem tudott a magyar fővárosban megélhetéshez jutni.

A magyar munkákkal szemben éppen a budai cenzúra volt a legszigorúbb. Tovább is sokan küldték inkább Bécsbe magyar munkájukat. Dugonics egy ízben csaknem megjárta emiatt. Gyöngyösi-kiadását u. i. Bécsben cenzúráztatta. Landerer viszont 1795-ben Budán kérte Gyöngyösi munkái gyűjteményes kiadása előfizetési felhívásának engedélyezését. Ezt azzal az utasítással kapta meg, hogy mivel az egyes költemények az új cenzori szabályzat előtt jelentek meg utoljára, noha régi munkák új lenyomatáról van szó, mégis be kell valamennyit mutatnia. Landerer teljesítette a parancsot, s a cenzor azt javasolta a helytartótanácsnak, hogy a *Murányi Vénusz*-ból két versszakot hagyasson ki, a *Csalárd Cupido* kiadását pedig egészen tiltsa meg. A helytartótanács a *Csalárd Cupidó*-ból is csak a legkényesebb részek kihagyását rendelte el, május 5-én. Ezek után a cenzor a bécsi központi cenzúrán július második felében engedélyezett munkák sorában ott látta a Gyöngyösi-kiadást minden korlátozó megjegyzés nélkül. A helytartótanács szigorú vizsgálatot indított. A munka nyomását addig is meggátolták. Dugonics azonban azt vallotta, hogy ő nem tudott róla, hogy a kiadásról Budán már hoztak egyszer határozatot, s ő Landerertől függetlenül küldte fel azt Bécsbe, mint korábban is legtöbb munkáját. Nem tud olyan szabályról, mely tiltaná ezt. Bécsben ugyanannak a királynak cenzorai működnek, mint Budán, s eddig sem kifogásolták soha, hogy ott cenzúráztatott. A magyarázatot el is fogadták, de a szigorúbb cenzori utasításokhoz kellett alkalmazkodnia s ezért jelentek meg Gyöngyösi munkái az előzetes jelentéssel ellentétben mégis

csonkítva. Ez érteti meg igazán Dugonicsnak a *Tsalárd Kupido* elé tett Intés-ét: „Meg-ígértem ugyan az első Darabban, hogy a Kupidót úgy fogom kiadni, valamint ennek előtte a Magyar világban olvastatott, azon kaczérságokkal együtt, melyeket, Gyöngyösinek intézete ellen, egy valaki oda ragasztott. De velősebben megfontolván a dolgot, el tőkellettem magamban: hogy Gyöngyösinek Kupidoját nem más-képpen közöllyem a Magyar világgal, hanem a mint nálam maga keze írásában találtatik, el-hagyván azokat, a mi nem az övé. Így én semmi kárt nem teszek se Gyöngyösiben, se az olvasóknak erkölcsseiben.”

A sajtószabályok szigorú megtartására nagyon ügyeltek, s mikor a szörnyű megtorlás lelki hatása már enyhülni kezdett, gondoskodtak róla, hogy újra az elmékbe vessék. Azért teljesen megakadályozni mégsem lehetett a tiltott könyvek terjesztését. A Kilián testvérekről pl. Horvát István írja Mindennapijában, hogy az okosabb könyveket, bármint meg legyenek is azok tiltva, megszerzik ismerőseiknek. A vámhivatalok figyelmét is nehéz volt mégis elkerülni, itthon pedig szabadabb szellemű munkák kinyomatása teljesen lehetetlen volt. Amint Ferenczy János, Horvát barátja, *Napi jegyzéseiben* írja: „ha valaki munkájában a legtsekélyebb okoskodást mutogat, munkája a gyanús vizsgálás (censura) által rútul meg szaggatatván, gyakorta nyomtatásra sem bocsájtatik; így a magyar könyvek bötsöket vesztvén, a nyelv is előbbeni, kedves ugyan, de gyenge gyermekségében marad.” Sokszor megtörtént, hogy komoly tudós munkák minden forumot végigjártak s végül nem jelenhettek meg. Megtörtént az is utóbb, hogy ily esetben a kéziratnak a Széchenyi-könyvtárban való őrzését megengedték. Cserey Farkas Eckartshausen-fordításának (*Duldung und Menschenliebe*) már megadott engedélyét püspöki közbelépésre vonták vissza. Cserey Széchenyi Ferenc tanácsára Millerhez, a könyvtár igazgatójához küldte, hogy ő eszközölje ki Budán az engedélyt. Az itteni cenzor sem merte az engedélyt megadni, a helytartótanács teljes ülése sem, végül a bécsi központi hatóság a kéziratnak csak a könyvtárban való őrzését en-

gedte meg, de a nagy nyilvánosság számára való kinyomatását nem.

Az országos pangásnál Budán és Pesten néhány évig még feltűnőbb a csend: a rendőri rendszer okozta kedélytelenség megsemmisítette a vidékre hatni kezdő vonzóerejüket, a budai cenzúra szigora pedig az itteni nyomdák nyújtotta előny értékét rontotta le. Oly vidékek írói is elkerülték őket, amelyek már korábban itt nyomattak vagy 1790 körül kezdtek ideszokni, sőt itteni írók is igénybevettek vidéki nyomdát. Már az Uránia váci nyomtatása is csak ebből érthető. Az Alföldön éppen a váci nyomda jelentősége nő, a nyugati részek meg Pozsonyhoz és Bécshez térnek vissza. A dunántúli írók ismét többet járnak Bécsbe, mint Budára, kivált amíg a Görög és Kerekes alapította Magyar Hirmondó él, és Takáts József az ifjú Festetics László nevelőjeként ott tartózkodik. (Mikor 1800-ban ügyvédi vizsga letétele végett Pestre jön, az egyetemi nyomdával nyomatja *Himfy szerelmeit* is, noha Bécsben kapott rá cenzori engedélyt.) Ott indítja Takáts Festeticsnek hamar visszavont évi 1000 forintos támogatásával azoknak az éveknek első nagyobb irodalmi vállalkozását, az egészen dunántúli jellegű Magyar Minerva könyvsorozatot. Az ekkori elkülönülésnek is része lehetett abban, hogy az újra meginduló pest-budai fejlődéstől a dunántúliak oly soká távol maradtak. Ha az ágilis Takátsnak sikerül, amint Kisfaludy szerette volna, Pesten maradnia, talán sok minden máskép alakul, ha nem is éppen javára a fejlődésnek.

A budai Landerer-nyomda ismét Landerer Katalin kezében volt fia fogtsága következtében. 1802-ben Anna nevű leánya örökölte s Gyurián János vezette. A Patzkó-nyomda egészen 1829-ig maradt a család kezén, de irodalmi szempontból minden jelentőségét elvesztette már. Kalendáriumon kívül soká semmit sem nyomatott. Utolsó számottevő munkája Schedius Zeitschriftje volt; ennek is harmadik évfolyamát már másutt nyomták. A pesti Landerer-nyomda aránylagos jelentősége már nagyobb. De a magyar irodalom legfőbb nyomtatója és kiadója már a

század elején a Trattner-nyomda volt. 1803. augusztus elején azt írta róla Virág Kazinczynak: „Sok, igen sok dolga vagy on most ennek az embernek, Patzko és Landerer többnyire alusznak. Ha felébrednek is, csak kalendáriumot, Lelki kintset, Szentek dudáját, s dinom-dánom verseket látnak magok előtt.” Hozzáteszi a rá annyira jellemző sóhajjal: „Kár, hogy Pesten valódi magyar ember nem nyomtattat.” Kazinczy is azt írja Trattnerről Révai-nak: „egy szép lelkű ember”. Az egyetemi nyomda virágzása sokféle privilégiuma ellenére csak 1804-ben kezdődött, Sághy Ferenc gondnoksága idején.

A könyvkereskedések közül Strohmayerének, Lindauerének, Pauerének és Meissnerének bukása után csak Weingandé, Kiliánéké és Diepold Floridusé élt tovább a régiek közül. Weingand 1800-ban Eggenberger Józsefet vette maga mellé társul. A következő évben bekövetkezett halála után erre maradt az egész üzlet. Ez volt a legnagyobb kiadóvállalat is. Kiadványairól s a raktáron tartott könyvekről sűrűn adtak ki német jegyzékeket. Kiliánék jórészt csak közvetítő kereskedelemmel foglalkoztak, de ebben soká ők voltak az elsők. Kiadványaik közt Schraud orvosi munkái, egy latin gyorsírási könyv és Szerdahelyi egy oklevélkiadványa mellett Gyöngyösi János verseinek két kötete volt az egyetlen magyarnyelvű. Ezekről sem bizonyos, hogy valóban kiadjuk vagy csak bizományosuk volt-e. Diepold kiadóként egyáltalán nem szerepelt, de más szempontból fontos az ő működése abban az időben, mikor a kémrendszer miatt sem nyilvános helyen, sem magánlakásban nem mertek a megfélemlített magyarok gyülekezni. A magyar írók gyakran fordultak meg a kis budai boltban. Főleg Vitkovics találkozott itt sokszor barátaival s böngészett sokat a szolgálatrakész tulajdonos könyvei közt. A megmaradt régi könyvkereskedésekhez a századforduló táján két újabb csatlakozott, Leyreré és Hartlebené. A Meissner-féle csődtömegből az egész üzletért Ribay ajánlott annak idején 450 forintot. Magát a jogot a pesti Landerer Mihály akarta megvenni, hogy könyvek árusításával is foglalkozhassék. Végül is Leyrer

József bécsi könyvkereskedő vette meg az egészet 481 forintért. Kishídutcai boltját 1801 júliusában hirdette először. Mindvégig csak német könyvekkel foglalkozott, kiadványai utánnyomatok voltak vagy jelentéktelen apró nyomtatványok, dalok, kozmetikai és egyéb tanácsadók. Annak ellenére, hogy egészen német kiadó volt, a lipcsei Mess-katalogban csak egyetlen évben szerepelt. Tőke nélkül indult s oktanulul gazdálkodott. Így már 1806-ban csődöt nyitottak ellene, utóbb feloldották ugyan a zárlat alól, de tovább is nehezen ment az üzlet. Fia a harmincas években Lampellal társult s így a legszerencsétlenebb üzletek egyike nevezetes vállalat alapja lett. Leyrernél sokkal szerencsésebben és nagyobb hozzáértéssel működött Hartleben Konrád Adolf. 1803. február 15-én budai üzlet nyitására kapott a helytartótanáctól engedélyt. De már az év vége felé áthelyezte a forgalmasabb Pestre. Kezdetől fogva könyvkiadó is volt. Annak ellenére, hogy német származású volt s hamarosan a német könyvek legfőbb terjesztője s több osztrák és német író kiadója lett, magyar kiadványainak száma is negyvenen felül van, több mint ötven kötettel. Nem magyar kiadványainak száma három évtized alatt százra és 300 kötetre rúg. Ő volt a kiadója Pestre költözésétől fogva a mult század első komoly folyóiratának, s már budai üzletnyitásától kezdve első magyar folyóiratának, a *Furkás Tamás levelei* c. humoros havi szemlének. E mellett a világforgalomban is jelentős része volt s a lipcsei vásárokon állandóan részt vett.

A hivatásos könyvkereskedők mellett különösen nevezetes két könyvkötőnek, nemes Kiss Istvánnak és Mosósztzy Institoris Gábornak a működése. Kissnek óbudai műhelyén kívül már 1799-ben volt Pesten Nemzeti Könyvtár Boltja. Magyarnyelvű kiadványainak száma elég tekintélyes. Érdekei keresésében sokszor vetemedt olyan eljárásra, mely még az akkori fejletlen viszonyok között is az üzleti tisztességbe ütközött. Egy könyvtáros kapzsiságát sem emlegették íróink annyit, mint az övét. Igaz, hogy magyar könyvekből senki sem gazdago-

dott meg úgy, mint ő, s ezért is feltűnőbb volt kapzsisága. Kazinczy már 1803. szeptember 1-én azt írta róla Kozma Gergelynek: „Kiss István, Budai és Pesti könyváros a Debreceni Augustusi vásárban 3000 forintot vett bé, és az én szeretett Kis Jánosom Zaidjából egy holnap alatt 400 nyomtatványt adott el. Itt Literaturánk arany-századja, ha ez így tart. De — teszi hozzá — míg az Író hasznot nem lát az írásból, addig ne reményljük annak elérkezését.” Kiss István üzletmenetében vált a legfeltűnőbbé író és kiadó viszonyának tarthatatlansága. Röviddel utóbb Kazinczy is azt írta Kiss Jánosnak: „Meggazdagodott literaturánk által s háládatlan eránta, háládatlan erántad is.” Kiss többnyire a vásárokon is csak saját kiadványait árulta. Amitől nem sokat várt, azt bizományba sem igen vállalta. Ő is, utódai is mindig sietve alkalmazkodtak a divathoz és alkalmi lelkesedéshez. A divatnak hódolt akkor is, mikor Himfy első sikerei idején elsőnek igyekezett utánczóival üzletet csinálni. Horvát István szerint csak megszorult emberektől vásárolt kéziratot, s így a *Szerелеm gyötrelmei*ért 25 forintot adott Dési Nagy Sándornak. Az utánczatokat valósággal megrendelte mindjárt az érdekes újdonság megjelenése után. „Alig támadt Himfynek híre” — írja P. Takáts József 1804. szeptember 8-án Légrády Imrének — „mindjárt egy ízeten erdélyi ember által kívánta majmoztatni; sőt a *Szerелеm gyötrelmei*t Himfy szerzeménye gyanánt árulta. Már most mivel hallja, hogy Himfynek *Boldog szerelme* is kész, s tsak a nyomtató présre váraкоzik: a 10-ik augustusi Kurirban hasonló tzimű munkát hirdettetett ki a Magyar Publikum megtsalatására.” (A *Szerелеm gyötrelmei*t Kiss István átnézte Kazinczyval, s ez 1803. május 25-én azt írta róla Kozma Gergelynek: „Ha az Úr tudja, ki írta azon *Ámor Martyrja szerelmei*t, jelentse néki szíves tiszteletemet.” A címet ő is, a cenzor is kifogásolta, s így lett végül *Szerелеm gyötrelmei*. A folytatást Kiss István *A tiszta szerелеm öröm órái* címen hirdette.) De kapzsisága mellett Kiss István mégis a magyar könyvek legmozgékonyabb terjesztője volt, s így más sem adha-

tott többet íróknak és irodalmi célokra, legfeljebb még terjeszteni sem tudta munkáikat annyira. Általában sokkal több becsüléssel emlegették az Institorisokat, de ezek sokkal kisebb forgalmat tudtak elérni. Institoris Gábor 1804-ben könyvkereskedői jogot is nyert, s ezzel ő lett a főváros első magyar hivatásos könyvkereskedője. Annak idején kölcsönkönyvtára feltételei közt volt, hogy az olvasók a nekik megtetsző könyveket megfelelő árért meg is tarthatják. Fokozatosan tért így át a könyvkereskedő és antikvár üzletre, majd a könyvkiadásra is. Az egykori Lindauer-féle üzletet vette meg 1804. január 7-én. Fia, Károly Lipcsében tanulta a könyvkereskedést, s így kaphatták meg ketten együtt a jogot. Az öreg műveletlenségét és nyersségét az írók többször kárhoztatták, de aránylag a legbecsületesebbnek s legjobb indulatúnak tartották. Csokonain egy debreceni fióküzletnek az ő vezetése alatt való felállításával akart segíteni. Fiáról épen Kiss István-nal szembeállítva mondja Kazinczy 1807. május 1-én Cserey Farkashoz írt levelében: „Pesten Nemes születésű Mossótzky Institoris Gábor könyváros... eggy magyarul mind beszélő mind író szép tanulású fiatal ember, kereskedése nemét Lipsiában tanulta annál a Wolfnál, a ki könyváros ugyan, de Tudós is egyszersmind, s a Jezsuita szerzet históriáját írta.”

Sokat a legjobb akaratú könyvárus sem tehetett az irodalom érdekében. A cenzúra szigorúsága a legtöbb érdeklődést keltő sajtóterméket sem engedte árusítani, s így nem volt, amin biztosan behozhatták volna, amit másutt kockáztatnak. A közönség az általános elkedvetlenedés éveiben annyira megcsappant, hogy csaknem eltűnt az irodalmi élet tényezői közül.

Az olvasásról a szélesebb tömegeket a kormányzat tudatosan le akarta szoktatni. Ezt a célt is szolgálta (1798-tól) a kölcsönkönyvtárak és olvasókabinétek betiltása, valamint az a rendelkezés, hogy a kávéházak nem járhatnak többé sem irodalmi folyóiratokat, sem egyéb kiadványokat, csak a tágabbkörű közönségre számító szigorúbb cenzúrának alávetett hírlapokat. Az olvasókabiné-

tok tilalma akkor is megmaradt, mikor kölcsönkönyvtárakat újból engedélyeztek.

Mikor az írók néhány évi szünet után a régi lelkesedéssel fogtak ismét munkához, s érdeklődtek a többiek munkája iránt, a tágabb közönségből teljesen hiányzott az irodalom szeretete. Csak a ponyva modern formájának, az izgalmasságukért és érzelgésükért kedvelt s dilettánsoktól ízlés nélkül fordított regényeknek volt közönsége. Az új század első évtizedének közepén jelentek meg sűrűbben. Ezeken kívül csak gyakorlati érdekű kiadványoknál számíthattak a könyvkereskedők biztos nyereségre. Az első pesti címjegyzék pl. 1803-ban jelent meg németül Ráth Páltól. A következő évre már magyarul is ígérte a szerkesztő. Ugyancsak 1803-ban jelent meg először Kis János levelező könyve. Ezt aztán tudta s nevének említése nélkül sokszor lenyomatták még. A fővárostól távol élő írók máskor is sokat panaszkodtak, hogy könyveik sorsára nem tudnak vigyázni. Kiadók jóindulata szegénysorsú írókkal szemben sokszor abban nyilvánult meg, hogy ily gyakorlati célú kiadványok elkészítésével bízták meg őket, korrektúrán, fordításon kívül. Verseghy pl. a fogságból hazakerülvén, Eggenbergernek ismét egy *Ló-orvost* tákolt össze, szerkesztett továbbá százéves kalendáriumot is. Tudományos nyelvtanát egyáltalán nem tudta kinyomatni, gyakorlati kivonata ellenben elég jól kelt. A megszakadt irodalmi törekvések folytatói magukra, vagy ha akadt, pártfogóra voltak utalva. Az irodalmi szempontból számbajövő munkák többnyire a szerző kiadásában jelentek meg. Költségei megtérítéséhez is csak a legkritkább esetben jutott hozzá.

2.

A magyar törekvések hagyományait a fővárosban Dugonics és Vályi egyetemi tanárok s az előző korszak végén ideköltözött Virág Benedek tartották fenn leginkább. Dugonics munkáinak hatása ekkor már fogyóban

volt. Az ízlés a tudatos irodalmi törekvések néhány éve alatt már mégis valamennyire előbbre haladt. 1801-ben harmadszor és utoljára ismét megjelent az *Etelka*. A m-tézis tanárának tanítványai magyarságára való személyes hatása csorbitatlanabb maradt, sőt az újabb elnyomás idején megint erősödött. Virág azt írta Kazinczynak 1803. február 12-én: „Annál többet tartozunk Dugonicsnak! Ha ezt nem adta volna a Gondviselés Universitásunknak, oda lett volna a magyar ifjúság.” Virág nem áll egyedül panaszával az egyetem német jellege miatt, Révai és Horvát István is többször panaszolták. De Dugonics érdemeinek elismerésében sem áll egyedül. Horvát István is sokszor emlegeti naplójában és leveleiben s mindvégig ragaszkodott hozzá; történeti ábrándjai és Dugonics gondolkozása közt könnyű megtalálni az összefüggést.

Egészen Dugonics hatása alatt indult, nem szólva nagyszámú utánzójáról és népszerűségének kizsákmányolóirol, Gaál György. Az ő hatása alatt jött kedve a magyar irodalom művelésére. Atyja, az udvari kamara hivatalnoka, tudni sem akart e bolond passzióról, amint nevezte, s ezért csak titkon irogathatott. Hartleben első kiadványai közé tartoztak az ő fordításai: *Buonaparte élete* és a Schiller—Meissner-féle biográfiák. Ugyancsak már 1803-ban megindította *Furkás Tamás levelei Mónosbélben lakó sógor urához* c. tréfás havi szemlét, amint Schedius Zeitschriftjében mindjárt megállapítja, egészen a Richter-féle *Briefe eines Eipeldauers* (Furkás Epetauernak mondja) mintájára, de a budai és pesti életre alkalmazva. Dugonics kedélyes nyersségének hatása érezhető a „tudós palótz” levelein. Kedveltségükről az egykorú feljegyzések épúgy tanúskodnak, mint az a tény, hogy Hartleben mindjárt e sorozat megszűnése után Verseglytől adott ki hasonló munkát. A *Furkás Tamás* megszűnésének az volt az oka, hogy Gaál atyja is megtudta, ki írja e furcsa leveleket s nem engedte tovább folytatni. Ekkoriban kapott Gaál állást is a kismartoni Esterházy-uradalomban, s itt kellett hagynia a fővárost,

mesterét és társait. Kiváló képességeit és műveltségét megismervén, Esterházy Miklós Bécsbe vitte könyvtára öréül. Német íróvá lett, de figyelemmel kísérte a magyar irodalom fejlődését, megismertette a külfölddel s a magyar írókra kritikaival, leveleivel és műveik fordításával hatott.

1801-ig az egyetemen Dugonics mellett Vályi állta a harcot a magyar nyelvért. Dugonicsot ő maga is mesterének tekintette. A *szerecsenek* elé 1798-ban ő készíttetett metszetet Dugonics 1787-ben készült képéről. Magyar nyelvi vonatkozású ügyekben (pl. tankönyvengedélyezés) együtt szerepelnek szakértőként. Mikor Vályi 1801-ben meghalt, Dugonics szerette volna tanszékét a mindig alacsonyabbrendűnek tekintett és kevésbé dotált magyar nyelvi tanszékkel fölcserélni. Vályi érdemei csekély tehetsége ellenére tagadhatatlanok. Csehy József, Kazinczy és Virág ifjú barátja, mikor Kazinczynak Virág biztatására Przemyslből 1803. január 26-án írt levelében bemutatkozott, azzal kezdte az irodalom terén tett lépései ismertetését: „Az első oktatásokat nyelvünkben bold. Vályinktól nyertem, ő hozta Csalóközi együgyű szőejtésemet a nyelv országos reguláira.” A reakció diadala után Vályi nem folytathatta a Pesti Magyar Társaság országos propagandáját, de tanítványai közt tovább élt. Ányosék és a tőle szervezett társaság emléke, s a hivatalos keret nélkül, saját körükben folytatták a munkát. Csehy idézett levele szerint „Mérey Sándor gondolatjából egy kisded Magyar Társaság formálta magát s így nagyobb előmenetelt tehetett kiki e huzamos munkásság és közös belátás segédelmével, mint sem magára bízva.” Mihalkovits úgy tudja, hogy épen Csehy hozta össze 1796-ban ezt az újabb kis társaságot. Mindenesetre igen buzgó tagja volt a körnek, elnökölt is a gyűléseken, jogi dolgozatokon kívül verseket is írt. Ezek saját szavai szerint „soha sem állhatták meg a dologhoz értő Virágnak kemény ítéletét”. (Maga Virág azonban azt mondta róla: „míg Pesten tanult, példásan gyarapította literatúránkat”, mikor katonának ment szép versben búcsúzott

el tőle, s mikor 1812-ben elesett, elsiratta.) Ugyancsak egyetemi pályája kezdetén „a még azon korban is fennálló magyar Theátrum számára fordított vagy három játékdarabokat, melyek meg is jelentek a színen... mely foglalatosság többeket fárasztott a tanuló nevendékek közül”. Hogy mely darabok voltak ezek, nem tudjuk. Az eddig ismert műsor-adatok közt nem szerepel a neve, de ez saját állításával szemben nem sokat jelent, hisz ép a színtársulat utolsó évéből hiányosak az adatok.

Cseh्य társai közül Mérey, Mihalkovits, Kovács Imre, Ábrahám J., Nagy B., Sas, Ihászi Imre és Lakos János neve ismeretes. Csehyn kívül hárman siettek még fordításaikkal és átdolgozásaikkal a Játzó Társaság segítségére. Ihászi magyarosításai közül játszották a *Turi Györgyöt*, a Spiess színpadi átdolgozásából fordított *Szövevény és szerelmet*, D'Arien után *A természet és szerelem küszködését*, Klinger-Schröder után *A kettősöket*, a Sándor c. vitézi érzékenyjátékot, Spiess után a *Makkfalvy Ágnes* s egy Spiess—Plümicke—Brömel-vígjátékot. Lakostól a *Hunyadi Lászlót* és a *Szegfalvy Ágnes* c. Kotzebue-magyarosítást adták. Mérey volt a fő Shakespeare-magyarosító. Már 1794. augusztus 4-én adták tőle a Weisse-féle *III. Richardnak Tongor vagy Komárom állapota a VIII. században* c. magyarosítását. Ugyancsak ő magyarosította *Szabolcs vezér* címen a *Lear királyt*. Ezen kívül Jünger után *A bécsi ruha*, Pauersbach után *A becsületes paraszt és a nagyszívű zsidó*, Ziegler után *A megbosszult feleségrablás*, Bonin után *A hármassok*, Huber után a *Juliska* c. magyarosításokat adták tőle 1795 decemberéig, az 1796-ban bemutatottaknak pedig felét készítette ő, *A bosszúkivánásból lett haramiát* s *A kismartoni zsidóleányt* Hensler után s *Az igazság templomát* Meyer után; ez volt az első magyar társulat utolsó előadása, amelyről tudunk. Mérey később is lelkes támogatója volt a játékszini mozgalmaknak, a második fővárosi társaságot igazgatta is. A kis társaság többi tagjai tanulmányaik befejeztével szétszóródtak s csak emlékeiket s

az irodalomhoz való szerető ragaszkodásukat vitték magukkal, jelentősebb munkásságot nem fejtettek ki tovább.

Az egyetem magyar szellemű tanárainál is sokkal nagyobb Buda poétájának, Virág Benedeknek nevelő munkája. Újkori életünk egyik legválságosabb korában oly hatalmas lelkesítő munkát végzett, oly odaadással dolgozott az ifjúság legkiválóbbjainak munkára serkentésén, mint senki más. A magyarság megújulásának, a reformkornak előkészítői többnyire az ő ifjú barátaiból lettek. A „római lelkű Virág“, a „magyar Horác“ saját költészetében az elmúlás emlegetése sohasem kishitű lemondás megokolása, hanem a nemes alkotó-cselekvés sürgetéséé. A „carpe diem!“ vagy amint ő szerette mondani: „élni siess!“ a rövid, elmúló életnek értékes alkotó munkára való kihasználására serkent. A halhatatlanság megnyugtató hite mindkét formában a cselekvés értékében való hitét fokozva élt benne.

A nagy lélek... — mondja —
 Bizván magában fel-felemelkedik
 Az égiekhez, kik neki társai,
 S túl a halandóság határin
 Csendesesen éli örök világát.

De azzal is int:

Erre törj mint legnemesebb arányra:
 Költözésedkor ha siratnak édes
 Honnyosid, nem kis jele, hogy sokáig
 S hasznosan éltél.

Ez a gondolat különösen sokszor tér vissza a nevelő célt takaró nemesen költői formában. Az ember kötelessége s egyedül megnyugtató célja nyomot hagyni maga után. A Duna vizén haladó hajóra mutat, mely mögött összecsapnak újra a hullámok s rövid idő múlva semmi sem jelzi, hogy ott járt.

Ne így evezzünk mink, kiket e világ
 Megmérhetetlen tengere viddegel
 siessünk
 Hagyni nyomot maradékainknak.

Máskor magát s a magyarságért dolgozó társait faültető-
höz hasonlítja, ki talán nem látja munkája gyümölcsét
s csak a maradék hálájára számíthat:

Imhol! fát sokan ültetünk,
Melyről csak maradék szed le gyümölcsöket
Vagy zöldsége alá ledől,
És áldást mireánk kedvesen énekel.

Büszke öntudattal érzi fáradozása önzetlenségét. Jutalmat
nem várhat. Mikor lantját magyarul szólaltatja meg, s
int: „magyar dalt zengj; magyar a te honod, Nem Gö-
rögország.”, arra is figyelmezteti:

Czifra bokrétát ne remélj azonban:
Nem magyar földön terem a borostyán.

A kötelességtudás erkölcsi kielégülésével teszi hozzá:

Amit embernek keze nyujt, veszendő:
Halhatatlant vár s keres a valódi,
A nemes virtus: maga ő magának
Bére, jutalma.

A költői hivatásban való hite, noha a költészet halhatat-
lanságot adó erejét sokszor Horatiusra emlékeztető fordulatokkal is magasztalja, korszerűen magyar gyökerű s a
magyar költészet fejlődésében ezzel a magyar költői hiva-
tásérzettel tette a legnagyobb hatást. Itt nem a költő
egyéni halhatatlansága a fő, hanem nagy hivatásának be-
töltése. Virág fejezte ki leginkább tovalendítő erővel azt
a lelkes gondolatvilágot, melynek legművészbibb kifejezői
az ő nyomán járó Berzsenyi és Vörösmarty. Ő érezte át
előttük legerősebben, hogy a költészetnek a testvértelen
magyar elnyomottságban a magyarság megtartójának kell
lennie azzal, hogy míg új alkotó életre nem serkenhet,
tartja benne a lelket a régi dicsőség hirdetésével. „Írj, s
azzal emeld a nemzeti lelket” — intette őt a Múzsza elhi-
vatásakor s ő e hivatásérzetet tovább akarja adni és pá-
ratlan sikerrel adja is. Azok közül a fiatalok közül, akiket
maga köré gyűjtött, néhányan a következő kor legnagyobb

hatású vezéreivé lettek. De ő nem válogatott maga; akiben a lelkesedés egy szikráját látta, abban élesztette.

A mult nagy eseményeinek helyén újra fejlődő, de teljesen idegen kettős fővárosban ébredt Virág maga is hivatásának határozott tudatára. (Általában nagy jelentősége van annak, hogy az erőszakos németesítéssel szemben feltámadt magyar lelkesedés, a régi multban keresvén biztatást, új fővárosában, mely a legdicsőbbnek tudott hajdani királyok székhelyén állt újra, kettőzött erővel érezte az ellentétet mult és jelen között.) 1794 tavaszán költözött Pestre negyvenéves korában; gyöngye egészsége miatt nem maradhatott tovább Székesfehérvárott, hol a pálos szerzet feloszlata őta is tanított. Egy ideig Pesten a Battyányaknál nevelősködött, aztán csekély nyugdíjából Budán élt. Költői pályáját annak idején Anyossal, tanuló- és tanártársával s részben ennek hatása alatt kezdte; közönség elé 1789-ben a kassai Magyar Museum-ban lépett először s Baróti Szabó Dávid hatása alatt lett a klasszikus ódaköltés híve. Mikor Pestre került, a József halálát követő lelkes hangulatnak már az itteni magyarság életében és öltözetében sem volt nyoma. Virág csalódását nagyhatású *Magyar ódájában* (költeményei gyűjteményében: *Változás*) fejezte ki; röpi alakjában terjesztette. Az indulatnak néhol homályossá váló nyelvén kérte számon a „büszke magyar” elpuhulását, elárult magyarságát. A fővárosban írt költeményei tele vannak a régi dicsőség visszasóvárgásával s érzik rajtuk a helyi ihlet is. Néhol Vörösmartyhoz közeledő erővel idézi a multakat; így egy Baróti Szabóhoz írt költeményében:

Hányszor,

Oh hányszor Gellérd szirtos tetejére felállván
Nézem Rákosnak térségét, s látom atyáink
Nagy seregét, látom villámló fegyverek élit;
Látom az egybecsatolt szívű haza oszlopit, édes
Honnyok sorsa fölöt igazán tanakodni, királyok
S drága szabadságok szent védelmére kikelni.

És már 1796-ban fölmerült lelkében a honfoglalás eposzának terve. Ő maga letett ugyan erről, de ifjú barátait

sokszor biztatta rá s a *Zalán futása* megszületésében közvetlenül is része lehetett az ő lelkesítésének.

A főváros magyartalansága s a Martinovics-összeesküvés vérbefojtását követő magyar-ellenes reakció nyakas magyar-keresésre ösztönözte Virágot. Magyar lelket, magyar tehetséget, a magyar jövő reményeit keresi. Fel akarja kutatni a tehetséges gyermekeket falun is. „Jó volna kikémlelni — írja Kazinczynak 1803. febr. 17-én — mellyik magyar gyerekben van jele a nagy észnek, vagy a rajzolatra, muzsikára kész indulat: Festőre, Muzsikus compositorra nagy szükségünk vagyon.” Szemere Pálnak, ki már részben az ő neveltje is, azt írja 1810-ben: „Ha jó fejű 's szívű ifjakat ismersz, kérlek ösztönözd őket a tanulásra, sőt igazgasd is.” Ki akarja mutatni a magyar nép tehetséges voltát. Ez vezeti az őseredeti magyarság keresésére a multban s a nép szokásaiban és énekeiben. Így lesz a klasszikusok követője a hagyománymentő népies törekvések egyik első apostolává s a népieskedő versfaragók megvetője németgyűlölete és magyarimádása folytán a népdal rajongójává. Az irodalom, a költészet elidegenedését csak később vette észre s eleinte éppen Kazinczyt is igyekezett a nemzeti mult és az ősi magyar élet hagyományaira figyelmeztetni. Mikor aztán barátja törekvéseinek német jellegére ráeszmélt, kezdett tőle is elfordulni. Döbrentei szerint Vitkovics halála után testvéreinek azt mondta Virág: csak Kazinczynak ne adja át a kézirati hagyatékot, mert az elnémetesítené tiszta magyarságát. Mint a mult idézésének s a hagyománymentésnek, ugyanaz az érzelmi alapja Virág nyelvörkődésének és történetírói munkásságának is. Egy Pybernek 1802-ben írt levelében hosszasan kifejti az anyanyelv tudatos tanulásának fontosságát. A nyelvhibák kikerülését Kazinczynak is folytonosan lelkére köti. A nyelvrégiség vizsgálatának sürgetésével is előbb hatott rá Révainál. Ennek nagy munkáit ő küldte meg Kazinczynak, s ez azok lényegét is elsősorban Virág tolmácsolásából tette magáévá. Egyedül Virág hatása alatt történt, hogy fogságából való hazatérése után első kiadványa a *Magyar régiségek és ritkasá-*

gok volt. Sylvester nyelvtanát maga Virág akarta előbb kiadni. Mikor azonban Kazinczyban fölébredt az érdeklődés, örömmel engedte át neki. Telegdi prédikációit s a római mértékre író magyar poéták verseit ő bocsátotta is közre. Különösen jellemző még egyes helynevek visszamagyarosításáért folytatott küzdelme. Költészetével is át akarta vinni a köztudatba, hogy az ősi magyar fővárosnak és környékének már a középkorban magyar neve volt. Kivált a Kelenföld és Csepel név használatát kötötte mindenkinek lelkére. A magyar nemzet méltóságának védelme adott lendületet történeti prózájának: a mohácsi vészig jutott el a *Magyar századoknak*, a magyar nemzet századokra osztott történetének elbeszélésében. Ez a munka az első élvezhető magyar nyelvű történelmi összefoglalás volt. Erősen lírai történetszemléletét igazságszeretete ellensúlyozza. Legtudatosabb tanítványa, az ő lelkesedésétől tüzet fogó Horvát István ellenben már elcsuszamlott az ő nyomdokán.

Virág Benedeknek az egész költészetében s általában irodalmi munkásságában kifejezésre jutó világfelfogásából érthető meg személyes hatása s a hatása alá kerülő ifjak pályájának iránya is. Egész életével a magyarság jobb jövőjét akarta szolgálni. A maga feladatát abban látta: mindenkit, akiben nemesebb szikrát lát, nevelni, buzdítani, hogy a következő nemzedék már sokszoros erővel dolgozhassék a megkezdett irányban. Az egyes személyekhez való fordulás horatiusi és humanista szokása az ő költészetében új jelentőséget kap, nála ismét nemcsak művészi fogás, conventio: ő valóban elsősorban egyesekhez szól ilyenkor s másodsorban az egész közönséghez. A személyes hatás fontosságát érezte és személyes hatása tartósabb és átalakítóbb is volt köteteinél. Ezért jelentősebb az ő működése az irodalmi élet szempontjából, mint amennyit költői tehetsége jelent. Mikor 1799-ben költeményei gyűjteményét először bocsátotta közre (a *Magyar Minerva* III. köteteként), jellemző módon e szavakkal zárta:

Ifjú polgárok! kik ezen haza boldog ölében
 A ragyogó napnak fényét láttátok először;
 Ti! kiket a nyers vér melegít, ti! kikben egészség,
 Elme, dicsőséges név kívánása hatalmas
 Inger felséges dolgokra: tekintetek ébredt
 Szemmel hasznatokért játszó Múzsámra, s kitisztult
 Füllel halljátok szavait; mozdulatok oztán
 Férfji sérénységgel, kérlek: már rajtatok a sor!

Szavai a távolban visszhangot ébresztettek a kor mindkét legnagyobb tehetségű ifjú poétájában. Berzsenyi egyenesen az ő intését akarja követni, az ő vezérletére bízta magát, Csokonai is külön költeményben felel. Virág azonban a magyar ifjúságnak arra a szűkebb körére gondolt elsősorban, melynek a pályán való megindulását a második kiadás jegyzetében már ünnepli, a szeme előtt nevelkedő ifjakra, elsősorban a pesti „főiskola” hallgatóira. Ugyancsak 1799-ben már enyhült korábbi kétségbeesése. Tisztulni látta négy évi teljes sötétség után a magyar eget.

Kél a szerencsés hajnal: örüljetek!
 Arany hajának fürtjei fénylenek.
 A hosszas éj sűrű homályát
 Elveri győzedelemvilága.

— énekli az új századot s az ifjú nádori párt üdvözlő örömeinek kezdetén. Hogy a magyar ifjúság az igazi hajnalhasadásig is készült magyar hivatására, abban személy szerint legtöbb része épen Virágnak van. A magyar némaság válságos éveiben az ő csendes nevelő munkája ért legtöbbet. Kezdetől fogva igyekezett maga köré gyűjteni a fővárosi ifjakat, azokat, akikre az előző évek lelkesedése már hatott, hogy azt megtartsa bennük, a később érkezőket, hogy ő ébresszen bennük lelkesedést. „Dolgozz, ösztönözz másokat is!” intette őket, s egyik a másikat hozta szerény hajlékába. Csehy József katona korában is mindig csak a legnagyobb meghatottság hangján tudott szólni az 1796—98. eltelt időben nála töltött órákról. Az egymás nyomába lépő fiatalok több, mint negyedszázadon át koptatták Virág küszöbét, zörrentgették hűséges „custos”-át, a láto-

gató jelentésére odatámasztott tuskót, s ha mást nem, a tüzes magyarság új meg új szikráit vitték magukkal tőle. Az irodalomnak a nemzeti romantika felé való áthajlásában a klasszikus Virág személyes hatásának igen nagy része volt. Az ősi műveltségelemek iránt való vonzalmat az ő működése nagy mértékben növelte. Az is jórészt az ő hatásának tudható be, hogy Kazinczy pesti hívei próbálták épen a népdalt az irodalomba bevinni. A népies irány előkészítése sokáig csak a Virágtól óhajtott állásponttól történt: nem a mesterkélttel szemben a naiv, hanem az idegennel szemben az őseredeti magyarság keresése a népies mozgalom lényege egészen Petőfiig.

Virág Benedek első ifjú látogatói közül Vitkovics Mihály és Horvát István lettek a magyar irodalom nevesebb munkásaivá. Vitkovics 1801 május óta élt állandóan Budán. Joggyakorlatra jött Pestre. Már ekkor az irodalom barátja és Kazinczy híve volt. Az egri szerb pap fiában már grammatika-tanára, Horváth Özséb ápolta a magyar nyelv szeretetét. A retorikai osztályt Budán, Tóth Farkas keze alatt végezte. Ekkor már sűrűn verselgetett, fordítgatott s olvasmányaiból jegyzeteket készített. Egerben a bölcséleti osztályokban Pápay Sámuel Kazinczyból diktált példákat a magyar stílus nemeire. Kazinczy Gessner-ét is ő adta buzgó tanítványa kezébe. Mikor 1800-ban Kazinczynak halála hírért költötték, versben siratta el. 1804-ben adta ki első alkalmi versét, s a következő két év egész pályája legtermékenyebb ideje. Az idősebb írók közül Révait s Kovachichot is megtisztelte egy-egy költeménnyel, de legmelegebb szeretettel az öreg Virághoz ragaszkodott. 1804. április 5-én mély érzésű *Fohászkodást* írt gyógyulásáért. Már 1801-ben szintén alighanem Virág hatása alatt kezdte a klasszikus formákat művelni. Ismeretségük kezdete valószínűleg még Vitkovics jogászkorába nyúlik vissza. Vitkovics Csehyvel is már 1798/99-ben jó barátságban volt. Mikor Virágot néhány évvel utóbb történelmi és egyéb tanulmányai elvonták a költészettől, ismét versben kérte, hogy legalább

a puhaság keblén élő ifjúság ösztönzésére verje tovább kobzát:

Mert ha kifogy buzgóságunk, a virtus-imádó
Múzsádnak mely andalodásán
És elkorcsosodunk honnunknak irigyei által,
Ah ki fog adni ezekről számot?

Ifjú kortársai közül Horvát Istvánnal kötött Vitkovics legmelegebb barátságot. Már 1804-ben együtt tervezgettek, együtt akartak dolgozni — Virág szellemében. Költői epistolák és epigrammák sora őrzi e barátság emlékét, melyet Szemere még 1826-ban is csodálattal emleget. Horvát 1799-ben került Pestre a bölcsészeti kar hallgatójául. Már itt különösen vonzották egyes tanulmányok, s mikor a jogi karra lépett, akkor is tovább foglalkozott velük. E mellett 1803-tól kezdve nevelő volt az Ürményi-családnál. Ez nemcsak megélhetését biztosította, hanem műveltsége és képzettsége kitüntetésére is nagyszerű alkalom volt. A lelkesedést Virág tartotta benne. Volt néhány ragaszkodó barátja, a leghűségesebb Ferenczy János. 1803-ban Vitkovics csatlakozott hozzájuk harmadikul. Együtt vitattak meg irodalmi és tudományos kérdéseket. E kis csoport átalakulásából lett utóbb Kazinczy pesti triásza. Tanárai közül Horvát Schwartnert, Mitterpachert, Szüts Istvánt s kivált Schediust kedvelte eleinte. Schedius külön is szívesen társalgott vele. Ő ébresztette benne a vágyat egy irodalomtörténeti gyűjtemény összeállítására. Arra bízta, készítse el a magyar írók, költők, történetírók, prédikátorok, orvosok és törvénytudók jegyzékét. Döntő hatással azonban Révai volt Horvát tudós pályájának alakulására. Jelen volt székfoglaló előadásán, s bevezető szavai megdöbbentő hatással voltak rá. Ettől kezdve Virág lelkesedése és Révai módszere együtt irányították törekvéseit.

Virág becsülése mások iránt nem tehetségüktől, hanem magyar szándékuktól függött. Kiáltossy - Schreyer Ádámról, a derék német származású józsefvárosi plébánosról Csehý 1803. május 14-én azt írta Kazinczynak: „Eszembe

jut Kiáltosy vagy Schreyer Ádám Pesti József Városi Tudós Plébános, kinek gyönyörű poesissai méltóvá teszik, hogy Ányos mellett neveztessek. Nem tudom, isméréd-e? Virág, mivel négy sorúak versei, talán kevesebbet tart róluk, de örök kár lesz értök, ha magok hamvába találnak veszni s nehezen fogja egyébb, ha meghitt barátjával közleni." Virág egyik leglelkesebb s legmélyebb rapszodikus ódáját írta az elavult technikával verselő derék paphoz. Révait is szerette, mert benne is az ősi magyarság keresőjét látta. De épúgy vonzódott Versegzhez is. A nagy grammatikai harc idején megtiltotta Kazinczynak, hogy ha Sylvester-kiadásával részt akar venni a vitában, említse, hogy Sylvesterre ő hívta fel a figyelmét. „Ne legyen ott nevem, se emlékezetem, hol a békesség fiának nem lehet helye."

A békesség fia senkiről annyi epésséggel nem nyilatkozott, mint a buzgó, de német nyelven író Schediusról, mert a maga magyar törekvéseinek gátját látta benne. Schedius a Zeitschriftben azzal is ki akarta emelni Virág érdemeit, hogy a magyar nyelvet „dem Fremden sonst so rauh tönende Sprache"-nak mondja. Ezt a dicséretet Virág soha nem tudta megbocsátani. Mindjárt legközelebbi kiadványában megtámadta Schedius lapját. Egy ízben azt írja Kazinczynak, hogy Schedius Széchenyi előtt művelésre alkalmatlannak (incapax culturae) mondta a magyar nyelvet. „A religioja is alkalmatlanná teszi őt a magyar hazafiúságra" — írja elkeseredésében. Elpanaszolja, hogy „többnyire német auctorokat viszen praelectionjára". Ugyancsak Kazinczynak részletesebben is megírja, mi bántotta a Zeitschrift elismerő bírálatában: „A Zeitschrift kiadója Pesten engem símogat is, pofoz is. És jóllehet láthatott, sőt bizonyára látott is jóízű Magyar Poézist legalább tíz tizenöt esztendőtlől fogva, mégis azt meri írni pag. 234.: Wenn die Fortschritte, welche der gute Geschmack auf dem Felde der Ungarischen Poesie gewinnt, auch langsamer sind, als man wünschen sollte, so sind sie doch gewiss unverkennbar. Ezek az idegen vérűek igen reánk s ellenünk szoktak már" — fakad ki végül.

3.

Valóban különös, hogy valaki, aki átélte a nemzeti felbuzdulás irodalmi mozgalmát, sőt tevékenyen is belekapcsolódott, néhány évvel utóbb mintha tudomást sem venne róla, eredményeit semmibe veszi s a nyelvi kérdésben oly álláspontot foglal el, mint a német folyóiratirodalom sürgetői annakelőtte. De Schedius épúgy, mint Kovachich, akarta a magyar nyelv művelését s a magyar irodalom fejlesztését, s maga is — német nyelven — segíteni akart helyzetén, csak épen ezt a helyzetet a valónál is kezdetlegesebbnek látta. Virágtól kifogásolt működésének az ad jelentőséget, hogy a teljes élettelenség után ő tett először próbát az irodalmi élet megszakadt fejlődésének újrafelvételére. A visszaesés után első komoly számbavevője az irodalmi termelésnek, sőt a maga módján egyik legkomolyabb előkészítője a magyar nyelvművelő törekvések megújulásának is.

Schedius pesti német szülők gyermeke volt. Göttingában tanult teológiát. Hazatérte után 1792-ben, 24 éves korában kinevezték a Werthestől a nemzeti lelkesedés nyomása alatt elhagyott aesthetikai tanszékre. Fél századon át működött itt, s a legnagyobb tekintélyű fővárosi tudósok egyike volt, már kezdetben középpontja egy nevezetes írói körnek. A nagy nemzeti felbuzdulás ő rá is úgy hatott, mint kora legműveltebbjeire általában. Német műveltségét a magyarság érdekében akarta gyümölcsöztetni, s azt hitte, a magyar nyelvművelőkkel szövetségben teheti leginkább. Így lett az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság legállandóbb fővárosi levelezője, a magyar szintársulat irodalmi igazgatója, s ezért fogadta lelkesedéssel Kármán terveit. De a rövid virágzás elmúltával úgy látta, még nincs itt az idő a tudományok magyar nyelven való művelésére. A Martinovics-féle összeesküvés után őt is igyekeztek megfélemlíteni. Kivált Özzel való barátsága miatt állandóan figyelték. Előadásait latinul tartotta, s nem is jelent meg tőle ezután a Tudományos Gyűjtemény megindulásáig semmi magyarul; azután megint a Kisfaludy Társaságban mondott el-

nöki beszédeiig csak az Aurorában egy kis cikk. Horvát István följegyezte róla Mindennapijában, hogy már 1809-ben készült nagy aesthetikai munkáját magyarul kiadni, s addig is csak Szerdahelyi miatt várt. Schedius általában az irodalmi hajlandóságú magyar ifjak ízlésének fejlesztésére volt a katedráról nagy hatással. Volt idő, mikor egyetemi hallgató egy sem látogatta előadásait, nem lévén az aesthetika kötelező tárgya, de annál inkább az irodalom iránt érdeklődő ügyvédek, színészek, zenészek s egy-egy már ismert író is. Szemere, mikor 1809-ben hadbavonulástól félt, azt fájlalta legjobban, hogy Schediustól való elszakadása félbeszakítaná fejlődését. Horvát többre becsülte tudását Schlegel Frigyesénél.

Schedius 1798-ban megpróbálkozott egy irodalmi értesítő szerkesztésével. A Neuer Kurirt Moll távozása után most kezdte Haliczky szerkeszteni. Ettől kezdve, bár nem egyenlő időközökben, állandó mellékletül irodalmi szemlét adott Beylage der Pester Zeitung. Literärischer Anzeiger címen. Ennek fő munkatársa már Schedius volt, valószínűleg az ő javaslatára is kezdték kiadni. Több felhívás alatt szerepel is az ő neve. Az első számban hosszú jelentésben fejti ki véleményét az ily értesítők jelentőségéről. Elmondja, hogy a magyarországi könyvekről a külföldi lapok csak alkalmilag közölnek egy-egy rövid ismertetést s már csak azért is németül kell a magyar könyveket ismertetni, hogy külföldön is megismerhessék őket. 1796-tól kezdve akarnak lehetőleg minden irodalmi alkotásról számot adni. Magyarországot illető félreértések eloszlatására rövid tájékoztató cikkeket is közölnek. Minden megjelenő könyvből egy példány beküldését kéri, hogy ismertethessék. Az első évben többek közt az ezévi pesti Musenalmanachról, Kis János *Sebbe való könyvéről*, *A falusi nótárius elmékedéseiről* s egy Gessner-fordításról közölt ismertetést, továbbá egy sor könyvhirdetést s egy tudósítást a magyar tudósok készülő munkáiról. 1799-ben már hetenként jelent meg az irodalmi értesítő, s melléklet voltának megjelölése nélkül Literärischer Anzeiger für Ungarn címmel. Itt is több magyar szépirodalmi kiadvánnyal

foglalkozott Schedius, elismeréssel a törekvésért, de hibákat sem hallgatva el. A Neuer Kurir megszűntével megszűnt e hasznos folyóirat is. A következő évtől kezdve egy német újság jelent meg Budán és Pesten Vereinigte Ofner und Pester Zeitung címen. A Pester Zeitung néven is emlegetett Neuer Kurir és az Ofner Zeitung egyesült benne Schickmayer szerkesztésében. Ez nem sokat törődött az irodalmi törekvésekkel s nem folytatta az irodalmi szemlét. A Literärischer Anzeigerrel egyidőben szerkesztette Schedius az első országos könyvjegyzéket is a lipcsei Mess-Katalog mintájára. 1798. január 20-i kelettel tette közzé az új könyvek jegyzékének beküldésére vonatkozó felhívását. Ez évben kétszer, a józsefnap-i és a lipótnapi pesti vásárra jelent meg Kiliánék kiadásában az *Allgemeine Verzeichniss der inländischen Bücher, welche auf den Pester ... Markt entweder ganz neu gedruckt oder verbessert wieder aufgelegt erschienen sind, auch künftighen noch herauskommen sollen*; a következőkben csak egyszer, 1801-ben egészen elmaradt s 1802-ben jelent meg az utolsó. Az irodalom nyilvánossága, a könyvek elterjedése szempontjából e jegyzéknek akkor, mikor más úton folyóiratok hiányában alig terjedhetett az újdonságok híre, különösen nagy jelentősége volt. Rövid időre (1799) vetélytársa is támadt a „nemzeti könyvkiadó” voltát hangoztató pesti Landerer *Vásári könyvtárában*.

Már 1799 májusában Journal von und für Ungarn kiadására is gondolt Schedius. 1802-ben indíthatta meg végre Patzkó kiadásában Zeitschrift von und für Ungarn, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur c. folyóiratát. Célját ugyanabban a két pontban jelölte meg, amelyben 15 évvel előbb Kovachich a Merkurét. Meg akarja ismertetni a magyarságot, főleg a magyar szellemi életet külföldön s teret akar adni a magyar írók munkáinak, növelni a közönséget. Meggyőződése, hogy ily vállalat hiánya miatt vetik meg a magyarokat kinn, a külföld ítélete miatt nincs meg itthon az irodalmi mozgalmak megerősödéséhez szükséges bátorság. Magyarország, a magyar történelem és a magyar irodalom fejlő-

désével foglalkozó cikkeket, kritikától lehetőleg tartózkodó könyvismertetéseket s harmadik szakasz gyanánt Intelligenzblattot, irodalmi érdekű híreket ad. A német nyelv használatát is ugyanúgy okolja meg, mint Kovachich, a németül olvasók számával, a német nyelv fejlettségével s a németekkel való megismertetés fontosságával. Három évig élt e folyóirat (az utolsó évben Hartleben volt a kiadó). Hat kötetből álló első évfolyama különösen nagy sikert ért el, s ezután havonként jelent meg. A harmadik évfolyam után nagy elfoglaltsága miatt szüntette meg Schedius. Arra nem is gondolt, hogy a szerkesztést át is adhatná. De a kiadó nem akarta elmulasztani a kedvező érdeklődést. A Zeitschrift pótlására Lübeck Károly pesti orvos szerkesztésében adott ki hasonló célú folyóiratot. (1805—7.) Lübeck már az előző évben szerkesztett egy gazdasági és természettudományi lapot Patriotisches Wochenblatt címen. Amint Schedius bejelentette lapja megszűnését, jelentette Lübeck, hogy vállalata körét kibővíti, s Ungrische Miscellen címen egyetemesebb tárgykörrel és erősebben irodalmi jelleggel folytatja. A Zeitschriftet akarja pótolni, Magyarországot és a hazai szokásokat ismertetni, kiváló emberek életrajzát adni s beszámolni az irodalom haladásáról. Nagy hibának tartja, hogy a hazai irodalmat addig, kezdők elriasztásától félvén, kritika nélkül dicsőítették. Recensio-rovatában csak a hazai német irodalommal foglalkozott behatóbban. Schedius folyóiratát sem ez, sem más hasonló későbbi német próbálkozások meg sem közelíthették sem értékben, sem hatásban. A Zeitschrift szerkesztőjének a legnagyobb hírnevet szerezte meg. Külföldön benne látták a hazai irodalom vezérét. Wurzbach a magyar nemzet egyik legnagyobb jótevőjének mondja. Jellemző, hogy B. Fischer *Reisen durch Oesterreich-Ungarn* c. értéktelen útleírásában, hogy nagyobb tájékozottságot mutasson, pesti jegyzéseiben megemlíti, hogy meg akarja látogatni Schediust. Ez megjegyzi a könyv bírálataban, hogy a szerzőről egyáltalán nem tud, s tudatlan hazudozását összehasonlítja a régi idők kalandozó lovagjainak a magyarokról terjesztett meséivel.

Schedius buzgólkodása valóban erős mozgásba hozta a magyar tudományos világot. Az egyetem tanárai örömmel ragadták meg az alkalmat munkájuk eredményeinek közzétételére. A vidékiek közül főleg a Szepesség német tudósai voltak állandó munkatársai, de Beregszászi és Takáts József is itt készítették elő a magyar nyelvről kialakuló nagy harcot. Ismertetéseinek, minthogy a kritikát eleve kizárta, nem lehetett más eredménye, mint a figyelem felhívása. De a nyelvfejlesztésért és a magyar nyelv terjesztéséért minden alkalommal felszólalt. Révaitól már 1803-ban közölt egy cikket a Pannóniás Énekről, a nagy nyelvtudós érdemeit külön kiemelve. Takáts József a Kopácsy-féle Fleury-fordítás ismertetésében kifejtette a maga fonetikus ypsilonista helyesírási álláspontját. Ezzel kapcsolatban Schedius maga szólította fel a nyelvtudósokat a kérdés megvitatására. Beregszászi *Untersuchungen über die Ungrische Orthographie* c. cikkére ismét Takáts felelt. Itt már többek közt Verseghy 1793-i *Proludiumát* idézte folytonosan az ypsilonismus védelmére. A Zeitschrift e cikkei indították meg a két évvel utóbb kiélesedett grammatikai és orthographiai harcot.

A nagy harc győztes hőse, Révai Miklós a Zeitschrift megindulásának évében foglalta el az egyetemen Vályi tanszékét. 1790 óta is többször próbált a fővárosban megtelepedni. Néhány évvel utóbb a numizmatika tanszékéért folyamodott. Mikor 1801-ben Vályi meghalt, budai barátai biztatására megírta folyamodását, nagy terveire hivatkozván benne, de nem küldte el. Ekkoriban szólították azonban fel új iskolai magyar nyelvtan kidolgozására, s aztán folyamodás nélkül kinevezték a magyar nyelvi tanszékre, noha az egyetem Dugonicsot jelölte, Szerdahelyi, a helytartótanács tanügyi referense pedig már ekkor Czinkét pártolta. Nagy tudományos nyelvtana első kötetének kiadásáról Révai már ezt megelőzően tárgyalt, de semmi reménye nem lehetett, hogy a nyomtatóktól kívánt összeget előteremthesse. „De megvidultam most — írta 1802. augusztus 24-én Kapuvári Antal veszprémi kanonoknak — hogy Vályi András helyébe az Universitásnál Magyar Nyelv

Tanítóvá rendeltetvén, a Magyarorságnak igen különösen kedvező Felséges Fejedelmünktől azt a kegyelmes végzést is meg nyertem: hogy ezen Munkámat az Universitas Typographiája nyomtassa." Augusztus 16-án iktatták be állásába. November 8-án tartotta bevezető előadását. („*De praejudicio communi et noxio natis Hungaris studium linguae patriae non esse necessarium*".) „Nescimus Hungarice. Sic certe Hungarice loqui, ut vulgo loquimur, non est dignum hoc sciendi nomine" — kezdte előadását. Hivatása érzetéről Kazinczyhoz írt egyik levelében tette a legszebb vallomást: „Úgy érzem, mert tudom, mi ellenkező törekedés állott ellenem, igazán nagyobb erő, az Isteni Gondviselés, tett engem utóbbi hivatalomba. Itt már nem csak hazafiúi buzgóságom, hanem tisztbéli kötelességem szentsége is nagyon bátorított készülétimmel való kikelésemre. De alig léptem hivatalomba, legottan reám ütött az ellenkező fél: a maga hangjára akart fogni, gyáva regékkel, nem okokkal, támogató jó akaratsnak s pénzbeli segedelemnek ígéretével."

Hamar észre kellett vennie, hogy az egyetemi tanárságához fűzött reményei túlzottak voltak. Nagyszerű munkái kiadását megkezdte, de be nem végezhetette. Koldusszegényen, nélkülözések közt élt a drága városban. 1807. január 10-én, három hónappal halála előtt, kétségbeesett könyörgő levelet írt régi barátjához, Mártonfi erdélyi püspökhöz. Elpanaszolja, mily sok hálátlansággal találkozott olyanok részéről, kik neki sokat köszönhetnek. Nem segít rajta nyomorúságában senki, tudományos meggyőződése megtagadását kívánják esetleges segítségük díjául, s csak ócsárolják önzetlen törekvéseiért. A fővárosban nem tud 800 forint fizetéséből megélni, munkái kiadásában nem segítik, egészsége is megrokkant. „Nyugodalomra és halálra kérek, talám meghagyják 600 forint pensiótskámát. Ezzel hozzátok kívánkozom... Már nem élhetek soká. Ha házamban kell meghalnom, kétszer fogok meghalni; hamvaim sem nyughatnak kegyetlenkedő mostohámnak fagyos kebelében. Meg ne vesd kérésemet. Haldokló barátod esedezik."

Révai székfoglalása mindjárt megváltoztatta az egyetemi magyar tanítást. A műkedvelő irodalmi gyakorlatok

megszűntek. Első feladatának a nyelv titkainak felfedezését s eredeti épségében való megőrzését, tehát a nyelvtudományi kutató munkára és a nyelvtisztaságra való nevelést tartotta. Rövidesen észrevette azonban, hogy maga elé tűzött feladatának megvalósítására az egyetemi tanulmányi rendszer nem alkalmas. Az egyetemi tanárok egy része lenézte s mesterembernek tartotta a nyelv tanárát. Tárgya csak rendkívüli tárgy volt, s így az egész jövőő magyar intelligencia magyarságra nevelésének célját nem szolgálhatta. Még hozzá épen csak a legkevésbé éretteknek, a filozófiai kar kezdő hallgatóinak, azok közt is az idegenajkúaknak szánták a nyelvi előadásokat. Ezért 1805. május 26-án kérte is a királyt, csatolják a magyar tanszéket a jogi karhoz és tegyék két évre mindenki számára kötelezővé. Beiratkozott hallgatóinak száma az első évben 13, majd 23, 9, a nagy polemia évében ismét 21, az utolsó évben csak 8. Révai érdessége s ingerlékenysége is hozzájárult a hallgatók elriasztásához. Rendszeresen csak egy-két fiatalember járt el óráira, de ezek aztán a legnagyobb lelkesedéssel ragaszkodtak hozzá. Nem is kötötte őket más, mint az érdeklődés és tudásának csodálata. Ő maga elutasította mindazokat, kik mást véltek tudni, mint amit ő tanított. Különösen könnyen fogott türelme a polemiák megindulása után. 1806 őszén négy hallgató jelent meg első előadásán. Az egyik debreceni volt, s Révai kérdésére, tud-e magyarul, nagy büszkén kivágta: „certe tudok, a debreceni grammatikából tanultam!” Révai valósággal kikergette szidalmaival. Köztük a leggyakoribbak egyike volt: „Teleki szamara!” Teleki Lászlóra azért haragudott, mert *Buzgó esedekléseiben* a keleti nyelvrokonságot vitatókról azt mondta, hogy a literatúrának semmi hasznót nem hoznak. A viszonyokat nem ismerő önérzete munkái kiadását is megnehezítette. Először azt remélte, hogy az egyetem adja ki munkáját, majd úgy értesült, hogy erre nem számíthat, hanem a tanulmányi alap fogja 1000 forinttal támogatni. Kölcsönpénzen előre megkezdette Trattnerrel a nyomtatást. Végül mégis elrendelték, hogy az egyetemi nyomda

adja ki munkáit. Ennek ellenében ívenként 6 forintot s minden kötetből 50 példányt kap. Révai sértett önérzettel fakadt ki: „magoknak pedig véres verejtékemmel, töllem elragadtatott édes sajátommal ezereket gyűjtenek. Hat forint jutalom csak fordításért is tsekélység. Én originális munkát készítettem, nagy titkokat fedeztem le, hallatlan ritkaságokat hozok elő. Húsz esztendeje, hogy fáradozok benne...” Rosszabbul az akkori helyzetet senki sem ismerte nála. Vagyont tudományos munkák kiadásával senki sem szerzett. Igaza volt Takátsnak, hogy „ezen ajánlás is első volt a magyar Literaturát tárgyzó munkára nézve.” Mindenesetre baj volt azonban, hogy Trattner már nyomatta a munkákat. Végül az egyetemi nyomda így is magára vállalta a kiadást. Az *Antiquitates* első kötete s az *Elaboratio Grammatica*ból két rész már 1803-ban megjelent Trattner betűivel az egyetemi nyomda költségén, s 1805-ben következett a második könyv első része is. Ennek előszavában maga Révai szólította fel a tudósokat, adják elő ellenkező nézeteiket, kész kiigazítani mindazt, aminek téves voltát belátja.

Röviddel az *Elaboratio Grammatica* első kötetének megjelenése előtt érkezett haza brünni fogságából Verseghy Ferenc, utolsónak a Martinovics-összeesküvés áldozatai közül. 1803. szeptember közepén ért Budára. Elsőnek régi ismerősei közül Schwarz György német kómikus kereste fel, s az első nehéz hónapokban anyagiakkal is támogatta. Nagy szegénységében könyvre egyáltalán nem jutott ekkor, s csak Kiss István boltjában nézegette, amint Kazinczynak 1803. november 29-én írja, könnyes szemmel, a távollétében megjelent új könyvek címeit. Csak akkor jutott könyvekhez, amikor a könyvkiadók megint kezdtek neki munkát adni. Virág régóta részvétellel leste, mikor jön, s híreiről másokat is tudósított, Virág ifjú barátai mindjárt a legnagyobb tisztelettel közeledtek hozzá. Az első hónapok után helyzete hamarosan megjavult. Nyugdíját visszaadták. A nádor főudvarmestere, Szapáry rábízta leánya tanítását, (utóbb egyik fogolytársuk húgának, Prónayné Hirgeist Ninonnak fiát is nevelte).

Csakhamar Kiss és Hartleben vetélkedve vállalkoztak könnyebb szépirodalmi alkotásai kiadására. Kissnél jelent meg 1804-ben a *Rikóti Mátyás*. A ponyva közönségét mindjárt megnyerte vele, de műveltebbek is, főleg a fiatalság jóízű mulatsággal olvasták. Horvát ajánlgatta is barátainak. A nagy harc idején aztán itt is inkább a hibákat vették észre, s Kardos Adorján, majd Víg László ezeket is kíméletlenül lerántották. A *Furkás Tamás* megszűnése után Hartleben kérte föl Verseghyt hasonló sorozat írására. Így jelentek meg *Kolomposi Szarvas Gergely úrnak, mostoha ükömről kedves uram Bátyámnak víg élete és nevetséges vélekedései*. Második kötetüknek már Eggenberger volt a kiadója, de a harmadik kötetet nem adta ki, mert abban Verseghy már a nyelvészeti vitával is foglalkozott. Most már mindvégig Eggenberger maradt Verseghy kiadója. *Lódoktortól és kalendáriumtól* kezdve mindenféle munkát végeztetett vele, de nyelvészeti munkáit, valamint drámafordításait is ő adta ki.

Révai már a *Proludium*hoz kritikai megjegyzéseket fűzött annak idején. Utóbb katedráról s könyveiben egyaránt foglalkozott állításaival. Verseghy mindjárt hazaérkezése után meglátogatta, s többször találkoztak aztán is. Az *Antiquitate*st maga Révai küldte meg Verseghynek. De beszélgetéseik folyamán egyre jobban látta, hogy Verseghy még mindig ragaszkodik régi, az ő hite szerint kétségtelenül megcáfolt elveihez. Horvát szerint egyszer az utcán találkoztak, s Révai újra összeszidta Verseghyt: „Az úr nagyon megrontotta a coniugatiókat nyelvünkben.” A vita folyamán a gyöngébb Verseghy végre azzal akart kitérni: „Mit tehetek róla, ha én úgy gondolkodok?” Révai keményen felelt: „Én pedig az egész grammatikámban elejétől fogva folyvást végeig mindenütt gondolkodom!” „Erre elnevették magokat s barátságos kézfogás után továbbmentek egymástól.” 1805-ben azonban megjelent Verseghy *Neuverfasste Ungarische Sprachlehre*-je s röviddel utóbb a polemikus *Tiszta magyarság*. Ebben már rendszerét védve gúnyos megjegyzéseket tett Révaira. Horvát már ez év március 23-án feljegyezte Minden-

napijában, hogy Verseghy neki Révai ellen írt dolgokat olvasott fel, s hozzátette, hogy fél a „csitipátéktól”. A könyv megjelenése után szeptember 15-én arról tanácskoztak Révai és tanítványai, mikép kell a támadást viszszaaverni. Végül abban állapodtak meg, hogy Révai személyesen nem szólal meg, hanem tanítványai szállnak síkra mellette. Három vitairat jelent meg a tanítványok részéről, Miklósfí János, Fényfalvi Kardos Adorján és Boldogréti Vig László álnévvel. Az álnevekről legtöbbször azt gyanították, hogy valamennyi mögött maga Révai lappang. Kazinczy 1807. szeptember 15-én írja Kis Jánosnak: „Nem lehetetlen, — legalább a Hazai Tudósítások egyik levele után azt gyanítom — hogy ezen levelek alatt maga Révai lappangott.” Boldogréti Vig László néven kétségtelenül Horvát István védte meg mesterét; később is többször használta ezt az álnevet. Eredetileg Boldogréti Szerelmes László névre gondolt. Elsőnek kezdett a munkához, de annyira belemélyedt a munkába s annyit tanult hozzá, hogy Révai többszöri sürgetése ellenére csak 1806. június 6-án, jóval a másik kettőnek megjelenése után fejezte be. Már e munkájában feltűnik büszke magyarsága, hite a magyar nyelv tökéletességében. „Ha meg bizonyítottam állatásomat — írja róla Mindennapijában — sok hiú vélekedés el dűl s tanulhat aztán minden Európai nemzet a Magyar nyelvnek mennyei természetéből eleget, a mit nyelvére alkalmaztathat.” Azt is megjegyzi: „többet írtam volna a nyelv alkotmányáról, ha Révai ezektől is el nem ijedett volna”. Révai tehát a cáfoló iratok tudományos magvát maga igyekezett kijelölni. Bánóczi óta tényként emlegetik, hogy a másik két vitairatot maga Révai írta. Bizonyos is, hogy Révai maga dolgozott ily cáfoló iraton. Vitkovics már 1806. január 6-án írta Povolni Mihálynak: „Révai, aki már három részt adott ki a maga Grammaticájából, a helyett, hogy negyediket nyomtatna, sisakos, paizsos, kardos megtzáfolást ír s munkájában igen vastagon fog a tolla.” Kazinczynak meg 1809. március 7-én azt is elbeszéli, hogy egyszer Révainak szemébe mondta, hogy őt tartja a vitairatok szerző-

jének; erre Révai „néma elmosolyodásával eléggé elárulta magát.” Fejér Horvátra hivatkozva mondja, hogy Révai két vitairatot tanítványai neve alatt maga adott ki. Talán Horváton kívül több tanítványában nem bízott meg s ezért részben, vagy egészben maga készítette el a rájuk bízottakat. A Miklósi János név választásánál gondolhattak még Horvát mellett másik leghívebb tanítványára, Ferenczy Jánosra.

E vitairatok tíz év után először kavarták fel nagyobb mértékben az irodalmi élet csendjét. Verseghy gyöngesége mellett komoly nyugalomvágyára és önzetlenségére is valló nyilatkozatban felelt az épen meginduló Hazai Tudósítások 5. számában. Révaiék újjongva fogadták. A feltétlen meghódolás jelének vették s hasonlóan mérsékelt hangnemben feleltek, de győztesként. Az irodalmi élet szempontjából maga e vitának ténye volt fontos, nem nyelvtudományi részletei. A közönség eredménykép legfeljebb még azt szűrte le, hogy az ortográfiában az erélyesebb fél álláspontjához csatlakozott. Az írók többsége is már ekkor ezt tette. Endrődy János pl. addig egészen a fonétikus írás híve volt, s most egyszerre Révai helyesírását fogadta el. Általában a vidék figyelme is ekkor fordult újra a főváros írói felé. Másrészt a magyar nyelv kérdéseire nagyobb nyomatékkal hívta fel újra a közfigyelmet — épen a legalkalmasabb időben.

A Virágtól üdvözölt hajnalhasadásban egyre több ok volt bízni. Országgyűlést Ferenc király csak a francia háborúk folytán szükségessé vált pénz- és véráldozat megszavazására hívott egybe 1796-ban, majd 1802-ben. De ez utóbbi alkalommal a rendek már bátrabban mertek előállni a nemzet sérelmeivel. Törekvéseinek őszinte támogatója volt József nádor. Hivatásának érezte megteremteni az összhangot az uralkodóház és a magyarság között. A rendeknek azt a kérését is pártolta, hogy az országgyűléseket ne Pozsonyban, hanem most már állandóan Budán vagy Pesten tartsák. A király azonban nem engedett.

De ugyanebben az évben vetette meg Széchenyi Fe-

renc nagylelkűsége a magyar tudomány legfőbb kutató-intézetének alapját, a felállítandó nemzeti múzeum részéül szánt nemzeti könyvtár alapításával. Családi könyvtárát Kovachich tervei szerint kezdte fejleszteni, majd Hajnóczy titkársága idején a hungaricumok legteljesebb gyűjteményévé egészítette ki. Ugyancsak Kovachich intésére érlelődött meg benne a szándék, hogy gyűjteményét a nemzetnek ajándékozza és a fővárosban állítja fel. Használhatóvá tételére már 1798-ban előkészítette katalógusai kiadását. 1800-ban Kovachich ajánlkozott, hogy az ország széleinek veszélyeztetése miatt Budán vagy Pesten megfelelő módon elhelyezi gyűjteményét. Más okok is a mellett szóltak, hogy itt legyen a könyvtár. Itt él a legtöbb irodalommal foglalkozó ember. A vidékiek is megfordulnak itt, az idegen utazók is megnéznék, s hírét szétvinnék. Széchenyi maga is az év jelentékeny részében itt lakik. 1802 márciusában Széchenyi engedélyt kért a királytól, hogy gyűjteményét az országnak ajándékozhassa. Az engedélyt elnyervén, november 25-én elkészítette az alapítólevelet; a király másnap jóváhagyta. A magyar írók nagy lelkesedéssel üdvözölték Széchenyi nagylelkűségét. Megküldött katalógusát mind lelkesen köszönték meg, de sokan nyomtatásban megjelent verssel is kifejezték hálás örömeiket, Szerdahelyi, Hannulik, Révai latin ódával, Bárczy János magyar énekkel. Révai azt jósolta, hogy a könyvtár az ifjakat az ősök követésére buzdítja, művésszé képezi, ihletet ad, szárnyakat növel a gondolatnak; az ifjú írók nagy serege fog itt felkelni, hogy csatlakozzék a könyvtárban megörökített régiek sorához. Schedius lapjával is hozzá akart járulni használhatóbbá tételéhez. Ezért Engel indítványára helyet adott, hogy mindenki közölhesse lapjában, mit nem talált meg a Széchenyi-könyvtár katalógusában, hogy utólag beszerezhető legyen. Csokonai már az első hírek hallattára azt írta Kultsárnak: „Ti Pestiek boldogok vagytok, mert kezetek alatt vagyon a nagy királyi (= egyetemi) Bibliothéka, s a mi egy Nationalistának még többet fog használni, a Széchéniana”. Már az alapítólevél kelte előtt, szeptember

24-én kérte magától Széchenytől azt is, adjon neki bármily minőségben állást a könyvtárnál, mert *Árpád*-eposza megírásához szüksége van rá. Kész mindennap ingyen történelmi leckéket is adni az egyetemi ifjaknak. De sem ő, sem Kovachich nem kapott helyet a könyvtár tisztviselői közt. Miller Jakab Ferdinánd lett az első igazgató. Horvát István — akkor első éves jogász — az ő és írnoka felügyelete alatt önkéntes buzgalomból már az anyag Pestre szállításában és rendezésében részt vett. Az egész Nemzeti Múzeum megalapítása után aztán ő lett a könyvtár igazgatója.

A Széchenyi - könyvtár, bár egyelőre kis számban, kenyeret és búvárkodásra alkalmat adott magyar literátoroknak. Sokkal nevezetesebb azonban az a hatása, hogy egy helyen végre az egész magyar irodalom mindenki számára hozzáférhetővé vált. Mindjárt az alapításkor elrendelte a király minden új magyarországi nyomtatvány egy példányának a könyvtár számára való beszolgáltatását. Wallaszky *Conspectusa* második kiadásának bírálója kifogásolta, hogy a megnövekedett igényeket már nem elégíti ki, mert sok könyvhöz nem férhetett hozzá, s elegendő együttműködés hiánya miatt nem mutatta meg kéziratát olyanoknak, kik tanácsokkal szolgálhattak volna. Az ily hézagokat nálunk mostantól kezdték igazán hibáztatni. A lehetőség kötelességgé tette azt, ami eddig lehetetlen volt. Azóta jogos keserve mindazoknak, akik vidéken kénytelenek dolgozni: a fővárostól távol komoly munkát végezni csak a legsúlyosabb külső akadályoknak áldozatokkal való legyőzése árán lehet. Azonkívül a Széchenyi-könyvtárt maguk az írók irodalmi fórumnak, az akadémia ideiglenes pótlójának ismerték el. Mindenesetre a nemzeti tudományok első hivatalos intézménye volt, s egyedül állhatott irodalmi ügyekben is közvetítőként rendelkezésre. Később Miller és Horvát, éppen állásuknál fogva, a Marczipányi-alapítvány főszakértői is voltak. De már az új század első nyelvművelő pályázatára Miller címére a könyvtárba kellett eljuttatni a pályaműveket.

E pályatételt Kultsár István tűzte ki. Az esztergomi

tanári kar vizálya miatt 1800-ban megvált tanári állásától és nevelő lett a Festetich-családnál. Az egyetemi év folyamán Pesten tartózkodott, s László gróffal együtt látogatta az előadásokat. Mindig sokat áldozott az irodalomra. Csokonain sokszor segített. Már ekkor gyakorolta az irodalompártolásnak azt a módját, hogy egy-egy munkából sok példányt megvett. Ő maga alkalmi verseket írt, Schaffrath halálára, Széchenyi dicsőítésére stb. Még 1794-ben kezdte meg Mikes leveleivel történeti források kiadását, 1805-ben Gyulafi Lestár krónikáját adta ki. Megigazította és kiegészítette Gebhardinak Hegyi József piarista fordította magyar történelmét. Schedius már ekkor magasztalta a magyar irodalom érdekében kifejtett csendes munkálkodását. (1803.) A Zeitschrift 1804-i első számában s a Magyar Kurirban tette aztán közzé Kultsár „a magyar irodalom egy barátja” megjelöléssel jutalomtételét. „Mennyire ment már a magyar nyelvnek kimíveltetése; micsoda eszközlések s módok által kellene azt nagyobbra vinni; mikép lehetne ezen eszközöket fogantasabbakká tenni?” — hangzott a kérdés. 1804. november 30-ig kellett volna Millerhez a feleleteket benyújtani, s 1805. március 1-re tűzték ki a jutalom kiadását. Közben Prónay László jelentős adománnyal tette lehetővé a díj fölemelését s ennek jelentésekor Miller a határidőt is meghosszabbította 1805 József napjáig. Kultsár egész szereplésére jellemző, hogy Kazinczy félt a pályamunkák megítélésétől. Lelkes agítalásáért mindenki becsülte, de ítéletére nem sokat lehetett adni. Ezúttal azonban oly széleskörű bizottságot kért a pályamunkák megítélésére, hogy nem volt ok további aggodalomra. Helyet kapott a bizottságban Kultsáron és Prónay László igen művelt és értelmes embernek tartott Sándor fián kívül Schedius, Virág, Révai, Verseghy és Báthory Gábor superintendens. Prónay László azt írta Kazinczynak, hogy mintegy hét tudós és tizenöt gyöngébb munka érkezett. E nagy szám mutatja, mily érdeklődést keltett a pályázat. Úgy tervezték, hogy „az első és második ki fog nyomtatni s azon kívül is a végre kiválasztatik három vagy négy”, továbbá

„gróf Teleki László jeles bölcsekedése (a ki nem concurrált)”. Augusztus 29-én és 31-én tartották az ítélő gyűléseket. Kis János pályaművét ítelték legjobbnak. Maga Kis észrevette néhány nappal előbb Pesten létekor, hogy Kazinczyénak hitték. A második jutalom tekintetében nem tudtak megegyezni, s ezért Pánczél Pál munkáján kívül Putzét is jutalmazták. Prónay Sándor különösen nagy örömmel állapította meg: „Kis, Pántzél, Putz, három különbözőféle vallásbeli pap, mintegy a három vallás kezét láttatik fogni a nyelv nevelésére.” Kis és Pántzél pályaművét s Teleki *Buzgó esdekléseit* az eredeti tervhez híven ki is adták. (Putzé külön, jóval később, jelent meg.)

Már szeptember 6-án azt írta Prónay Sándor Kazinczynak, hogy Kultsár új pályatételen gondolkodik s hozzászól: „magát ezen nemes célnak egészen szentelni akarja.” És Kultsár a nyelvművelő mozgalom új életre keltése után ébren tartására hírlapot alapít, a játékszíni mozgalomban résztvesz, majd a Tudományos Gyűjtemény és az Aurora megalapítását a legnagyobb eréllyel szorgalmazza, lapja jövedelmének jelentékeny részét irodalmi célokra fordítja, költ írók segélyezésére, könyvek kiadására, új pályadíjak kitűzésére: valóban a nyelvművelés s az irodalmi élet mindenese.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A nyelvművelő mozgalmak újabb megerősödése. (1805—17.)

1.

A bécsi udvarnak Napoleontól való félelme egyre szabadabb lélekzetvételt engedett a magyarságnak. Az 1805. október 16-án megnyitott országgyűlés a legfenyegetőbb harctéri hírekre és József nádor rábeszélésére a döntő pillanatban minden előzetes készülődés ellenére sűrűn megszavazta az anyagi segítséget és az insurrectiót, s a sérelmek orvoslásának biztosításáról egyelőre lemondván, már november 7-én eloszlott. Mégsem volt nemzeti szempontból sem eredménytelen e rövid országgyűlés; a király a hangulat kedvezőbbé tételére úgyszólván előre jelentékeny engedményt tett a magyar nyelv kérdésében, s így mégis ez az országgyűlés hozta meg az első lépést a magyar nyelv hivatalossá tételére. Az 1805. évi 4. törvénycikk kimondta, hogy a megyék egymással s a királyi kamarán kívül minden kormányzékkel is magyar nyelven érintkezhetnek. Ezt a vívmányt a király nevében az uralkodóház egy tagja vitte keresztül a konzervatív magyar főrendekkel szemben is. A magyar törekvések helyzetének javulását ez a tény jelezte legvilágosabban.

József nádor a teljes bizalmatlanság hangulatában foglalta el annak idején a nádori széket. Amint azonban alkalma nyílt közelebbről megismerkedni a magyarsággal, egyre rokonszenvesebbé vált előtte az a nép, amelynek Sándor Lipót tervezete értelmében való fékentartására

küldetett. A háborús országgyűlések idején utasítása is volt bizonyos engedményekre s a nemzeti hiúság legyezgetésére. Már az 1805-i országgyűlésen magyarnak vallotta magát. Nemsokára oly őszinte barátja lett a magyarságnak, hogy az udvarban a legképtelenebb vádaskodásokra adott alkalmat. Már 1806-ban rossz néven vették, hogy csupa „megbízhatatlan” magyar úrral véteti körül magát; kivált Szapáry gr. főudvarmester viselkedése szűrt szemet, aki leányát Verseghyvel taníttatta; ez év végétől egy évig magát a nádort is tanította Verseghy. Úgy tudták Bécsben, hogy a magyar nyelv iránt Miller ébresztett a nádorban érdeklődést. 1807-ben már azzal is gyanúsították, hogy a rendek birtokadományozással megvesztegetik.

Pest megye határozta el először, hogy ezentúl csak magyarnyelvű felterjesztéseket fogad el. A magyar nyelv politikai térfoglalása a nyelvművelő programmok pontjai közül a szótár megteremtését tette sürgős szükségletté — sajátos, szűkebbkörű rendeltetéssel. Sok új szó megteremtésére volt szükség, s így a nyelvhasználat terjedése a nyelvfejléshez is hozzájárult. Pest megye Révai szakvéleményének figyelembevételével alkotta meg és adta ki a maga tiszti szótárát s megküldte a többi megyéknek. Azok elhatározták, hogy Pestre küldik megbízottaikat, hogy tudósok bevonásával közösen beszéljék meg a hivatali nyelvhasználat és tiszti szótár kérdését. Mivel a kormány nem engedélyezte az országos gyűlést, írásban küldték el véleményüket s Pest megye augusztus 1-én és 2-án csak maga tartotta meg a tanácskozást. A meghívott szakértők között volt Katona István, Révai és Kultsár is. A létrejött megállapodáshoz a többi megyék jórészt csatlakoztak. Zala külön tervezetet készíttetett a műszavak magyar fordítására, s a kiküldött bizottság elsősorban a Dunántúl nagy tiszteletben álló Verseghyhez fordult tanácsért.

A következő országgyűlés, 15 év után először, ismét Budán nyílt meg 1807. április 8-án. A nemzeti felbuzdulás emlékeinek újraébredését az is elősegítette, hogy röviddel előbb hozták vissza a franciák közeledésétől való

félelemben Munkácson elrejtett szent koronát. Most hangzott el felsőbükki Nagy Pál első híres beszéde a nemzeti nyelv ügyében. Bár a sérelmek megvitatása után jelentősebb határozatokat ez az országgyűlés sem hozhatott, a nemzet követeléseit és feladatait alaposabban megbeszéltek. A tanácskozások eredményeként az utolsó napon, december 15-én József nádor tett indítványt a múzeum és az akadémia megteremtésére: ajánljanak meg a megyék a megszavazott hadi subsidium minden forintja után egy garast e célokra. A megyék többsége lelkesedéssel fogadta az indítványt, egyik-másik jóval nagyobb áldozatra is késznek nyilatkozott. Az 1808. évi pozsonyi országgyűlés törvénybe iktatta a Múzeum alapítását s elhatározta a múzeumi és tudós társasági alap létesítését. A befolyt összegek azonban a közbejött devalváció miatt távolról sem fedezhették a múzeum szükségleteit sem. Heves viták folytak ezúttal a játékszín ügyében. A nádor azonban meggyőzte a rendeket arról, hogy a múzeum és a tudós társaság ügye fontosabb, s valamennyi intézmény egyszerre nem valósítható meg. Azt megígérte, hogy a budai országgyűlés óta ismét a fővárosban játszó magyar színészeket megvédi a német túlkapások ellen.

Az egymást követő országgyűlések most már állandóan napirenden tartották a nemzeti fejlődés szellemi szükségleteit. Az irodalom tovább folytatta lelkesítő munkáját s az országgyűlési szónokoknak is szállította az érveket. A tudós társaság kérdésének tárgyalását is újra irodalmi megvitatása készítette elő. Teleki László a Kultsár-féle nyelvművelő pályázat eldöntése után maga tűzte ki a következő pályakérdést: „Micsoda intézet szerint lehetne Magyar Országban olly Tudós Társaságot legkönnyebben felállítani, és leghelyesebben elrendelni, a melly nem csak a Magyar nyelvet és literaturát gyarapítaná, hanem a külföldi tudós dolgoknak megkívántató esmérteit is az Országban a Nemzet javára elterjesztené?” A jutalmat 13 pályázó közül Fejér György nyerte el. *Felelete* 1809-ben meg is jelent. Teleki maga is kifejtette nézetét németül, hogy ott is hasson, ahol épen a

Tudós Társaságnak kellene a magyar nyelv szeretetét és a magyar tudomány megbecsülését felébresztenie. Egyébként is újra sűrűn jelentek meg a nyelvművelést propagáló röpiratok. Igen alapos cáfolat a latin nyelv védőinek érvei ellenében egy 1806-ban Patzkónál névtelenül megjelent röpirat (*A magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában*). Az 1807-i országgyűlés idején jelent meg Kiss Józsefnek, a Széchenyi-család orvosának *Magyar! Légy igaz Magyar! Láss tovább! Becsüld nyelvedet!* című írása Kiss István kiadásában.

Allandó lelkes szószólója érkezett az összes magyar törekvéseknek Kultsár hírlapjában. Kultsár már 1805 közepén gondolt egy Hazafi címen a pesti vásárok idején megjelenő évnegyedes folyóirat indítására. De a politikai élet megélénkülése annak tudatára ébresztette, hogy a nemzetiség, nyelv, irodalom és művelődés ügyét szélesebb körű publicitása folytán egy hazai hírlap szolgálhatja a legnagyobb nyomatékkal. 1805. december 8-án kért engedélyt a Hazai Tudósítások alapítására. Utólag még azt is kérte, hogy Pesten jelöljenek ki számára cenzort. Ezt a kérését nem teljesítették. Pedig Pest rohamos fejlődésével szemben súlyos megkötése volt a hírlapírásnak, hogy télen a hajóhíd fölszedése után is Budán kellett cenzúráztatni. Előfizetési felhívását 1806. március 1-én bocsátotta ki. Július 2-án délután jelent meg az első szám. Kíváncsiságból azonnal szétkapkodták, de Horvát mindjárt megjegyezte, hogy ha tartalma mindíg oly sovány lesz, nem igen fogják venni. A lap fejlődésének eleinte súlyos akadálya volt, hogy csak hazai híreket közölhetett. Irodalmi szempontból ez nem volt hátrány, hiszen a külföldi híreket minden hazai újságba csak a bécsi lapokból volt szabad kiollózni, a magyar életet viszont a Hazai Tudósítások kísérte legjobban figyelemmel. De a külföldi beavatkozások korában Kultsár a külpolitikai érdeklődés kielégítése nélkül nem tarthatta volna fenn vállalatát a bécsi magyar és a hazai német lapok mellett. Egy-egy rövid külföldi hírt már a második évben engedélyeztek, de külön külföldi rovatot csak 1808 májusában nyithatott, s ekkor lett a lap címe Hazai

's Külföldi Tudósítások. A következő év hadi szerencsétlensége s a gazdasági válság idején többször terjedt el a híre megszüntetésének. Mégis megmaradt mindaddig, míg az újabb irodalmi és politikai haladás elavulttá s az új lapok fölöslegessé nem tették minden téren, még a magyar nyelvi propaganda szempontjából is. Ezt maga Kultsár már nem érte meg.

A irodalomnak Kultsár lapjához fűzött várakozásaira különösen jellemzők Kazinczy nyilatkozatai. Az első előfizetési felhívás csak véletlenül került szeme elé három hónappal kibocsátása után. Kultsárt azonnal üdvözölte, s barátainak sorra írt róla. „Íme, a mit mindig óhajtottam, meg vagyon! Van tehát olly folyó-munkánk, a melyben a hazai Literatura Productumai a Publicumnak tudtára adatnak és talán recenseáltatnak is. Jól, rosszul, az csaknem egyenlő, mert ez által az Irók felriasztatnának ál-mosságukból s inkább fognak igyekezni a Publicum javallásának megnyerésén” — írta például Cserey Farkasnak június 10-én. Az első lelkesedésben nem várt és nem kívánt még mást, mint ami a hírlap irodalmi rovatának valóban főfeladata: ezután a magyar irodalmi eseményekről is mindig azonnal értesülhet mindenki, s ez keltheti fel leginkább a még mindig hiányzó érdeklődést. Utóbb az együgyű ismertetések olvasása kihozza sodrából. Pedig Kultsár lapja mindig nyitva állt az irodalmi kérdések megvitatása számára, a nélkül, hogy egy vagy más irányban egy nézethez kötötte volna magát. Másrészt beszámolt „jól, rosszul” az irodalom és az irodalmi élet eseményeiről. Nyilvánosságot feremtett az irodalom számára is, bármily kezdetleges formában. A Kultsártól hangoztatott program a „kultúrától nemesített nemzeti lélek” programja igazán irodalmi program is volt. Irodalmi célok vezették első tervezéteiben s azok irányították a szerkesztésében is. De csaknem mindenben annál az álláspontonál maradt meg, amely a kilencvenes évek mozgalmait irányította. Írói irányok közt nem tett különbséget, ízlést és ízléstelenséget sokszor nem tudott megkülönböztetni. Kész volt minden magyar író közléseinek helyet adni,

minden törekvésnek hirdetője lenni, csak magyarság, magyar nyelv s ezek fejlődésének eszközei körül forogjon. A publicistának az irodalommal szemben való feladatát teljesítette abban az időben, amikor csakugyan minden mozgásnak és törekvésnek örülni kellett, másrészt sokszor nem is volt egyik félnek sem teljesen igaza. Sokszor bárgyú, csaknem mindent magasztaló ismertetéseinek is megvolt az a haszna, amit Kazinczy elsősorban várt tőlük. A Hasznos Mulatságok megindításáig, 1817-ig magában a főlapban, sokszor külön Toldalékon adott terjedelmes irodalmi rovatot, rövidebb ismertetéseket Tudománybéli, majd Tudományos dolgok címen később is itt közölt.

Az irodalmi munka nyilvánosságának növekedésére jellemző, hogy mindjárt a nagy grammatikai harc is az újságból lett igazán közismertté, s ez hívta fel a figyelmet a vitairatokra. Az irodalom minden jelensége iránt érdeklődő s Kazinczyval állandóan levelező Cserey Ferenc még 1806. augusztus 12-én is azt írta, hogy azért nem ismerte a „Révai Miklós tanítványai és Verseghy közt támadt tudós pert“, mert Kultsár lapja még mindig nem jutott el hozzá. A Hazai Tudósítások közölte a pert lezáró nyilatkozatokat, majd Kazinczynak és Horvátnak a cs és cz vagy ts és tz írásáról való vitáját. Az első itt kezdett nagy országos tollharc az Arkádia-pör volt. Mikor Kazinczy Csereyvel megállapodott Csokonai emlékének megörökítése iránt, a felhívás közzétételére a még csak hirdetett Hazai Tudósításokat tartották a legalkalmasabbnak, mert a Kurir évek óta a megszüntetéstől félván, tartózkodott magyar ügyekben való felszólalástól. Kultsár a július 30-i számban közölte *Csokonainak sírköve* címen. A javasolt felirat miatt Debrecenben támadt méltatlankodás hírére Kazinczy megtámadta az *Arkádiában éltem én is* mondatot rosszra magyarázók műveletlen szellemét. Erre Kis Imre kiadta azt a levelét, melyre Kazinczy hivatkozott. Ezzel bizonyítja, hogy ő csak a maga nevében kérdezősködött a tervezett felirat jelentése felől, s levelében „Debrecennek se híre se hamva“. Fazekas is megszólalt Debrecennek védelmében. Kazinczy már novemberben beküld-

te újabb válaszát, de Kultsár csak 1807. január 21-én közölte ezt, majd a következő számban Kazinczy *Végső szavam a debreceni perben c.* zárószavát. De Szemerének az Arkádia névhez fűződő szimbolikus jelentéseket fejtegető felszólalása még egyszer megszólaltatta Kazinczyt is. (*Még egy szó Arkádiáról*, május 29.) Ekkor fogadta barátságába Szemerét, miként utóbb egy állításának ugyancsak a Hazai Tudósításokban közölt helyreigazítása után Kölcseyt. Általában a magyar irodalmi élet egysége szempontjából is fontos volt Kultsár lapja. Az írók hamarabb tudtak egymásról, az irodalom újoncai mindjárt ismertekké válhattak.

Kultsár lapjába rövidesen csaknem az egész magyar íróvilág dolgozott. A legkülönbözőbb tárgyú cikkek mellett állandóan közölt költeményeket is, főleg gyatra alkalmi ódákat. De már az első évben régi magyar népdalt is kiadott; később megkezdte a népdalok állandó gyűjtését. Nevezetesebb költőink közül Kis Jánostól, Virágtól, Berzsenyitől, Kölcseytől s kivált Vitkovicstől közölt költeményeket. A lap élén aktuális idézet vagy egy-egy epigramma állt, s legfőképp ez adott alkalmat a magyar epigramma-írás nagyarányú kifejlődésére. Kultsáron kívül az első időben Vitkovics írt sokat. De Berzsenyi is ott volt szerzőik közt. 1814. május 15-én Napoleonról szóló epigrammáját küldte el Helmeczynek: „Vedd most ezen Epigrammát s ha tetszik Néked és Kultsárnak, tegyétek az Újság elibe” — írta; öt nappal utóbb visszakérte, de a június 1-i szám Toldalékában mégis megjelent. (Toldy kiadása 1820-ból valónak tünteti fel.) Mikor a lap anyagi állása már biztos volt, Kultsár, minden magyar újságszerkesztő közül elsőnek, rendszeresen díjazta is a költőket. Vitkovicsnak két ízben egymás után kísérvő verssel küldte meg a tiszteletdíjat, kicsinyelve a költészetért. A válaszok nagyon jellemzőek arra, mily meglepő volt még e díjazás.

Egy-két verseimért aranyat jutalomba fizettél;
Esküszöm, ezt még más senki se tette velem

— kezdi Vitkovics az egyiket s méltó csodálkozás hangján folytatja:

Nem vagy dús gazdag, nem gróf, nem báró, se herceg,
Mint mered ezt, honnunk jó fia, tenni velem...?

Aztán tréfásan megfenyegeti, hogy elárasztja verseivel s így kiüríti zsebét. Ha e méhsereget el akarná üzni, még megdühödnek. Inkább ne bántsa hát őket, s akkor — fejezi be szintén igen jellemző fordulattal — „én, mint hálaadód, méhesem ingyen adom“.

Cikkekkel az első években legszorgalmasabban Horvát István és Kazinczy támogatták Kultsárt, pedig mindketten jóformán kezdettől fogva elégedetlenkedtek. Horvát már 1806. július 4-én fölkereste, hogy grammatikai, elsősorban ortográfiai következetességre bírja. Ebben a tekintetben Kultsár valóban nemsokára teljesen az ő hatása alá került, s így lapjával a magyar társadalom nagy részében épen ő gyökerezettette meg a Révai-féle helyesírást. Ugyancsak július 4-én megígérte Horvát, hogy a Jankovics Miklós kézirat-gyűjteményében talált s Gyöngyösiének látszó *Zrinyi Ilonáról* cikket ír. Másnap meg is írta, harmadnap átadta, de Kultsár 9-én egészen más, minden részletezést mellőző tudósítást közölt helyette. Horvát is, mások is sokat panaszkodtak cikkeik csonkítása és átírása miatt. Horvát éveken át folyton adott cikkeket Kultsárnak s mindvégig ő tartott ki mellette leginkább, de sokszor szidta írásai laposságáért s azért, hogy az ő fontos cikkeit nem közölte mindjárt. 1807. január 3-án vissza is kérte Ferenczy útján a magyar tudós társaságról és a nyelvtanulásról írt cikkét, mert Kultsár „csak időváltozásokról . . . pusztá könyv-lajstromokról tudósít“. Kazinczy eleinte erősen igyekezett a lap színvonalának emelésére. Sokféle hírt, leírásokat, adomákat, irodalmi régiségekről való tudósításokat és életrajzokat küldött. Ilyenek írását és közlését a lap tartalmának gazdagítására külön figyelmébe ajánlotta Kultsárnak. A többi írókat is lelkesen buzdította s csillapítani igyekezett a sértődötték haragját. Később azonban ő fakadt ki legheve-

sebben az ismertetések kritikátlansága és a szerkesztő elvtelensége miatt. Marmontel-fordítását azzal a felszólítással küldte meg, hogy ne pesti barátai egyikével bíraltassa, mert komoly ítéletet akar hallani róla. Erre az 1808. június 7-i számban megjelent egy egészen általánosságban mozgó tudósítás. Az az érdeme mégis megvolt, hogy Kazinczy szándékát legalább saját szavai alapján ismertette. Egészen nincs alatta a mai kötelező hírlapi ismertetéseknek. De Kazinczyból kitört az elkeseredés: „Be megtudja az az ember azt a mesterséget, mint kell mondani sok szóval semmit. Én nem magasztalást, hanem kritikát vártam” — írja Dessewffynek. Sokszor emlegeti, hogy Kultsár csak kiadója lapjának, nem pedig szerkesztője. De támadóival szemben mindig elismerte: „Én nagyobb jót benne nem ismerek, mint azt, hogy a Magyar nyelvnek s Nationalismusnak heves pártfogója s a theatrumot fenntartani pro posse igyekszik.” A nyelvújítási harc idején azonban kétszínűnek bélyegezte viselkedését s akkor végleg elhidegült iránta.

Nem mondott le Kultsár irodalmi folyóiratának teréről sem. 1806-ban és 1807-ben ismét hirdette negyedes írását, de most sem lett semmi belőle. 1810—11-ben Lehel Kürtje címen szeretne volna megindítani. Végül a külön irodalmi folyóiratról lemondott s 1817-ben a Hazai s Külföldi Tudósítások mellékleteként megindította a Hasznos Multságokat. A Hazai Tudósítások első melléklete egyébként a Neuwiedi Ujság volt. Kultsár erre is mindjárt 1805-ben kért engedélyt, de csak 1810-ben indította meg. A magyar átdolgozást Szemere készítette. Nem adták mindazt, ami a német lapban volt, hanem csak „elmefuttatásait, beszédeit sat.”, mivel az aktuális híreket maga a főlap hozta. A Neuwieder Zeitung alapítója még ugyanabban az évben meghalt. Az 51. számban Szikszay János foksabadi prédikátor siratta el. A német lap 1814-ben újra megindult, de Magyarországon nem adták ki többé. A műfaj azonban tovább élt irodalmunkban, s a Hazai Tudósítások is gyakran közöltek halotti beszégetéseket, mint már az első évtől kezdve is. A Hasznos

Multságok megindulását megelőző évben Gazdaságbéli Gyűjtemény című heti melléklete volt az újságnak.

Kultsár fiatal írókat tartott maga mellett segédszerkesztőként, így 1806—7-ben Légrády Imrét, utóbb Ungvárnémeti Tóth Lászlót s rövid ideig Kölcséyt is. Hírlapjának virágzása lehetővé tette, hogy a magyar nyelv és irodalom fejlődésének előmozdítására nagyobb áldozatokat is hozzon. Kiadott könyveket, melyek kiadását könyvtáros vagy nyomtató nem vállalta. Előfizetett néha 100 példányra is, vagy megvásárolt egész kiadásokat s a példányokat szétküldte előfizetőinek ajándék gyanánt. Özvegyének a megmaradt könyvekről szóló hosszú hirdetéseiből látható, hány írónak volt ő mecénása. A nyelv-művelő pályakérdések állandósításával feltámasztotta Görög és Kerekes hagyományát. 1807. október 10-én a nyelvjárások vizsgálatára tűzött ki pályakérdést. („Mitsoda különbségek találtnak a Magyar Nyelvben?”) 1809. február 11-én, s 1811 júliusában újból, a következő kérdést adta fel: „Mitsoda kelete volt a Magyar nyelvnek Nemzetünk bejövételétől fogva a mostani időkig?” E pályázatok eredménytelenek maradtak, bár Pápay Sámuel és Horvát István is dolgozott rajtuk. Pápay azért mondott le a nyelvtörténeti kérdés kidolgozásáról, mert azt hitte, hogy egyenesen Horvát számára tűzték ki, Horvát pedig nem ért rá. Kultsár lapjában mások is tettek közzé pályakérdéseket. Telekiét a legelső szám közölte. Ugyancsak Teleki László 1812-ben a helyesírás elveinek megállapítására hirdetett pályázatot: „Mikép lehetne a magyar helyesírást az egymással ellenkező szokások és önkényes vélemények helyett philosophiai principiumokra építeni?” Erre Szemere is kidolgozott egy „Segéd feleletet”, A *jot-tographus* és *ypsilonista párbeszédét*. 1811-ben Vida ajánlott fel 600 forintot tetszés szerint kitűzendő nyelvészeti pályakérdés céljára. Kultsár a maga részéről is gyarapította e jutalmat s az eljárást Szemerére bízta. Sűrűn tűntek fel a lap hasábjain egy-egy műszó magyarosítására vagy általában idegen szavak helyes magyar fordítására kisebb jutalomtételek is. 1809-ben Puky Ferenc a „spi-

ritus", 1810-ben Balla Antal az „universaliter” szó magyar kifejezésére tűzött ki jutalmat. Ugyancsak 1810-ben Kultsár magát megnevezni nem akaró megbízó — úgy látszik, Sándor István — nevében a következő pályakérdést tűzte ki: „Mire fordíthatná egy éltes Hazafi, kinek sem atyafiai, sem maradéki nintsenek, legnagyobb haszonnal az ő 100,000 Forintig való vagyonát?” E kérdés nagy lelkesedést és izgalmat keltett az írók körében. 53 felelet érkezett. Kultsár Fejérét és Virágét ítélte a legjobbnak. December 4-én hirdette ki az eredményt az összehívott írók előtt. Mindjárt a literaturának a jutalmazott feleletek értelmében való elősegítéséről is tanácskoztak. Egyesek azt javasolták, hogy írói könyvesboltot kellene felállítani a 100,000 forintból, hogy a magyar írók ne szoruljanak rá az önző könyvkereskedőkre. De Kultsár nagyszabású tudományos és irodalmi folyóirat alapítását tartotta a legsürgősebbnek. El is határozták annak közös erővel való megindítását, hogy mindenkinek külön-külön tudományszak ellátása jusson. „Azonban ez addig nem mehet, míg egy társaságba nem állunk. Készíttessék el a plán s minden társ írja alá nevét, úgy mindazonáltal, hogy titokban tartassék az összeszövetkezés” — határozták még. Kultsárnak azt a javaslatát is elfogadták, hogy a megindítandó folyóiratot az ő újságjával együtt terjesszék. A terv részletes kidolgozását egészen reá bízta. De közbejött a devalváció s a terv megvalósítása lehetetlenné vált. Mégis ennek folytatása volt sok tekintetben a Tudományos Gyűjtemény megindítására való szövetkezés.

2.

A Kultsártól folytatott tanácskozáson a könyvkereskedők és könyvnyomtatók kapzsisága miatt elhangzott panaszok általában semmivel sem voltak megokoltabbak, mint máskor. De a viszonyok kezdetlegessége folytán sokkal nagyobb szüksége lett volna az irodalomnak oly kiadóra, ki ideiglenesen áldozatra is kész. Akit vártak, az

csak a tizes évek közepére érkezett meg az ifjú Trattner János Tamás személyében. Épen Trattner jellemezte a magyar könyvnyomtatás még mindig változatlan nehéz helyzetét 1817-ben a következő szavakkal: „sehol nintsenek annyi kirekesztő Engedelmek (Exclusiva Privilegia), mint nálunk; itten a könyvnyomtató egy forint bizonyos haszonra számot nem tarthat, mert a mit vennének, azt nékiek nyomtatni nem szabad; ilyenek a katolikus Oskolás könyvek, Schematismus, még az Abc-ék is, melyekre a kir. Universitásnak kirekesztő engedelme vagyon; tudjuk pedig, hogy legtöbb a katolikus Oskola, és így ezen könyveknek legnagyobb kelete is vagyon. Másodszor ugyan a kir. Universitás könyvnyomtató Műhelynek kirekesztő szabadsága vagyon a zsidó és serbus nyelven írt könyvekre, a Serbus Nemzet mostanában igen sokat nyomtattat, ebből is tehát az intézet igen szép hasznot veszen. Harmadszor: a Debretzeni könyvnyomtató-Műhely három Esztendő előtt a Református új Énekes - könyvre királyi szabadságot nyert . . . , a többi könyvnyomtatók . . . többnyire tsak kalendáriumot nyomtatnak, de e mellett is szinte semmi nyereségek sintsen, mert szinte minden könyvnyomtatónak lévén, oltsón adni kéntelenítettnek, tsak hogy keljen; . . . A hol szegény a könyvnyomtató, ottan a Tudósnak nintsen semmi megjutalmaztatása fáradságának . . .”

Trattneren kívül egyetlen magánnyomda sem tudott a legnyomorúságosabb szegénységből kiemelkedni. A budai Landerer-nyomda, a Patzkó-nyomda színvonalát épűgy le-sűlyesztették a rossz gazdasági viszonyok, az egyetemi nyomda hivatalosan támogatott versenye és a cenzúra nyomása, mint a szépen indult pesti Landerer-céget. Ez utóbbinak újabb virágzása is csak a huszas években kezdődött. Mindhárom ismét majdnem kizárólag a ponyvának szállított, a kalendáriumokon kívül azt sem a saját költ-ségén, hanem a könyvárusok megrendelésére. Az egyetemi nyomda virágzása viszont épen ekkoriban kezdődött. Mű-velt, irodalom iránt érdeklődő gondnoka, Sághy Ferenc, gazdasági szempontból pontosabb ügykezeléssel lendítette fel az üzemet, de tudatában volt az irodalom és a nyom-

daipar kölcsönös egymásrautaltságának is. Ő maga ott volt az első színi műsor írói közt, később ő írta meg Verseghy első életrajzát. A nyomda vezetőjeként sem elégedett meg a privilégiumok kihasználásával. Verseghyt különösen szerette, gyakran látta vendégül. Már gondnoksága elején a nyomda fölszerelésének tökéletesítésével egyidejűleg gondolt komoly tudományos kiadványokra. A tankönyvkiadás reformálásában is része volt. A magyar nyelv nagy szótárának kiadására is vállalkozott, s az anyagot a nyomda költségén szerette volna szakemberekkel összegyűjteni. A háborúk folytán növekedtek a nyomda fenntartásának költségei, a helytartótanács rendeletére kiadott tudós munkákra mindig ráfizettek. A cirill betűs nyomtatványok haszna bizonytalan volt. A hivatalos nyomtatványok nem igen jövedelmeztek, mert itt az árak leszorításával kellett a versenyt biztosítani. Az írók költségén nyomtatott munkák árát csak nagy késelelemmel tudták megkapni. A nyomdától kiadott munkáért mégis tiszteletdíjat is fizettek. Az egyetemi nyomda kiadványaként jelentek meg Révai nagy munkái is, bár Trattnernél nyomatta, sőt azt is elrendelte a helytartótanács, hogy az esetleg fennmaradó jövedelmet a további kötetek kiadására kell fordítani. Horányi *Scriptores Piarum Scholarum*-ának kiadásához azonban csak megfelelő számú előfizető jelentkezése esetén volt hajlandó hozzájárulni, s így a munka megjelenése három évig késett. Kovachich, Szirmay, Katona István, Pray, Fejér, Bene, Schönwiesner, Rausch, Schraud latin tudományos munkáin kívül Verseghy, Kisfaludy, Virág és Kazinczy egyes munkáit is az egyetemi nyomda nyomta. Verseghyt Sághy korrektornak és fordítónak is használta s halála után csekély díjazására való tekintettel a helytartótanácsból 232 forintnyi nyomdai adósságának elengedését s a temetési költségek kiutalásának engedélyezését kérte. A nyomda főhivatása azonban a tankönyvkiadás volt, s ezért pl. 1807-ben elrendelték, hogy a 2800 példányban megjelenő német hírlap nyomására a tizenkét sajtó közül az addigi hat helyett csak kettő bocsátható rendelkez-

zésre. A jóindulatú s az író-adósokkal szemben nem eléggé erélyes Sággy ellen utóbb eljárás is indult.

A könyvvizsgálat továbbra is erősen megkötötte a fejlődést. A külföldi könyvek szigorú revíziója sok kárt okozott a könyvkereskedőknek. A hazai nyomtatványok egyidőben legjövödelmezőbb csoportját, a politikai irodalmat csaknem teljesen megsemmisítette. Az olvasóközönség érdeklődésében részben ennek helyét is elfoglaló regényirodalomra is rákerült a sor 1806-ban. Először február 23-án egészen általános tilalmat rendelt el Ferenc király minden regény kinyomatására, régiek hirdetésére, külföldiek behozatalára. A feltűnő rendelkezést a cenzori ügyeknek akkor legfőbb hatósága, a Polizeihofstelle is megszokalta s ennek közbelépésére március 28-án azzal a módosító magyarázattal adta ki a király új rendeletét, hogy a tilalom azokra a könyvekre vonatkozik, amelyeket közönségesen, kárhóztató értelemben is regényeknek neveznek. Nem tilosak tehát azok a regények, amelyek erkölcsi vagy tudományos tanulságot nyújtanak vagy mélyebb emberismeretet foglalnak magukba, a legszigorúbban tilosak ellenben a fellengző szerelmi regények, a polgári renden magukat túltevőket magasztaló ú. n. genieregények, a kísérteties, rabló- és lovagregények. Az 1810. évi új könyvvizsgálati szabályzat a cenzúra egyik főfeladatának mondja ki, hogy a regényolvasásnak egyszersmindenkorra véget vessen, értve a regények nagy tömegét, amelyek egyedül szerelmeskedés körül forognak vagy a képzeletet agyrémekkel töltik be. Ezt a felvilágosodást fitogtató új szabályzatot is a napoleoni háborúk okozta helyzet kényszerítette ki az udvartól. A monarchia sajtórendszerét külföldön sokat támadták és gúnyolták: hiszen a világirodalom leghíresebb modern alkotásai tilosak voltak, mióta végrehajtották a József korábelivel épen ellenkező irányú „recensurát”, az enyhébb szabályok alapján engedélyezett munkák felülvizsgálatát (1805.). A Bécs megszállása idején történtek kivált kínos helyzetet idéztek elő e téren is: sorozatosan nyomtattak oly kiadványokat, melyeket az osztrák cenzúra tiltott. Napoleon kivo-

nulása után nem lehetett ezeket mindenestől tilosnak minősíteni és megsemmisíteni. Ez túlságos nagy feltűnést keltett volna. Amúgy is sokan belátták az udvarban is, hogy a belső bizalmatlanságnak s a külföld kicsinylésének egyik főoka a korlátolt könyvvizsgálati rendszer. Maga a Polizeihofstelle ismételten figyelmeztette a császárt a 95-ös szabályzat káros következményeire, hogy nemcsak visszaéléseket gátol, hanem tehetséget, tudományt, műveltséget pusztít, lehetetlenné teszi művelt tanárság kifejlődését, a monarchián kívül élő németiségnek a császárságtól való elidegenedésében pedig főrésze van, mert műveltségét félti az osztrák rendszertől. November 1-én végre elrendelte Ferenc az új szabályzatot, azzal a hangzatos és hatásos jelszóval, hogy egyetlen fénysugárnak sem szabad a monarchiában ismeretlenül maradnia, a hatás lehetőségétől megfosztatnia, bármerről jön is. Maga a szabályzat azonban csak az új igazságokat közlő, szigorúan tudományos munkákkal szemben hoz enyhítést, a csak gyönyörködtető irodalommal szemben azonban a legnagyobb szigorúságot rendeli el és szakszerű és esztétikai értékelést is biz valósággal a cenzorokra. Az új szabályzat legtöbb téren nem hozott az eljárásban lényeges változást. Átmenetileg könnyebbé vált a tudományos kiadványok dolga, viszont a ponyvaregényeket ekkoriban sikerült kissé visszaszorítani, kivált egyes műfajait, a kísérteties és rablóregényeket. De nagyon sok függött a cenzorok személyétől: a budai cenzúra pl. 1814-ig, amíg Madarassy, Vitkovics földije és jóbarátja működött ott, sok esetben elnéző volt, sokszor éppen Vitkovics közbenjárására is. 1814-ben Korbély Mihályt, az egyháztörténelem tanárát felszólították, jelentse fel atheismus miatt Trattnert és Kazinczyt, mert Dayka munkái között kiadták Goethe *Prometheus*ának fordítását (egyébként is kényes volt a kiadvány az akkori viszonyok közt, s Madarassy változatlanul engedélyezte). Vitkovics azzal térítette el szándékától, hogy az engedély megadása folytán leginkább a cenzort hozná bajba, azonfelül Kazinczynak „felesége, három lyánkája pápista”. Ahol azonban a leg-

csekélyebb politikai aggály is fölmerülhetett, ott utasításai értelmében továbbra is a budai cenzúra volt aggodalmaskodóbb; minden ilyen esetben a helytartótanácsához, annak meg a kancelláriához kellett fordulnia. Hogy a cenzúra olyankor is, mikor semmi változtatásra nem került sor, mily késedelmet okozott, arra jellemző pl. Rummy *Monumenta Hungarica* c. forráskiadványának esete: egy teljes évig tartott, amíg az első kötet az összes forumokat megjárta, hogy végül minden törlés nélkül engedélyezzék. A szent szövetség győzelme után egyébként újabb szigorítások következtek a könyvvizsgálat terén, a német államok szövetségének közös megállapodása alapján.

A szigorú regénycenzúra, ha véget nem vethetett is az utasítás intenciója szerint a regényolvasásnak, a regényipar termelését mindenesetre korlátozta s részben módosította: innen van részben, hogy minden műfaj közt épen ez az irodalmi tömegcikk őrizte paradox módon a legkitartóbban a tanulság-cégért (Jósika stb.) Nálunk a századforduló táján kezdtek az irodalmi igény nélkül fellépő regények egyrészt a ponyva régi verses históriáinak helyét is elfoglalni, másrészt a politikai izgalmaikon nevelkedett városi közönség eredeti táplálékától megfosztott olvasókedvét kielégíteni.

Furkás Tamás már 1803—4-ben emlegeti, hogy a szobalányok annyira oda vannak a románokért, hogy egy élelmes könyvtáros külön az ő számukra olvasó kabinét is nyitott, de az egész fővárost elfogta a regényolvasás láza. A regények voltak a könyvtárosok legfőbb üzlete s gyakran egyszerre adták ki a német tákolmányokat magyar fordításukkal vagy magyarosításukkal. A németnyelvű elbeszélő irodalom termékei közt voltak lovag- és kalandorregények, robinzonádok, szentimentális családi regények, de morális vagy egyéb szempontból csoportosított elbeszélés- vagy anekdotagyűjtemények is. Mindez megtalálható a magyar nyelvű kiadványok között is. Annál népszerűbbek voltak, minél izgalmasabbak és kalandosabbak. Irodalmi törekvésnek e kiadványokban nem

volt részük. Az irodalomban a regényt csak a harmincas években ismerték el egyenrangú műfajnak. A korábbi magyarnyelvű regényeket az élelmes kiadók üzleti szelleme termelte ki. Az izgatott lelkű, de politikai táplálékot nem kapó közönség érdeklődésének kielégítésére kiadtak mindent, ami a kezük ügyébe került, németül utánnyomatokat és kompilált gyűjteményeket vagy gyatra utánzatokat, magyarul egészen ügyetlen fordításokat és átdolgozásokat. Sokszor az „író” neve meg sem állapítható, a címlapon csak a kiadó szerepel. Magyar fordítókul s „eredeti” szerzőkül különösen olcsón álltak rendelkezésre magyarul is, németül is valamennyire tudó budai hivatalnokok. Így a legtermékenyebb regény-átdolgozók egyike, Holosovszky Imre, sőtiszt volt. Csupán 1808-ban négy könyve jelent meg, s a csak 1812-ben megjelent *Kálnoki Mórítz* előszava is már ekkor kelt. Kamarai kishivatalnok volt Bachich József, a Bárány Boldizsártól dramatizált *Sajdár és Rurik* fordítója is. A helytartótanácsnál szolgált Csery Péter, a *Bánk-bán* átdolgozásakor Katonától felhasznált *Ottó* és több más regény fordítója. Ugyancsak helytartótanácsi titkár volt Ilosvai Sámuel. Ő már szerette volna magát írónak elismertetni, gyakran eljárt Virághoz és Vitkovicshoz s együgyű dalaival mulattatta a társaságot. Virág tréfás epistolát írt hozzá. Szívesen látták maguk közt, de irodalmi ambícióin mulattak. Vitkovics 1809 szeptemberében azt írta róla Szedliczky Imrének: „Az aranyházú Palugyai nagy szívfájdalmokra azoknak, kik előtt fenn héjazó bohóságai kedvesek valának, még Juniusban idehagyta Pestet, elment Beregbe születése helyére, a hol még nagyobb energiával folytatya a hetedik égről álmodozó gondolkozásait. Bubek Kriska még ki nem halt a kis boltyátul és már Ülmeri Ilonát akar születni. Még a télen kész volt. Sajnálva beszélte, hogy a cenzura sok metaphysikai argumentatioit ki törölte. A háborúnak balra való fordulásakor el-tökéllette magában, hogy Bonaparténak dedicállya Ilonáját. — Kérdésünkre, hogy ha kérdeni talállya ez a nagy katona, kitsoda Ilosvai Sámuel, azt felelte: Kérdgye a

Hazát! — Szegény! az Isten hordozza szerencsésen magasan röpültében, s őrizze az Icarus lezuhanásátul. De ha lezuhan is, semmi baja sem lesz mert az ő teste romolhatatlan egész kétszáz évekig.” A történeti korszakoknak Ilosvai fejében való teljes összezavarodását mutatja ki Szemere a Vitkovicstól emelegetett *Palugyai története* gúnyos bírálatában. Itt a tudós társaság szükséges voltát vitatják a középkorban, s „kisasszonyaink románokból tanulják a csapodárságban leckéiket”. — A hivataltokokon kívül ügyvéd, katonatiszt stb. is szerepel a regényfordítók közt. De ebbe a sorozatba tartoznak Verseghy „eredeti magyar” románjai is. Nyelvi szempontból persze valamivel több ízlés, csínosság került az ő regényeiben a nagyközönség elé. Az elismert írók közül egyedül ő adta oda nevét az üzleti célú regénykiadványok számára. A regényes történetek nagy divatára jellemző, hogy Guzmics Izidor már alkalmi ódák helyett ilyenekkel lépett először a közönség elé a pesti növendékpapság *Két koszorús Delinke* c. kiadványában.

A könyvkiadók állandó regénysorozatokat is indítottak. A századforduló körül indította s 1813-ig folytatta Landerer Mihály a Téli és nyári Könyvtárat, néha három kötettel is egy évben. Eggenberger 1807-ben kezdte Ilosvai és Verseghy átdolgozásaival az Eredeti Magyar Románok sorozatát. Hartleben hasonló német vállalatokon kívül 1808-ban megindította a Mulatságos Könyvtárat. (E vállalat számára dolgozott Holosovszky.) Kiss István ugyancsak 1808-tól Grátiák Bibliothekája c. sorozatot adott ki. E regényeknek is megvolt legalább az a hasznuk, hogy a magyar olvasáshoz szoktattak. Meglevő közönséget nem vettek el az irodalomtól.

A régi könyvtárak közül Eggenberger ellen más panasz nem is igen hangzott el most sem, mint hogy kéziratoknak kiadásra való elfogadásában nagyon óvatos. Becsületessége miatt szerették és sokszor felhasználták a magyar írók. Eleinte őt is befoglalták abba az általános panaszba, hogy nálunk a könyveket nagyon drágán árulják, később kivételkép emlegették. Azért is kedvelték,

mert előfizetés gyűjtését és bizományi árusítást készségesen vállalt s buzgón végezte, míg némelyek csak saját kiadványaikkal törődtek. Kovachich az ifjú Wesselényi részére 1814-ben összeállított útitervben külön figyelmezteti, hogy Eggenbergernél lehet legkönnyebben megismerkedni a legkiválóbb pesti tudósokkal és írókkal, s ő maga is kitűnő férfiú. A Kilián testvéreket is becsülték az írók, de ők majdnem csak külföldi könyveket árultak. Kilián Ádám 1809 május végén halt meg. Vitkovics épen a temetés napján kapott Kazinczytól felszólítást, hogy valamit intézzen el nála. „Szívfájlalva néztem le koporsójára ezen embernek” — írta legközelebbi levelében — „ki hazánkban a jobb könyvek árulásával annyi jót tett vala. Ha a mennydörgős idő el nem seprözte volna tőlem a múzsámat, végsőt zengtem volna tiszteletere.” Ezután Kilián György volt a cég egyedüli tulajdonosa. Diepold boltját tovább is a budai írók látogatták. A tízes évek végén már nem állt fönn. Leyrer szegényes keretei közt német könyvekkel foglalkozott s értéktelen utánnyomatokat adott ki. Az 1809-ben nála megjelent Köffinger-féle Musenalmanach talán a gyöngye hazai német almanachok közt is a legsilányabb. Már 1809. szeptember 26-án engedélyt kért kölcsönkönyvtár nyitására, de ekkor még elvi okból elutasították. Az általános tilalom megszüntetése után 1811-ben Institoris Károly, 1812-ben Ivanics előzte meg. 1813-ban Institoris-szal társult, de annak bukása után pénzhiány miatt nem tudta a végre megszerzett engedélyt kihasználni. Egy 1823-ban tartott vizsgálat szerint alig 500 könyve volt. Hartleben kapzsiságát sokat emlegették az írók. Magyar vállalatai is többnyire csak saját német kiadványainak magyar-nyelvű másolatai voltak. Ilyen volt Belletristisches Lese-Cabinet és Winterfreuden c. német sorozata mellett a Mulatságos Könyvtár. Schedius és Lübeck Károly folyóiratainak megszűnése után 1808—10-ben Miscellen für Zeitungsleser c. lapot adott ki. Alcíme Historisch-politische Denkwürdigkeiten der Zeit volt, s csak külföldi lapokból kiszemelt kuriózumokat hozott. Mikor Kis János

magyar folyóirat kiadásáról tárgyalt vele, minden áron a Miscellen magyar fordítását akarta rátukmálni. 1813-ban Müller József könyvkötő szerzett könyvkereskedői jogot. Német kiadványainak sorozata már a következő évben megindult. Magyarul keveset adott ki, de 1820-ban az ő kiadásában jelent meg Kisfaludy *Ireneje*.

Az öreg Kiss István 1805 augusztusában meghalt. Hasonlónevű fia is könyvkötő volt, s így tovább is magyar könyvek vásári árusítására szorítkoztak. 1816-ban ifj. Kiss István kivált a cégből. Anyja József fiával dolgozott tovább, ő pedig külön üzletet nyitott s könyvkereskedői jogot is kért. Arra is hivatkozott, hogy annak idején Strohmayr jogának megvásárlásakor a hivatásos könyvkereskedők maguk közé számították az ő apját is. A könyvkereskedők viszont azt említették tiltakozásukban, hogy a könyvkereskedések szaporítása káros, hiszen anynyi cég megbukott már. Ez lett a sorsa már a következő évben ifj. Kiss István üzletének is; halála után mindenét elérverezték. Ellene még több volt az írók panasza, mint apja ellen. Hazugnak, gazembernek, tág lelkiismeretűnek mondták. Kis János Flóra c. gyűjteményének kézírata már az öreg Kissnél ott volt. Erkölcsnemesítő történeteket foglalt magába; regényességük miatt vállalta az öreg a kiadást, de halasztgatta. Fia 1806-ban megindította a sorozatot. A második kötet tartalmáról azonban maga a szerkesztő csak az újságokból értesült, s elképedve írta Kazinczynak: valamely románka foglaltatik benne, de azt nem tudom, milyen és melly románka. Három tsomó aprólékságokat már az előtt három négy esztendővel küldöttem el; már el is felejtettem, mik vannak benne. Kiss István pedig az Attya szokása szerint szörnyű szabadságokat enged meg magának: a titulusokat változtatytta, a darabokat majd kihagyja, majd másképp teszi, mint az Auctor akarja, a Zaid kiadója munkájának mondja azt is, a mit az annak mondani nem akar vagy igazságosan nem is mondhat s a t." Ízléstelen illusztrációi ellen is sok volt a panasz. Mikor Kis János útleírás-gyűjteményt akart szerkeszteni, Kazinczy óva intette tőle. De

magyar könyvek kiadóiban nem volt nagy választék, s a Nemzeteket és Országokat Ismertető Gyűjtemény is Kiss István kiadásában jelent meg. A regényeken kívül még az útleírásokat vették leginkább. Ezek divatját is már 1803-ban örömmel üdvözölte Schedius a regények kiszorítását remélve. A közönség persze bennük sem a tudást, hanem a kalandokat kereste, s az utazási regények is nagyon divatba jöttek. Alkalmi divatnak hódolt Kiss István az országgyűlés idején két nyelvművelő röpirat kiadásával is. Ugyanekkor vállalta el Révai munkáira az előfizetés gyűjtését. Máskor ezzel sem tartotta érdemesnek foglalkozni oly munkánál, melyből nem remélt annyi hasznot, hogy maga adta volna ki. 1810-ben megígérte Berzsenyi verseinek és Kazinczy Dayka-kiadásának elvállalását. Megbízottaikat hosszú ideig hitegette. A másik magyar könyvárus-család mindvégig jobb hírű volt, de szegénysége miatt keveset tehetett. Institoris Károly 1807-ben megígérte Kis János egy kéziratának kiadását, de kénytelen volt hevertetni. 1808. augusztus 4-én írja Kis Kazinczynak, hogy Institoris „nem győzi pénzzel és igyekezettel”. A *Magyar régiségeket* kiadta 1808-ban, noha Eggenberger sem merte elvállalni, s Kazinczy már attól félt, hogy saját költségén kell hozzáfognia. Ezért is vette be Varjas énekét, mint érdeklődést keltő furcsaságot, hogy Institoris rá ne fizessen. Önzetlenségét többször kiemeli Kazinczy, noha neki Sylvester másolata 100 forintjába került, s tiszteletdíj fejében még csak egyetlen példányt sem kapott. A Bécsben nyomott Rochefoucauld árusítását sem Hartleben, sem Eggenberger, sem Kiss nem vállalták. Institoris hajlandónak mutatkozott erre is, de a nehéz viszonyok miatt nem foghatott hozzá. Már 1809-ben megakadt a házbérfizetéssel. Vitkovics nemszóra sürgette Kazinczyt: „Institorisszal ha mi nevezetesebb számadásod forogna fenn, mennél előbb vess vele végsőt, netalán örökre adósod maradjon.” 1812-ben el is számoltak, de Institoris rövid időre még kijutott a bajokból s ismét a régi készséggel állott az írók rendelkezésére. Kazinczy Egyveleg Írásainak kiadását is ő vállalta elő-

ször. De a kölcsönkönyvtár jogának visszaszerzése sem tudta már bukását feltartóztatni. 1814 szeptemberében csődöt nyitottak ellene.

A két város e korbeli antikváriusai közül kettő érdemel említést. Nemes Ivanics Zsigmondnak már a század elején volt valahol könyvraktára, s egy részét már 1803-ban Hartlebennek adta el. Budai antikváriuma 1815-ig állt fenn. Ekkor Pestre költözött át. Kölcsönkönyvtár nyitására már 1811 óta volt engedélye, de alig élt vele. Könyvraktárának 472 lapos jegyzékén kívül egy Csery Pétertől fordított röpiratot adott ki. Híres tudós könyvmoly volt, az ódondászoknak abból a fajtájából, akik nehezen válnak meg könyveiktől. 1847-ben Bécsben elárverezett hagyatékában állítólag 100,000 kötet, köztük 1000 ősnymtatvány s Aldus és a Giunták kiadványai szerepeltek. A másik tudóskodó és irodalombarát antikvárius, Burián Pál eredetileg teológus volt. Olvasmányai hatása alatt letette a papi köntöst s a helytartótanács tisztviselője lett. 1811-ben nyitott Budán antikváriumot. A budai vagy odajáró írók érdeklődéssel vették körül és sokszor nála folytattak eszmecseréket. Virág Benedek nyitotta meg azt a híres emlékkönyvét, melybe Kolozsvárt Petőfi is bejegyzett egy mondatot. Neki is volt kölcsönkönyvtára. Kiadóként is szerepelt, de az egykorú irodalmi mozgalmak szempontjából egészen jelentéktelen utánnyomatokkal és regényekkel.

Nagyobb könyveket csaknem kivétel nélkül előfizetés útján hoztak még ekkor forgalomba. Akár akadt a kiadásra vállalkozó, akár az író maga adta ki, csak így volt megállapítható, hozzá lehet-e fogni nagyobb kockázat nélkül. A pénzügyi válságok idején a kiadások ügye még inkább megakadt. A vásárolni tudó közönség száma még jobban megfogyott. Sem az írók, sem a kiadók nem voltak abban a helyzetben, hogy nagyobb összeget fektessenek valamely vállalatba. Az írók kénytelenek voltak mégis a saját költségükön nyomtatni, s ilyenkor azután észrevették, hogy a helyzetben van inkább a hiba, mint a könyvkereskedőkben. Soká egy írónak sem térült meg a költ-

sége. Ha egy-egy nagyobb vállalat első kötetén nem vesztettek s folytatni merték, annál többet vesztettek a következőkön. A könyvforgalom ezerszeresen megszínylette a hitelügy jogi védelmének hiányát is.

3.

A század első évtizedének második felében indult meg az írók külön társadalmi réteggé való fejlődése, épen egy helyen való tömeges együttélésük következtében. Ebben a megújult fővárosi írói életben a távolból jelentős irányító szerepet töltött be Kazinczy. Ekkor lett a magyar írók vezérévé, épen fővárosi hívei segítségével. Jellemző, hogy irányát ellenfelei már néhány évvel utóbb pesti irodalomnak nevezik. Egyik kevés tehetségű híve, Ajtay Sámuel szamosújlaki ügyvéd 1813. szeptember 24-én elpanaszolta Helmecczynek, hogy *Erkölcsmesítő történeteinek* megjelenése után több szatmármegyei levél próbálta eltéríteni az újításoktól. Egyikük a fővárosi életnek jórészt Ajtay új szavaiból összeállított paródikus rajza. (Ajtay maga is Pesten lett 1811-ben a neologizmus híve.) Október 30-án aztán azt is megírta Helmecczynek, hogy hazatérte után rokona és vetélytársa, Domahidy Antal és Mándy Péter megyei aljegyző meglátogatták. Az előbbi előadta, hogy a megyei gyűlés közönségének akaratóból küldték neki a paródikus levelet, hogy „megértsék azon *Pesti új tudós Estheticus Darab Urak*, melly csúfosan üssön ki eggy válogatott új szókból öszverakott levél”. Kazinczynak Vitékovichhoz írt epistolája óta haragudott Ajtay megyéje oly elkeseredetten az újítókra. Ezért mikor könyve megjelenése után az első megyegyűlésre készült, erkölcsi támogatást kért a pesti íróktól. „Csak Nagy Károlyba küld” — írja Helmecczynek — „az ott lévő Postáról azonnal kiveszem s tudtokra adom a Högyészeknek, hogy azért, hogy Pesten köztetek nem vagyok, van öszveköttetés és pedig szoros köztünk, melly is arra, hogy feltett célunkba előre haladjunk, szükséges és

elmulhatatlan, mert máskülönben ezen emberek eltipor-
nak bennünket."

Kazinczynak a fogságból való hazaérkezésekor régi pestbudai író-barátai közül jóformán senki sem élt itt. Virág a Magyar Museum és az Orpheus szerkesztése idején még Székesfehérvárról levelezett vele. Szabadulása hírére verssel üdvözölte. Levelezésük már 1801. augusztus 26-án megkezdődött. Amily nagy boldogság volt Kazinczy számára Virág hű barátsága, annyira óvakodott, hogy a többi fővárosi írókkal maga kezdjen levelezést. Tapasztalta a maga vidékén is, mennyire féltek vele érintkezni. „Pesten nem (levelezek) senkivel" — írta még 1802. október 13-án is — „Schediusnak még nem írtam, miolta haza jöttem." Pedig Schedius fogsága idején is a legnagyobb tisztelettel gondolt rá. Mikor Dienes öccse bemutatkozott neki, örömeiben felsikoltott. Révai mindjárt Pestre jövétele után Virág által üdvözöltette Kazinczyt. Ez Bécsbe készülvén a királyi kegyelmet megköszönni, 1803. május 8-án végre Pestre jött. 12 napot töltött itt, majd visszafelé ismét egy hetet. Mindjárt fölkereste az akkor még a pesti szervitáknál lakó Virágot, majd vele együtt Révait, Schediust, Kovachichot, Schwartnert és Kultsárt. Virág ifjú tisztelői viszont őt látogatták meg. Horvátal és Vitkoviccsal együtt is vacsorázott. Horvát 1810. január 26-án, első levelében visszaemlékszik erre az estére. Elmondja, hogy Virágnál és Révainál látott levelei után mennyire vágyott őt személyesen ismerni. „Láttalak szerentsémre Pesten 1803-ban — folytatja — és miként láttalak! Szemeim érezték társaságodban azon nagy lelket, humanitást, finomságot és buzgó nemzetiséget, melyet előbb egyedül munkáidban szemléltem... úgy tetszik, hogy illetődésemet már akkor sejtítetted, minthogy társaim közül engemet választottál, kivel az éjszakát töltenéd." (Kazinczy, amint 1828. január 1-én Toldynak és Stettnernek írja, vonzódott hozzá, de — kémnek gondolta.) Az első találkozást követő időben sokat emlegették Kazinczyt. Virág 1803. utolsó napján írja: „Vigyázz magadra! Jussanak eszedbe azok a jó

ifjak, kik tégedet híredről, nevedről ismervén, gyakran kérdeztenek tőlem, és akik nagy részént láttak és örömmel tiszteltek." De ekkor itt volt még Révai is, s Virággal is naponként együtt voltak. Kazinczy még elszigetelten élt otthon; nem ismerte az ifjak értékét, azok sem mertek hozzá tolakodóbban közeledni. Mikor Horvát Boldogréti Víg László álarcában feltűnést keltett, Kazinczy nagyon neheztelt a még előtte is ismeretlen szerzőre Révaihoz Verseghyről írt levelének közlése miatt. (Révai Horvát tudta nélkül önkényesen szúrta be.) Részből ezért, Horvát lett az utolsó, aki az ifjú írók közül levélben közeledni mert. Kazinczy a többiekhez írt leveleiben sokszor barátságosan szólt róla s végül is maga kezdte meg a levelezést.

De nem is Horváték voltak Kazinczy első fővárosi „apostolai”, hanem olyanok, akik már Kazinczy hazaérkezése után jöttek a fővárosba s előbb voltak az ő bámulói, mint a pestbudai előkelőségeké: Ragályi, Szemere és Fáy. Mindhárman pataki diákok voltak, mint maga Kazinczy, távoli rokonságban is voltak vele, s ezért is büszkén gondoltak rá. Az írónak legjelentéktelenebb Ragályi Tamás jött először Pestre, még az egyetem jogi karára. 1805. március 30-án írta első levelét Kazinczyhoz. Lelkesedéséről tanúskodik, de egyébként semmi komoly képességről vagy az irodalomra való felkészültségről. „Írni, írni akarnék én, de csak el nem rémülök belé, ha meggondolom, millyen messze vagyok még tőle, mikor még csak azt sem határoztam meg magamban, hogy politicum Phylosophicum (!) v. Historicum legyen a tárgyam.” Kazinczy vezette be az íróvilágba, ajánlotta Révaihoz és Virághoz. Ügyszólván Kazinczy pesti ügyvivője volt, mint utóbb Vitkovics és Szemere, később Helmeczy, majd Toldy, utoljára Szalay László. Eljárt ügyeiben könyvesboltban, kiadónál, másolta számára a Széchenyi-könyvtárban a tőle Sylvester grammatikája után nyomtatott Orthographia Hungaricat; kiadása előszavában Kazinczy megköszöni neki s kifejezi meggyőződését, hogy Ragályi „nevét literatori dolgozások fogják nemesíteni”.

Kazinczy a legfontosabb feladatnak irodalmi folyóiratok létesítését tartotta. Minden fővárosi hívének újra meg újra lelkére kötötte. Az ő biztatására indította meg Ragályi már 1806-ban Segítő. Hónapos Írás a Szépnek Előmozdítására címen Kármán óta az első magyar irodalmi folyóiratot. (Budán, Landererné Betüivel.) Hét füzetét nyomatta ki, igen gyöngé tartalommal. Az első füzet borítékán azt hirdette a szerkesztő: „Minden írásra hozzám küldött Crisiseket örömet veszek. Meg jegyzem azt, hogy a darabok közt olyanok is lesznek, amelyeket nem csak tökéleteseknek nem találok, de rosszaknak ösmerek. Szükség ez Jelentésembe foglalt szándékomra; de igyekszem úgy helyheztenni, hogy rosszaságok ki teccző legyen.” E szerkesztői elvek nagyon hasonlítanak Szemere két évtizeddel későbbi „különcségeihez”. Bizonyára ebben is nagy része volt Kazinczy mindkettőjükre való hatásának. Döbrentei egy levele szerint is Kazinczy biztatta Ragályit, fogadjon el mindent. (1815. október 2., Kazinczyhoz.) A Jelentés szerint a Segítő minden kötetének mindenik darabja két részből állt volna, elméleti esztétikai és költői részből. De már az első darab az akkor lefolyt grammatikai harc hatása alatt harmadik, nyelvészeti résszel bővült. Az erről szóló Nyilatkoztatás Révai magasztalásával kezdődik, de Kazinczy tanítványára jellemző felfogással: „Ő az, ki a törsök szók ki keresésébe szerentsésen elindult azon az úton, melyen ha igyekszünk, tisztogathatjuk, bővíthetjük s tökéletesíthetjük nyelvünket” — mondja többek közt. „Én is arra határoztam magamat — folytatja — hogy a Révai szorgalma által világosságra hozatott örök törvényeken épült grammaticai értekezéseknek helyet adjak.” E harmadik rovatba Horvát is szívesen írt volna, de hivatlanul nem akart küldeni semmit, „mert a kiadó többnyire valami uralkodást kezd az ilyeneknek küldeményeiken: azokat kénye szerint változtatja”. A „szép ízlés természetét fejtegető értekezések” rovatát *A szépnek munkái* címen a magyar költők sorára való visszatekintés nyitja meg. Az élők közül Virágot s főleg Kazinczyt dicsőíti: „szeretete életemnek leg-főbb örömei közé tarto-

zik s kevélysége az én Ifjúságomnak". Ez után következik *A Hazai nyelv csinosítóihoz* Palóczy Lászlótól. A költői rovatban Palóczytól *A Barátság*hoz és *Barátságos idvezlés* c. versek, Döbrenteitől *Baráti elragadtatás* Szemere Pálhoz, Bölöni (= Palóczy?) Lászlótól *Buzdítás a vigadozásra*, Ragályitól *Emlékezet*, továbbá két Rabener-fordítás Irófitól. E név valószínűleg szintén Ragályit, esetleg Szemerét takarja. (Ragályi a szám végén külön jelentette, hogy névvel, név nélkül vagy álnévvel egyformán szívesen közöl, csak neki adják tudtára az igazit.) Csupa kezdő verselő adta át próbálkozásait. Kazinczy ismerőseit buzdította támogatásra. Nagy Gábornak például 1807. április 24-én írta: „Kérem az Urat gazdagítsa a Ragályi Tamás gyűjteményét. Sokat nyer a literatura az által, ha virágai közöltetnek a publicummal s vetélkedést támasztanak.” Kiss István és Institoris árulták a füzeteket. Három füzet tett egy kötetet. A harmadik és negyedik kötetre is gyűjtött már Ragályi anyagot. Közben katonáskodott, aztán otthon tartózkodott Balajthon s még onnan levelezett Szemerével a *Segítő* folytatása ügyében 1810-ben: úgy látszik, a 7. füzet csak ekkoriban jelent meg. Ragályi esztétikai tanulmányairól még néhány évig szólnak Kazinczynek és híveinek levelei. Utóbb végkép odahagyja az írói pályát. A reformkorszak legkiválóbb politikusainak egyike lett. Ott is mellette volt Palóczy László. A *Segítő* csak szűk körben terjedt s nem hagyott mélyebb nyomot a fejlődésben.

Ugyancsak 1805-ben jött Pestre, törvénygyakorlatra, Fáy András. Neki is régi eszményképe volt Kazinczy. Neki ajánlotta 1807-ben ifjúkori kísérletei *Bokréta* c. gyűjteményének első felét. Kazinczy további munkára buzdította, de hibáira is rámutatott. Néhány éven át próbálta fejlődését irányítani. De Fáy a megyei élet hosszú időre elvonta az irodalmi munkásságtól. 1808-ban tett ügyvédi vizsgálatot. Ezután már nem tartózkodott állandóan Pesten. Sokat volt otthon, Gombán s atyja kívánságára megyei hivatalokra pályázott. 1810 novemberében választották a pesti, két évvel később a váci járás alszolgabírá-

jává. Szemere már 1810. május 6-án azt írta róla Kazinczynek: „Fáy három éve elvonult az irodalomtól s elveszett időnek mondja, a mit a többiek az irkálásra fordítanak.” Sokáig nem írt semmit s a Kazinczyval tartó írócsoport körében csak vendégként szerepelt. Inkább Kazinczy ifjúkori munkássága volt az ideálja s az elméleti vitákhoz semmi érzéke sem volt. Kazinczy azzal is megpróbálta 1811-ben munkára serkenteni, hogy az *Annalen der Literatur und Kunst in den Oesterreichischen Kaiserstaaten* II. kötetében elismerő bírálatot írt a *Bokré-táról*. Mégis csak tíz évvel az első után adta ki Fáy hírnevét megalapító második kötetét s a következő évben hagyta ott a hivatali pályát, hogy egészen az irodalomnak éljen.

A *Bokréta* második felét Fáy másik buzdítójának, a nála alig ötnegyed évvel idősebb Szemere Pálnak ajánlotta. Szemere tanulmányait Budán helytartótanácsai ügyvivőként élő tudós hajlamú atyja mellett kezdte 1791—2-ben. Később különböző helyeken tanult s a filozófiai osztályokat Pozsonyban az 1802. évi országgyűlés idején fejezte be. Itt fejlődött ki írói hajlama; már ekkor megjelentek versei a Magyar Hirmondóban és külön is. Bozóky István, Csokonainak talán legtehetségesebb utánzója, fogadta először körébe. Több versét közölte is 1805-ben *Tavaszi virágok* címen kiadott gyűjteményében. Fáy Pozsonyban lakótársa volt. Sárospatakon a jogakadémián ismét vele, Ragályival és Ferenczy Lajossal tanult együtt. 1806-ban Pesten *Poétai zsengek* címen külön is kinyomatta addig elszórtan megjelent verseit. Ekkor kezdte joggyakorlatát. Barátságot kötött több Pesten élő vagy itt megforduló íróval, köztük Döbrentei Gáborral, aki ekkor tért haza Németországból s röviddel utóbb Kazinczy ajánlásával Erdélybe ment nevelőnek. Szemere már ekkor gondolt széptani folyóirat indítására, de tervét, mint annyiszor később, nem valósította meg s az összegyűjtött anyagot átengedte Ragályinak. Még a Segítő nyomtatására való ügyelést is vállalta. Általa került a Segítő munkatársai közé Döbrentei.

1807 körül a főváros minden valamire való írója egyszerre gondolt hasonló tervek megvalósítására. Kultsáron kívül Virág is tervezett tudós leveleket. Schedius öt évvel előbb még alkalmatlannak tartotta a magyart irodalmi nyelvül. Most, részben Horvát biztatására, komolyan gondolt rá, hogy a bécsi Annalen mintájára magyar folyóiratot indít. Révaiban néhány hónappal halála előtt Kazinczy felszólítására alakult ki az a meggyőződés, hogy nyelvészeti lapra volna szükség. Kazinczy azt javasolta, hogy Kultsár újságjában kérjen helyet nyelvi kérdések állandó megbeszélésére. E tervet Révai nem találta jónak, mert Kultsár olvasói „nem mind okos emberek” s Kultsár nem hajlandó kockáztatni egyesek elvesztését a nyelvi viták miatt. E helyett tanítványaival külön Nyelvvizsgáló Értekezéseket akar közrebocsátani „scripto periodico”. Folnecsics Lajos, a legizléstelenebb nyelvújítók egyike 1807. január 28-án „Magyar Szaturnos avagy Hirdetése öt, különböző Magyar eredeti tudományos és egyszersmind szépen mulatságos Ujságoknak, melyeket egy Magyar tudós Társaság első Májustól fogva minden Szerdán és Szombaton fog kiadni és amellyeknek eggyike a Magyar Fehérszemélynéket illeti” c. felhívásában azt jelentette, hogy 1806. december 24-én a helytartótanáctól engedélyt kapott „a következő Ujságoknak, melyek minden Politikálét elhagynak, kiadására; úgymint: 1) Ujsága a magyar Beszéletnek és az ő Tudományának. 2) Magyar Szép Ujság a Magyar Fehérszemélynéknek és minden Magyar ízléstartó Széplelkeknek készítve. 3) Nevelés Ujság. 4) Ujsága a Technológiának. 5) Nevetség és Kacagás Ujság. — Az egész Magyar Szaturnosban — folytatja —, melly a Magyar arany időkort ábrázolja, főszempontul azt tettük ki magunknak, hogy eme öt különböző Magyar Ujságok által, a melyek ilyen összefüggéssel még eddig Európának eggyik nemzeténél sem léteznek avagy existálnak, a legszokásosabb Dolgokban új oldalakat fedezünk fel. A ki az egész Magyar Szaturnosra előfizetne, annak 8 forintot leengedünk és az ilyen tett tselekedettel buzgó Hazafinak mind öszve 70 forinttal lehet egész esz-

tendőre előfizetni." E nagyhangú bárgyúságot joggal utasította vissza Kultsár. „A kik Tudósítását egészen elolvasták, azt a Magyar Nyelv eránt való buzgóságra készült Satyrának tartják" — írta lapja február 15-i számában. De 1817-ig a legkomolyabb folyóiratterveket sem tudták megvalósítani.

1807-től Szemere Pál volt Kazinczy legkitartóbb híve. A Hazai Tudósítások 23. számának Toldalékában szólalt fel mellette az Arkádia-pörben. Ezzel nyerte meg Kazinczy barátságát. Megismerkedett Révai triászával, Horváttal, Vitkovicsal és Ferenczy Jánossal. Ezek, mikor Horvát nem volt principálisa, Ürményi országbíró kíséretében távol, rendszeres gyűléseket tartottak, megbeszélték dolgozataikat, közös terveket szőttek. 1805-ben együtt adták ki Örömverseiket abból az alkalomból, hogy Révai pártfogója, Paintner halálának híre valótlannak bizonyult. Ferenczy volt Bécsbe meneteléig a triász titoknoka. Ekkor foglalta el helyét Szemere. Ügyvédi vizsgája letétele után csak író akart lenni. Apja beleegyezett a próbába: hadd tapasztalja maga, mily nehéz nálunk az írói pályán boldogulni.

Az újjáalakult triász tovább őrizte Révai nyelvészeti hagyományát, de 1808 végétől egyre erősebben Kazinczy izléstörekvéseinek szolgálatába állt. 1808 szeptemberében ugyanis Kazinczy pesti látogatása egészen tűzbe hozta a fiatalokat. Kazinczy felismerte a kis csoportban, hogy iránya zászlóvivőjéül különösen alkalmas. A maga pesti triászának nevezte el s nevelni is igyekezett őket e feladatra. Horvát épen nem volt Pesten. Csak november 15-én jött vissza végleg Válról, befejezván az Ürményi-fiúk nevelését. Ekkor egyetemi jegyző lett ugyancsak Ürményi mellett, aki az egyetem elnöke is volt. Vitkovics nem találta Kazinczyt szállásán, a színház kapujában találkozott vele. Őt ügyvédi foglalkozása lekötötte, de most Kazinczy buzdítására megint erősebben kezdett foglalkozni az irodalommal. Neki és Szemerének sikerült Horvátot az új tervek elfogadására s Kazinczy követésére bírni.

Révai triászának öröklése Kazinczyra is kötelezőbbé

tette Révai elveinek teljességükben való vállalását. Ettől kezdve Révai nyelvtudományi és Kazinczy ízlés-szemponthajai elválaszthatatlanul öröklődnek tovább és a következő harcokban Révai ellenfelei már ezért is Kazinczyval is szembenállnak.

A triász mindenekelőtt folyóiratot akart indítani. Kazinczy javaslatára Révai soká tervezett vegyestartalmú folyóiratának Amalthea címét választották. Kazinczy már 1808. október 29-én írta Szemerének: „Vitkovics barátunk igyekezete felől érthetnénk-e valamit előre? Örvendve hallám tőle, hogy periodicus írást készít. Bár recenziók is jelennének meg benne! A nélkül soha sem fog boldogulni literaturánk.” Szemere a triászon belül magát újoncnak tekintette. Horvát hatása alatt merült bele egy időre nyelvészeti tanulmányokba. 1809-ben külön nyelvészkedő gyűlések tartásában állapodtak meg ők ketten és Kovács Mihály, egy mindig az írókkal barátkozó lelkes orvos. „Meghatároztuk, hogy minden héten összejöjünk” — írta Szemere Kazinczynak — „s holnapután vasárnap fog kezdődni D. Kovács Urnál az összejövétel. Az Irga — ez a szó a Rabener scriblerét talán kinyomná — én leszek. Ha kedvet teendek Széphalmim előtt, közleni fogom vele Jegyzéseinket.” Vitkovics a nyelvészkedést csak alkalmilag szenvedhette. 1809. március 7-én azt írta Kazinczynak: „A görögök hányfélén írtak s mégis hányféle szépségeket hagytak magok után könyveikben... Abbul, hogy az atticismus nyelvök elegantiájává választatott, Homérjokat ki meri alásíttani szentségtörés nélkül? Eddig is, nem tudom, nem vált-e nagy kárára literaturánknak, hogy arrul tűzzel vassal czivakodtak magyarjaink, hogy mint és nem hogy mit kelljen írunk.” Azt is emlegeti, hogy magának a triásznak gyűlésein nyelvi kérdések most már majdnem csak tréfaképen fordulnak elő. Mintegy két-három évig tartott a triász szorosabb együttműködése. Nagy terveiket megvalósítani a nehéz viszonyok miatt nem tudták. Sem az Amalthea nem indult meg, sem más tervezett vállalkaik. Szemere már 1809 elején tervezett *A magyar költőknek iskolájik* címen folyóirat alakjában kiadandó iroda-

lomtörténeti példatárat. De a francia háború komoly fordulata s az insurrectio miatt néhány hétig a triász működése is szünetelt. Horvát újra Válra ment, s a nádort helyettesítő Ürményi mellett különben sem jutott hozzá írói munkához. Szemere a harci készüléektől zajos fővárosból Pécelre ment. Ősszel ismét megkezdődtek az ülések. Ekkor írta Szemere epistoláját Vida Lászlóhoz. Vitkovics azt írta róla Döbrentének: „Tovább egy hónapnál nyestük, véstük, faragtuk, pörzsöltük verseit.” A következő év elején ki is adták, Haliczky készítette német fordításával együtt.

Ebben az évben támadták meg Révai utódát, szerintük örökének bitorlóját. Révai maga Horvátot szeretete volna utódjául, s halála előtt kérte Ürményit, eszközölje ki, hogy máris helyettesíthesse, mert nem tudna nyugodtan meghalni, ha Verseghy vagy a debreceni grammatika valamely tudatlan híve elronthatná, amit ő épített. Halála után Kultsár nyomban ajánlkozott helyettesítésére s az egyetem meg is bízta vele. Verseghynek is akadtak szószólói, de ő pályázni sem akart. Kultsár azonban Horvátot is biztattatta pályázásra, de az egyetem őt jelölte első, Czinke Ferencet, gyöngé alkalmi versek íróját második, Horvátot a harmadik helyen. 1807. december 22-én Czinke kinevezését tették közzé. Vörösmarty néhány ifjúkori verse bizonyítja, hogy tudatlansága ellenére tanítványaira nem megvetendő hatása volt. Legcsínosabb ifjúkori ódáinak egyikében így magasztalja:

Te a Dunának fagyzivatarjain
S az öszvetoldult habzatok árjain
Átrontva hű keblünkre megtérsz
S érzeni csak magyarul tanítasz.

Aldás reád már! Éljen öregbedő
Díszével áldott lelked. Az ősz idő
Nem képes aztat megtagadni,
A mire érdemeid jutottak.

Két más epigrammán kívül kétségtelenül hozzá szól a következő is:

Szólni tanítsz magyarul és a nyelv titkait oldod
 S nemzetiségednek fénye nagyokra ragad.
 Érzeni mint hazafit gyakor intésekkel is unszolsz
 S ezt régen kezdvén össze borúla fejed.

Vörösmartynak Bruna rektor halálára írt verséből is kiderül, hogy Czinke Vályi magyar társaságának irodalmi gyakorlatait újította fel, s itt lelkesített a magyar költészet művelésére. A legmódszeresebb nyelvtudomány néhány éve után ismét nyelvgyakorló iskolává lett a magyar nyelv egyetemi tanszéke. Czinke azt tette, ami töle telt, s ezzel többek közt Vörösmartynak is egyik irányítója volt. Kiválóbb tanítványai úgyis hamarosan más úton magasabb műveltséghez és ízléshez jutottak, s tudatára ébredtek az ő kicsiségének. Vörösmarty a félrevezetett bosszújának epességével gúnyolta ki ekkor három epigrammájában. Legjellemzőbb e változásra a következő:

Gözei közt fejedet főnek gondoltam, azonban
 Tök vala s benne kicsiny kék fejű cinke magolt.

Kazinczy a legízetlenebb buffo-nak nevezte, Toldy több munkájában idiótának. A szelíd Virág is írt egy gúnyos epigrammát róla (*Holmisi*). De buzgóságát látva épen úgy kiengesztelődött iránta, mint Dugonics iránt. 1814. február 16-án hozzá írt epistolájában barátjának nevezi, s kérdi:

mint lobog a szent tűz szívekben azoknak,
 Kik rád hallgatnak, kiket a Helikonra vezérlesz?
 Oh, vidd, mint a sas fiait, napfényre Hazánknak
 Kedvesit!

Czinke naív ízléstelenségéről legjobb képet ad 1809. március 2-án tartott „próbatételei”-nek leírása. Gyöngé beszéd után saját szerzésű *Idylliomát* adatta elő hallgatóival, s közben egyikük eltilinkózta a „Bujdosik a disznó kilenc malacával” kezdetű dalt. „Egek!” kiált fel Vitkovics Kazinczyhoz írt levelében — az egri gymnasiumban is nagy gyermekség lett volna; hát még a pesti universitásban?” 1808-ban is, 1809-ben is kinyomatott Czinke

Próbatételt a magyar ékesszólásnak gyakorlásaiból. 1810-ben aztán *Új holmi* címen folyóiratot indított. Első füzetének tartalma *Papageno bodzafurulya, egy hevenyjében penderített szatira vitézi versekben* a kadenciás verselökről s egy hosszú elmélkedés ugyanerről a tárgyról. A Hazai 's Külföldi Tudósítások január 27-i számában közétett tervben a magyar nyelvről való nézeteit is jelezte, s jelentette, hogy „kritikás” grammatikája rövidesen megjelenik. Kazinczyt felháborította, amit az új könyvek nyelvének mesterkéeltségéről s a nyelvújítás ellen mondott. Maga is készült felelni. Czinkével szemben a szelíd Vitkovics is a legmaróbb szatírára volt képes. *Istenben boldogult néhai Új holmi hónapos írásnak emlékezete. Pesten, február 25. 1810. Egy magyar halotti elegyiának parodiája. Mulatozva írta a pesti megbántott Muzsák nevében: Penderítő Amadé.* c. versezetében üzeni meg a triász közösen elhatározott harcát: „Írjunk ostorozót s kiki egy-egy örökre felejtőt Múzsafinak díjul! Ez legyen a köszönet!” Szemere *Az Új-Holmi kritikai megítéltetése Képlaki Wilhelm által* címen alapos bírálatot adott ki. Végigmenvén az egész füzet minden ízléstelenségén, kimutatta, mily otromba tudatlanság van Czinke jó szándéka mögött is. Ezek után a kritikás grammatika sem jelenhetett meg. A triász gondoskodott róla, hogy a lesújtó kritika széles körökben elterjedjen. Ivánszky egri tanár épen Vitkovicsnál érdeklődött a grammatika felől. Vitkovics május 7-én azt írta neki: „A kívánt grammatikát meg nem küldhettem, minthogy még napvilágra nem jött. E helyett Czinke verseit és beszédét, emezekre kijött parodiával és recensióval együtt küldöm. Ezek megtanítanak, Czinke grammatikáját soha meg nem venni.” Szemere maga osztogatta kritikáját az egyetem hallgatói közt, s erre mind a heten elhagyták Czinkét. Egy-két évig nagy munkával előkészített díszvizsgáit sem tarthatta meg. Négy bölcsészethallgató, Serfőző Mihály, Kovács János, Siskovics József és Szécsi György május 3-án Horvát Istvánhoz vonult. Megkérték, tartson nekik Czinke helyett előadásokat a magyar nyelvről. Horvát lelkes örömmel látott hozzá. Helyiséget Szűts István-

nak, a filozófia egyetemi tanárának közbenjárására a piaristák bocsátottak rendelkezésre. Ennek az egyetem tanára ellen tartott tudományos tanfolyamnak jelentékeny hatása is volt az egy ideig elég nagy számban gyülekező hallgatókra. Itt lett nyelvész, íróvá és Kazinczy lelkes követőjévé a Horvátot felkérő küldöttség vezetője, Bierbrauer-Serfőző, később választott írói nevén Helmeczy Mihály.

Horvátnak egyébként is nagy volt a tekintélye. Mikor 1809-ben Schlegel Frigyes, Napoleon elől menekülven, több íróbarátja társaságában Magyarországon járt, Horvát vezette be a magyar nyelv és irodalom ismeretébe. Ezután gondolt Schlegel arra, hogy a magyarokról könyvet ír, mint az indusokról. Himfy néhány versét annyira megkedvelte Horvát tolmácsolása nyomán, hogy lefordította németre. A romantika szelleme magyarázza, hogy a német romantikusok a genuin magyar szellem iránt érdeklődtek, s kutatóival inkább kerestek érintkezést, mint a meglehetősen silány helyi német irodalom munkásaival. A vele érintkező néhány magyar írónak ábrándos magyar lelkesedését viszont még tudatosabbá tette. Horvát utóbb is érintkezett Schlegellel, könyveket és felvilágosítást küldött neki Zrínyiről, Tinódiról, Himfyről. Mikor 1811 végén Bécsben meglátogatta, Schlegel arra is felkérte, vállalja a tervezett Vaterländisches Museum magyar rovatának vezetését. Humboldttal is megismertette.

1810-ig a triászt még állandóan foglalkoztatták a Kazinczytól eléje tűzött feladatok. A mesternek egy kritikai folyóiratért való agitálása egyre türelmetlenebb lett. Kis Jánost, Döbrenteit s pesti híveit egyaránt munkára serkentette. Döbrentei tervét az anyagi nehézségek csak elodázták, ő indította meg mégis, a triásztól gyűjtött anyag felhasználásával az Erdélyi Muzeumot. Kis János 1809 elején már megegyezett Hartlebennel, hogy ez elvállalja folyóirata kiadását. Kis már régen készült Magyar Tárház-a megindítására, az erdélyi nyelv művelőkkel is levelezett ebben az irányban. Kazinczy hazaérkezése óta terve erősebben átalakult, s jelentékeny részét foglalta volna el a kritika. De Hartleben meggondolta a dolgot s csak a

Miscellen für Zeitungsleser magyar fordítását akarta adni. A további alkudozások nem vezettek eredményre. Március 1-én jelentette Kis Kazinczynak: „A könyváros épen nem reménylén az olly plánum szerént való munkának, a millyent mi akarnánk, elkelését, lemondott a kiadásról. Lemondásnak mondhatom, mert azt írja, hogy azon Gyűjteményben, mellyet ő általvehessen, ne legyen semmi vers, ne legyen senki munkája az enyémen kívül sat.” E terv meghíúsulta után Kazinczy annál inkább biztatta a triászt. Már 1809 végén újra terveztek is egy nagyszabású folyóiratot Fejér György egyetemi tanár támogatásával. Címe Aurora lett volna, szerkesztője pedig Szemere. 1810. május 17-én azt írta Kazinczynak: „Fejér mult télen akart egy periodicus Írást kezdeni a Triassal együtt, de mind ekkoráig nem gyűlt elég pénz. Pedig Verlegert lelni nem lehet.” Az év végén ismét bizakodóbb lett a hangulat. December 10-én azt írta Szemere: „Az én Aurorám már 14 ívekre szaporodott. Vitkovics szüntelenül tüzel, s fáradhatatlan vagyok az írásban. Méltóztatik e megengedni édes Uram Bátyám, hogy a Dayka után álló Értekezés... megjelenhessen?... Mintegy 40 árkusnyira viszem fel Aurorámat.” Többféle adalékot kér s reméli, hogy ha együtt lesz az anyag, szívesen fogja azt „egészen a Széphalmi Izlés szerént elrendelni”. Az ekkori terv szerint az Aurora már „évirás” lett volna. Sűrűbben megjelenő nagy tudományos folyóiratra egyidejűleg Kultsár terve szerint készültek. Mint ezt a Tudományos Gyűjtemény, Szemere tervét Kisfaludy Aurorája juttatta csak el a megvalósulásig. Kisfaludy maga is épen Szemere Aurorájában hozott volna először nyilvánosságra valamit a maga ifjúkori kísérleteiből. Katonakorában gyakran megfordult Szemerénél s ez elfogadta A *jövevény* c. versét. De az anyagi nehézségeket most sem tudta legyőzni s az összegyűjtött kéziratokat most is más, bátrabban nekilátó szerkesztőnek, Döbrentének engedte át.

A triász központi szerepét legtöbb terve eredménytelensége ellenére különösen az mutatja, hogy a vidéki írók rendszerint őket, kiváltképen Szemerét keresték fel

elsősorban, ha a fővárosban volt dolguk, s Kazinczynak és vidéki barátainak kiadványait ők készítették elő. Kis 1811. dec. 5-én Szemerét kéri munkái két kötetének korrigálására. Legtöbb gondot a Berzsényi- és Dayka-kiadás ügye okozott. Apróbb kiadványokat bátrabban mertek a maguk költségén is kinyomtatni: Kazinczynak Wesselényihez írt epistoláját 1809-ben Horvát, Vitkovics, Kultsár és Fejér költségén adták ki, 1812-ben pedig Horvát maga nyomatta ki Kazinczy és Szemere 3—3 szonettjét. Berzsényi verseinek a maga javításaival letisztázott kéziratát Kazinczy 1809 elején elküldte Szemerének, hogy Berzsényi tőle vitesse el, s aztán a Berzsényitől megállapítandó végleges formában kiadhassák. De közbejött a francia betörés. Egy évig nemcsak kiadásra nem lehetett gondolni. Berzsényi nem is tudott hozzájutni verseihez. A következő év márciusában végre — életében először — eljutott Pestre. Részletesen megvitatták Kazinczy javításait: Berzsényi nem mind fogadta el. Kiss Istvánnal megegyezett, hogy a *Himfy szerelmei* alakjában, betűivel és papírosán kiadja az ő verseit. Kazinczy újabb revíziója után végleg Szemeréhez került a kötet, ő vállalta a korrektúrát s a Kiss Istvánal való további tárgyalást is. A cenzor, Vitkovics földije, a triász kérésére változatlanul engedélyezte a gyűjteményt. A devalváció azonban megnehezítette a kiadást, Berzsényinek meg egyéb csapások miatt sem volt pénze a saját költségén nyomtatni. Közben a triász felbomlott, Szemere nem is élt Pesten s a kiadást végül is a papnövendékek költségén Helmeccy Mihály intézte 1813-ban. A Dayka-kiadás intézésével Kazinczy először Vitkovicsot bízta meg. Eggenberger nem vállalta. Institoris már nagyon rosszul állt. Kiss István azonban ezt is elvállalta már 1810 januárjában. A kézirat megérkezése után a triász ülései ennek tanulmányozásával foglalkoztak. A versek már korábban keresztül mentek a cenzúrán, most csak Kazinczy bevezetését kellett bemutatni. Kiss István azonban most is egyre csak hitegette Vitkovicsot. Végre kiderült, hogy a munkához hozzá sem fogtak. A hazudozás miatt felindulva elhatározta Vitkovics, hogy

inkább a saját költségén kinyomatja, ha a legközelebbi törvénykezési terminuson eleget keres. Az újabb pénzügyi válság s a papír és nyomtatás árának növekedése ezt is lehetetlenné tette. Végre ugyancsak 1813-ban Trattner adta ki saját költségén.

1810 elején jött Pestre joggyakorlatra Kölcsey Ferenc. Azóta levelezett Kazinczyval, hogy ennek *Magyarországnak talán első földabrosza* iránt című cikke helyesbítéséül egy régebbi térképet ismertetett. Mielőtt pótlását Kultsárnak beküldte volna, 1808. május 19-én Kazinczyval közölte ismereteit. Kora gyermeksége óta magába vonuló természet volt s nehezen barátkozott. Még kevésbé tudott egyszerre egész új társasághoz hozzászokni. Szentgyörgyi azt írta róla Kazinczynak, mikor Pestre készült: „ha oda fenn jó társaságba kerülven, meg tanul maga viselete által azoknak (a képességeinek) fényt és kellemetességet adni“, sokat lehet tőle várni. „E nélkül igen féltem, hogy soha le nem fogja magáról az iskolai port rázni.“ A derék orvosnak az iskolásságra vonatkozó diagnózisa nem épen találó, de a pesti társasághoz hozzátörődni Kölcsey nem tudott. Szállása Vitkovics szomszédságában volt. Vele ismerkedett meg Kazinczy pesti hívei közül először, de épen vele tudott vidám kedélyessége miatt legkevésbé megbarátkozni. Kazinczy óhaja az volt, csatlakozzék Kölcsey egészen a triászhoz. De Vitkovics már április 12-én azt írta: „Ötet ajánlton ajánlod a Triásdba. De ő sörényen vonakodik attul és azt declarálta palam, manifeste, sollemniter, hogy semmi kedve a Triásba bejutni. Ő lássa, mit nyer vonakodásával. Ebben, a mint látszik, sokat összeolvasott ifjúban nagy mértékben meg vagyon a Világtul való különözés és ama Universalismus. A mi fitogtatatlan philosophiánkat, a mi jó kedvünket és desipere in Loco-nkat futtya, kárhoztattya az ő nőtelen Theoriája.“ Már augusztusban itt is hagyta a fővárost. Azért a triász körében töltött órái sem maradtak eredmény nélkül. Ekkor írta a Szemerétől tervezett Aurora számára az első magyar műrománcot (*Róza*.) s a triásznak olvasta fel először. Egy örökös meleg és terméke-

nyitó barátsággal, a Szemeréével mégis gazdagodott itt. Együtt olvasták Homeroszt a görögül kitűnően tudó Kölcssey vezetésével. Ugyancsak Kölcssey hozta rendbe Szemere fülét, mint ez 1810. május 6-án Kazinczynak írja. Szemere ritmusérzéke mindaddig még erősen a kollégiumi izlés hatása alatt állott. Ettől kezdve mindig együtt dolgoztak. Közölték egymással munkáikat a távolból, s mikor Kölcssey Pesten járt, itt és Pécelen csaknem minden idejüket közös munkában töltötték.

Magának a triásznak széthullását Szemerének Kölcsseyhez való csatlakozása is siettette. Neki kellett, hogy valakit maga fölött érezzen. Ezt most már a triászban nem kapta meg. Horvátot hivatala az országbíró mellett nagyon lekötötte, sokat is volt távol, de érdeklődése is más felé vonta. A triászhoz tartozónak vallotta magát, de egyre inkább nagy ábrándjaiba temetkezett, egyelőre még csak a magyar nyelv páratlan filozófiai tökéletességéről. Inkább pártfogója kezdett lenni a triásznak, mint tagja. A kiadásokhoz és a folyóirattervekhez való hozzájárulást megígérte, de összejöveteleiken ritkán vett már részt. Vitkovics keresett ügyvéd volt, de kedélyes kényelmeségénél fogva sem volt alkalmas nagyobb vállalkozások megindítására. Saját verseinek és meséinek kiadására is csak 1812-ben gondolt, Kazinczy biztatására. Szemere viszont mindig nagy tervkovácsoló volt, de keveset ütött nyélbe. Ha simán nem ment, a régiből mindjárt új ötlet zökkentette ki. Kazinczy eleinte komoly alkotó munkát várt a triásztól, de az addig is, amíg együtt dolgozott, inkább csak önképző társaság volt. Abból, hogy Kölcsseyt közéjük ajánlotta, maguk is észrevették elégedetlenségét. Vitkovics mindjárt válaszolt is: „Itten szükséges egy folyamodását Triásodnak, Te Hozzád, Praeseséhez leírni: Engedgy meg, s ne magyarázd balra, Nagy Férjfiú! ha a Triás két esztendő olta többre nem nevedkedhetik. A Triás ebben hibásnak nem érzi magát, annál inkább vétkesnek nem. Hagyd ezt a pitzinyó Társaságot kényeként nőni.” Minthogy Kölcssey nem csatlakozott, röviddel utóbb mással akarták még kibővíteni a triászt. 1810. július 13-án

jelentette Vitkovics: „Nemes Csói Strokay Antal, Soproni születésű, ottani Magyar Társaságnak régi tagja, itt ügyészkedő pajtásom és barátom már nyalábra szaporodott gyönyörű Epigrammaíval igen feltűzelt. Nem sokára valamint enyéimből, úgy az övéiből is egy pár kosárkával kedveskedni fogok Te néked. Strokaimról azt írhatom, hogy sörényebb Magyar Író, és jobb szívű Embert nem kívánhatni. A Triász már kitette rá a Cél, s a jövő Terminuson Triásodat Quadriásoddá teszi. Forróan tisztel és tsókol Tégedet, mint leendő Présessét.” Sztrokay később is megfordult Vitkovicsnál írói összejöveteleken, az íróvilághoz tartozónak érezte magát mindig s támogatva az írói törekvéseket. A triászhoz már nem csatlakozhatott szorosabban. Annak rendszeres összejövetelei 1811-ben végkép megszűntek. Szemerét előbb Vidának a színháznál való helyettesítése vonta el, majd Pécelre költözött s házassági tervekkel foglalkozott. Horvát az 1811—12. évi országgyűlésre Pozsonyba ment s ott indította meg, részben a triásztól tervezett folyóiratok számára gyűjtött anyagból, de társainak is meglepetésükre a Magyar Dámák Kalendáriumát. Ekkor még Vitkovics azt hitte, hogy a triász munkája csak ideiglenesen szakadt meg s tavasszal folytatják. (1811. december 24.) De Horvát és Szemere egyelőre nem tértek vissza a fővárosba, azután pedig mindkettőjüknek más társasága is volt.

Vitkovicsnak hiányzott leginkább a közös munka. Társai új körökben forogtak s ezért hagyták el a régit. Az ő számára is életszükséglet volt az irodalommal való foglalkozás, de saját munkája nem elégítette ki. A vendéglátó házába gyülekező szélesebbkörű irodalmi összejövetelekkel kárpótolta magát. Az egyedül munkára szánt belső gyűléseken kívül ezek is régebben megkezdődtek már. Attikai estvéknek nevezte a maga symposionait. Mindig szerette a vidám társaságot. Többnyire magának a triásznak is ő volt a házigazdája. Még vidámabb élet kezdődött nála, mikor ügyvédi gyakorlata jó módhoz jutatta, s 1812-ben kedvesének, özvegy Manoli-Popovics Theodorának házába költözött. Itt az irodalomért is inkább

rajongtak és élvezték, mintsem hogy komoly új terveket készítettek volna elő. Eleinte az öreg Virág is sokszor ott volt, később azonban ritkán ment át a Dunán. Mikor egyszer megmeszelte, hogy nevenapja ünneplésére akarják erővel átvinni, még kevésbé lehetett rávenni, hogy a reá váró nagy társaság körében megjelenjen. Vidéki írók látogatása alkalmából különösen nagy társaság gyűlt mindig össze. Kazinczy látogatásainak évfordulóját is megünnepelték. Berzsenyit 1813 május végén történt látogatásakor a sokféle ünneplés annyira kifárasztotta, hogy mindjárt másnap hajnalban, míg pesti barátai azon gondolkoztak, mit eszelhetnének ki további mulattatására, búcsúzás nélkül hazautazott. „Ez az olly érdemes Barátunk — írta Vitkovics Kazinczynak — igen elszokott az emberektől és minden gyönyörűsége, a mint szavábul, viseletéből kitetszik, a Magánosság.”

A Kazinczy hívei közül legkevésbé elméleti s ezért legkevésbé elkülönülő Vitkovicsnál, a lapja megindítása óta nagytekintélyű Kultsárnál, Teleki László grófnál és másoknál ismétlődő összejövetelek és általában a fővárosi írók társadalmi együttélése tette lehetővé utóbb az irodalmi vitákban kiéleződött ellentéteknek közös nagy tervek megvalósítását biztosító elsímítását.

Kazinczy fővárosi híveinek tábora közben erősen növekedett. A triász legfőbb jelentősége épen az, hogy a fővárosban vezérük nagyságának tudatát személyes érintkezés útján ápolták, s kivált a fiatalabbakat megnyerték az ő irányának. E fiatalok közül többen csak átmenetileg tartózkodtak Pesten, s olyanok is akadtak ismét, akik már korábban csatlakoztak Kazinczyhoz. Így Ungvárnémeti Tóth László 1814-ben pataki nevelősködése idején kezdett vele levelezni, miután az ő Marmontel-fordítása nyerte meg a magyar irodalomnak. Ugyanez évben jött orvostanhallgatónak Pestre. 1816-ban adta ki verseit. Bennük és a hozzájuk fűzött jegyzetekben Kazinczy hívének mondja magát, s tüzesen fakad ki a maradiak ellen. A külön is megemlített, Érzéki néven írogató Terhes Sámuelnek síron túl

is tartó haragját és támadásait vonta magára. Czinke epistolában igyekezett nyelve megjavítására bírni. Tóth ki nyomatta a maga határozott válaszával együtt. (*Két poétai levél.*) Akkor is híven kitartott Kazinczy mellett, mikor Kultsár rábízta a Hasznos Mulatságok szerkesztését. Magyar tolmácsolattal kiadott *Görög versei* megjelenése után 1818-ban Bécsbe ment tanulmányai folytatására s ott két év múlva nagy nyomorúságban meghalt. Szent-Miklóssy Alajos egri jogász korában kezdett levelezni Kazinczyval s az ő ajánlása alapján pesti híveivel is. Már 1814. május 5-én írta Szemerének, hogy iskolái végeztével Pestre jön, „ezen jövődöbéli magyar Athénába”. 1815-ben Pestre is jött s a királyi táblánál jegyzőnek esküdött fel, majd ügyvéd lett és Stettner Máté irodájában dolgozott. De már 1817-ben Nógrád megye aljegyzője lett.

Kazinczy újabb hívei közül a legbuzgóbb Helmeczy Mihály volt. Őt már egészen a triász szerezte meg Kazinczy tábora számára. A piarista rendből kilépven, 1809-ben jött Pestre, nevelősködésből élt s beiratkozott a bölcsészeti karra. Ekkor tört ki a háborúság Révai tanítványai és utódja közt. Horvát előadásai tették Kazinczy lelkes hívévé. Már a következő évben örömverset adott ki Kazinczy első fiúgyermekének születésére. Nyelvújító buzgalma közmondásossá vált. Lelkes agitációja több író t hajtott Kazinczy táborába. Kisfaludyt is ő tette utóbb Kazinczy hívévé. De már az első években ő nyerte meg pl. Ajtay Sámuel és a nemrég visszaállított papnövelde több növendékét. Köztük Bilkey Pap Ferenc kispap már 1813-ban kapcsolatban volt Kazinczy pesti híveivel. Ő ügyelt a *Mondolatra* írt *Felelet* nyomtatására. Vitkovics 1815. október 31-én megírta Szemerének Bilkey és egy veszprémi úr találkozását: „Nem ösmér egy bizonyos Bilkey kispapot, aki Trattnernél tartózkodik?” „Ösmerem.” „Ugyan minek avatkozott ez is azon csúf munkába, a *Mondolatra* feleletbe?” „Ő nem avatkozott.” „Ő adta ki?” „Nem.” „Így hát balul hallottuk.” „Úgy vagyon és én magam vagyok Bilkey.”

Sokkal nagyobb jelentőségű azonban az, amit Helme-
meczy nagy irodalmi kiadványok ügyének intézésével s
az ifjú Trattner János Tamásnak Kazinczy táborába vo-
násával tett. Trattner egész szereplése merőben külön-
bözik a többi könyvnyomtatótól és könyvkiadótól.
Nemcsak üzletnek, hanem hivatásnak érezte a könyvki-
adást. Nagykorúságát elérvén, 1813-ban vette át keresz-
telő ajándéku- kapott vállalatának vezetését. Egyes tár-
gyalásokon már az előző években részt vett. Helme-
meczyvel már ekkor jó barátságban volt, s az irodalomról való fel-
fogása vele való érintkezésében alakult ki. Belátta, hogy
a könyvnyomtatás nagyobb arányú kifejlődéséhez az iro-
dalom emelkedése s a közönségnek a jó könyv megbecsü-
lésére való nevelése is szükséges. Kazinczynak utoljára,
1816-ban kiadott 8. kötetéhez azt írta: „Egész életemnek
célja: Kedves Hazámnak erőmhöz képest használni s én
azt másképp nem tehetem, mint ha hasznos, szépen írott s
gyönyörködtető munkákat saját költségemen nyomtattatok
s ezáltal iparkodom hazai litteraturánkat kedvesebbé, az
olvasóközönséget számosabbá tennem s végül tudósainkat
és íróinkat munkák írására serkentenem.” Amit nem a
maga költségén nyomtatott, azt is oly méltányos árban
csinálta, hogy sokszor magukat az írókat meglepte. Az,
hogy ízlése és műveltsége nem volt egy fokon az írókéval,
s néha a gyors dolgoztatás folytán hibásan bocsátott ki
valamit, nem rontja le érdemeit. Az is természetes, hogy
tönkremenni az irodalomért nem akart. Megvolt hozzá a
józansága és ügyessége, hogy ritkán fizetett rá az iroda-
lom támogatására. Mégsem tett egy magyar könyvkiadó
sem annyit az irodalomért, mint ő. Mindjárt működése
kezdetén sorra kinyomatta a maga költségén mindazokat
a nagyobb munkákat, amelyekre az előző években nem
akadt vállalkozó. Már 1813-ban kiadta Kazinczy rende-
zésében Dayka és Barótzai munkáit, hozzáfogott Kis János
verseinek és Kazinczy szépirodalmi munkáinak kiadásá-
hoz. Helme-
meczy tanácsára ajánlkozott 1813 szeptemberében
Kazinczy összes munkáinak kiadására: csak kezdetnek
szánta a *Szép Literatura* és a *Magyar Régiségek* soroza-

tát; Kazinczy maga eredetileg sem gondolt többre. Helme-
meczy hirdette ki 1814. március 14-én Kazinczyt bálvá-
nyozó s nyelvét magasztaló előfizetési felhívásában a húsz
kötetes hatalmas vállalat tervét. Csak a kilenc kötetes
első sorozat jelenhetett meg 1814 és 16 közt, de ez is
a maga nemében példátlan arányú kiadvány volt. Magyar
Plutarchos kiadását is már működése kezdetén tervbe-
vette Trattner s nagy enciklopédikus kiadványokat is
előkészített. Nála jelent meg pl. a Mokry-féle *Historiai-
biographiai lexikon*. 1815-ben, mihelyt Zrínyi munkáit
említették előtte, maga sürgette előbb Döbrenteinél, aztán
Kazinczynál kiadásukat, s 1817-ben ki is adta. Ugyan-
ekkor indította meg a Tudományos Gyűjteményt.

Helme-
meczy volt Trattnernek irodalmi tanácsadója
mindaddig, amíg túlzásai miatt vállalatai sikerét nem
kellett féltennie. Három éven át Trattner magyar kiadvá-
nyainak nyomására Helme-
meczy ügyelt. Több más jelenték-
telenebb magyar író is hasonló állandó kapcsolatban volt
vele, így Bilkey-Pap is, továbbá Czövek István fordító
stb. Az ügyelő feladata jóval több volt a mai korrektoré-
nál. Vidéki írók kéziratával, attól kezdve, hogy cenzúrára
adták, ő rendelkezett. A cenzortól kihagyott részeknél az
összefüggés helyrehozására maga a helyzet hatalmazta fel.
De Helme-
meczy ennél sokkal több jogot vett magának. Már
Kazinczy műveinek kiadását bejelentő felhívása megbot-
ránkozást keltett Kazinczy mérsékeltebb barátai körében,
annál inkább az ortológusoknál. Pesten állítólag 30 frt
jutalmat tűztek ki a felhívás magyar fordítására. Külö-
nösen 1816-ban megjelent második Berzsényi - kiadása
miatt haragudtak rá. A kispapok már az elsővel is elége-
detlenek voltak s Bilkey Pap Ferenc már 1814. dec. 18-án
ajánlkozott nevükben új, hívebb kiadás intézésére. De
Berzsényi másodszor is rábízta Helme-
meczyre, s ez most
nemcsak külön bevezetésben kelt a nyelvújítás védelmére,
Berzsényi verseit is megtűzdelte a maga kedvenc alko-
tásaival. Ezt az ügyelési módot elrettentő példaként em-
legették később még Kazinczy hívei is. De Trattner ele-
inte még Helme-
meczynél is tüze-
sebb pártolója volt Kazinczy

nyelvújításának. „Ha valamilyen vendége volt — írja Kazinczy 1814. december 6-án Döbrentének — ebédre hívja Helmeczyt, s ámbár ez már kérte, hogy ezt ne cselekedné, összeveszti őket a Neologismus dolgában.” Trattner adta ki az Antimondolatot is.

E fővárosi táborkara támogatásával, sőt jelentős részben általa vívta meg Kazinczy a nyelvújítás nagy harcát. A *Tövisek és Virágokban* s a Vitkovicshoz írt epistolában kigúnyolta az ósdiakat s Dayka életrajzában elvszerűen megvilágította célját. 1813-ban érte a nagy nyilvánosság előtt az első s valamennyinél durvább támadás is. A debreceni tréfa felhasználásával a Dunántúl készült Somogyi-féle *Mondolat* végleg kiélezte a helyzetet. Ez a támadás még egyszer szoros egységbe kovácsolta a triáaszt. A *Felelet* megadását ők vállalták magukra. Vitkovics már 1814. március 19-én lebeszéli Kazinczyt arról, hogy személyesen válaszoljon. Horvát készült először válaszolni. „Akit Horvát ostora elővesz, annak háta meg lesz rakva” — írja Vitkovics. De hiába unszolta Horvátot Virág is, erre sem jutott ideje. Szemere már Horvát szándékával egyidejűleg akart írni „nem személyes vindiciákat, hanem philologiai expostulatiót”. Mégis ebből a tervből lett a gyilkos gúnyú *Felelet*. Júniusban Szemere vendége volt Kölcsey, sőt egészen novemberig többnyire nála lakott Pécelen és Pesten. Ketten együtt írták meg — részben tréfaként — a *Feleletnek* a maradi írókat paróizáló darabjait. Mikor a kéziratot pesti barátainak megmutatták, azok kapva kaptak rajta, s megkérdezésük nélkül Trattnerrel kiadták. Kölcsey bosszankodott is a kéretlen kiadókra. Szemere sem volt Pesten a kiadás idejében. A *Mondolat* szerzőjének nevét a címlapon s a Kölcseytől bevezetésül írt nekrológban Bilkey Pap változtatta Kultsár vagy Trattner tanácsára — a cenzúrára való tekintettel — Bohógyíra. Szemere folytatni akarta a harcot, az időnként felmerülő részletkérdések tisztázására időszaki írás formájában. 1815. november 13-án írt erről Kölcseynek. A nyelvújítást tudományos latin Dissertatio-ban támadó Beregszászi ellen halotti beszélgetést írt

(*Jelenések*), de nem adta ki. A nyelvújítás teljes szótárán is dolgozott, s gyűjteményéből rengeteg adattal támogatta a harc folytatásában Kazinczyt és társait. Kazinczy többi hívei, főleg Helmeccy, Ungvárnémeti Tóth és Szent-Miklóssy is védelmére keltek mesterüknek. A Szemere-Kölcsey-féle *Felelet* sikerét persze egyik sem érte el. 1815-ben jelent meg s már szeptemberben egyetlen példányhoz sem tudott Dessewffy Pesten sem jutni. Új területen hozott ezzel az irodalom szenzációt a közönségnek. Magának az irodalomnak bizonyos kérdései kerültek az általános érdeklődés középpontjába. A felindulás egyes helyeken oly nagy volt, hogy pl. Ajtay 1816. ápr. 18-i közlése szerint csupán Szatmárban 1000 forintot gyűjtöttek Beregszászi ortológus munkájának költségeire s csaknem annyit Szabolcsban is.

Kazinczynak egész harcában legfőbb erőssége az egyre növekvő pesti tábor. Legélesebben a Dunántúl Kisfaludy és Takáts körül csoportosuló katolikus írói és a Tiszavidék debreceni műveltségű kálvinistái álltak szemben vele. Kisérlet történt e megoszlás táji és felekezeti különbségen alapuló gyökeresen eltérő szellemből való eredeztetésére, de az ellentétek kiéleződésében, ami a Dunántúlt illeti, mindenesetre személyi kapcsolatoknak és érzékenységeknek is döntő része volt. Révai élességében a dunántúliak hálátlanságot is láttak, kivált Takáts és a veszprémiek ellenében. A Debreceni Grammatika, melynek alapján Révai ellenfelei álltak, bécsi ösztönzésre készült s az egyidőben ugyanehhez a bécsi körhöz tartozó dunántúliak is elfogadták legfőbb tanításait: ez kötötte őket leginkább össze az egyébként annyira más műveltségű tiszavidéki maradiakkal. Egyébként maradiságuk is inkább csak a Révai mellett is hitet tevő, az ő bécsi körükhöz tartozó Bacsányival pedig régóta meg nem férő Kazinczyval szemben való ellentétük idején vált csöknyössé, miután Kisfaludyt is megbírálta s egy ellene intézett szúrást a Tövissek és Virágokban is megismételt. Mindezeknek a tényezőknek szerepét legjobban megvilágítják magának Kisfaludynak 1817-ben Dessewffyhez és

Ruszekhez írt levelei. Az utóbbinak január 25-én azt írja: „Az irígység és gyűlölség magvait... alig ha Révai nem hintette először... Vajha soha se esmerte volna ötöt meg Kazinczy.”

E harcok idején a fővárosi írotársadalmat a szélső orthológusok egységesen újtónak tartják, s ez az első eset, amikor a „pesti” jelző itt-ott a modernség megbélyegzésül tűnik fel. S valóban nincs is Pesten összetartó orthológus-csoport. A pestbudai íróvilág tudatosabb, kritikusabb s ezért elkülönülőbb része, amely Pest szerepét az országgal észrevéteti, de egyelőre jelentékeny részben maga ellen s még erősebben Kazinczy ellen is fordítja, az ő ifjú híveinek, az ő hazatérte óta nevelkedőknek csoportja. A többiek az egyre jobban elszigetelődő Verseghy és Czinke kivételével inkább kiegyenlítésre, békéltetésre, nagy közös célok érdekében való egyesítésre törekcszenek: többnyire még az előző nemzedékhez tartoznak, nem állnak annyira Kazinczy szüggesztíója alatt, de nem is oly élesen szemben vele, mint a magukat povokálnak érző dunántúliak s a tiszavidéki maradiak, noha legtöbbjüket származás és személyi kapcsolatok az előbbiekhez kötik.

Kultsár viselkedését Kazinczy kétszínűnek és ellenségesnek érezte, pedig csak óvatos volt. A Dunántúl adta az olvasók nagy részét s ott az orthológia volt többségben. Saját lapján kívül az épen előkészített nagy terveket is féltette. Épen ekkoriban merték ismét remélni, hogy az 1810 óta tervezett egyetemes magyar tudományos folyóiratot megindíthatják. Anyagi biztosíték nélkül csak úgy foghattak volna hozzá, ha semmi oldalról jövő érzékenység nem idegenít el érdeklődőket. Maga Kisfaludy Sándor felajánlotta, hogy bizonyos feltételei elfogadása esetén fedezi egy egész évfolyam kiadásának költségeit. A békéltetésre alkalmul kínálkozott Kazinczy 1815 áprilisában történt pesti látogatása. Kultsár vendége volt családotul. Tiszteletére 18-én összegyűltek a pestbudai írók, s Fejér György és Szűts István elnökletével literátori consessust tartottak a folyóirat ügyében. Kazinczy közreműködését kérték, de engedékenységet is kértek tőle. Fejér

az orthographia kérdésében való megegyezést és a szigorú kritikák mellőzését mondta az ügy érdekében fontosnak, főleg Kazinczy Himfy-bírálatára hivatkozva. Kazinczy maga nem szólt bele a tárgyalásba, de Szemere és Vitkovics keményen síkraszálltak mesterük igazáért s a kritika jogáért.

A fővárosi íróvilágnak azok közül az óvatos tagjai közül, akik alapjában nem voltak ellenfelei Kazinczy irányának, de más irányú érdeklődésből az ő problémáit mellékesnek s túlságos feszegetésüket a közönségre való tekintettel károsnak tartották, Fejér György és Jankovich Miklós volt a legtekintélyesebb. Fejér a jozefinus korban a pozsonyi növendékpapság körében lett a magyar nyelv-művelés munkása. A Martinovics-összeesküvés után kb. egy évtizedig csak teológiai munkákkal foglalkozott. 1808-ban került Székesfehérvárról a pesti egyetem egyik dogmatikai tanszékére. Ekkoriban már ismét tevékeny részt vett a nyelv-művelő mozgalomban, több pályakérdésre felelt. Horváttal való barátsága és együttműködése kialakulásában valószínűleg része volt az Ürményi-családdal való kapcsolatuknak (korábban Fejér is nevelősködött náluk). A Hübner—Sperl-féle lexikon átdolgozásáért (1816—17) Marczipányi-díjat kapott. Azok közé tartozott, akiket szerte az országban pártkülönbség nélkül becsülték az írók. Röviddel azután, hogy a legkivált az ő ösztönzésére létrejött nagy tudós folyóiratot megindította, győri főigazgatóvá tették, s ezzel, alighanem szándékosan, kiszakították egy időre az irodalmi életből.

Jankovich, a pesti piaristák tanítványa s a Pesti Magyar Társaság egyik alapítója, rövid hivataloskodás után fehérmegyei birtokai jövedelméből egyedül a tudománynak élt. A legszenvedélyesebb és legeredményesebb könyv-, kézirat- és régiséggyűjtők egyike volt; régi és népi költészetünk ma a Széchenyi-könyvtár tulajdonában levő leggazdagabb gyűjteményét is ő szedte össze. Gyűjteménye révén sok tudóssal-íróval került kapcsolatba (Kovachich, Révai, Kazinczy, stb.); 1817-től az irodalomban is sok szó esett gyűjteményéről. Kár, hogy tervezett nagy kiadványai

megindítására nem jutott költsége és ereje. Általában az irodalmi életben inkább literary gentleman, kit műveltségért, jelleméért és gyűjteményéért egyaránt megbecsülnek, s tekintély gyanánt szívesen felhasználnak, mint igazán aktív kezdeményező vagy író. Előkelőségében igen érzékeny is és nem szívesen marad, ahol hevesebb viták dúlnak. A Tudományos Gyűjteményt intéző Egyesületben két éven át vitt szerepe a legjelentősebb e téren. Itt és ekkor, majd Thaisznak a szerkesztőségről való lemondása után jelentek meg legfontosabb történelmi dolgozatai is. Horvát István átalakulásában alighanem döntő része volt a vele való érintkezésnek, épen a magyar hagyományok elfogult tisztelete tekintetében.

Hozzájuk hasonló középállást foglaltak el a legifjabb nemzedékből az 1805-ben visszaállított pesti központi szeminárium növendékei, talán az egy Bilkey Pap Ferenc kivételével. S ha egy ideig kivált a katolikus alsópapság volt az, amely — az állandó olvasóközönségben döntő arányú tömegével — óvatosságot ajánlott Kazinczyék ellenében az irodalom anyagi sikerét féltőknek, rövidesen az új központi papnöveldéből kikerülőknek azon az oldalon is mérséklő hatásuk volt, habár a szélső neológiától távolmaradtak. Épen Fejér Györgynek jelentős része volt a pesti kispapság e második gárdája irodalmi érdeklődésének felkeltésében vagy erősítésében. A Berzsényi-kiadás költségeinek összeadásával léptek föl először együttesen (14-en). Helmeczy dicsérte előttük e verseket s megemlítette, hogy kiadásukhoz tőke kellene. Tatay János felszólítására megszavazták a költség jelentékeny részét, azzal, hogy a jövedelem további kiadványok alapja legyen. 1814-ben már fennállt Magyar Társaságuk; ez évben jelent meg *Két koszorús Delinke* c. kiadványuk: Guzmics Izidor *Meteusza* és Farkas József Lafontaine-fordítása. A Társaság eszméjét is Guzmicsnak tulajdonítják; legizgékonyabb tagja, Bilkey Pap azonban 1814. december 18-án Berzsényinek írt levelében azt írja, hogy ő alapította a társaságot. „Célja középpontot állítván Pesten, a Hazának Megyében széllyel s távol egymástól a nyelvet mívelni s

szerettetni." A Társaság nevében ajánlkozik Berzsényi verseinek új, hívebb kiadására. Résztvettek a Társaság tagjai Kölesy—Melczer Nemzeti Plutarkosának készítésében is, és segédkeztek Fejérnek a Hübner-féle lexikon fordításában. Mindebben kitűnt már közülük Guzmics, aki az országos kiegyenlítődének egyik legfőbb munkása s Kazinczynak mérsékelt, de leghívebb barátja lett. A Magyar Társaság 1829-ig állt fenn e néven; belőle került ki Czuczor Gergely is.

Verseghy minden fővárosi írócsoporttól elszigetelten élt. Virággal és Vitkoviccsal még a grammatikai harc után is elég sűrűn érintkezett, de írói összejöveteleken nem jelent meg. Tartózkodása lassanként gyűlöletté vált a legtöbb pesti író ellen. Kazinczy Révaihoz írt s ettől nyilvánosságra hozott levelén kívül szándékosan meg is sértette az *Aglája* bírálatában, majd azzal, hogy Vitkovics útján felajánlott békejobbát nem fogadta el. Ettől kezdve lett a nyelvújításnak is ellenségévé. Czinkében is, a Mondolatban is a maga nyelvi álláspontjára ismert. Révai és Kazinczy híveivel ellentétben a dunántúliak tisztelettel közeledtek feléje. Részben innen eredt elfogultsága, hogy az új nyelvet kálvinista alkotásnak tartotta, s azt állította, hogy azzal a kálvinisták minden pápista nyomot el akarnak törölni a magyar műveltségéből. Elkecsereződésében sem azt nem vette figyelembe, hogy a debreceniek is Kazinczy ellenfelei közt vannak, sem azt, hogy a tőle „pesti kálvinista szanhedrin” néven nevezett tanácskozások vezetői közt ott van Kulcsár, sőt Fejér, a katolikus teológiai tanár, stb. Később épen a Tudományos Gyűjtemény táborkarát nevezte így, Trattnert pedig a magyar kálvinisták könyvnyomtatójának. Most már tudomást sem vettek róla s mindenből kihagyták. Csak akkor került szóba, ha ütni lehetett rajta, vagy Révaival kapcsolatban említeni kellett. Életében utoljára, halála előtt néhány nappal az ifjú Toldy szólt róla ily módon.

Az írói körökön kívül maradt az akkor Pesten élő magyar költők legnagyobbika, Katona József is. Nem irodalmi törekvéseken, elvi kérdések megvitatásán vagy egy vezér

követésén át jutott el az alkotó munkához, hanem a színpadi szükségletektől irányított alkotó munka közben vált benne tudatossá, hogy a színészet szolgálatán kívül irodalmi fejlődésnek is tagja. Csak remekműve megalkotása után keresett írói kapcsolatokat, s az írói társaságoknak nem is lett már tagjává. Benne a magyar színészet hőskorának irodalmat teremő ereje érvényesül a legmagasabb fokon. Főleg az ő munkássága teszi a második magyar színtársulatot a tizes évek irodalmi életének is egyik legnevezetesebb tényezőjévé.

4.

Az első magyar színtársulat alapítására az első, rendszeres játékának megkezdésére a második budai országgyűlés adta meg az alkalmat; a második fővárosi színtársulat az 1807-i budai országgyűlés alkalmából kezdte meg működését. Előtte egy évtizednél tovább nem játszottak magyar színészek Magyarország fővárosában. Hiábavaló volt Pest megye felszólalása s a többi megyék feliratai. Nem tudták lehetővé tenni, hogy az eloszlott társaság újra összeverődhessék. Kelemen László is többször megpróbálta a visszatérést. Mikor 1799-ben az új játékszín építését elhatározták, Rehák útján kérte a megyét, hogy a magyar színészet jogát képviselje a városnál. 1801. augusztus 24-én helyiséget és ideiglenes segítséget kért a megyéktől új társulat szervezésére. Azt is kérte, hogy a magyar színtársulat felügyeletét Dugonicsra és Schediusra bizzák, s a várható országgyűlésen hozzák szóba a játékszín kérdését. De minden buzgólkodása hiábavaló volt. Pályáját feláldozta a magyar színészet szolgálatáért, s most előbb koldusnyomorúságban töltött néhány esztendő, aztán kántor volt, s élete legvégén próbált az ügyvédséghez visszatérni.

Csak egy Nouseul nevű bécsi színész rendezett 1802 májusában három magyarnyelvű előadást. A *Medea* 19-i előadásán Virág is ott volt. „Elgondolható — írta Kazin-

czynak 1803. január 29-én — hány előtt ismeretes ez a darab. A nép tudatlansága meglegedett azzal, hogy a teátromba mehetett. Nüszöl(!) tragédiázott, ez pedig komédiázott." Egyébként Virág már az irodalmi élet teljes csöndje idején agitált a magyar színészet feltámasztásáért is előszóval és levelekben.

Nouseul próbálkozása jellemző abból a szempontból is, hogy a főváros magyar közönségét érdeemesnek látszott már a maga nyelvén kiszolgálni. Pest megye székhelyére egyre több nemes költözött. Az egész ország magyarságát egyre több szál fűzte a fővároshoz. A kormányzéseket, bíróságokat és vásárokat nagy magyar tömegek keresték fel. A gazdasági fejlődés egyre inkább érdekévé tette a polgárságnak is, hogy a magyarsághoz közeledjék. Az egyetem is fontos tényezője lett a magyarosodásnak: az egész országból idegyűlő magyar ifjak maguk is nagy számot tettek. De mellettük a német polgárok fiai közül is kezdtek már egyesek magukat magyaroknak tartani. A két város kormányzásában a szerint voltak több vagy kevesebb tekintettel a magyarságra, mennyire juthattak épen abban az időben az országos politikában szóhoz a magyar törekvések. A kilencvenes évek nemzeti felbuzdulásában Pest városa magyarosodása jeleire hívta fel pl. Szabolcs megye figyelmét. Akkoriban a vezetőségben is több magyar kapott helyet, sőt Kramerlaufft bíró Kalmárfira magyarosította nevét. A magyarosodást megállítani nem is lehetett többé, de a felbuzdulás elmúltával a városi hatóságoknak a magyar érdekekkel szemben való készsége csökkent. Maga a német színház most már állandóan számított a magyarság érzékenységre s mindenképen igyekezett magyar közönségének is kedveskedni. A Sommertheater Kasperlje is megfordult 1801-ben a kecskeméti pusztán. Ugyanebben az évben játszották a *Belagerung von Ofen*, s már egy évvel előbb a *Herzog Árpád* c. látványos darabot. A legkedveltebb balettek közé tartozott a *Die fröhlichen Ungarn*. 1802-ben egy *Hungarns Gastfreiheit* c. gyermekbalettet mutattak be, 1808-ban a *Die Nixe der Quelle bei Trentschin* c. tündéries „magyar” regét s

Hirschfeld *Das Zauberschloss in Ungarn* c. tündérbohózátát. A nemesi fölkelés idején Schediusnak a nádorcsalád tiszteletére s Röslernek a védelemről írt alkalmi darabját játszották. Mindezzel s a magyar színjátszás helyzetének megnehezítésével sem tudták a hanyatlást feltartóztatni. Busch elháríthatatlan csúfos bukása után Czibulka és Jandl színészek voltak a pestbudai színházak igazgatói. A komoly színjátszás versenytársa volt egy ideig a Buschtól megnyitott külvárosi nyári színház. Kreuzer-Theaternek is nevezték, mivel felvonásonként egy krajcárt kellett fizetni. A színházi cenzúra szigorításakor 1795-ben bezárták. Két év múlva az extemporizálás szigorú kizárásával újra megnyílt, de csak 1804-ig állt fenn.

Az új városi színház alapkövét 1808. július 16-án tették le. Kultsár külön Toldalékban ismertette az ünnepséget, közölte az alapkö felírását, Czinkének ez alkalomra írt magyar és latin versét; a város nótáriusának beszédét és saját versét a nádorhoz. A fundamentumköbe a palatinus tette bele „azon Tzintáblát, mellyre Falka Úr (az egyetemi nyomda fővénőke) a Magyar és Deák írást ékesen reá véste. Ugyan oda tette azon Pergamentre írt verseket is Czinke Prof. Úrtól és a városi Elöljáróknak neveiket”. Czinke 6 soros versének kezdete:

Nemzet örülj! Ni az értzenn is szóll Nemzeti nyelved.

Im az Arany Század kezdete. El ne felejtsd!

E magyar jellegű ünnep idején mindenki azt hitte, hogy a felirat szerint „királyi szabad Pest városának Királyhoz és Nemzethez méltó nagy költségeivel” épített nagy színház állandó hajlékot fog adni az ismét itt küzdő magyar színésznek. November 4-én is még csak azt írja Vitkovics: „A német játszókat erősen fenik rá fogukat”. 1812. február 12-én végre megnyílt a nagy színház — egyedül a német színészet számára.

A magyar játékszíni mozgalom a nyelvművelő törekvésekkel együtt újult ki. A század első nyelvművelő pályakérdésére adott feleletek is mind foglalkoznak vele, leghehatabban Teleki *Buzgó esdeklései*. Hangoztatta a játék-

szín nemzeti, nyelvi, erkölcsi, társadalmi és irodalmi jelentőségét. A komoly drámák kultuszát kívánta „holmi haszontalan kis darabok”, „minden cél nélkül való operák” helyett. Magas erkölcsiségű és műveltségű, külföldi tanulmányoktól és színi kritikáktól nevelt aktoroknak kellene a nyilvánosságtól ellenőrzött igazgatás alatt játszaniok. Kultúr-újságjában is mindig helyet kapott a játékszín kérdése. Már az 1807. évi 4. számban ezzel a céllal szól egy idegennek pesti látogatásáról: ez csodálkozik, hogy magyar színház nincs a magyar fővárosban. Kalauzolója a nemzeti karakter komolyságával hozakodik elő zavarában. „Hát, úgymond az Utazó, nintsen Charaktere ellen idegen nyelven hallgatni? De vallyon hogyan lehetne karaktere ellen a szomorú játék, vagy valami Erköltsi Történet előadása... Épen ezért kellene a Nézőszíneket behozni, ... mivel úgy látszik, hogy a Nemzet maga magáról megfelejtkezett. Ezek lehetnének a Nemzetnek nyilván való iskolái, ha a Magyar Történetekből vetetnének a tárgyak, vagy a Nemzet körülállásaihoz alkalmaztatnának.” A 25. számban *A magyar Theatrom* című történeti visszapillantás keretében jelenti, hogy az előző évben Magyarországra kirajzolt kolozsvári színészek március 7-én Pest megyéhez fordultak a fővárosban való szereplés engedélyéért.

Wesselényi színtársulatának egy Ernyi Mihálytól vezetett csoportja 1806-ban Magyarország több városában játszott. A budai országgyűlés kihirdetése azt a reményt keltette, hogy itt nemcsak kivételesen nagy és díszes közönség előtt játszhatnának, hanem az állandó játékszín megteremtésére is rábírhatnák a rendeket. Wesselényi Darvas Ferenc helytartótanácsost, a nyelvművelő törekvések régi pártfogóját kérte közbenjárásra, s arra is, vigyázzon magyarországi társulatára. A játékgengedély megszerzése után megállapodtak a német igazgatókkal, hogy a magyarok hetenként két hétköznapon játszhatnak. A bérlők a jövedelem negyed részét kívánták ezért, de a közhangulat nyomására kénytelenek voltak lemondani róla. A magyar színészek első sikerei után került sor a budai és pesti színházak bérletének megújítására. A magyarság szerette

volna, ha egy magyar mágnás bérli a színházakat. Ráday Pál vállalkozott is a kérdés megoldására. 1807. június 3-án a nádorral közölte tervét. A színházak haszna számítása szerint legrosszabb esetben a magyar színjátszás deficitjét is megbírta volna. Wesselényi már július 30-án megírta Mérey Sándornak, hogy a terv sikere esetén a társulathoz való minden jogról lemond. De a német pártnak sikerült Rádayt lehetetlenné tenni azzal, hogy a virágzó német színészet tönkretételére törekszik. A bérlet Czibulkáé lett, de az új szerződésben már kikötötték, hogy köteles a magyar színészek játékát külön díj nélkül megengedni, s csak a felszerelés kopásáért számíthat előadásonként 5 forintot.

Amíg az országgyűlés tartott, a magyar társulat előadásain tele volt a Rondella, de a következő évben megcsappant a jövedelem. A pozsonyi diéta, a juristitiumok, vakációk és a szüret idején a főváros magyar lakossága is jórészt távol volt. A második fővárosi szintársulat nyomorgása is megkezdődött. Pest megye december 16-i közgyűléséből „a Társaság megmaradására és állandó lábra leendő állíttatására” külön deputációt küldött ki. 1809. február 28-án ült össze Szentkirályi László, az első szintársulat utolsó igazgatóságának egyik tagja, most már másodaltárnak, elnökle alatt gróf Teleki László, br. Prónay Sándor, gróf Ráday Pál, Glosius Dániel, Vida László, Mérey Sándor, Schedius és Kultsár, továbbá Szluha László főügyész, Friebeisz József első aljegyző és Kovacséczy László főszolgabíró, többnyire olyanok, akik a nemzeti játékszin ügyét már korábban is támogatták. Vida felajánlotta, hogy „a maga erszényére” átvesszi a társulat igazgatását. Minthogy a siker legnagyobb akadálya, hogy a Rondella csak a legkevésbé alkalmas napokon áll rendelkezésükre, kibérli 6 évre 850 forintért az ú. n. Hakker-szálát. Az előadások ellenőrzése tekintetében aláveti magát a bizottságnak. Csak azt kéri, hogy a játékszini alapra befolyt pénzek kamatait fordítsák a színészek kiképzésére. A bizottság elfogadta Vida javaslatát. Az előadások színvonalának és a tagok viselkedésének ellenőrzésére Teleki el-

nöklete alatt Schediusból, Vidából és Kultsárból álló szűkebb bizottságot alakítottak.

Vida vállalkozása általános lelkesedést keltett. Szemere első híressé vált költeményét írta hozzá. Ő helyettesítette is utóbb. Vida fellendítette a magyar színjátszást, új színészeket szerződtetett kitűnő érzékkel, köztük Dérynét, de a nehéz gazdasági helyzet egyes nagy sikerek ellenére lehetetlenné tette, hogy a színjátszás állandóan jövedelmező legyen, sőt jelentékeny anyagi áldozatot is követelt az igazgatótól, azonfelül az elmaradhatatlan gáncsoskodás is elkedvetlenítette. Két év után Vida lemondott; ekkor a megye Méreyt bízta meg az igazgatással. Az ő idejére esett az új városi színház befejezése. A megye már 1810-ben a nádor közbenjárását kérte, hogy ezáltal a magyarok ne kerüljenek hátrányos helyzetbe. A nádor azt válaszolta, hogy a színházbér királyi adománylevél értelmében a városi szépitési alapot (Fundus decoratorius) illeti, külön színházat a magyarok számára ennek folytán nem lehet belőle építeni, de a régi színházi épület is az alap tulajdona, s így azt sem szerezheti meg számukra. Különbén is úgy látja, hogy semmi kedvezmény nem elég a közönség hiányának ellensúlyozására. Az ingyen helyiségre is ráfizettek, mert a nagy épület világítása többbe került, mint amennyi befolyt. A nagy színházban való játékozás lehetőségéről épen ezért a megye is lemondott. A felszabaduló Rondella átengedését kérték: „azon épület a Város Básztyájából lévén fel állítva, a mellyek egyenesen az országot illetik“, nem lehet a város tulajdona. Ideiglenesen meg is engedték a magyar társulatnak, hogy a lebontásra ítélt épületben játszhassanak. A társulat helyzete mégis rosszabbodott. Már 1812 júliusában gondoltak rá, hogy végleg feloszlanak. Mérey lemondott. Egy darabig gazdátlanul maradtak; végre 1813 szeptemberében Kultsár vállalkozott az igazgatásra, hogy megakadályozza a már elhatározott felbomlást. A színházat tataroztatta, s hogy addig se maradjanak tétlenül a színészek, több ízben Székesfehérvárott vendégszerepeltette őket. E kísérlet jónak bizonyult, s időnként megismételte. Mikor az új műsor a

fővárosban már nagyon ismeretes volt, egy-két vidéki előadással még szép jövedelmet lehetett elérni. Kultsár folytonos agitációja és erős gyakorlati érzéke biztosította egy időre az anyagi eredményt. Egyidejűleg erősebben kezdett izgatni az állandó magyar játékszín ügyében. Előre megvásárolt egy alkalmasnak látszó telket. Elkészíttette a színház tervrajzát. A szükséges pénz előteremtésére azt javasolta, küldjenek felszólítást és esküdtektől kísért gyűjtőket a megyékbe, a begyűlt összeget pedig Pest megye depositumként kezelje. 6—10000 forint ellenében egy-egy örökös páholyt kellene biztosítani, a legadakozóbb vármegyéknek pedig beleszólást az ügyek intézésébe. „Mi gyenge volt a Német Theatrom ez előtt 50 esztendővel azt Lessing világosan meg mutattya” — írta 1814. június 23-án kelt első javaslatában. „Mi lehet ellenben a Magyar Theatrom csak rövid idő alatt is, azt a nyelvnek gyengéded lágysága: képekkel s hathatós kiejtésekkel bővelkedése: hangjának mértékekre alkalmas volta bizonyítja; tsak némely Hazafiak pénzbeli segedelmekkel, mások Theátrumi Játék darabokkal gyámolítsák, mellyeknek számok már most is 600ra reá megyen.” — Két röpiratban hívta fel a nemzetet a terv megvalósítására. (*Hazafiúi javallás magyar nemzeti theatrom építéséről, melly egyszersmind a fejedelmi szövetség győzelmének és a három Felség Pesten létének emlékeztető jele legyen.* 1814. *Buzdítás a nemzeti theatrom fölépítésére.* 1815.) A gyűjtés meg is indult, de a második fővárosi szintársulatot még ugyanebben az évben fel kellett oszlatni helyiség hiánya miatt. A Rondellát lebontották, új helyiség kibérlésére nem volt pénz. Kultsár azzal a reménnyel küldte júniusban a társulat nagy részét Miskolcra, hogy nemsokára a felállítandó nemzeti színház tagjaiul térhetnek vissza. A bontás alatt álló Rondellában Láng Ádám még 1815 októberében is próbálkozott néhány társával. Vitkovics megvetően írta róluk Szemerének: „A theatrumról azt írhatom, hogy némely fél erdélyi, fél magyarországi személyek összeverődtek a régi romlott és nem jobbulható Lánggal. Tipiskélnek, taposkálnak itten a félig már lefalazott ócska Rundelben. Kultsár úr, a sokat

érdemlett tartogatja benök a lelket. Nyers játszóinkat nézőn a színen, azt kell állítanom, hogy a magyar nem theatrumra való."

A második színtársulat együttléte idején a magyar urak sokszor látták vendégül a nemzeti nyelv apostolainak tekintett kiválóbb színészeket. Fáyékról Dérýné érdekes képet rajzol naplójában. Szemere hivatalos minőségén kívül is sokat barátkozott színészekkel és színésznőkkel. Dramaturgiai tanulmányokra is ekkor adta magát, de arról is ábrándozott, hogy mint Goethe, a szerelem által lehetne nagy költővé. Vitkovics legalább azzal akarta megmenteni, hogy könnyelmű választotta helyett tisztességesebb színésznővel ismertette meg. A színészet iránt egy időre erőbben felébredt érdeklődés több műkedvelő előadásban is megnyilatkozott. Több ízben játszottak nemes ifjak és kisasszonyok a magyar theatrom javára. De legfőképp az egyetemi ifjúságot ragadta el ismét a lelkesedés. Az első színtársulat többsége egyetemi hallgatókból került ki: a kolozsváriakból alakult második pesti színtársulat is egyetemi hallgatókból egészült ki. Kezdetől fogva látogatták az előadásokat, noha tilos volt színházba járniok. Dugonics állítólag sokszor azzal búcsúzott el hallgatóitól: „Fiaim, nektek ugyan theatrumba menni tilos, de már ma csak elmehettek, igen szép darabot játszanak a magyarok". Ha a társulat tagjai nem voltak elegenden, delectans aktornak ott voltak a diákok. Többen lemondtak tanulmányaik folytatásáról s végleg színésznek álltak. Így tett Balog István, Komlóssy Ferenc, Dérý István, Kőszeghy Alajos s majdnem Katona József is.

Az egyetemi hallgatók közül kikerült műveltebb színészek, a színtársulatot alkalmilag kiegészítő delectans aktorok s a társulat ügyei iránt érdeklődő megyei urak közül kerültek ki többnyire a műsor új darabjainak szerzői és fordítói. Az elismert írók nem mozdultak meg oly arányban, mint a kilencvenes években. Verseghy újra dolgozott. A vidéken Kisfaludy Sándor és Berzsenyi ekkor fogtak a drámaíráshoz, a 65 éves Virág is most próbálkozott meg vele, de a műsornak egyikük sem használhatott.

Vitkovics jurátus korában mély megilletődéssel hallgatta a német színház Kotzebue-előadásait. Az első magyar előadások oly nagy lelkesedéssel töltötték el, hogy az országgyűlési tárgyalásokból is csak a színi kérdés érdekelte. Oly buzgósággal látott munkához, mint egész életében soha máskor. Fordított, magyarosított, eredeti történeti dráma írásával is próbálkozott. 1808. szeptember 15-én írta Kazinczynak: „Miólta a magyar theatrom lábra kezdé kapni ismét, már többízben is meg-megszállott egy kis kedv, egy eredeti hazai Tragédiának írására“. Utóbb meg is okolja, mi lehetett az oka hirtelen felébredt alkotó lázának: a nagyobb és közvetlenebb publicitás vágya. Első átdolgozását, a Pelletier—Volmeranges—Weissenthurn után készített *Megengesztelést* 1809. április 26-án mutatták be. Átdolgozta Jünger egy vígjátékát (*A bécsi kabát*), Kotzebue két darabját, megírta *Mars Venusszal Murány alatt c.* nemzeti vitézi játékát 5 felvonásban, s *Rákóczi Ferenc Rodostóban c.* szomorújátékát 4 felvonásban. Ezeket azonban nem adták elő. Lefordította Schiller játékszíni értekezését Kultsár 1814. évi Magyar Theatromi Almanachja számára. Szemere Vida helyetteseként a szintársulathoz tartozott. Ő is dolgozott egy történeti drámán a Szapolyaiakról, de ezzel sem készül el. Általában az íróktól igen keveset kapott a második szintársulat műsora. Pedig az első sikerek idején, 1807 júliusában, már tiszteletdíjat is felajánlottak, 10 százalékot a hazai viszonyokhoz alkalmazott darabok átdolgozóinak, egészen eredeti drámák íróinak még többet. Ilyen felhívások később is ismétlődtek. 1809-ben Kultsár előfizetés útján két kötetben hat eredeti magyar drámát akart bevezető értekezéssel a színházi alap javára kiadni, de nem gyűlt be elegendő előfizetés. Csak Domahidy Menyhárt fogott 1813-ban *Az erkölts Virágos kertje vagy a Nevezetes Német, Francia és Olasz Poéták Játékszín alá készített Munkáikból kiválogatott Gyűjtemény* címen fordítások kiadásához, de ebből is csak egy kötet jelent meg a következő évben. Egyenként is alig jelentek meg drámák nyomtatásban.

Regény- és drámaátdolgozásokat egyaránt készített

ebben az időben Gorove László, Tanárki János és Péry Ignác. De a műsor legtöbb írója a színészek és pártolók közül került ki. Vida és Mérey régi darabjain kívül néhány újat is bocsátott a színészek rendelkezésére. Vedres István szegedi mérnök, az 1790-i nyelvművelő pályázat egyik nyertese, a társulatnak Pestre jövetele előtt Szegeden volt legfőbb pártfogója. Pesten egy hazafias drámáját adták. A színészek közül Láng Ádám János volt a legtermékenyebb. Az első színtársulathoz került még Kolozsvárra. Állítólag közel 30 eredeti drámát írt s száznál többet fordított. Benke József, Laborfalvi Róza apja 5 darabot írt s tizet fordított. Egyéb írásaival is szolgálta a játékszín ügyét. 1809-ben *A theátrum célja és haszna* c. kis füzetet adott ki. Ő írta meg 1810-ben a társulat történetét is az ezévi Theátrumi Almanach számára. Szorgalmas fordító volt Murányi Zsigmond, Ernyi Mihály, Déry István és maga Déryné. Kőszegi Alajos is dolgozott a műsor részére. Kolozsvári társaiktól is több drámát játszottak. A székely Andrád Elek több történelmi drámának volt a szerzője. Tőle mindjárt 1807-ben egy *Mesés Költemények* c. kötet is megjelent. Láng, Benke és Ernyi is írtak magyar történelmi vonatkozású drámákat. Az eredeti vígjáték és népszínmű felé átvezető műfajokat is többen művelték tovább. Legnagyobb sikert már ekkor Balog István aratott az akkori szerb fölkelésről szóló *Czerny Gyuró* c. látványos-énekes drámájával 1812-ben. A Szentendrén tanítóskodó Vujics Joakim, „a szerb színészet atyja” mindjárt szerb nyelvre is fordította s Balog közreműködésével próbálkozott először szerb nyelvű előadásokkal is.

Az egyetemi hallgatók közül kivált a jogászok néhány évfolyamából csábított többeket a második pesti színtársulattal való ismeretség drámák írására és átdolgozására, részben szoros szövetségben is egymással. Gombos Imre, Az *esküvés* írója is itt kezdett drámaírással foglalkozni. Hoblik Márton, akinek 1814-ben berzsenyieskedő, de korántsem minden egyéni íz és tárgyi újság nélkül való versei jelentek meg Trattnernél, ugyancsak

érdeklődött a színészet iránt, s akárcsak Katona, részt vett az erdélyi pályázaton is. Grusz Antalnak, a korán meghalt későbbi jogtanárnak is három drámáját említi az 1815-i Adressbuch. Legnevezetesebb azonban Katonának és barátjának, Bárány Boldizsárnak munkássága.

Bárány fogott a legtöbb elméleti felkészültséggel munkához. A soproni liceumból alapos német műveltséget hozott magával. Még 1811 első felében is a magyar társaság fő ünnepi versszerzője volt. Amint Pestre került, őt is elfogta a színpadért való lelkesedés. 1812-ben játszották tőle a Bachich-féle regényfordításból dramatizált *Sajdár és Rurikot*. A következő években írta a magyar színtársulat számára a *Rübezahl*, *Hárfasziget*, *Magyarok kiindulása Ásiából*, *Jazid Ilderum*, *Dévényi Cecília*, *Somosváriak* és *Rásdi c.* drámákat is. A *Bánkban* első kidolgozásának tőle írt Rostját nemcsak előszavában említi Katona hálával, több tekintetben még is fogadta tanácsait, Kisfaludy *Ilkájáról* írt bírálata pedig egész beosztásában a Rostát követi.

Katona József 1808 végén jött másodéves bölcsésznek a pesti egyetemre. Jogí tanulmányai idején a színtársulat legállandóbb hallgatói és kiséítői közé tartozott. A nyomorgó magyar színészek színes szavakból és tarka rongyokból elővarázsolt világa őt is bűvös körébe vonta, hogy ki ne engedje addig, míg a legremekebb magyar tragédiával le nem fizeti adóját. Delectans aktor is volt, rendezőként is működött, s egy ideig arra is gondolt, hogy végleg a színészek közt marad. Minden irodalmi ambíció nélkül, egyedül a színtársulat szükségleteinek kielégítésére fogott hozzá silány német drámák fordításához. Először két Kotzebue-vígjáték fordítását játszották tőle 1811. április 11-én. Ezt követte még ugyanabban az évben Hassaureck francia eredeti után készített rémdrámájának, a *Mombelli-grófoknak*, majd a Weissenthurn-féle *Szmolenszk ostromlásának* fordítása. Amint a színpad világába egyre jobban beleélte magát, további fordítások mellett már önállóbb is mert lenni. A legdivatosabb drámai műfaj, a lovagdrámák mintájára próbált néhány

lovagregényt dramatizálni. Így írta meg Veit Weber egyik regényéből első „eredeti” darabját, a *Monostori Veronkát*, s egy névtelen bécsi lovagregényből *A borzasztó torony*-t. Ugyancsak valami német rémtörténetből vehette a *Lutza széke* Vérhanti-családjának történetét.

Egy történeti tárgyú novella dramatizálásán (Aubigny Clementia) s a Girzik darabjából összevont *István*on meglátszik már a színpadi gyakorlatban kialakult biztos technika, s alakulóban alkotó művészetének többi vonása. Közben jött meg a bátorsága, hogy történelmi forrásokból próbáljon drámákat írni. Ekkor már a legnagyobb drámaírók alkotásait is ismerte s elleste művészetük lényegét. Előbb a világtörténelem két nevezetes eseményét, Ziska pártütését és Jeruzsálem pusztulását választotta tárggyául. Történelmi olvasmányai közben magyar történettudományi feladatokra ébredt. Szülővárosa történetét akarta megírni. Érintkezésbe jutott, a Széchenyi-könyvtár anyagát legjobban ismerő Horvát Istvánnal. Az Erdélyi Múzeum pályakérdése terelte vissza a drámaíráshoz. 1815 nyarán befejezte a *Bánk-bánt*. A pályabírák nem foglalkoztak vele, de Bárány igen értelmes és elismerő Rostát írt róla. Valószínűleg az ő útján ismerkedett meg az újabb költői törekvésekkel is. Most, a színtársulat távozása után lett lírikussá. A főváros vezető írói köreivel azonban nem érintkezett, tanácskozásaikon nem vett részt, amint általában a színtársulatérti lelkesedő ifjak kívül maradtak a tulajdonképeni írói társaságokon.

A szent szövetség győzelmétől! Kultsár emelkedést várt, s a magyarság általában jobb idők bekövetkeztében reménykedett. Napoleon legyőzőinek látogatását nagy lelkesedéssel ünnepelték a magyar fővárosban. Nemskára azonban kitűnt, hogy a birodalom biztonságának helyreálltával a reakció akarja uralmát visszaszerezni. De magukban az addig kialakult intézményekben s az írói társadalomban volt már annyi erő s az íróktól öntudatra ébresztett nemességben annyi lelkesedés, hogy épen az alkotmányos élet újabb szünete idején döntő lépések történjenek az irodalmi élet teljessége felé.

HATODIK FEJEZET.

A Marczibányi Intézet és a Tudományos Gyűjtemény alapításától 1825-ig.

1.

1817-ben két évek óta erő terv jutott el megvalósulásáig. Egyik, a Marczibányi-intézet, jutalmakkal és pályadíjakkal serkentett munkára s szerzett egyúttal tekintélyt az író-pályának. A másik, a Tudományos Gyűjtemény, irodalmi alkotások közlésére adott addig páratlan terjedelemben és állandósággal teret. Egyúttal maga köré tömörítette a pestbudai írókat, néhány évre valósággal tudományos társasággá.

Puchói Marczibányi István egész életében az önzetlen áldozatra leginkább kész nagyurak közé tartozott, kortársai közül csak a Széchenyiek és Wesselényiek hasonlíthatók hozzá. A magyar írók közül Révait, Kazinczyt és Virágot is támogatta. Verseghy fogságából való hazatérése után az ő házához is bejáratos volt s meggyőző beszélgetésével megértette vele, hogy az irodalom támogatása az adott körülmények közt minden másnál fontosabb nemzeti cél. Személyesen is nagyon sokat köszönhetett a Marczibányi-család támogatásának. Könyvtáruk állandóan rendelkezésére állt, annak felhasználásával írta meg nagy munkáját. Világtörténete első kötetét még Marczibányi István, a másodikat özvegye, a harmadikat fia támogatásával adta ki. (1810—1811.) Hálájának több versben adott kifejezést.

Marczibányi megértvén a nyelvművelés és az irodalom támogatásának nagy jelentőségét, végrendeletében 50000

forintot hagyott Akadémia alapítására azzal a megjegyzéssel, hogy addig is, míg fel nem állhat, alapítványa kamataiból egy Pest megyétől kiküldendő bizottság évenként az előző év legnevezetesebb magyar nyelvű alkotását az erkölcsi tudomány, historia, törvénytudomány, orvostudomány s a klasszikusok fordítása köréből 400—400 forinttal jutalmazza s a múzeum évenként 100—100 forint jutalomdíjjal egy-egy pályakérdést tűzzön ki a magyar nyelvtudomány és nyelvművelés köréből. Az 1810-ben felbontott végrendelet értelmében 1815. ápr. 20-án Marczibányi Imre az egész család nevében aláírta a Marczibányi-intézet alapítólevelét. 1815-re lett volna először esedékes a jutalmak kiadása. A megye rendei Beregszászának akarták juttatni az első nagyjutalmat, de a döntés két okból sem volt elfogadható. Beregszászi munkája nem magyar nyelven jelent meg, s nem a megyegyűlés, hanem külön bizottság lett volna hivatva dönten. A nádor a deputatio elnökévé gr. Teleki Lászlót nevezte ki, tagjaivá a múzeum részéről Millert és Horvátot, a múzeum és a könyvtár igazgatóját, a megye részéről br. Prónay Sándort, Szentkirályi Lászlót, Jankovich Miklóst, Glosius Dánielt, Georch Illést, Stettner Mátét, az öreg Kovachichot és Schediust. A bizottság jegyzője Fejérvári megyei aljegyző lett. Az alapító családját Marczibányi János képviselte a bizottság ülésein. 1817. böjtmás hava 26-án volt az alakuló ülés. Elhatározták, hogy a késedelem következtében egyszerre három pályadíjat tűznek ki. Az 1815-ben és 16-ban megjelent magyar könyvek lajstromozására a jutalom odaítélésének előkészítéséül Millert, Horvátot, Georchöt és Schediust kérték föl azzal, hogy jelöltjeiket a következő ülésre terjesszék be. Miller kijelentette, hogy bár az alapítólevelél a pályatételek kitűzését egyedül a múzeumra bízta, ezirányú javaslatát is a deputatio elé fogja terjeszteni. Aug. 13-án elhatározták, hogy az 1815-ben megjelent munkák közül Pethe *Természethistóriájának*, az 1816-ban megjelentek közül Virág *Magyar századainak* adják a díjat. A három első pályakérdés — 1818. nov. 15-i határidővel —: „1. Mi a *Dialectus grammaticai* tekintetben? Vagynak é ezen értelemben a’

Magyar Nyelvnek Dialectusai? Ha vannak, melyek azok különösen? Miben különböznek egymástól és mint lehetne általuk bővíteni a' Magyar Írói nyelvet? 2. Minő Tudományos Rendszabályok szerint kellene és lehetne Ujj Szavakkal és Szóllás módokkal a' Magyar Nyelvet bővíteni külömbféle Tudományokra és Mesterségekre nézve? 3. Mellyik volna ama legalkalmasabb mód, mely szerint egy tökéletes Szókönyvet (Lexikont) lehetne készíteni?" Teleki a maga adományából még egy pályakérdést tűzött ki: „Miképen lehetne a' Magyar Helyes Írást (orthographiát) az egymással ellenkező szokások és vélemények helyett Filozófiai Princzipiumokra építeni?"

E kérdéseket az első Marczibányi-díjak kiosztásának ünnepén hirdették ki s az összes újságokban és folyóiratokban közzétették. Az első jutalmakat a nádor személyesen akarta a kitüntetendőknek átadni, de neje halála megakadályozta. Elrendelte, hogy az ünnepélyes díjkiosztás nov. 23-án a Nemzeti Múzeumban legyen, helyettesítésére Ürményi országbírót küldte ki. Meghívták az egyházi főméltóságokat, az ország zászlósurait és más főurait, a helytartótanács, királyi kamara, hadi kormányshé és főtörvényszékek tisztviselőit, Pest megye rendeit, az egyetem és a gimnázium tanárait, Buda és Pest tanácsát, s az itt lakó nemességet és írókat. A Marczibányi-küldöttség 10 órakor gyűlt össze Telekinél. Jankovich és Georch ment Ürményiért, aztán a kitüntetendő Pethével és Virággal a Múzeumba hajtottak. Ürményi megbízólevelének felolvasása után Teleki nyitotta meg az ülést. Ürményi rövid beszéddel átadta a díjakat. Virág a maga lakónikus módján, Pethe hosszasan megköszönte. Miller felolvasta a pályatételeket. Teleki bezárta az ülést, Ürményi délre vendégül látta Telekit, Marczibányit, a küldöttség tagjait, a múzeum tisztviselőit s más előkelőségeket.

Az első irodalmi vonatkozású nemzeti ünnep volt ez. Írói érdem jutalmazására gyűltek össze hivatalból az ország előkelői. A következő Marczibányi-ünnep még fényesebb volt. Maga a nádor jelent meg Ferdinánd trónörökös kíséretében. Már az előző alkalommal kicsinek bizonyult a

múzeum terme. Most az egyetem aulájában folyt le 1820. március 23-án az ünnepség. Az 1817. évi jutalmat Fejér György kapta Hübner lexikonának átdolgozásáért s a magyar vonatkozású cikkekkkel való bővítéséért, az 1818-it Kisfaludy Sándor a *Regék* új kiadásáért. A pályakérdésekre érkezett feleletek közül Horváth Ádámét, Teleki Józsefét és Kolmár Józsefét jutalmazták. A nyelvújítás és a szótár kérdésével foglalkozó pályázaton az elnök fia győzött, Kolmár a Teleki-féle díjat nyerte meg. Ugyancsak Teleki László adományából megjutalmazták Gáti Istvánnak mind a négy pályakérdésre adott rövid feleletét is. Horváth időközben meghalt, Kisfaludy betegsége miatt ott-hon maradt. Ismét Telekitől ment Szentkirályi és Marczibányi a főhercegekért, a többiek az ünnepség színhelyére. Ott fogadták az egyetem tanári karával és ifjúságával együtt a főhercegeket. Teleki László üdvözlő szavai után a nádor latin beszédet mondott. Fejér és Teleki József az intézet céljaira visszaajándékozták a maguk jutalmát, Kisfaludy „eggy Munkában lévő, hasznot mulatsággal ösze foglaló Zseb-könyvnek (az Aurorának) első kiadására s utóbb más Míveknek közre botsáttására” ajánlotta fel. A Marczibányi-alapítvány jövedelmének 1818-ra eső részéből a következő pályakérdést tűzték ki: „Mennyire lehet használni a külföldi híres Tudósoktól rendbe szedett Közön-séges Grammatikának újabb találmányait a Magyar Nyelvre nézve?”, az elnök adományából: „Vagynak-e olly jeles tulajd nmai a Magyar Nyelvnek, mellyek ennek az Európai napnyugati Nyelvek felett valami Elsőséget adhatnak?” Az új kérdések kihirdetése után Horvát István mondott záróbeszédet. Az ünnepség páratlan jelentőségét, a nádorhoz fordulván a következőkben jellemezte: „Hogy e fényes, pompás és feledhetetlen Nemzeti Üdne-pet, mellyet tudtunkra kilentz század lefolyta alatt Magyar soha nem látott, mi Öseinknél ezerszer boldogabbak Felséges Ts. K. Fő Hertzegséged személyes Elölülése alatt láthattuk, hogy Tudós Férfiaiink a Nemzeti Nyelv szeretetére, tsinósítására és ápolgatására Magátul a Nagy Király nagy lelkű Testvérétől buzdíttattak; hogy, a mit a

dítső emlékezetű Puchói Marczibányi István és Méltóságos Gróf Széki Teleki László jeles Hazánkfiainak nemes adakozások a Haza oltárára áldozott, azt nem kiseded magános Anjándék, hanem a legditsőbb Köz Jutalom fejében nyerték el: azt már egyenesen, számtalan más Kegyelmeikkel és Pártfogásokkal együtt, Felséges Ts. K. Fő Hertzege séged magos, és a Köz Jutalmat s Nyilvanságos Buzdítást illő mértékkel mérni tudó felséges nagy Eszének köszönni tartozunk."

Valóban a mindig visszatérő ünnepélyes díjkiosztások tették Marczibányi alapítványát igazán közintézménnyé. Amint Gyulai írja, ez az intézmény „emelni kezdte az írók Verbőczy népe szeme előtt. Az irodalom mintegy felvétetett a rendi alkotmány sáncai közé, vagy legalább azok az írók, kik a Marczibányi-jutalmat nyerték." Nagy szó volt az, egy-egy év legkimagaslóbb irodalmi alkotásának írójaként szerepelni. Külön jelentősége az intézménynek, hogy csak magyarnyelvű munkák szerzőit jutalmazta, s így a tudományok megmagyarosítására serkentett. Pályakérdései iránt éveken át úgyszólván minden valamire való író érdeklődött: az első évben az elsőre 4, a másodikra 5, a harmadikra 6, a Teleki-félére 9 pályamű be is érkezett. Gátin kívül Verseghy is mind a négy kérdésre kidolgozott feleletet, de attól való félelmében, hogy a „kálvinista szanhedrin" még eltüntetné kéziratát, neve kitételével nyomtatásban nyújtotta be őket. A többiek közül a jutalmazottakat és Teleki adományából a tőle kitűzött kérdésre Georch Illéstől nyíltan benyújtott feleletet Horvát szerkesztésében kiadták. Horvát írta esetről esetre az ünnepségek és tanácskozások ismertetését is. Ő volt a Marczibányi-intézet tanácsadója. A pályatételeket is ő javasolta, minthogy Millernél jobban értett a nyelvművelés kérdéseire.

2.

A Kultsártól már 1810-ben felvetett egyetemes magyar tudományos folyóirat pénzügyi nehézségek, majd a megindításhoz szükséges megegyezés hiánya miatt elhalasztott ügye is valóra vált végre, s néhány évre tervszerűen működő valóságos tudós társasággá egyesítette a fővárosi írókat — állandó levelezésben a vidékiekkel. Előkészületeinek nem minden részlete világos. Mindenesetre folyománya az 1815-ben még meghíúsult tervnek, de a kedvezőbbé épen nem vált helyzet ellenére való megvalósulásában döntő része volt a legkülönb könyvnyomtató áldozatkészségének. Trattner 1816. június 23-án Kazinczyt, Kis Jánost és Szemerét felszólította egy kéthavonként kiadandó vegyestartalmú folyóirat terve iránt való javaslatételre s további közreműködésre. A folyóirat azonban — havonként és tisztán tudományos tartalommal — végül nem Kazinczyék, hanem a pestbudai középpárt vezetésével indult meg. Nem világos az időrend és az okozati rend Trattner kérdezősködése és Fejér György újabb kezdeménye közt. Fejérék nyilatkozataiból az derül ki, hogy Trattner lakomáján — úgy látszik, Argauer Máté budai káplán, Czinke, Folnesics, Forgó György dr., Horvát, Kultsár és Moldoványi János jelenlétében — Fejér javasolta, hogy az írók együtt alapítsanak egyetemes magyar tudományos folyóiratot. Előzőleg Pethe Ferenc, a Nemzeti Gazda szerkesztője engedélyt is kapott már ily lapra, de az írók meg voltak győződve, hogy efféle egyéni vállalkozás nem sikerülhet; Pethe is nyomban csatlakozott az új tervhez. Trattner felajánlotta, hogy saját költségén kiadja a folyóiratot, sőt a szerkesztőnek évi 600, az íróknak ívenként 4 ezüst forint tiszteletdíjat is ad. (Nagy dolog volt ily állandó díj fizetése magáncég részéről, — nem népszerű regények vagy egyéb közkeletű könyvkereskedelmi cikkek fordítóival stb., hanem komoly és rendkívül költséges irodalmi vállalat szerkesztőivel és íróival szemben. A nemesi társadalomból való írók egy része még méltatlannak is találta magához fizetség elfogadását azért,

amiért meggyőződése szerint nemesi kötelességét teljesítette adózás és véráldozat helyett. Leginkább kitartott a felfogás mellett Jankovich. Mikor a kiadó némi joggal áldozataira hivatkozott, felmerült az is, hogy a pestbudai írók együttesen lemondanak az írói díjakról. Mások is voltak, akiknek Trattner nem mert pénzt küldeni, hogy meg ne sértse őket, hanem kiadványaiból való választást ajánlott. Később egyes írók emlegették, hogy pénzt nem szívesen ad.) Alapítóknak a későbbi pörlekedés idején Fejéren kívül — az elsőség jogán — Pethét, Jankovichot, Pest legfőbb literary gentleman-jét, Forgót, Kultsárt és Virágot jelölték meg: itt már nyilvánvalóan nem az együttlét véletlene, hanem irodalmi jelentőség és társadalmi súly volt a döntő, másrészt távoltartották a két élesen szembenálló párt közismert képviselőit, Trattner kívánsága ellen Szemerét is. Az alapítók kiválása után végül mégis döntő része volt a Tudományos Gyűjteménynek a nagy harc Kazinczy szellemében való lezárásában.

Augusztus 12-én küldte szét Trattner az előfizetésre és közreműködésre felszólító leveleit: közölni fognak értekezéseket Magyarország föld- és természetrajza s történelme megvilágítására, a magyar nyelv megismerésére és kiművelésére, a szép mesterségek és tudományok, a gazdálkodás, a philosophia, physika, matematika, chemia, egyetemes történelem stb. köréből, új találmányokról, valamint életrajzokat, továbbá a könyvvizsgálatások rovátában a hazai könyvek tárgyi és nyelvi megítélését, a külföldiekről pedig „a Hálai, Bécsi, Salzburgi literatura ujságokban megvizsgálatásiknak kivonási”-t. Négy árkusnyi terjedelemben a meghívottaktól minden cikket felvesznek, változtatás nélkül még orthographia dolgában is „csak a Rendbeszedőnek, ha szükséges, jegyzeti mellett”.

A Tudományos Gyűjtemény engedélyezésére vonatkozó kérést a helytartótanács 1816. október 8-án kedvező véleménnyel terjesztette fel az udvarhoz; 1817. január 7-én kézbesítette a tervhez való ragaszkodás és politikai vonatkozású cikkek kizárásának feltételével engedélyező december 13-i udvari rendeletet. A hónap végén meg is jelenhe-

tett már az első füzet. 36 éven át évenként 12 követte. Minden addigi hasonló vállalatnál nagyobb és rohamosabb elterjedésére jellemző, hogy már az első év májusában 560 előfizetője volt. Bármily különböző értékű cikkek jelentek is meg benne, kétségtelen, hogy mint Toldy mondja, „hat-hatós eszköz a tudományosság kifejtésére az akadémia felállítása előtt nem létesült”. A cikkeken és könyvismertetéseken kívül az akkori német szemlék *Intelligenzblatt*-jának mintájára harmadik rovatként irodalmi érdekű hírek és jelentések is voltak benne. Az első szám élén Kisfaludy Sándor *Hunyadijából* vett motto állt a hazafi önzetlenségéről és megingathatatlanságáról, A címkép — „egy fáklát tartó genius, mely balkezét a magyar címeren nyugtatja” — a kettős célt jelképezte: a Tudományos Gyűjtemény a tudományokat akarja megvilágítani, de itthon s elsősorban a Magyarországot illető tudományokat, főleg oly értekezésekkel, „melyek a magyar nyelvnek keletére, tulajdonságainak fejtegetésére, írása módjának meg határozására” vonatkoznak. Inkább a magyar irodalom elvi kérdéseinek megvitatója, mint egyes szaktudományok orgánuma volt, s a legszorosabb értelemben vett irodalom fejlesztésében van is legnagyobb jelentősége. Az irodalmi törekvések nyilvántartójaként is rendkívül fontos. Trattner benne és általa is sokat tett közvetve is az irodalom terjesztése érdekében. 1818-ban *Az Előfizetések módja, neme, czélja és haszna* c. cikkében elmondja, hogy már kb. 500 magyar író van, s neki magának legalább 150 új munkát ajánlanak fel évenként kinyomatás végett. Többnyire 200 példány eladása sem sikerül nyomban, kivétel, ha 10 év alatt is elkél 1000; átlag 5—600 elég volna, hogy kifizetődjék. A pusztá nyomtatás költsége 300 példányból megtérülne. Felajánlja, hogy évről-évre díjtalanul közzéteszi, kinek mily munkája vár mecénásra vagy kiadóra. Az újdonságokról a Tudományos Gyűjtemény rendszeresen beszámolt. Mindjárt az első füzet három könyvismertetést hozott, a másodikban, harmadikban és hetedikben jelentek meg Kölcsey híres kritikái. A komoly kritikával szemben való ellenszenv a következő években a Tudományos Gyűj-

teményben is érezte, a közönség egy részének elvesztésétől való félelem miatt, hatását. De az irodalom ismeretetésének állandó tere volt itt mégis, és sok üres híradás és egészen felületes ismertetés mellett időről-időre megjelent néhány értékes szépirodalmi kritika is.

A lap megmaradása érdekében a kiadó és a „Pesti Tudósok” egyaránt kezdettől ügyeltek mindenféle érzékenységre, s köztük épen az ebből folyó viták támasztottak először ellentéteket. A felekezeti megoszlás elkerülése végett Fejér mellé a kálvinista Pethét és a luteránus Schediust szerkesztőtársrá választották. A Pesti Tudósok „különös”, egyedül ezzel foglalkozó összejövetelein felolvasták a beérkezett kéziratokat vagy az erre kijelöltek véleményét, s a szerkesztő dolga csak az együttesen elfogadottak beiktatása, a számok elrendezése, korrektúra stb. volt. Egyik-másik cikk körül azonban heves vita fejlődött ki, mert Trattner ragaszkodott az íróknak küldött felhívása szavaihoz s a meghívottaktól mindent változtatás nélkül le akart nyomtatni. Kivált Peretsenyi Nagy László zagya írásaival volt sok baj: a legbuzgóbb és legsikeresebb előfizetés-gyűjtők egyike volt, megyéjében jeles tekintély, s így Trattner nem akart belenyugodni, hogy cikkei közlését egyre halasztották. Októberben aztán szakításra vezetett az ellentét. Trattner az elsővel egyértelmű előfizetési felhívást akart nyomtatni, de Fejér az egybeszerzők nevében mást iktatott a helyére. Erre Trattner a lapot előkészítő írók megkérdezése nélkül Mokry Benjámint volt pápai református tanárt bízta meg a további szerkesztéssel s november 11-i kelettel közzétett új felhívásában nyomatékosan hangoztatta, hogy az új redaktor valóban mindent változtatás nélkül közzétesz. A kétségtelenül jelentéktlenebb új szerkesztő kevésre mehetett volna az alapítók s a velük tartó vidéki írók nélkül, kivált a nyelvújítási harc során felekezeti téren is erősödő érzékenység miatt. Többen már a korábbi viták miatt visszahúzódtak, így Jankovich, Kultsár, Kisfaludy, Horvát Endre, Horváth János, Takáts József; Horvát István is csak Fejérhez való barátsága miatt tartott ki mellette. Most el is határozták, hogy

Fejér új lapot indít Magyar Tárház címen. Hiába beszélt Trattnerrel Jankovich, Kultsár, Szemere, Vitkovics. Végül Fejér, Forgó, Jankovich, Kultsár, Pethe és Virág az alapítók nevében a helytartótanácsához fordult. Az alapítás körülményeire hivatkozva kérték, hogy ha Trattner nem bírható kiegészzésre, adjon nekik engedélyt új folyóirat kiadására; eredetileg is csak azért kérték Trattner nevére a privilégiumot, mert jóváhagyott társaság nincs. Trattner engedélyén kívül arra hivatkozott, hogy ő kockázatot vállalt, sőt a költségeken kívül tiszteletdíjat is fizet. Nyitrai helytartótanácsos békeltetésének eredményeül december 23-án egyfelől Trattner, másfelől Jankovich, Schedius, Pethe, Fejér, Kultsár és Forgó Kötelezést írtak alá, amely pontosan megjelölte a két fél jogait és kötelelességeit: költség és jövedelem egyaránt Trattneré; kötelezi magát havi nyolc árkus metszetekkel való kinyomatására, a szerkesztőnek 600 (legalább 800 előfizetés esetén még 200) frt, az íróknak ívenként 4 frt tiszteletdíjat ad, 3 monarchia-beli s egy külföldi folyóiratot járat; a hirdetések ezután a szerzők és a kiadó nevében jelennek meg. Az írók egyesületté szervezkednek a szellemi rész intézésére. A januári szám már ismét Fejér szerkesztésében jelent meg. 10-én megválasztották a Tudományos Egyesület előülőlőjévé Jankovichot, tanácsosokká Schediust és Pethét. Február 23-án Forgó dr.-t bízták meg a tervezet előkészítésével, majd Teleki József, Schedius, Trattner, Pethe, Kultsár, Horvát és Fejér írásban csatolt megjegyzéseinek figyelembevételével 28-án megállapították a szabályzat végleges szövegét. Lényegében az addigra kialakult helyzetet törvényesítették s pontosabban megjelölték a tagok és tisztikar ügykörét. Belső tagok az arra érdemesnek ítélt pestbudai tudósok; az ügyek intézése, választások stb. az ő feladatuk (a következő év folyamán az üléseken az elnökön, szerkesztőkön és tanácsosokon kívül Horvát, Vitkovics, Kultsár, Szemere, Czinke, Haliczky, Klauzál Imre szerepelt). A lap minden más munkatársa külső tag; a vidékieket levelezőknek nevezik; negyedévenként az országos vásár alkalmával minden itt tartózkodó munkatárs bevonásával nagy-

gyűlést tartanak. Minden levelezést az előlülő végez egy jegyző segítségével (Jankovich a maga költségén akarta tartani, de Trattner önként felajánlott 100 frt-ot e célra). Részletesebben kidolgozták a folyóirat tárgykörét is. Minden beérkező közleményt bírálókat végett az erre a belső tagok közül tárgykörönként választott előadónak oszt ki az elnök, s csak az ennek alapján érdemesnek talált cikkeket teszik közzé, szükség esetén a szerkesztő vagy bíráló jegyzetével (néha a szerkesztő cikkéhez is fűzött egy más tag megjegyzést). Abban is megállapodtak, hogy Trattner a lapnak külön correctort és kifutót tart, továbbá a nem magyar nyelven beküldött közlemények fordítására fordítót; ilyenkor a tiszteletdíj megfeleztetik író és fordító közt. Bár az így megalakult Egyesület hivatalos megerősítést nem nyert, a szervezetet nem is minden vonatkozásban hajtották végre s rendszeres tanácskozásai rövid ideig tartottak, legalább addig s alkalmilag utóbb is nagy jelentősége volt. A Tudományos Gyűjtemény minden viszontagság s a részben tőle megmozgatott új irodalmi életben elszaporodó más vállalatok mellett 1844-ig fennállt, s komolyságának biztosítéka volt a szerkesztésnek az alapítás módja s az alkalmilag összehívható egyesület, valamint a belső bíráló lehetősége folytán valamennyire megmaradó nyilvánossága. Az Egyesületben vetődött fel az Aurorában megvalósuló terv is, szervezetének egy-két részlete pedig az egyik vezető tagja s utóbb elnöke vezetésével megalakuló akadémia szervezetébe is átkerült.

A tanácsos-szerkesztőtársak közül Pethe mindjárt az 1818. február 28-i ülésen lemondott, helyébe Teleki Józsefet választották. Ezzel a kiváló arisztokrata-család jutott döntő szerephez az egyesületben, de közvetve az ortológusok és a velük tartó óvatosak ellenében Kazinczy iránya erősödött, míg végül az alapítók egészen visszavonultak. 1818 júliusában Fejért Györbe nevezték ki főigazgatónak. Trattner Szemerét szerette volna főszerkesztőnek, de ez maga helyesebbnek vélte, ha a főszerkesztő ismét katolikus pap, az olvasók nagy többségére való tekintettel; a munkát segédszerkesztőként szívesen vállalta volna. Ez ellen azon-

ban, amint Kazinczynak panaszkolta, leghevesebben Horvát tiltkozott. Ismét teológus-professzor, Vass László lett a szerkesztő, de már december 29-én lemondott. Egyelőre ideiglenesen, Thaisz Endrét, a Telekiek ügyvédjét választották szerkesztővé, ki már Fejér távozása óta Teleki helyetteseként segédtanácsos volt. Néhány hónappal utóbb Jankovich lemondott az elnökségről (az utolsó jegyzőkönyv J. hagyatékában 1819 februárjából való). Utóbb Teleki volt az elnök. Thaisznak sokban Szemere segített, szélesebbkörű egyesületi működésnek nincs nyoma. Thaisz, úgy látszik, Trattnernek is később szolgája volt. 1820. január 1-i közös felhívásukban már be is jelentik az alapítókkaival való szakítást: az ellentétek okául azt jelölik meg, hogy egyrészt száraz thesisekkel akarták megtölteni a lapot, másrészt szűk kör számára kisajátítani, holott ők az egész magyar tudósvilágnak teret akarnak nyitni; valóban az egyesület tervezetében eredetileg arról is volt szó, hogy a belső tagok egyenként évi legalább 4 értekezést és 2 recenziót írjanak; Trattner már akkor sokallta. Elvi jelentőségű viták, úgy látszik, az utolsó időben leginkább a nyelvújítás és a kritika kérdése körül forogtak, s Thaisz szerkesztőségének érdeme egyéni jelentéktelensége ellenére, hogy Kazinczy álláspontjának részletes megvilágítása nemcsak a nyilvánosság elé kerülhetett, hanem a viták lezárójává válhatott. Bizonyára része volt ebben, hogy Teleki állt mögötte, a kiadó is erre hajlott és Szemere is mellette volt. Az alapítóktól távolabb álló írók kezdettől örömmel fogadták a változást. Vitkovics, aki a legbuzgóbb „eléadók” egyike volt, már 1819. ápr. 24-én azt írta Kazinczynak, hogy Thaisz jól kezdte, bár még mindig „sok az elsózó szakács”. Az addigi gyűléseket így jellemzi: „Csak azt hallhattad összegyűltünkkor: Ennek a munkáját is be kell venni, mert Pap, mert Báró, mert Pápista; mert Protestáns; mert Professzor, mert ifjú; mert tehetős; mert annyi praenúmeránst szerzett” stb. Épen e tekintetben Thaisz nem hozhatott javulást Jankovichék kiválása után sem; Rumynak 1820. július 19-én írt levele őket okolja épen korábban beküldött kéziratái elkallódá-

sáért s közlésük elmaradásáért. A pedáns ügyvéd szerkesztősége idején valóban a legnagyobb volt a külső rend. Nagy előzékenységgel fogadott is mindenkit, s már csak tudása fogyatékosága miatt sem igen utasított el semmit. Pontos és gyors is volt a szerkesztésben. De a szívesen látott jó mellett a legtöbb rossz is ekkor látott napvilágot.

Szerkesztésének legjelentősebb eredménye Kazinczy álláspontjának diadalhoz segítése. A nyelvújítási harc a Tudományos Gyűjtemény megindulásától kezdve itt folytatódott. Az első évfolyamban jelent meg Z. (Balla Károly) bírálata a Mondolatról és a Feleletről, Kazinczyé Beregszászi *Dissertatio*-járól és Sipos József szentesi tanár *Ő és ujj Magyar* c. könyvecskéjéről, valamint épen Thaisznak a neologismust védő értekezése. 1818-ban Sipos válasza, Szentmiklóssy és Szemere neológus cikkei után az ortológia két leghevesebb támadása következett: a negyedik számban N. (talán Horváth Endre) kemény kritikája Kazinczy szépirodalmi munkáiról, a hatodikban Füredi Vida álnéven Kisfaludy Sándornak *A recensiókról* szóló cikke. A Kazinczy-kritika főleg a nyelvújításról, Kisfaludy cikke „a neológiának egész tendenciájáról” szólt — Kazinczy programja egy sokaknak fájó pontjából indulva ki. Kazinczy már a bírálatra felelni készült, s közben érte az újabb támadás. Antikritikája s az ortológia és neológia vitájának egész kérdését összefoglaló nagy értekezése csak 1819-ben jelent meg. Füredi Vidával szemben ismét Thaisz védte meg Jolsvai Bandi álnéven. Az anonym támadások lehetősége már az új szerkesztőség működésének kezdetével megszűnt. A Tudományos Gyűjtemény 1819. évi első számában kinyilvánították, hogy többé ilyenek helyet nem adnak. Kazinczy örömmel fogadta ezt az intézkedést. Az anonym támadás, hacsak a személyeskedés lehetőségét teljesen meg nem szüntetik, mindig igazságtalan. A támadó nevetségessé tehet a nélkül, hogy az ő gyöngéit is ki lehetne a válaszban emelni. Egy Kazinczyt ért támadás adhatott alkalmat más vonatkozásban is a határt nem ismerő polemiák korlátozására. Kazinczy *Erdélyi leveleinek* egy része még a Tudományos

Gyűjtemény első kötetében jelent meg. A szászokkal foglalkozó mondata nagy lelkesedést váltott ki a magyarság körében. Még a dunántúli ortológusokat is békületegyezményre hangolta iránta. De a szászok megtámadták érte, Schuster válaszát Sófalvi fordításában a Tudományos Gyűjteménynek is megküldték. Szertelen és sértő hangja miatt Thaisz vissza akarta küldeni, de végül az 1821 júniusi számban kénytelen volt megkezdeni közlését. Ugyane szám végén jelentette azonban, hogy ezután „az Olvasókat nem érdeklő . . . Antikritikák s egyéb ehez hasonló tárgyak, mellyek által a Tudomány semmit se nyer . . . ki fognak záratni”. Az ortológusok Kazinczynak adott újabb válaszait sem közölte már; Beregszászi is kénytelen volt Kazinczy bírálatára adott válaszát külön közrebocsátani.

Kazinczy antikritikája az 1819. évi 4. kötetben jelent meg, perdöntő értekezését augusztus 27-én küldte meg először, de még október elején is visszakérte átalakítás végett. Ekkor azonban már nyomdában volt, s a novemberi számban meg is jelent. Elméletben eldöntötte a nyelvújítási harcot a neológia javára. Teleki József pótlólag megjegyezte jutalomfeleletének kiadásában, hogy ennek az értekezésnek minden szavát elfogadja. De Pesten, mint az itt nevelősködő Szabó János megírta, általában döntésnek tekintették, s ez a kiegyenlítést hirdető, de a kérdés lényegét illetőleg határozott cikk volt ettől kezdve irányítója minden részlet megvitatásának. A Tudományos Gyűjtemény most egészen Kazinczy irányának szolgálatában állt, s szerkesztője, ha közölt is itt-ott egy-egy ellenkező irányú nyilatkozatot, jegyzetben nyomban helyesbítette. A köztudatba a Tudományos Gyűjtemény vitte át a neológia elméletét. Az az irodalmi vállalat sem soká késett már, amely íróknak és közönségnek egyaránt vitathatatlanul természetessé tette, úgyszólván vérükbe vitte át az újítás eredményeit.

A szépirodalom közlési lehetőségeihez s a magyar költészet közönségének gyarapításához is közvetlenül hozzájárult a Tudományos Gyűjtemény attól kezdve, hogy Szép-

literaturai Ajándék címén mellékletet is küldtek szét minden számával. Ennek elhatározásakor azt írta Vitkovics Kőlcseynek, 1820. december 3-án: „már ma minden újság majdnem szobaleánnyal sétál az olvasó publikum között”. A szépirodalmi érdeklődés valóban mindenfelé megteremtette a mellékletek divatát. Kultsár hírlapjának is volt épen 1817 óta állandó félíves melléklapja Hasznos Mulatságok címen. Akárcsak a mai vasárnapi újságmellékletek, nemcsak szépirodalmi, hanem ismeretterjesztő kiegészítése is volt az ettől kezdve többnyire csak aktuális híreket közlő főlapnak. Magyar nyelvrégiségeket ismertetett, népdalokat és műköltői alkotásokat közölt, történelmi és életrajzokat adott, régiségtani, művészettörténeti, aeshetikai és philológiai kérdéseket beszélt meg, természettudományi cikkei is voltak, főleg furcsaságokról, földrajzi, statisztikai és néprajzi tárgyúak is. Új találmányokat s ipari különlegességeket ismertetett s gazdasági tanácsokat adott. Végül anekdotákat, elmés mondásokat és rejtvényeket is közölt. Sok régi nyelvemléket Kultsár itt ismertetett meg nemcsak a szélesebbkörű közönséggel, hanem az írókkal is, pl. mindjárt az első számtól az utóbb róla elnevezett psalteriumot, majd Révainak az *Antiquitates* II. kötete számára készült másolatából a Bécsi kódexet. Közönségének ortológus többségére való tekintettel vigyázott, hogy nyelvészeti vonatkozású cikkek alatt ott legyen az író neve vagy jegye. Azért, hogy nyilvánosságot adott különféle nézeteknek, senki meg nem sértődhetett, de attól nagyon félt, hogy valami nekik nem tetsző nyilatkozatot neki tulajdoníthatnak. Kazinczy sok hívétől sűrűn közölt cikket és verset, egy-egy irodalmi műfaj ismertetésében példaképen tőle magától is. Munkatársai többnyire a neológusok közül kerültek ki, s velük szemben nem elnyomással, hanem baráti békítéssel igyekezett itt is hatni. Legfőbb munkatársa s egészen Bécsbe költözéséig a Hasznos Mulatságok volta-képeni szerkesztője Ungvárnémeti Tóth László volt. Neve említésével *Attila és Marull* c. románca jelent meg először, a 20. számban. Nagy része volt a magyar költészet újabb alkotásainak közismertté tételében. Az elegiáról,

episztoláról, románcról, szonettől, triolettől stb. szóló poétikai cikkek keretében több költeményt közölt újabb magyar költőktől. Az ő idejében egyébként is nagy hely jutott aesthetikai és rokontárgyú cikkeknek, az ékesszólás, építőművészet, zene, szobrászat, festészet, műkertészet, színjátszás és tánc köréből egyaránt. A művészettörténeti cikkek nagy része görög vonatkozású, s igen sok a mitológiai, valamint az ókori életet ismertető cikk is. A szépirodalmi újdonságok ismertetése is ide került át a fölapból. A második évfolyam 7. számában egy népmesét is közölt Kultsár. Az ezt követő számban jelent meg aztán a *köz-nép dallai* gyűjtésére való felszólítása. Ettől kezdve sűrűn közölt népdalokat, utóbb egyenesen nép-dal megjelöléssel is.

A Szépliteraturai Ajándék tisztábban szépirodalmi céllal indult meg 1821-ben. A Tudományos Gyűjtemény minden számához egy ívet adtak belőle. Az Ajándék szerkesztésével Thaisz nem igen foglalkozott. Az első felszólításra csupa rossz vers érkezett be hozzá. Ezért Szemere segítségét kérte elsősorban s rábízta, hogy minden szám felét tetszése szerint válogassa össze. (A Tudományos Gyűjtemény szerkesztésében is sokszor rá hallgatott, sőt saját írásait is alávetette az ő ítéletének.) Régi folyóirattervei folytán mindig volt Szemerénél bőséges kézirati anyag. Innen kerülhetett az Ajándékba Kisfaludy Károly több ifjúkori kísérlete (tőle való az Ajándéknak „A kezdő mindent jónak tart” kezdetű mottója is). Az ívek második felét egy ideig jórészt Döbrentéinek az Erdélyi Múzeum megszűnése folytán fölöslegessé vált gyűjteményéből töltötték meg. Mikor Döbrentei Pesten volt, erősen össze is barátkozott Thaisszal s később Bajzáék ellen együtt hadakoztak. Sok az Ajándékban Döbrentei adaléka is, saját nevén és Szentkúti Sándor álnéven. Szerkesztői jegyzetek is vannak tőle. Általa került több erdélyi író munkája is a Szépliteraturai Ajándékba. E két régi gyűjtemény maradványain kívül sok ifjú kísérletei is itt jelentek meg először. Az ifjú tehetségek kiválasztódása szempontjából nagy jelentősége volt e különben nagyon vegyes értékű darabokat

közlő vállalatnak. Az Aurora legfőbb erősségei is itt tűntek föl először. Bajza is, Vörösmarty is Virágot dicsőítő költeménnyel itt lépett először a közönség elé. Schedel Ferenc József, a későbbi Toldy, első magyarnyelvű kísérletei is itt jelentek meg. De az egy vagy más okból később az irodalmi életben számottevő ifjak közül Kovacsóczy Mihály, Fábíán Gábor, Munkácsy János is a Szépliteraturai Ajándék első évfolyamában kezdték meg irodalmi szereplésüket. Általában eleinte többnyire csak verses apróságokat hozott, de már az első év vége felé egyre több lett a széprózai és hosszabb közlemény. Az új szépirodalmi lapot minden kezdetlegessége ellenére országsszerte nagy örömmel fogadták. Döbrentei már március 5-én írta Kazinczy-nak: „A Tudományos Gyűjtemény ajándéka jól kezd menni s kedvesen vétetik.”

A németnyelvű sajtó is résztvett a magyar irodalom ismertetésében. A Vereinigte Ofner und Pester Zeitungnak is volt „szobalánya”, a Gemeinnützige Blätter. Állandóan számon tartotta és méltánylással ismertette a magyar irodalmi eseményeket. A magyarellenés vetélkedés egy időre szünetelt. Kicsinylő megvetéssel sem beszéltek már a magyar törekvésekről, de a teljes visszaszorulástól való félelem sem hajtotta még elkeseredett gyűlöletbe a német újságírókat. Belátták, hogy a magyarságnak saját hazájában való felülkerekedése ellen hiába küzdenének, s előzenységükkel iparkodtak megtartani művelt magyar olvasóikat. Rösler, a pesti újságszerkesztő a „hazai” nyelv térfoglalását megértéssel ismertette. De a Marczibányi-pályázaton jutalmazott feleletek ismertetésében túlzottnak mondta a német nyelv nyelvrontó hatásáról nyilvánított aggodalmakat. Dessewffy, elismervén egyéb rokonszenves nyilatkozatait, a Hasznos Mulatságok 1821. szeptember 14-i számában felszólalt ellene. Nemi gúnnyal biztatgatta egyúttal, miért nem próbál már egyszer magyarul írni. Még ekkor is többen voltak egyébként, akik azt hitték, hogy német nyelven szolgálhatják legsikeresebben a magyar művelődést. Folnesics 1818-tól Zeitblätter für Freunde wahrer Menschenbildung zunächst für katholische Seel-

sorger, majd Sonnenblume című erkölcs-tan- és pedagógiai irányú folyóiratot adott ki. Sokkal jelentékenyebb Feste-tich Károly Albert gróf Pannonia, ein vaterländisches Er-holungsblatt für Freunde des schönen Geistes und Wissen-schaften c. hetenként kétszer megjelenő folyóirata. Feste-tich azok közé a mágnásaink közé tartozott, akik hangozta-tott hazafiságuk ellenére kötelességüknek tartották a német ízlés és műveltség fenntartását. A magyar nemzet német lapjának szánta a magáét. Az 1819. ápr. 10-én meginduló első negyedévet Felsőbükki Nagy Benedeknek ajánlotta. Korábban német színikritikákat adott ki röpcédulákon, s 1818-ban állandó színházi szemle szerkesztésére kért en-gedélyt. E kérés elutasítása után határozta el általáno-sabb tárgykörű lap alapítását, de a Pannoniában is az egyik főrovat a színházi élet ismertetése volt. 1819 elején nyújtotta be tervezetét a helytartótanács-hoz. Kis regénye-ket, érdekes életrajzokat, rövid útleírásokat, híres művé-szek és tudósok, nagy egyéniségek és magánemberek éle-téről, feltűnő tulajdonságairól és különös viszonytárságai-ról, a főváros és környéke nevezetességeiről és művészi eseményekről szóló cikkeket, költeményeket, anekdotákat, tréfákat és rejtvényeket akar közölni. A színházi élet is-mertetésével részletesen akar foglalkozni, de megígéri, hogy a kritika mellékes lesz, s az igazgatóságot és a sze-replőket egyaránt kíméli, a hibáztatott művészeket pedig csak szerepük megjelölésével említi.

Alakban, beosztásban, tárgykörben egyaránt az 1809-ben megindult bécsi Der Sammler volt a mintája. Az el-méleti esztétikát főleg Romy cikkei képviselték, de úgy látszik, σ σ jeggyel Schedius is írt bele. Toldy Ferenc első cikkei is itt jelentek meg 1821-től. Nagy magyarok életraj-zát sűrűn közölte, a magyar irodalmi eseményekről is be-számolt, s magyar költemények fordítását is kiadta. Jó-nevű osztrák költők is voltak munkatársai, s itt tűntek fel minden előzmény nélkül az első magyarországi zsidó újságírók, köztük a következő évtizedekben igen népszerű Saphir M. G. Katona József a magyar játékszíni költő-mesterség akadályairól szóló cikkében azt írta a színikri-

tikával rendszeresen foglalkozó egyetlen hazai folyóiratról: „Van ugyan egy, melynek homlokán Magyarország szép angyala ül, de mivel annak éppen magyar tépte ki magyar nyelvét és idegen hangokon beszélteti, éppen azért kevésbé láttatik a magyar figyelmét kiérdemleni, ha szinte saját hallgatóitól az indulatos részrehajlás miatt már meg róva nem volna is és azt szemtelen szelességgel egészen kantáron nem vonná egy szeleburdi szamaritánus.” A színi kritikákban élesen kifejezésre jutott Festetich és társai, kivált Saphir izgága és csipkelődő természete. Akkor még becsületsértésnek számított és tilos volt színészeket név szerint megjelölve hibáztatni. Festetich fogadkozása ellenére nem törődött a tilalommal, sőt lapja sok esetben becsületbevágó cselekedeteket is tulajdonított egyes színészeknek s másoknak, főleg színésznők iránt állítólag érdeklődő úriembereknek. A helytartótanács nagyobb szigorúságra intette vele szemben a cenzort. Miután Bécsben több szám terjesztését — többek között Grillparzer egy tiltott versének közlése miatt — megtiltották, a kancellária december 30-án felvilágosítást kért a cenzurálás módjáról, s a jelentés beérkezése után elrendelte annak a november 9-én kivételesen megadott kedvezménynek visszavonását, hogy Pesten, Haliczky egyetemi tanárral cenzuráztathassa Festetich. A helytartótanács közbenjárására újra visszaadták e kedvezményt. De Festetich sértései miatt Haliczky már 1820. május 23-án a folyóiratok vizsgálata alól való felmentését kérte. Mivel semmiképpen nem volt hajlandó elhatározásáról lemondani, a Pannoniát is, a Tudományos Gyűjteményt is újra a budai könyvvizsgáló hivatal hatáskörébe utalták. Festetich szigorú megdorgálására külön udvari rendelet hívta fel a vármegyét. Végül az 1822. évi 52. számban Bäuerle Adolf bécsi színész-drámaírónak, az Allgemeine Theaterzeitung szerkesztőjének gonoszul tréfás életrajzát közölte neve nélkül, de ismerősei számára könnyen felismerhető jellemzéssel s foglalkozása és munkái megjelölésével. E miatt Ausztriában a rendőrség elko-boztatta, de Bäuerle hosszú érzékeny felségfolyamodványban egyenesen a császártól kért elégtételt. A kancellária

1823. március 28-án elrendelte a Pannonia azonnali betiltását és szigorú vizsgálatot követelt. Ennek lefolytatása után azonban a helytartótanács a további megtorlás elengedését javasolta, minthogy a szerkesztő mindjárt a botrány után elköltözött a fővárosból. A *Pannonia* utóda alak, tárgykör s jelentékeny részben — kivált az osztrák — munkatársak köre tekintetében is az 1825-ben induló *Iris*, emezé meg 1828-tól a *Der Spiegel*.

3.

A Marczibányi intézet és a Tudományos Gyűjtemény alapítása a főváros íróársadalmának viszonyaiban is több jelentős változást okozott. A Marczibányi intézet elnöke, az íróktól már *Buzgó esdeklései* óta becsült Teleki László gróf a legnagyobb tekintélyek egyikévé lett. A bizottságon kívül álló írók is sokszor voltak háza vendégei. Ortológus volt, de higgadtsága hozzájárult az ellentétek enyhítéséhez. Az ortológus közönség elvesztésétől terveik, majd irodalmi vállalataik sikerét féltők ellenében az ő véleménye is hozzájárult a Tudományos Gyűjtemény szerkesztésének pártatlanságához. Kazinczy érezte is, mily nagy az ő szavának súlya s igyekezett szerény közeledésével a köztük levő ellentét élet tompítani. Teleki a Tudományos Gyűjtemény 1819-i első füzetében ismét elmondta a nyilvánosság előtt is véleményét az újításról. Kazinczy levélben igyekezett igazát védeni s augusztus 27-én neki küldte meg először *Orthologus és neologus, nálunk és más nemzeteknél* c. nevezetes értekezését. Arra kérte, olvassa el figyelemmel s ő juttassa el fia útján Trattnerhez. Az *Erdélyi levelek* ügyében is több levelet váltottak. Teleki az erdélyi családok érzékenységének megelőzésére adott tanácsot Kazinczynak s a maga családjáról adatokat közölt vele. József fiában a neológia kapott mérsékelt, de határozott támogatót. Az ifjú gróf 1815-ben tért haza külföldi útjáról s a helytartótanács fogalmazója, 1818-tól titkára volt. A

magyar nyelv és irodalom ügye iránt már egyetemi éve alatt érdeklődött. A Tudományos Gyűjtemény 1818. évi 2. füzetében *A régi és új költés különbségeiről* értekezett, majd nagyszámú könyvismertetést adott, köztük a huszas évek legjobb drámabírálatait. Az akadémia kérdéséről is Kazinczyhoz hasonlóan nyilatkozott az 1819 szeptemberi füzetben. Már előbb azt írta Kazinczynak (január 26.), hogy az akadémiák, ha „diktátoros hatalmok által a nyelv-művelés arany szabadságát elfojtják... sötét századoknak legiszonyúbb szüleményei”. Az ő elnökségének is nagy része volt utóbb abban, hogy a Magyar Tudós Társaságban győzedelmeskedett a neológia. Kazinczy már első cikkei után felismerte benne irányának várható nagy erősségét. Nemcsak neki s apjának írt levelei tanúsítják, hogy már ekkor a magyar irodalmi élet jövőre előkelő vezérét sejtette meg benne. Szabó Jánosnak 1820. január 23-án írt levelében reá alkalmazza Anchises szavait: „Hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audisti.” Az első Marczibányi-pályázat jelígés leveleinek felbontásakor (1819. szept. 13.) meglepetve olvasták a pályabírák Teleki Józsefnek kettőből kihulló nevét, apja pedig nem mert hinni az ítélet részrehajlatlanságában. Horvát szerint hűszor is kérdezte a jelenlévőket, „ha nem tudták volna-e előre Fiának ilyekezeteit, s nem kedveskedésből ítélték volna-e számára a kettős jutalmat?”

Teleki Józsefet e kettős diadal a főváros legtekintélyesebb írói közé emelte, s neve s a Marczibányi intézet koszorúja egyaránt nagy súlyt adtak a nyelvújítás kérdésében mondott véleményének. Már pedig nála teljesebben kevesen gondolták át és értették meg Kazinczy elveit. Mire jutalomfeleleteit kiadták, addigra Kazinczy perdöntő tanulmánya is megjelent, s ő meg is jegyezte: „a mit Kazinczy ezen utolsó betses értekezésében mond, nagyobb résznél feltétel nélkül, aláírom.” A Tudományos Egyesület tanácskozásainak vezetésében ő lépett Jankovich helyébe, s a szerkesztő cikkeihez több ízben ő fűzött jegyzetet. Thaisz is a Teleki-családnál viselt titkári állásánál fogva jutott az írói körökbe. Úgy látszik, már a magyar irodalom

íránt való érdeklődése is csak itt ébredt benne. Korábban csak latin alkalmi verseket írogatott.

A huszas évek elejére a fővárosban jóformán minden ellenállás megszűnt a neológiával szemben. A szélső ortológiának nem is élt itt más híve, mint Verseghy és Czinke. Verseghy még jobban visszavonult, s úgyszólván elfeledve halt meg 1823-ban. Még az ő néhai pártfogója alapítványának intézői sem vettek róla tudomást. „Valahányszor még ünnepet tartott a Múzeum Marczibányi költségen” — panaszkolt — „mindannyiszor földicsekedett vele, hogy a pesti és budai tudós urakat az ünnepre személyek szerint invitálta. De én egyszer sem voltam olyan szerencsés, hogy akár szóval, akár czédulával invitáltattam volna, a miből azt kell kihoznom, hogy a Múzeum nem számlál a magyar tudósok közé. Így hát én most is megmaradok e mellett, csakhogy a botot megfordítom és azt declarálom, hogy én viszontag magamat a pesti magyar tudósok közé számlálni teljességgel nem akarom.” Czinkétől Pethe Természethistóriájának bírálata még megjelent a Tudományos Gyűjtemény második füzetében. „Mi nem Szép-Halmon tanulunk” — írja benne. Azután ő is kívül állott a pesti író-társadalmon. A neológia maga közeledett már Kazinczy értekezésében az ortológiához. Kazinczy a maga irányát most már nem is neológiának, hanem neológia és ortológia syncretismusának nevezte. Az ortológia nem közeledett, nem ismerte el leveretését, de vezérei nem szólaltak fel többé e kérdésben, s csak néhány harmadrangú híve s a távolban Bacsányi próbálta meg a harc folytatását. Mihelyt a neológia vezére lemondott elvei szélsőséges, az írónak a nyelven való korlátlan uralmát követelő hangoztatásáról, a szélső ortológia talaját vesztette. Nem volt többé, aminek kiemelésével szörnyűködést, valósággal hazafias méltatlankodást idézhettek volna fel.

A főváros irodalmi jelentőségének növekedése már csak azért is az új iránynak kedvezett, mert itt az ifjú írók száma gyarapodott egyre jobban. De a régiek körében sem sok kárt okozott az az óvatosság, amelynek érvényesülésétől a Tudományos Gyűjtemény megindulásakor félni lehe-

tett. Nem az elkeseredettebb fél kívánságaihoz való alkalmazkodással, hanem a legteljesebb pártatlansággal igyekeztek minden érzékenységnak elejét venni. Trattner mindent válogatás nélkül ki akart adni, még pedig az írók saját helyesírása szerint. Ez a módszer legtöbb esetben alkalmasnak bizonyult sértődéseknek s főleg egész csoportok elidegenedésének meggátlására. Fejér távozása után az óvatosak még addigi befolyásukat is elvesztették, s Kazinczy felfogása csaknem korlátlanul érvényesült. Maga Fejér neveltetésénél fogva is egyben-másban, főleg a helyesírás kérdésében, a dunántúliakkal értett egyet, s ezért is tudta őket a folyóirat tervének megnyerni. De ő is a legnagyobb tisztelettel tekintett Kazinczyra, ismételten kérte támogatását, akkor is, mikor Trattnerral összeveszván épen legszűkebb baráti körével készült új folyóirat kiadására.

Kazinczy hajdani triászának tagjai közül Horvát új barátaival tartott össze legszorosabban. Szemere 1821. február 24-én panaszolta Kazinczynak: „A Pesti Triásznak restauráltatását, hol néhány év oltá Jankovich, Kultsár és Horvát István a társak, s nem pedig Pista és Miska és én, fájdalmasan szenvedem.” Történeti bűvárlatai vonták Horvátot szorosabb szövetségbe a hasonló törekvésűekkel, Kultsárral, Jankovich-csal, a magyar történelmi emlékek előkelő és lelkes gyűjtőjével, s amíg el nem távozott Pestről, Fejérrel. Tekintélye e körben s népszerűsége a „hazafias” magyarság előtt kivált azóta növekedett meg, mióta — először 1815-ben — egykori tanárát, Schwartzner Mártont kíméletlenül megtámadta, amiért Nagy Lajosról és Mátyásról azt írta, hogy a magyar nyelvvel nem törődtek. (Helmechzy azt írta Szemerének, hogy egy ismeretlen ember 28 aranyat juttatott el lelkesedésében Horváthoz.) Benne is már a tizes évek közepén kifejlődött közös terveik érdekében az óvatosság a magyar törekvéseket megosztó kérdésekben, de régi elveit és Kazinczyhoz való hűségét sohasem tagadta meg. Sőt, mikor úgy érezte, hogy Kazinczyt érte méltatlan sérelem és rágalom, többször felszólalt mellette. Schwartzner Diplomáciájának bírálatában, a Tudományos Gyűjtemény 1819-i 11. füzetében, miként

1820. okt. 28-i levelében írta, tudatosan az ortológusok elhallgattatására jegyezte meg: „A ki Pálnak, házban, országbele... helyett először írni és mondani merte... Pálnak, házban, országba... az többet mert a mindenféle el-lene koholt vagy intéztetett sértegetések után is tiszteletre és szeretetreméltó Kazinczynál.” Horvát értesítette Kazinczyt Bacsányi készülő támadásáról is. Ő maga nagy történeti ábrándjának páratlan forrásismeret alapján való bizonyításán dolgozott már. Épen Kazinczynak írt legelőször e tervéről is.

Kultsár többször szólalt fel újságjában Kazinczy nyelvének egyik-másik sajátsága ellen, de a nyelvújítás jogosságát általában ő sem tagadta s Kazinczyt tisztelte. Kazinczy is nagyon jól tudta, hogy a dunántúli szövetkezéshez, „mellynek titkos kovásza — amint Kölcseynek 1817. június 14-én írta — Verseghy és Kisfaludy, és a Pápistáság fényéért buzongás”, „a Lutherános Kultsár úgy tartozik, hogy tartozik is, nem is”, nem is szólva a Kölcseytől közéjük sorolt Horvátról, mert az hozzájuk csak „úgy csatlá magát, hogy őket kész volna az ördöggel is elvitetni”. De Kultsár „lutheránosságára”, hogy egyszer magasztalta, másszor csípősen kritizálta, nagyon haragudott. Nem fogadta el az újságot ingyen. „Ha le akarsz tovább is, mint eddig, kötelezni — írja neki 1817. július 17-én — arra kérnélek inkább, méltóztassál nem bántogatni.” Kultsár tovább is gyakran látta vendégül a fővárosban élő vagy itt megforduló írókat, s igyekezett kölcsönös engedelemre bírni őket. 1820-ban Ferenc napján Kazinczy tiszteletére rendezett ünnepet. Teleki József hatása alatt egy időre az ő aggodalmai is enyhültek.

Vitkovics attikai estvéi is fel-felújultak alkalmilag. Különösen nagy társaság ünnepelte nála 1821. március 22-én Virág nevenapját: a házigazdán és bátyján, a budai rác papon kívül Szemere és Horvát, Sztrokai, Döbrentei, Thaisz, Helmeczy, Balla, Töltényi, Mailáth, Kultsár, Jan-kovich, Mokry, Szedliczky Imre (Vitkovicsék régi barátja), a regényátdolgozó Benyovszky, Kisfaludy Károly, továbbá Virágnak írói köröktől távolabb álló régi tanítványai és

tisztelői közül Reseda János (később egyetemi tanár, a Petőfitől emlegetett cenzor), Elenyák (a filozófia tanára), Argauer Máté (esztergomi plébános, korábban budai káplán s a Tudományos Gyűjtemény egyik alapítója) és Huszár Károly tartománybiztos. A megjelenésre rá nem bírható Virág képe előtt Horvát mondott ünnepi beszédet, Vitkovics Virág barátjának, Anyosnak verseiből olvasott fel, de könynyei elfojtották szavát. Utána Szemere olvasta fel Dessewffynek Kazinczyhoz írt költeményét, Vitkovics Fáynak külön e napra írt meséjét. Majláth Virág verseiből olvasott, Döbrentei ünnepi ódát szavalt, Thaisz a magyar nyelv keletéről értekezett. Végül Kisfaludy Sándor új regéjét, a Dobozit mutatták be. Telekiék, Trattner, Kultsár és Vitkovics házán kívül Ráday Pálnál és Mailáthnál is gyakran jöttek össze nagyobb író-társaságok. Mindezeknek az alkalmaknak nagy jelentőségük volt maguknak a fővárosi íróknak barátságos együttélésében, de országos ellentétek enyhítésében is. Majd ez, majd az a vidéki író élvezte a fővárosiak vendégszeretetét s vett részt irodalmi megbeszéléseken. A széphalmi vezér is érezte ennek az irodalmi társaséletnek kiegyenlítő s továbblendítő hatását. 1825. május 27-én Janikovichnak írta: „én falun lakom, távol Pesttől és társaimtól, kik, ha őket láthatnám, gazdagíthatnák ismereteimet tévedéseimben baráti kezekkel vezérelhetnének, példájokkal gyulaszthatnának.” Benne is egyre inkább kialakult a vágy, minél többet lenni a fővárosban, de kedvezőtlen viszonyai miatt 13 évig egyáltalán nem tudott ide látogatni. Mikor 1826-ban szóba került az akadémiai titkárság lehetősége, akkor is az foglalkoztatta és töltötte el boldog reménykedéssel: „A mit készítgetek, együtt olvasnám a Neologismusok barátjaival és ellenségeivel; kihallgathatnám egyik félnek is, a másiknak is okait, s azt tenném, a mit a dolog és meggyőződésem kívánna... melly szépen végződne ez az élet, melly harmincznégy esztendőök oltáolly szerencsétlenül folyt el!”

A tizes évek végétől a fővárosnak — épen az új intézmények s az írók ezzel kapcsolatos szövetkezése folytán — irodalmi központként is egyre nagyobb vonzóereje volt a

vidéken élő írókra. A Tudományos Gyűjtemény alapításától kezdve egyre többen voltak, akiket nem az egyetem vagy a kormány székek vontak ide, hanem egyedül az irodalmi élet mozgalmasságába vágyódtak s irodalmi terveik itt legkönnyebbnek ígérkező megvalósítása végett akartak Pesten élni, előbb megélhetést adó foglalkozásra rá nem szoruló birtokosok, vagy akiknek szabad foglalkozása szempontjából mindegy, itt élnek-e vagy másutt. De a huszas években már többeknek sikerült az, amit fiatalkorában Szemere, később Kölcsey és mások még hiába kíséreltek meg, hogy egyedül az irodalomból és az irodalomnak éljenek.

Az első budai és pesti útikönyvekben érdekes jegyzéke maradt fenn az 1820-ban állandóan itt élő íróknak. 154 pesti és 35 budai író t nevez meg Schams, de hozzáteszi, hogy egyesek nem engedték, hogy nevüket fölvegye. A pestiek közül 54 szokott írni németül, 52 magyarul s 46 latinul. 13, főleg orvosi és jogi, szakíróról nem mondja meg, milyen nyelven írnak; ezek csaknem mind latinul írtak. Tótul, szerbül, görögül, olaszul és héberül egy-egy írt. Ekkor tehát már — német író kimutatása szerint is — körülbelül egyenlő volt a magyarul, latinul és németül írók száma, de a magyar nyelven írók közt aránylag a legkevesebben szolgálnak tisztán szakcélokat, s így a magyarok közül legtöbb az író a szó legszorosabb értelmében; így Pesten: Balla Károly, Bolla Márton, Csizmadiáné Kelemen Borbála, Czinke Ferenc, Domby Márton, Fábíán Gábor, Fáy András, Helmeczy Mihály, Horvát István, Kisfaludy Károly, Kultsár István, Nánásy Benjámin, Péchy Imre, Sebestyén Gábor, Szemere Pál, Sztrokai Antal, Teleki László, Teleki József, Thaisz András, Töltényi Szaniszló, Vitkovics Mihály és Zarka Károly. A többiek közül magyarul vagy magyarul is írnak: Almássy József, Amade Antal, Báthory Gábor, Bene Ferenc, Brunkala Román, Forgó György, Gebhardt F. X., Grusz Antal, Halitzky Antal, Jankovits Miklós, Jeszenszky Miklós, Kopátsy József, Kovács Mihály, Lánczy József, Mérey László, Mokry Benjámin, Ottlik Dániel, Perger N., Pethe Ferenc, Rang

Ferdinánd, Rátz István, Röth József, Steinbach Ferenc, Stettner Máté, Szabó János, Szentgyörgyi Gellért, Tomtsányi Ádám, Trattner János Tamás, Ürményi József és Vass László. 23 íróról jegyzi meg Schams, hogy munkatársa a Tudományos Gyűjteménynek. Buda 35 írója közül gróf Cziráky Antal, Pettényi Gyöngyösi János, gróf Mailáth János, Sághy Ferenc, Szemes György, gróf Teleki Ferenc, Verseggy, Virág és Wishoffer József írt magyarul. Szemesen és Wishofferen, a két egyházi szónokon és Czirákyn, a Pesti Magyar Társaság egykori elnökéből utóbb a latin nyelvhez ragaszkodó konzervatívok vezérévé lett kiváló jogászon kívül mind a szépirodalmat művelték. A pesti magyar írók közt 9 ügyvéd, 7 ügyész, bíró vagy jegyző a felső bíróságoknál, országos méltóságot viselt 3, egyetemi tanár vagy adjunktus 7, Miller és Horvát a múzeumban működik, tehát az íróknak kb. a felét köti foglalkozása az ország fővárosához. A többiek közül is Pest megye tisztviselője 3, püspök 2, szerzetestanár 2, nevelő 1, magánorvos 4, hírlapíró 1, könyvnyomtató 1. A többi nyolcat nem foglalkozása tartja itt, sőt egyesekről biztosan tudjuk, hogy csupán irodalmi törekvések hozták ide. Sőt egyikük, Kisfaludy Károly már arra számít, hogy egyedül szépirodalmi munkásságából megél. Budán a magyar írók közül a két hitszónokon kívül csak 3 főúr, 2 nyugdíjas szerzetes tanár, egy kishivatalnok és az egyetemi nyomda igazgatója élt.

Ennek a fővárosi író-társadalomnak új tagjai közül Teleki Józsefen, Thaiszon és néhány jelentéktelen prózaírón kívül már ekkor Kazinczy hívei Balla Károly, Sztrokai Antal, Töltényi Szaniszló és Mailáth János gróf. Balla 1810-ben kezdte jogi tanulmányait, 1813-ban hites jegyző, 1818-ban Pest megye kapitánya lett. Szemerének 1814. március 20-án mutatkozott be — Fáyra hivatkozva — s ettől fogva legkedvesebb barátai közé tartozott. Az ő hatása alatt lett néhány alkalmi vers írása után Kazinczy híve s a tudatos irodalmi törekvések részese, a mellett, hogy verselő gyakorlatában Himfy-epigon. (*Hős regék.* 1826. *Zsebtükör.* 1825. satírikus versek Himfy-strófákban

stb.). A Tudományos Gyűjteménybe az első évtől kezdve irogatott, s annak Ajándékában jelent meg Szemere tanácsa szerint írt *Huba* c. regéje. Sztrókai ügyvéd, Révai leglelkesebb tanítványainak egyike, a triász barátja csak most lépett elő nyelvtudományi és szépirodalmi kísérleteivel a Tudományos Gyűjteményben és Ajándékában. Később is inkább az írók pártolásával szerzett érdemeket. Töltényi Szaniszló orvosnövendék 1817-ben még eredeti német néven (Schittensam Szaniszló József) kezdte irodalmi működését a Hasznos Multságokban. 1821-ben Kazinczyt legmerészebb formaújítása terén követte vakmerő kísérlettel, 100 szonett kiadásával. Nem sokkal később Bécsbe ment tanulmányait folytatni, egy darabig még küldözgetett haza magyar verseket, de azután tudományának élt s a bécsi egyetem tanáraként halt meg.

Mailáth János gr., Hormayr bécsi körének tagja 1820 körül hosszabb időn át jórészt Budán vagy törökbálinti jószágán tartózkodott. Kazinczytól először Hormayr Archivjának támogatását kérte, aztán igen sűrűn leveleztek. Egy ideig főleg ő értesítette Kazinczyt a fővárosi eseményekről, s tőle tanácsokat kért anthológiája ügyében. Kazinczy irányáért való lelkesedésére jellemző, amit 1820. február 1-én a vitát lezáró értekezéséről ír: „... es ist unmöglich, das ein unpartheyischer, oder ein Gegner, den bloß Vernunftgründe bestimmen und nicht Leidenschaft, nicht augenblicklich zu Ihnen übertrete, das ganze ist so klar, so richtig argumentirt, so cosequent durchgeführt! Und dabei liest es sich so gut, zieht so an; es ist das Evangelium der Neologen, oder eigentlich der Koran, der da bekehrt, und die Ungläubigen tödtet. Sie haben Ihren Freunden viel Freude gemacht und den Triumph der guten Sache entschieden.“ Anthológiájának előkészületei közben minden valamire való magyar költővel megismerkedett, az irodalmi estéken jelen volt, s ez ébresztette benne a vágyat, hogy egészen közéjük tartozzék. A Tudományos Gyűjteményben már 1820 júniusában megjelent egy cikke, bizonyára más fordításában. 1821. március 8-án írta Kazinczynak: „Wissen Sie, dass ich in die Reihe der ungrisch

schreibenden übertreten will?" Egy hónappal utóbb sorra elmondja véleményét fővárosi ismerőseiről. Szemerét költői lelkületéért, gyermekes kedélyéért nagyon szereti, de kritikai érzékeiről nem sokat tart. Vitkovicsot lágyszívű embernek ismeri. Horvát tudományát csodálja. Virágot síma, de hideg költőnek mondja, Thaisz buzgóságát emlegeti, de magyarságát túlzottnak tartja. Jankovich „ultra-tudós”; ráillik szerinte Kotzebue *Sorgen ohne Not* c. vígjátékából az a mondás: „Da haben wir den Gelehrten, der nichts weiss, als was ein Anderer zweitausend Jahre vor ihm gesagt hat,” meg az is: „Wie die Gelehrten doch so dumm sind.” Legtöbbre az akkor hosszabb ideje Pesten tartózkodó Döbrenteit becsülte s a legkritikusabb főnek tartotta. Síma modorával nyerte meg igazán. „Er hat doch Geschmack, was den meisten der Unsern fehlt, und Konversationsbildung, die gar keiner der Magyarischen Gelehrten besitzt.”

Döbrentei a Tudományos Gyűjtemény megindulása s az Erdélyi Muzeum megszűnése óta kereste már a módot a magyar fővárosban való megtelepedésre. 1819/20 telén vagy öt hónapot töltött Pesten. Szedliczkynél lakott, Vitkovicsnál vacsorált. Ők hárman és Szemere sűrűn voltak együtt. Szemere december 4-én Kölcséyt is hívta megint, költözzék közéjük. Ekkor Döbrentei még az Erdélyi Tudós Társaság megerősítésében reménykedett, de nem sokat törődött vele; amint Buczynak 1819. nov. 22-én meg is írta, jobban szeretett volna már ekkor végleg Pesten elhelyezkedni. Kulcsár fel is ajánlotta a segédszerkesztőséget, de aztán sem ebből nem lett semmi, sem levéltári és múzeumi terveiből. A következő év végén hosszabb magyarországi tartózkodás szándékával hagyta ott Erdélyt, hogy Vas megyében élő atyját meglátogathassa. Pesten töltötte a telet. Eleinte Vitkovicsnál lakott s újra együtt volt a fővárosi írókkal. Összeköttetései gyarapításával előkészítette állandó fővárosi letelepedésének lehetőségét. A grófi nevelőt az erdélyi társaságokban csiszolódott modora kedvelté tette a legelőkelőbb főúri házakban. Mailáthoz Szemere vitte el, br. Podmaniczkyhoz Schedius. Teleki Jó-

zseffel is sokat volt együtt, s az átnézte az ő Molière-fordítását is. Ráday Pálnál is mindjárt az első napokban járt több író társaságában. Dessewffyvel az előző őszen Kassán volt együtt néhány hétig: magyar irodalmi lexikon, (amint Dessewffy 1821. január 6-án Kazinczynak írja, psychologico-literaria Biographiák) kiadására szövetkeztek. Mostani pesti tartózkodása alatt készítette sajtó alá *Külföldi játékszinének* első darabjait is. Még Kazinczy híve s Verseghyvel való találkozásáról nagy gúnnyal számol be. Példatár kiadásával is igazolni akarta a neológiát. Még a következő évben tervezett Macbeth-kiadásához írt függelékben is védelmébe vette a szórővidítést s dicsérte a szömetysző Helmeczyt. Ő maga is buzgón gyártott szavakat. A Mailáth-tól nélkülözött udvarias megszólítás céljára Szemere egyik alkalommal a „kegy” szót javasolta s ő is hozzájárult; hamarosan el is terjesztették ismerőseik körében. De 1821 tavaszán hazalátogatott Döbrentei s novemberig a Dunán túl tartózkodott. Ekkor barátkozott meg Kazinczy ellenfeleivel. Kazinczynak hazulról írt első levele rávilágít már elfordulása kezdetére. A dunántúli írók és papok — kivált a Kazinczy fő ellenfelének tartott Horvát Endre — nagy szeretettel fogadták az Erdélyi Muzeum szerkesztésével érdemeket szerzett földijüket. Kedvességük annyira elragadta, hogy többé sem Kazinczy, sem más nem volt számára fontosabb az ő barátságuknál. Elveit még nem adta fel, csak az ellentétet akarta ő is megszüntetni egymással szemben álló barátai közt, de Guzmichoz és Horvát Endréhez írt epistoláit rögtön közzétette a Szépliteraturai Ajándékban.

Döbrentein kívül Kölcsey és Fáy is akkoriban kísérelték meg ismétlen, hogy állandóan a fővárosban lakhassanak. Kölcsey 1817-ben jött ily szándékkal Pestre. Szemere rábeszélésére Kultsárral keresett érintkezést s két hónapi tárgyalás után a Hazai 's külföldi Tudósítások segédszerkesztője lett. De már tavasszal eltávozott Pestről. Közvetlenül Horvát Istvánnal Berzsenyi-bírálatára miatt történt összetűzése bírta a főváros elhagyására. Bírálati sorozatát a pesti írók nagy lelkesedéssel fogadták.

„Így kell recenseálni, így, így! Prof. Fejér ezt sikoltozza szüntelen” — írta Szemere április 5-én Kazinczynak. Berzsenyiről mondott kritikájában is csak azt nem engedte Horvát közölni, amit bevezetőleg a magyar költészetéről általában mondott. Kazinczynak Szemere május elsején személyesen beszélte el az esetet. „Kölcsey öszve kapta Horvát Istvánnal a Berzsenyi Verseinek recenzióján. Kölcsey abban azt mondá, hogy a Ráczoknak több poézisek van, mint a Magyaroknak eddig volt” — írta Kazinczy Döbrentének május 6-án s utóbb többi barátainak, magának Berzsenyinek is megírta. A maga Kölcseyével egyező véleményét Trattnernek címzett levélben is kifejtette, s megkérte Trattnert, olvassa fel a „pesti tudósok” jelenlétében. Kölcseyt május 20-án Trattner is kérte a nemzeti érzékenységet sértő passus elhagyására. Kölcsey június 11-én Kazinczynak írt levelében élesen kikelt a kritikátlan hazafiaskodás ellen. A „publicumnak hízelkedő tonus”-ért megveti őket s kijelenti, hogy nem dolgozik többet a Tudományos Gyűjteménybe, „míg a Jankovichiano-Horvatianismus tartand”. Pesti tapasztalatai vele is beláttatták egyébként a polemiák folytatásának káros voltát. „A változásokat, mellyek magukban jöttek s előmentek volna, nagyon kiismertetni, siettetni s végre oltalmazni s nekik nevet adni, ez a mi a dolgot elrontotta. Már most ott áll túl a Dunán a hatalmas (pénzzel és számmal) klub, kik nem vesznek könyvet, ha benne jota van; kik az Universitas Typographiája factorát pénzzel megvesztegették, hogy minden jóta imádságos s énekes könyvet ypsilonnal nyomasson; kik Abauj Vármegye Universitasához kérelmet akarnak küldeni s azt kicsinálni, hogy közönséges végzés által Kazinczynak az Írás megtiltassék.” Kultsárék óvatosságához nem tudott ugyan hozzásimulni s az ortológiát soha jobban meg nem vetette, mint most, de a legközelebbi feladatokról való gondolkodásán nyomot hagyott a pesti tartózkodás. Saját reményei meghiusultán tapasztalta, hogy az ellentétek tudatos kiemelése, a különbségek megnevezése a töle is elítélt táborban oly ellenállást váltott ki, amely már kárára van az irodalom ter-

jedésének. Ezért igyekszik lebeszélni Kazinczyt arról is, hogy az Erdélyi leveleket saját költségén adja ki; „ha megtudják, ki fog abban veszteni még kevésbé veszik”. Amint tovább töpreng a tapasztaltakon, egyre jobban közeledik ő is ahhoz a gondolkodáshoz, melyet első felháborodásában elutasított magától, a Kultsár-féle taktikázáshoz. Egy nappal imént idézett levele után azt is írja Kazinczynak: „mikor a mi publicumunk most fordítást épen nem szeret, bizony fordítások nem is fognak úgy kelleni, mint originálok, s csupán a név miatt. A népet a maga gyengéinél fogva lehet a jó útra leghamarabb vinni.” Ez Kazinczyéval homlokegyenest ellenkező belátás. Az irodalomtól a történetek után nem várhatóan független megélhetést, de az irodalmi élet központjában való megtelepedésről nem mondott le. Ezért szánta rá magát arra, hogy ügyvédi vizsgát tesz. Mégis ezután is csak vendégként tartózkodott hosszabb-rövidebb ideig a fővárosban.

A Kölcseynél sokkal mozgékonyabb, derűsebb kedélyű s kevésbé töprengő Fáy András is hosszabb ideig készült állandó pesti letelepedésre. Már 1815-ben megpróbált nagy áldozatok árán házat szerezni, de kénytelen volt veszteséggel újra eladni. 1822-ben tudott csak végleg Pestre költözni. Két évvel utóbb az *Érzelgés és világfolyásában* elmondta véleményét a fővárosban való lakás jelentőségéről: „a falusi magányban s hosszas távollétben az emberektől elvadul, elfajzik az ember, elveszti lelki erejét, szeszét, mint a puskaapor, s lelki tehetségei elzsibbadnak, mint hosszas vesztegülésben a tagok.” Pestre költözésekor már népszerű író volt. Nem sokat töprengött az elvi viták s a közönséget érdeklő irodalom viszonyáról, mint Kölcsey. De megírta korának legnépszerűbb s mégis irodalmi becsű köteteit. Második könyvét, a *Friss bokrétát* (1818) már elég sokan olvasták. Főleg az első eredeti víg novella, a *Különös testamentom* keltett figyelmet. De meséivel hódított igazán közönséget. Első gyűjteményüket Trattner nem merte kiadásra elfogadni, „mivel az efféléknek hazánkban nincsen kelete”. Márton József adta ki 1820-ban Bécsben. A szétküldött próbaívek nyomán meg-

nyilatkozó váratlanul nagy érdeklődés miatt 1000 példányt kellett nyomtatnia a tervezett 500 helyett s rövidesen ismét ezret. Kazinczy is elismeri: „Uramöcsém hamar elérte azt az irígylendő szerencsét, hogy a nemzet első korabeli írói közé számláltassék” s teljes méltánnyal teszi hozzá: „a genialitást összepárosítja correctióval”. Az 1825-re megjelent harmadik kiadás előtt a mesék második gyűjteményét is kiadta már a pesti Landerernél s 1828-ban ez is második kiadást ért.

Fáy sikerében is megnyilatkozott, amit különösen a nyelv- és formaújtás végbemenetele s az irodalmi élet megállapodása óta többen éreztek: maga az irodalom is tehet róla, hogy nincs közönsége. Egyesek még mindig azt panaszták, hogy nincsenek magyar olvasók, mások a könyvkiadók és könyvkereskedők kapzsiságát vagy nemtörődömségét okolták. Vitkovics még a Tudományos Gyűjtemény 1821-i évfolyamában is ezt mondta *A magyar könyvek terjesztéséről* írt cikkében. Szerinte nem olvasó, csak könyvvevő nincs elég, de ennek sem a hajlandóság hiánya az oka, hanem az, hogy nincsenek magyar könyvárusaink. A hazai könyvárusok szívesebben foglalkoznak idegen könyvek terjesztésével. Ezért azt ajánlja, hogy a megyei levéltárakban rendezzenek be könyváruló helyeket. Kiszámítja, milyen könnyen lehetne így minden magyar könyvből 1000 példányt eladni, pedig 500 is elegendő. Később is megpróbálták még a könyvkereskedőknek könyvek terjesztéséből való kizárását, de a kísérletek többnyire kudarcot vallottak. A főbaj másutt volt. A magyar anyanyelvű közönség műveltebb része németül olvasott többnyire, mert magyar nyelven ritkán juthatott megfelelő olvasmányhoz, a németül nem tudók pedig ponyvaregényekre szorultak. Az elismert írók közönsége írókból és műkedvelő barátaikból állt, akik maguk is érdeklődtek az irodalmi mozgalmak s nemcsak az alkotások iránt. Ezért is félték egyesek a nyelvújítási harc idején annyira egyik vagy másik párt érzékenységetől. Egészen pártatlan közönsége a magyar irodalomnak nem volt. Az, hogy mit olvastak azok, akik a magyar írók munkáit nem vették,

kezdte végre megmutatni, mire volna szükség. A tudatos irodalmi törekvések kezdete óta főleg formai kérdések foglalkoztatták legjobb íróinkat. A magyar nyelv kiművelése, mindennek kifejezésére, a legbonyolultabb formákhoz való simulásra alkalmassá tételé állt az irodalmi tudat középpontjában. E törekvések valóra váltására elsősorban minél többféle alkotásnak magyar nyelven való másolása látszott a legbiztosabb útnak. Ennek sikerülte lehetett próbája a nyelv- és formareform sikerének. Mikor Kazinczyék nem fordítottak, akkor is többnyire egyedül formai feladatok megoldásával kísérleteztek s nem az volt fontos számukra, mit, hanem az, hogyan fejezzék ki. Minden új formai vívmányt ujjongó „felsikoltás” fogadott a pályatársak részéről s méltatlankodás az ellenpárton. Olyanok, akik ezeket az alkotásokat egészen elfogulatlanul, csak olvasmányként élvezték volna, alig akadtak. Kármán óta is több figyelmeztető szó hangzott el, hogy a kizárólagos formatörekvések s a fordítások irodalma nem vezet célhoz. Maga Kazinczy fiatalkorában öntudatosan hangoztatta, hogy a „román a legnemesebb vehiculuma a Magyarorságnak”. A legmagasabb művészi lehetőségek előkészítésének lázában azonban megfélemedezett róla, hogy a magyar irodalom számára közönséget még hódítani kell s az őt meg nem értőket, az olvasók nagy tömegét megvetette a helyett, hogy apránként nevelte volna.

A legtökéletesebb fordítások irodalmának sem volt igazi közönsége: a műveltebbek az eredetit olvasták, a műveletlenebbektől az idegen tartalom és forma egyaránt távol állt. Ez utóbbiak nevelésével az újságok hírei közt kezükbe jutó irodalmi cikkek és alkotások útján próbálkoztak. Egy ideig a Hasznos Mulatságok tett e téren nagy erőfeszítéseket, kivált Ungvárnémeti Tóth László szerkesztősége idején. Minden műfaji különlegességet iparkodott közérthető módon megmagyarázni, de az elmélet nagyarányú adagolása s a közölt költeményeknek formai szempontú válogatása nem vezethetett célra. A Hasznos Mulatságok eljutott ugyan az újság minden olvasójának

kezébe, de irodalmi részét azok olvasták, akik amúgy is érdeklődtek az irodalom formai problémái iránt.

A nyelvi és formai reform végrehajtása, az elméleti irodalom közlési lehetőségeinek s közönségének állandósulása és az írók együttműködésének kialakulása után az irodalmi élet legközelebbi feladata: szélesebb olvasóközönséget magához kötni tudó eredeti szépirodalom számára állandó keretet teremteni. A nyelvújítási harc óvatossai ismerték fel legelőbb, s aggodalmaskodó mérséklőknek részben az volt az oka, hogy az ellentétek hátráltatták az új feladatok megoldását. Kölcsey pesti tapasztalatainak előadásából is ez a gondolatmenetük tűnt ki. Épen Horvát István már 1805-ben felismerte, hogy a magyar könyveket azért nem keresik, mert nem az olvasóközönség számára vannak írva. Már akkor emlegette, hogy Kiss István silány zsebnaptárát mindig megveszik. A közönségtől kedvelt formában, a mindenki számára élvezhető műfajokon belül maradva kellene tehát valami magasabbrendű hasonló kiadványt főleg a nők és a serdülő ifjúság számára közrebocsátani. Ekkori gondolkodásából kikököntette a grammatikai harc, majd Kazinczy hatása s a triászban való működés. 1812-ben az országgyűlés idején megindította Pozsonyban a Magyar Dámák Kalendáriumát. De sem ő maga nem volt alkotó író, sem barátai nem érezték eléggé, mi kell a közönségnek, másokkal meg nem volt összeköttetésben s Pozsony nem is volt már alkalmas hely országos jelentőségű irodalmi vállalkozás megindítására.

Az Aurorában megvalósuló terv a Tudományos Egyletben alakult ki először. Jankovich elnöklete alatt 1818. április 11-én Schedius, Fejér, Horvát, Forgó és Vitkovics határozta el, hogy Trattnert felszólítják a Tudományos Gyűjtemény kiegészítéséül zsebkönyv kiadására. A részletes terv kidolgozását s a Trattnerral való tárgyalást Jankovichra bízták. Jankovich elkészített egy felhívást az írókhoz és a közönséghez. Mivel a Tudományos Gyűjtemény a szórakoztató irodalmat kizárja, leginkább a szép nem számára akarnak „a közönségesen bevett Zsebköny-

vek formájára", de kivált a Bécsben 1815 óta megjelenő Aglaja alakjában „egy mulatságos Gyűjteményt *Nefelets* Czím alatt" megjelentetni. A szokásos kalendáriumon, metszeteken, dívatképeken, az uralkodócsalád és az arisztokraták névsorán stb. kívül volna benne négy mulattató történet, rapszodiák, gondolatok, anekdoták, táj- és útleírások, életrajzok, régiségek és ritkaságok, gazdasági találmányok, mythos, képzőművészet, muzsika és theatrom köréből való adalékok, versek, mesék, énekek, ódák, epigrammák, szonettek stb. E terv nem valósulhatott meg akkor, mert Trattner számítása szerint csinosabb ily kiadvány a sok kép miatt oly összegbe kerülne, hogy még 500 példány esetén sem remélhetne hasznót, pedig 200 eladására sem lehet biztosan számítani. A felhívás költségeit kockáztatta volna, de úgy látszik, Jankovichék lemondtak véleménye alapján erről is.

A nyelvújítási harc elcsendesedése idején az olvasóközönséget hivatása folytán mindig aggódva figyelő Kultsár István mutatott rá a nyilvánosság előtt az új feladatra. „Ki gondolhatta volna — írta többek közt hírlapja 1820. január 12-i számában — hogy azon Nemzet, mely 1790-ikben olly nagy tűzre gerjedett, ennyi idő alatt olly kevés előmenetelt tehessen nyelvének virágoztatásában? .. Nemde nem illenék é a Közép és Fő Rendek kezébe is a díszes Magyar Kalendárium, Almanac? s a t. Nemde nem volna é kötelesség illyeneket készíteni, nyomtatni, és megvenni? .. Az efféle Könyvetskék és az Ujságok terjeszthetnék legkönnyebben és legkellemetesebben az olvasás szeretetét, és ez által nevelnék a Nemzeti culturát .."

Jankovich, Kultsár és társaik valóban a feladat megoldásának legkorszerűbb formájára gondoltak. A dívatlapok ideje előtt Európaszerte az almanachok voltak legnépszerűbbek a szépirodalmi jellegű időszaki vállalatok közül. Évről-évre tetszetős formában, művészi kötésben és illusztrációkkal a közben eltelt esztendő költői termésének legjavát vihatték a közönség elé. Már külsejük folytán dívatos szobadiszek lettek s főleg a jobb módú hölgyközönség, a szépirodalom mindenkor legmohóbb közönsége, évről-

évre vásárolta őket. Az efféle német kiadványokkal kellett nálunk is versenyre kelni, ha az olvasókat a magyar szépirodalom számára akarták meghódítani. Magyarországon is több német almanach jelent meg időnként, s bármily silány volt a tartalmuk, kelendőségük felülmúlta a magyar irodalomét. Az 1821-re szóló Zerffy—Habermann-féle Vaterländischer Almanach előkészületeit az egyidejű magyar tervek miatt is felháborodással fogadták már a magyar írók. Döbrentei már 1820. december 15-én, első pesti levelében írja legszűkebb társaságáról (Szemere, Vitkovics, Thaisz): „négyen literátoroskodunk az ezer felé húzó abajdocz hazában, melly Vaterländischer Almanachot für Ungarn ad, s oda magyar-német dámák németül dolgoznak s a Magyart fel sem veszik. Németek közt vagyok, pedig Magyarországon.”

Az egyesektől joggal csaknem a magyar irodalmi élet minden bajának csodaszereként várt magyar almanachot az egész magyar író-társadalom támogatásával olyan író teremtette meg, aki nem vett részt az irodalmi harcokban, hanem előbb lett a magyar közönség kedvence, mielőtt az írók bármely árnyalata magához tartozónak érezte volna. De az irodalom fejlődésének szerencséjére nem tartozott az óvatosságból határozatlanok közé sem. Mihelyt az írókkal is érintkezésbe lépven, megismerkedett az új magyar irodalom formái vívmányaival, magáévá tette őket. Ezért teremthette meg az eddigi fejlődés minden eredményét értékesítő, mégis a magyar közönség minden csoportjára hatni tudó eredeti és művészi magyar szépirodalom organumát.

3.

Kisfaludy Károly 1817 elején költözött végleg Pestre. Az előző években Bécsben festészeti tanulmányai mellett megismerkedett a színpad világával; legnépszerűbb íróival, Kotzebueval s kivált Körnerrel személyesen is érintkezett, 1815 nyarán gyalog megjárta Olaszországot. Lerongyolódva s a honvágytól űzve hazatért. Bécsben is, Po-

zsonyban is hiába keresett megélhetést. Pesten sem várt reá jólét. Nyomorúságosan élt a Magyar-utcában egy szegény csizmadiamesternél: majd ez adott neki valamit, majd Kisfaludy fizetett, ha épen akadt, aki képet vásároljon tőle. Valami hivatal elnyerésében reménykedett. Miller ajánlotta is a képtár örévé, de a nádor tudott egykori hadsegéde öccsének nyughatatlanságáról s nem bízott benne. Néhány régi barátja támogatta képek rendelésével, közvetítésével és tanácsokkal. A festészet látszott nyomorúságos kenyeret ígérő végleges pályájának. Ifjúkora óta folytatott költői kísérleteiről nem tett le, de sem közönség elé nem lépett egyelőre, sem az írótársaságokkal nem érintkezett. Annak idején, mikor 1809 végén a francia hadjárat befejeztével Pestre került, főleg Szemerével volt barátságban. Mikor a hadseregből kilépett és szerelmi csalódástól is kergetve új élethivatást keresni külföldre ment, reá bízta verseit. Visszatérte idején Szemere nem élt állandóan Pesten. 1818-ban Pest megye alügyésze lett. Ezután már minden valószínűség szerint ismét találkoztak. Abból, hogy Székesfehérvárott Kisfaludy első darabja előtt hat nappal mutatták be néhai barátja *Zrini*jét Szemere fordításában, az is gyanítható, hogy Szemere volt Kisfaludynak az a barátja, aki Toldy *Handbuch*ja szerint *A tatárokat* is eljuttatta a fehérváriakhoz. Két héttel a fehérvári bemutató után megérkezett Kisfaludy diadala a fővárosba s egyszerre ünnepelt íróvá tette.

A második színtársulat távozása óta a fővárosban csak műkedvelő előadások voltak. Legnevezetesebb épen a *Zrinyi* előadása. 1818-ban az előző évben alakult pesti jótékony nőegylet javára (titkára Schedius, pénztárosa Eggenberger!) Teleki Lászlóné elnök előkelő társasága mutatta be. Ők kérték fel Szemerét 1818 májusában a korábban megkezdett fordítás befejezésére. Trattner 100 forint tisztletdíjat helyezett kilátásba, ha az előadás időpontjáig kiadhatja; de csiszolgatása oly sokáig húzódott, hogy a kijelölt időben, 1818 novemberében nem adhatta nyomdába. Az előadás után is éveken át újra meg újra átdolgozta, igazított Körner drámájának felépítésén is.

Sokszor kérték utóbb is, hogy engedje át újabb műkedvelő előadás céljára, de hasztalan: évek múltán is elégedetlen volt vele. Kölcsey még 1823-ban is sürgette a befejezést, hogy kritikai tanulmányát — az első nagyobbszabású magyar dramaturgiai munkát — megírhasssa.

Az 1819-i fővárosi színelőadásokat már előzményeik és külső körülményeik is megkülönböztették. Nem a német színészettől gátolva próbáltak a magyarok érvényesülni, hanem a nagy városi színház bérlője hívott meg vendégszereplésre egy vidéken állandó hajlékkal bíró színtársulatot. A pesti német színházi kultúra fenntartásáért már a tízes évek elején az arisztokráciának kellett — bécsi mintára — áldozatot hoznia. Így került Szentiványi és Gyürky, majd Ráday Pál után gróf Brunswick Ferenc kezébe az igazgatás. A színházat úgyszólván felszerelés nélkül vette át. Rádayval nem tudott megegyezni nagyértékű díszlet- és könyvtárának megvétele iránt. A rendelkezésére álló eszközökkel nem tudta a közönséget leginkább vonzó látványos darabokat bemutatni. Báró Vay Miklós gondolata volt, hogy szorult helyzetét a magyar színjátszás érdekében lehetne kihasználni. Közbenjárására Ráday hajlandó lett volna Brunswicknak rendelkezésére bocsátani 58,000 forintra becsült felszerelését, ha hetenként kétszer magyar színészek játszanak. E tervből nem lett semmi, de néhány héttel utóbb Brunswick maga hívta meg a székesfehérvári színészeket. Csak rövid idővel előbb álltak össze Éder György vezetésével több vándorcsoportból Fejér vármegye támogatásával. Ürményi büszkén írta Horvátnak a megye emelte színházépületre célozva: „Referat Dno Kultsár, quod unicus parvus Cottus Albensis hucdum plus praestiterit, quam Cottus Pesthien-sis plurium annorum serie cum totius Regni adminiculis.” 1819. április 12-én mutatták be *Zrinyit*, 15-én Gombos Imre *Esküvését*, 18-án *A tatárokat*. Az újdonságok sikere bírhatta Brunswickot a fehérváriak meghívására. Azt remélte, hogy e kísérlet újszerűsége újra a színházba hozhatja elvesztett közönségét.

Április 25-én adott hírt Kultsár e meghívásról. Május

3-án *A tatárok Magyarországon* előadásával kezdődött a vendégszereplés. Ez az előadás, nem szólva irodalmi követelményeiről, bebizonyította, hogy a fővárosi német színészet élete és felsőbbbsége most már csak a birtokban lételen alapult. Ha állandó közönségnek a magyarság nem is volt elég, ahhoz elég nagyszámú volt, hogy néhány estére megtöltse a színházat. A cenzúra és rendőri uralom idején különösen szeretett minden megengedett alkalmat megragadni, hazafias tüntetésre. A magyar vendégjáték maga kedvező alkalmul kínálkozott, de a műsort is jól válogatták. Az első előadás diadala lett magyarságnak, magyar színészetnek, magyar irodalomnak. A lelkesedés biztosítására mindent megtettek a nemzeti játékszín régi lelkes hívei, kivált Kultsár. Az írók is csaknem mind ott voltak külön páholyokban. Egy a szintársulat felkérésére Kultsártól küldött meghívóból kiderül pl., hogy — Szemerével egy páholyban — Horváth Ádám és Berzsenyi Dániel is ott volt. Kisfaludy darabja igen alkalmas volt az előzetes lelkesedés megtartására és fokozására. Ez alkalomra írt proológusa is ebben jelölte meg az előadás célját: „Ha csekély mesterségünk el nem éri a külföldnek régi remekeit, engedelmet várunk! De ha — a mit mind-egyikünk óhajt, hogy Honnyi Muzsánk a Hazafit újra felébreszti, ha azt érthetjük, hogy minden jó Magyar ezen képekben magát föltalálja, akkor a tárgy, mely bennünket lelkesít, elérte végső célját, jutalmát.”

A *Tatárokra* a hat hetes vendégszereplés idején még egyszer sor került. Sikere arra bírta Édert, a fehérváriak vezetőjét, hogy búcsúzóul is Kisfaludytól kérjen darabot. A készen álló *Zách Klára* előadását a cenzor nem engedélyezte. Erre a helyett, hogy többi meglevő darabját átdolgozta vagy befejezte volna, 4 nap alatt megírta az *Ilkát*. Június 16-án új diadalt aratott. A vendégszereplés megismétlődött 1819 szeptember-októberében, majd — a király látogatása alkalmából — 1820 tavaszán és őszén is. Szeptember 28-án a király is megnézte a *Tatárok* előadását. Kisfaludyval külön ünnepi játékot irattak, de az udvarnak nem tetszett „a két szomszéd nemzet” hajdani

szép egyetértésének kiemelése, s így került sor ismét a *Tatárokra*.

Az első vendégszereplés Kultsár epilógusával záródott. Ekkor is az állandósításért szólalt fel. De most sem tudták elérni, hogy az új színházberleti szerződésbe magyar társulat állandó szerződtésének kötelezettségét is felvegyék, külön színház építésére pedig nem volt elég pénz. 1822-ben augusztustól Kilényi Dávid silány társulata vendégszerepelt a fővárosban. Kajdacsy Teréz ezt is megdicsérte ugyan, (Hasznos Mulatságok 43. sz.), de a Tudományos Gyűjteményben Prepelitzay Samu tollából megsemmisítő kritika jelent meg. Fáynak a Felsőmagyarországi Minervába írt pesti levele is megjegyezte, hogy a Bécsről himet varró pesti színészekről elferdített ízlésű közönségben a leggyengébb előadásoknak is akad védője. A bírálatok miatt maga a társaság meghasonlott Kilényivel s plenipotentiariusaként Gózonny 1823. febr. 24-én Szemerét kérte fel az igazgatóság elvállalására — épen a Tudományos Gyűjtemény támadásainak leszerelésére. Csak 1824-ben tértek vissza a fehérváriak. Most is sokkal magasabbrendűt adtak. Ekkor mutatták be Pesten Kisfaludy legjobb drámáját, az *Irenet*; Székesfehérvárott már negyedik éve játszották. A folytonosság megszakadására a német színészet egyre jogosabb féltése adott okot. A vendégszereplés jó üzlet volt Brunszwicznak, de a német színészetnek megadta a kegyelemdöfést. Mikor a város 1821-ben új pályázatot hirdetett az árendára, már nem akadt vállalkozó, s közadakozásból kellett a színházi személyzet ellátását biztosítani. Ettől kezdve a fővárosi német színházak története folytonos hanyatlás és halódás. Főleg ez váltotta ki a német műveltséget szolgáló írók és lapvállalatok elkeseredett támadásait is.

A fehérváriak sikerének irodalmi jelentősége a műsor új eredeti darabjainak rohamos szaporodásában is megnyilvánult. Az első alkalommal Kisfaludy két drámáján kívül még csak Gombos Fehérvárról áthozott drámája és Katona 1813 óta játszott *István király*a szerepelt eredetileg a műsoron. Az őszi vendégjáték idején tíz átdolgozás-

sal szemben öt eredeti dráma áll — Kisfaludytól: a *Tatárok*on és *Ilkán* kívül bemutatták megnyitó előadásul a *Stibort*, majd a *Hűség próbáját* és *A kérőket*. A következő tavasszal ismét négy új eredeti darabját játszották, de két más új és két régi eredeti drámát is. Ekkor már mindössze öt idegen darabot adtak elő, május 16-ától távozásukig, június 14-éig pedig egyet sem. A színi műsor régi munkásain kívül új írók és dilettánsok is álltak a színi műsor szolgálatába. A színtársulatok mindenfelé eredeti műsorra törekedtek, az írók pedig megpróbáltak versenyre kelni az ismeretlenségből egyszerre a legnagyobb népszerűségig emelkedett Kisfaludyval. Ő maga írta 1820. február 17-én Gaál Györgynek: „Durch den kleinen Applaus, den meine Stücke erhielten, aufgemuntert, schreiben nun alle ungarische Literatoren Theaterstücke, es wird viel erbärmliches Zeug erscheinen, aber auch vielleicht gutes.” Sándor bátyja is nekilátott a drámaírásnak. A „sok haza puffogás” — olyanok részéről is, akik addig az „egyetememes emberi”nek hódoltak, — különösen jellemző a Kisfaludy Károly hatása alatt induló drámaírókra. Szentmiklóssy is, Töltényi is drámai babérokra pályázott. Az előbbi már 1820-ban kiadta Trattnernál *Hunyadi Jánosát*. A következő két évben a budafoki Szommer Jánosnak jelent meg Pesten egy-egy hazafias drámája. Ugyancsak 1821-ben lépett a drámaírás terére Sebestyén Gábor és bonyhádi Perczell Imre, Vörösmarty növendékeinek bátyja. De Vörösmartyt is Kisfaludy első sikerei lelkesítették drámai kísérleteire s Fáy András is ezután próbálkozott meg a drámaírással. A huszas évek közepén túl is folytatódott a hazafias történeti drámák divata. Döbrentei viszont a nemzeti játékszín eszméjének újabb megerősödése idején a magyar drámairodalomnak külföldi minták fordításával való nevelésére törekedvén, ekkor fogott sorozatos dráma-kiadványaihoz. Külföldi Játékszín-e első kötetéül Müllner *Die Schuldját* eredeti versformájában akarta magyarul közrebocsátani. De így nem talált számára kiadót, mert verses drámát még nem igen játszottak nálunk. Végre prózai fordításban adta ki 1821-ben ezt és *A fösvényt*.

Közvetlenül Kisfaludy sikerei bírták a legnagyobb magyar drámaírót is remekműve átdolgozásának befejezésére és kiadására, majd a drámaírásról való lemondásra. Katona József a *Bánk-bán* első kidolgozásának befejezésétől 1819-ig csak Kecskeméten érintkezett színészekkel. Most őt is újra munkára bírta a fehérváriak játéka. Ő fordította le számukra a *Die Schuld*ot. Kisfaludyval is megismerkedett. Érezte a maga művészetének felsőbbrendűségét. Az *Ilkáról* érdemeit méltányló, egészben mégis lesujtó bírálatot írt: csak kéziratban terjedt, de ha talán szerzője kilétét nem tudta is meg, Kisfaludy kezébe is eljutott. A nyári törvényszünet idején otthon befejezte a *Bánk-bán* végleges kidolgozását s a következő alkalomra meg akarta szerezni előadására a cenzori engedélyt. A cenzor azonban a fennálló szabályok értelmében csak a kiadást engedélyezte (ezért is bevádolták Bécsben). Katona elesett annak lehetőségétől, hogy a színpadról meghódítsa a közönséget, mint szerencsésebb vetélytársa. Színpadról nem ismert drámának a kiadása is nagy nehézségekbe ütközött. Végre Trattner 1820 novemberében saját költségén kiadta a *Bánk-bánt*. Katona a „nemes, érdemes, édes hajlandóságú” jelzőkkel említi a Tudományos Gyűjteményben. Még a kiadás előkészítése idején adhatta át *Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni?* c. tanulmányát; az 1821 áprilisi füzetben jelent meg. Ekkoriban a játékszín iránt való újabb érdeklődés a Tudományos Gyűjteményben is nagyobb helyet biztosított a vele kapcsolatos kérdéseknek s megnyitotta olyanok előtt is, akik addig az íróvilágon kívül álltak: így pl. Prepeliczay Samu, aki annak idején Katonánál több sikerrel legyeskedett Déryné körül, ugyancsak ekkor lett a Tudományos Gyűjtemény munkatársa. Katona rendkívül mélyen látja a bajok összefüggését. Legszemélyesebb keserű tapasztalatainak is kifejezést ad, de a helyzet javítására is javaslatot tesz. A magyar színi költészet fejlődésének legfőbb akadályai szerinte: teatrum nemléte, a nemzeti dicsekedés, a nyomtatásbeli szükség, a cenzúra, recenzió nemléte és a jutalomra való hasztalan vágya-

kozás. A magyar színészet és a drámaírás megbecsülésére egyaránt csak az állandó „anyateátrum” vezethetne. A hazafias morál keresése lehetetlenné teszi az igazi drámai kiválóságok érvényesülését. „Most hát támadjon egy, aki e mód szerint írjon, már Magyarország mindjárt megtalálta fénikszét; az egész nemzet nevében feláll egy, aki kötelességének tartja (hazája dicsőítésére) a nagy lelket és szép-izlést dobolni, anélkül, hogy még lenne valahol egy csekélyebb valami, mellyel amazt összehasonlítva, lehetne nagynek és szépnak mondani. — Viszarezzenti ez az egyszerre való erőszakos fellépése egynek a másikat induló szándékától; mert teljességgel meg lehet győződve, hogy soha el nem tépheti amannak kizáró privilégiumát” — tör ki belőle Kisfaludyval szemben való helyrehozhatatlan viasszaszorulása miatti keserősége. Aki színpadról nem hódíthatta meg a közönséget, hiába keres más úton érvényesülést bármily remek drámája számára. Kiadásig is nehezen juthat el, mert előadásból népszerűvé nem vált drámától anyagi hasznot nem lehet remélni. Ha előadnák, „onnét majd kitünne a darab érdeme, mert futna a hír mindenfelé és az újságok csak a közönséges ítéletnek trombitái lennének”. Maguknak a híradásoknak nem hisz senki, mert „az is megtörténhetik, hogy a darabról kiadandó dicséretet maga a szerző készíti” vagy egyéb okból elfogultság nyilvánul benne. Ezen a bajon csak az segíthetne, ha a Tudományos Gyűjtemény véleménye alapján, annak cégerével adnának ki drámákat; ebben előzetes színpadi siker nélkül is megbíznék a közönség. Erre annál inkább szükség volna, mert színpadra vinni az igazságot nem engedi a cenzúra, amint hogy a Bánk-bán sem „engedődött meg az eléadásra, hanem csak a nyomtatásra”. Az igazi érdem elismertetését csak a szigorú, de igazságos kritika tenné lehetővé. De végül azért sincs komoly drámaírásunk, mert aki rászorulna, nem részesül érdeméhez illő jutalomban. Már pedig „ha a madár látja, hogy hasztalan esik füttyürészése, élelméről gondolkodik — és elhallgat”. Katona is kénytelen volt élelméről gondoskodni. Még a *Bánk-bán* megjelenése előtt Kecskemét városa alügyésszé vá-

lasztotta, s a neki ajánlott drámáért ünnepélyesen meg is jutalmazta. Katona november 30-án érkezett haza. Onnan még válaszolt Kisfaludy meghívására s elküldte néhány „maga sorsú” komor versét a tervezett almanach számára; egy közülük meg is jelent. Ugyanakkor Kisfaludytól kért híradást a *Bánk-bán* fogadtatásáról. A siker elmaradt. Katona elhallgatott s hivatali munkájába és a kisvárosi életbe temette vágyait és keserűségét.

Kisfaludy színpadi sikereit ellenben nyomon követte az írói hírnév. Az előadott drámákra kiadó is bőségesen akadt, megélhetését már az első drámák jövedelme megkönnyítette. A kiadóktól kapott vagy kétszáz váltóforint nem volt ugyan sok pénz, de az első tiszteletdíj volt, amit könyvkiadó magyar drámaírónak adott. Alig jelentek meg, a Bécsben élő Gaál György nyomban elhatározta, hogy németre fordítja őket; érintkezésbe lépve Trattnerral, az író számára is adott néhány tanácsot. Kisfaludy levélben megköszönte őket. Ettől kezdve sűrűn leveleztek, s dramaturgiai kérdésekben Kisfaludy Gaáltól tanult legtöbbet. Gaál *Theater der Magyaren* címen megjelent fordításait már csak a vállalat újszerűsége miatt is nagy érdeklődés fogadta. Mások is fordígták Kisfaludy darabjait. (Festetich 1823-ban kiadott *Stibor*-fordításából már 1820 elején közölt a Pannoniában szemelvényeket.) Magyar drámákat németül ekkor adtak először. Festetich akarta először a *Stibort* előadatni s a Theater an der Wien csaknem elfogadta már, mikor Kisfaludy megtudta s kudarctól félve, Gaált kérte, akadályozza meg ekkor már gyöngének érzett drámája silány fordításának színrevitelét. De a *Tatárokat* 1821. február 8-án előadták; csúfosan megbukott. Pesten azonban már közben nagy sikerrel mutatta be a német színház az *Ilkát*, majd a *Stibort*, a *Kemény Simont*, utóbb több vígjátékot. A német színház magyar szerző darabjaival akarta visszahódítani elvesztett közönségét.

Kisfaludy népszerűségének születésére jellemzők az egykorú sajtó-híradások. Az első diadal után Kultsár világosan megírta, hogy *A tatárok* szerzője Himfy legifjabb

öccse. Mások azonban az ismeretlen új író-t azonosították a régóta híres poétával. Nemcsak az Ofner und Pester Zeitung tudósításában szerepelt szerzőként „Herr Alexander von Kisfaludy berühmter vaterländischer Dichter”, a Pannonia is „der rühmlich bekannte Herr von Kisfaludy”-t ír. A hazai és bécsi német lapok egyaránt sokat foglalkoztak a magyarok vendégszereplésével. A Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur und Theater különösen részletes és elismerő bírálatokat közölt. Itthon a joggal féltékeny német sajtóban már támadások is elhangzottak a fehérváriak ellen s szenvedélyes polemiákat idéztek fel. Kisfaludy divatba jött, mielőtt az írók elismerték volna. A magyar színházi közönség első dédelgetett kedvence lett. Divatosságának mértékére főleg a nem magyaroktól eredő tudósítások tartalmazznak megbízható adatokat. Ellrich Ágoston *Die Ungarn wie sie sind* c. emlékezéseiben leír jeleneteket, mikor az ifjúság tomboló lelkesedéssel fel akarta vinni a színpadra. A Wiener Zeitschrift tudósítása szerint a *Kérők* bemutatója alkalmával a színház minden részéből harsogó „Vivat Kisfaludy!” kiáltások zúgtak. Kisfaludy is megírta néniének: „az ifjúság oly tűzbe jött, hogy engem a vállalkon haza akart vinni”. A *Tatárok* bécsi bukásának hírére nem a kedvencük értékében való bizalom rendült meg. Ezt is nemzeti ügynek tekintették, s a kávéházakban azzal is tüntettek Kisfaludy mellett, hogy az igazságtalannak ítélt bírálatot tartalmazó lapokat szétépték.

A közönség meghódításának természetes következménye volt, hogy a fővárosi magyar társaséletben az írókkal is meg kellett ismerkednie. Itt egyelőre sokkal kevesebb elismerés fogadta, mint drámái sikere után remélhette. Mindaddig csak irígységnek tulajdonította kicsinylésüket, míg Kazinczy munkáival és általuk az újabb magyar irodalomnak előtte ismeretlen formai eredményeivel meg nem ismerkedett. Ekkor maga ismerte föl elmaradottságát, s szégyelni kezdte, hogy a tömeg ízlésével megelégedett. Először Helmezy mondta meg neki kíméletlenül nyelvről és verseléséről való véleményét. Előbb sértve érezte magát aztán elővette a Helmezytól emlegetett vitairatokat, de

azok csak megszedítették a fejét érveik és példáik tömegével. Waldstein gróf asztalánál 1819 decemberében Bártfay Lászlóval, a Károlyi-család titkárával ismerkedett meg. Ez adta Kisfaludy kezébe az első Kazinczy-kötetet, Ossián-t. „Kevés nap mulva tűzzel robban szobámba — írja emlékezéseiben Bártfay — s a többi darabokat kéri, mert, úgymond, új világ nyílt meg előtte, s képzeteinek más színök és alakjok, érzeményeinek más hangja készül.” Kisfaludy eddig nem ismervén a tudatos magyar irodalmi törekvések eredményeit, megelégedett a színpadi sikerrel. Most megérezte, hogy még nem is érett magyar íróvá. A legdivatosabb író alázatosan vallja meg néhány héttel a nagy felfedezés után többek közt Gaál Györgynek írt első levelében: „Aus allem dem können E. W. schliessen, dass ich kein Literator bin, auch weit entfernt bin mir es unverdient zuzueignen.” De megtalálta már az útját utolérni az irodalom fejlődését, melytől katonáskodása és külföldi kóborlása idején elmaradt. Kazinczy szépliteraturai munkáinak mind a 9 kötetét mohón végigolvasta, aztán szerény levélben szegődött a széphalmi vezér tanítványai közé. Véleményét kérte addig megjelent munkáiról s tanácsot a továbbhaladásra. „Mindenben híven követendem — fogadkozott 1820. május 15-i bemutatkozó levelében — ... Mi a nyelvet illeti, megvallom, most kezdem tanulni; nyolc esztendeig lévén a külföldön, magyar könyveket csak alig láthaték, most kezdek választást tenni, s a nyelvnek rövidebb és nyájasabb fordulatait megismerni.” Egy évvel utóbb meg azt írja: „Te légy ezentúl szent oltár, melyre letésem áldozatimat — ítélj munkámról és a te javallásodnál híven megállok.” Kazinczy példáján indulva mert először megpróbálkozni a megújított nyelven modern versformában hosszabb lírai költemény alkotásával. (*Az élet korai.*) Mikor még négy versszak hiányzott belőle, május 13-án, elküldte Kazinczynak. „Itéleted alá bocsátom — írja — szolgáljon példára, mennyire használtam példaadásodat, és mennyire léptem elő a Szép Literatura olvasása, és tanulása mellett.” Az utókor komikusan kicsinyesnek érezte néha azokat a megjegyzéseket, melyeket

kérésére egyes munkáiról Kazinczy mondott. De Kisfaludynak épen a nyelvi és formai csiszolásra volt szüksége. Kazinczy tanulmányozása emelte munkásságát irodalmi színvonalra, s ő tudatosan a széphalmi vezér zászlója alatt vitte diadalra az Aurora által gyakorlatban a nyelv- és formaújítást. Saját földije és bátyja ellenmondása nem térítette el útjából. „Ich und mein Bruder sind rücksichtlich der Sprache ewig uneins — írta már 1821. május 5-én Gaálnak — er ist ein Feind der Neuerungen, und ich behaupte, dass wir noch eine Dichter-Sprache bilden müssen, wenn wir nicht ewig stehen bleiben wollen. Er behauptet, ich kann nicht ungarisch und bin ein Sprachverderber, und ich sage, dass blosser rhythmische Arbeiten ohne Metrum, sich nie zum bleibenden Kunstwerke erheben.” Néhány évvel utóbb már öt tartották érthetetlennek s egy német lexikoncikk, Horvát István véleményére hivatkozva, keresett újítgatást vetett szemére. Ezen a ponton akkor is megmaradt Kazinczy tanítványának, amikor többrendbeli féltékenységből eltávolodott tőle.

Kisfaludyt a közönség meghódításának és az új irodalom tanulmányozásának szerencsés sorrendje segítette hozzá az Aurora megindításához is. Drámái alapján — s bátyja miatt is — a dunántúli orthológusok és a pesti óvatosak épúgy bíztak benne, mint Kazinczy hívei az ő tudtukkal végbement fejlődése s Kazinczyhoz való csatlakozása miatt. Az is jelentékeny előny volt, hogy rajzolni-festeni is tudott, sőt Hunkár följegyzése szerint Horvát épen ezért gondolt rá. Most már egészen beletartozott a pesti író társaságokba, résztvett tanácskozásaikon, de érdeklődésének eltérő iránya folytán ritkán szólt bele. Akkoriban Horvát István szerint, „ahol két-három pesti író együtt beszélgetett, egy kiadandó Almanachról folyt a beszéd.” De termékenyén Kisfaludyban vált a gondolat. Senki nála jobban nem tudhatta hogy „ha a közönség nem oly meleg is, mint lehetne, maguk az írók okai”. Először bátyjával beszélt meg a dolgot. Ez felajánlotta — más kiadványokra visszafizetendő kölcsönképen — a Marczibányi-intézettől épen akkor neki ítelt jutalmat. Egy nappal ennek

kihirdetése előtt olvasták fel Vitkovicsnál a Bence-napi ünnepségen (1820. márc. 22.) az almanachba szánt új regéjét. De a 400 forint csekély töredéke volt csak a magyar almanach méltó formában való megindításához szükséges összegnek. A pénzhiány miatt egy évvel el kellett halasztani a terv megvalósítását. Eredetileg a nádornak akarta Kisfaludy az első kötetet ajánlani. 1820 őszén azonban a királyi pár látogatása alkalmával a királyné megengedte, hogy neki ajánlhassa. Ekkor arra gondolt, hogy az első magyar királyné nevére kereszteli, de aztán a Szemerétől egykor az ő közreműködésével tervezett évkönyv címét választotta. A következő év elején sikerült az Aurora kiadásának anyagi biztosítása. Trattner farsangi vacsoráján Horvát István felszólítására az írók szavazták meg az alaptőke összeadását. Az első 150—150 forintot Forgó dr. és Horvát ajánlották fel — mindketten részesei a Jankovich-féle tervnek — Kultsár kijelentette, hogy ő mindig annyi ad a tőkéhez, amennyire épen szükség van még. Trattner a nyomtatás költségeit előlegezte a példányok eladásáig. A legfőbb alapítók, Horvát, Forgó és Kultsár kezelték az alapot s az első kötetnek Kisfaludy a főváros íróitól megbízott szerkesztője volt 700 forint évi tiszteletdíjjal. Február folyamán Bécsbe küldte az összegyűjtött kéziratokat, hogy az ottani cenzúra engedélye alapján megkaphassa a királyné hozzájárulását az ajánlás kinyomatására is. Öt nappal utóbb sajtó alatt volt a kötet, s Kisfaludy július 20-i kelettel kibocsáthatta hirdetését. November 22-én végre kitörő örömmel jelentette Gaálnak: „Endlich ist mein Almanach — dem Himmel seys getrommelt — erschienen!”

Kisfaludyt egy félévvel megelőzte a Bécsben élő Igaz Sámuel. Ő is Kultsár cikkének hatása alatt határozta el *Zsebkönyve* kiadását. Mikor híre ment, hogy egyszerre akarnak egyféle új vállalatot indítani, sokan féltek, hogy egyik sem sikerül s így az irodalom ügyének is kára lesz belőle. A két terv egyesítésére gondoltak tehát. Kisfaludy, mielőtt még az Aurora sajtó alól kikerült volna, felszólította Igazt, hogy a következő évre egyesüljenek. De az

első kötet váratlan nagy sikere eltérítette szándékától. Az új könyvforma időszerűségét nagyszerűen igazolta az a tény, hogy egyszerre két almanach indulhatott. Igaz az első kötetből már egy fél év után második kiadás nyomását határozta el, minthogy kb. egy hónap alatt összes példányai elfogytak. Az Aurorát mégis országos lelkesedés fogadta utána. Kazinczy Eperjesen látta, hogy az odaküldött 40 példányt „mind elkapák”. A minden várakozást felülmúló népszerűsége az írók csodálkoztak leginkább. Majláth 1822. június 10-én írta Kazinczynak: „Wer hätte vor zehn Jahren gedacht, dass sich bei uns zwei elegante Taschenbücher halten können!”

Az almanachok sikere ébresztett reményt Döbrentei-ben, hogy ő is irodalmi megélhetéshez juthatna. Azt remélte, hogy sűrűn megjelenő irodalmi folyóiratnak is lehetne már közönsége. 1821 nyarán Igazzal akart Bécsben magyar hetilapot szerkeszteni. Pestre való visszatérése után néhány nappal jelent meg az Aurora, s most már jobban bízott Kisfaludy népszerűségében. Bejáratos lévén a mágnásházakba, Podmaniczky, Majláth, Teleki Ferenc és József ösztönözték a vállalat megindítására s ugyanerre sarkalták Kisfaludyt is. Meg is egyeztek Árpádia című hetilap indítása iránt, hogy mint Döbrentei 1822. június 9-én Kazinczynak írja, szemben a Tudományos Gyűjteménnyel 1. „olylan embereinknek is legyen olvasni valójok, kik mélyebb systematikai tudományos értekezéseket forgatni nem szeretnek, 2. hogy asszonyaink számára is adjunk ki valamit”. Tervüket Schedius megemlítette tanítványának, József nádor nejének. Ez is nagyon érdeklődött az ügy iránt és sürgette az engedély megszerzését. Kisfaludy és Döbrentei személyesen adták át ápr. 26-án kelt kérésüket a palatinusnak, s az engedélyezés már május elsején megtörtént; 21-én kapták kézhez. Tervezetük 8 pontban jelölte meg a lap tárgykörét: 1. történelmi tanulmányok, főleg életrajzok, 2. természettudományi, főleg gazdasági és technológiai vonatkozású cikkek, 3. útirajzok, 4. a művelődés, művészetek és irodalom haladásának ismertetése, 5. esztétika s a művészetek állapotának meg-

beszélése, különös tekintettel a játékszín kérdésére, 6. a nyelvtudomány főbb eredményei, 7. könyvismertetések és kritikák, 8. eredeti és fordított, prózai és verses, gyönyörködtetve tanító elbeszélések. De Kisfaludy az engedély elnyerése után lemondott a szerkesztésben való részvételtől. Eredetileg is csak mások rébeszélésére fogott hozzá, s bizonyára belátta, hogy sem ily vállalat ideje még nem érkezett el, sem Döbrentei nem neki való szövetséges. Épen ekkoriban igyekezett az Aurora szerkesztésében is egészen önállóvá lenni, nem akarhatott egy másik vállalatot egy magára sokat tartó íróval kezdeni, eleve lemondván arról, hogy a maga ízlése és gondolkodása szerint dolgozhassék. (Döbrentei azt állítja — Berzsenyi kiadása III. k. 115. lapján — hogy nevük sorrendje tekintetében nem tudtak megégyezni.)

Döbrentei elkülönült a fővárosi írótól, mielőtt végleg közéjük tartozott volna. Igazról a Kisfaludy lemondását jelentő levélben úgy nyilatkozott, hogy „ő nem betyár Magyar író, mint mások olly sokan azok”. Október 19-én meg a pesti „pedantok” ellen fakadt ki. Közben ismét Erdélyben járt, s Gyulainé meghívása gondolkodóba ejtette, ne dolgozgasson-e ott csendes gondtalanságban. De már ekkor megkezdte biztos fővárosi megélhetésének és végleges letelepedésének előkészítését. Az Árpádia engedélyezése és Kisfaludy lemondása közti időben is járt újból Bécsben az erdélyi kancelláriánál hivataloskodó előkelő barátai látogatására. Az írók sorából a finom modor szakértőjének tekintette őt nemcsak Majláth, hanem más arisztokratáink is. Ő maga már a Tudományos Gyűjtemény 1822. évi 2. füzetébe cikket írt *A tudós társalkodási körben* címmel. Mindenfelé voltak előkelő pártfogói. 1823 nagy részét Bécsben töltötte. A következő évben tartománybiztos lett Budán. A közbeeső időben fejeződött be Kazinczytól való elfordulása, még pedig egyedül azért, mert érzékenységet megbántotta Kazinczynak az almanachok ifjú munkatársairól az ő mellőzésével mondott dicsérete. Még az Árpádia megakadása után is a legnagyobb rajongással

írt neki. Ismételten kérte, engedje meg, hogy leveleit közrebocsássa. Ekkoriban még érezte, hogy egész addigi pályáját neki köszönheti, minthogy ő ajánlotta be 1807-ben a Gyulai-házhoz s írói munkásságának is irányítója volt. De 1822 végén Kazinczy a Héberől (a Zsebkönyv folytatása) és az Aurora második kötetről ismertetést küldött a Magyar Kurirba. Döbrentei Bécsben kéziratban olvasta. December 13-án szemrehányó levelet írt. Úgy kezdi, mintha azt kellene hinnie: Kazinczy hidegült el tőle ok nélkül. A levél végén aztán kimondja, hogy mi fáj neki: „Ítéletedben azt látom, hogy azokat, kik új szavaidat felkapák vagy ugyan neologizálnak, felettébb dicséred s ifjainknak lobogtatott tömjéned árthatna" s keserűen teszi hozzá néhány dicsérő megjegyzése kifogásolása után: „Az én Klárám s Ilkám s Fantáziám Neked nem kell a mint látom, s az eszembe juttatá a mit Horvát Endre írt hozzád. Kérlek légy nem részrehajló, recensiódban." Keserű megjegyzései Kazinczy érzékenységét is bántották, de hosszú levélben adott — szívből jövő s mindenkori viselkedésére jellemző — magyarázatot: azt emelte ki futólag írt ismertetésében leginkább, ami legjobban meglepte őt magát is. „Klárádat és a Matthissoni dalt már olvastam, és így nem csuda, hogy az nekem, legalább a meglepettettség örömét nem adta." Másrészt az ifjak kiemelésének az az oka, hogy sikeres próbáik a jövőre töltik el a legnagyobb reménnyel, míg maga és régebbi társai már nem fognak annyival magasabbat adhatni, mint ameddig eljutottak. Kisfaludynak is megírta december 31-én: „Én mindig szemesebb vagyok ifjaink érdemének kilesésében, mint midőn ismert férfiaink darabjait látom; mert nekem kibeszéllhetetlen öröm látni az illyek jelenését és fényét." De Döbrenteit a vélt kicsinylés elkeseredett ortológussá tette, egészen az előző évben megszeretett dunántúli barátokhoz állította. Alig tért vissza, a Tudományos Gyűjtemény 1824. évi 8. füzetében *A magyar Irás mostani állapotjáról* írt halotti beszélgetésében nyíltan Kazinczy ellen fordult; Verseghyvel nyelvtörőnek nevezte. Ettől kezdve mindig támadta. Kazinczy eleinte csak csodálkozott, „mi

lelé ezt az embert", de végül maga is engesztelhetetlenné lett a hálátlan tanítvány iránt.

Döbrentei szemrehányó levelére többek közt azt is válaszolta Kazinczy: „Te azt hiszed, hogy én azokat szeretem magasztalni a kik szavaimat felkapkodják és a Neologia felén állanak. Hogy azokat szeressük, a kiknek érzések, gondolkodások egy a miénkkel, nem az önszeretet, hanem a Természet munkája; de az a másik gyanú, engeddd, hogy kimondjam, üres gyanú. Hiszen nekem semmi szükségem a győzelemnek ezen újabb jelére; Hébe és Aurora végtől végig azt kiáltják, s a kérdés örökre el van döjtve.” Rendszerint első helyen említette a Hébét s verseivel is inkább támogatta. Okát Kisfaludynak is megírta, mielőtt még neheztelésről hallott volna. Igaz iskola-társának fia, őt értesítette először Zsebkönyve tervéről, az ő tanácsát kérte és követte. Ő viszont már a Zsebkönyv megindulásakor elküldte neki kiadatlan versei csomóját s ezért is adhatta Kisfaludynak csak azt, ami onnan kimaradt. Helmeczynek még azt is megírja, hogy Igaz jobban rászorul a támogatásra, mint a fővárosi írók szövetségétől alapított vállalat. Kisfaludy mégis neheztelt Kazinczyra, s abban, hogy ő és régi hívei Igazt támogatták, más okot látott, egyrészt a megbecsülés hiányát Kazinczy részéről, másrészt legfőképp felekezeti elkülönülést. Utóbb ő zárkózott el az ő adalékaik közlése elől, s egyre jogosabb lett az a megállapítás, hogy monopóliumot szeretne üzni az Aurorával, a pesti írókat a köré csoportosítani, s azokat, akik máshová is írnak, kirekeszteni. Igaz már akkor ily szándékáról írt Kazinczynak, mikor a két almanach egyesítéséről lemondott. Kisfaludy számára akkor, amikor elhatározta, hogy lehetőleg külön írógárdát szervez, elkerülhetetlenül szükségessé vált, hogy a legfiatalabbakra támaszkodjék, s csak ezáltal lett ő és az Auróra egy új írónemzedék kiválasztója, egy oly nemzedéké, amely ugyancsak Kazinczy reformja jegyében indult az ő „új iskolájának” második nemzedékeként, de idővel az elsővel és magával a mesterrel is szembekerült.

A Kazinczytól és így Igaztól is távolabb álló idősebbekre u. i. Kisfaludy még kevésbé támaszkodhatott: nagyrészüket már az első kötet megjelenése után sikerült az Aurorától elidegenítenie. Az Aurorával eleinte épúgy nem rendelkezett, mint a Tudományos Gyűjteménnyel szerkesztője. Az irodalomé volt, s ő csak a pesti írók megbízásából végezte a szerkesztést, csak azzal a feladattal, hogy az összehozott kéziratokat rendezze s a nyomtatásra felügyeljen. Új munkatársak meghívására is jogosultnak érezték magukat az alapítók; Guzmicsot például Kultsár hívta meg. Kisfaludy nem így képzelte, de az első évben még nem sokat tehetett. Így aztán az első Aurorában Kultsárék elveinek megfelelően minden pártárnyalat képviselve volt legnevezetesebb embereivel, a fővárosi írók pedig csaknem mind adtak bele valamit. Munkatársa volt Kazinczy, Kis János, Kölcsey, Helmezy, Döbrentei, Szemere, Vítkovics, Szentmiklóssy, Töltényi is, Kisfaludy Sándor, Horvát Endre stb. is. De ott volt még többek közt Horvát István 21 lapos prózai műve, Schedius esztétikai elmélkedése, Fáy meséi, Thaisz és Dessewffy botorkáló versei, Kultsár ajánlásként szereplő ódája s még egy verse. Az első kötet után mindent megtett Kisfaludy, hogy az alapítók beavatkozásától szabaduljon. Még a második kötet összeállítása előtt, 1822. ápr. 15-én új szerződést kötött velük. Ennek értelmében a Kultsártól örökölt alaptőkének felül a költségeket neki kell vállalnia, a tőkéből kivett összeg ellenében évről-évre annyi példányt kell átengednie, hogy a könyvtári jutalék levonása után is fedezze a hiányt. Ezenkívül évről-évre 1000 forinttal, később még többel növelnie kell a tőkét. Saját belátása szerint szerkesztheti a köteteket, de semmi körülmények közt nem mondhat le előbb, mint az épen esedékes kötet közreadása után. 1824. február 6-án aztán abban állapodtak meg, hogy tulajdonosa is lesz az Aurorának, mihamar az alapnak járó 3000 forintot megtéríti. Erről az összegről adósságlevelet adott, s ezzel ténylegesen birtokba vette az almanachot.

Horvát István, noha a kormányzók egyike s az első

hirdetés szerkesztője volt, már az első év után elszakadt az Aurorától, mert szerinte Kisfaludyt „önkény és saját haszonkeresés” vezette. Kultsár a második év után nem írt többet az Aurorába. Kisfaludy maga csak a tehetségteleneket igyekezett lerázni, egyébként egységesebb irány csak az új munkatársak megválogatásában nyilvánult. Így maradt el mindjárt az első kötet után Thaisz és több dilettáns arisztokrata. A tekintélyesebb fővárosi írók közül Schedius és Fáy végleg kimaradt, éveken át Szemere és Kölcsey is — Kazinczyval együtt bizonyára a Hébe támogatása és Szemere újabb tervezgetései miatt. De Kisfaludy Sándort mindenestre a neológia érvényesülése bántotta. Az első kötet megjelenése után a kölcsönt sem hosszabbította meg, kéziratot sem küldött többé. Annál inkább érthető ez, mert Kazinczy külön fel is hívta figyelmét a maga győzelmének s az ő leveretésének az öccsétől szerkesztett vállalatban megnyilatkozó jeleire.

A második kötet hozott először valamit Makáry Györgytől, Kovácsóczy Mihálytól, Bajza Józseftől, Ponori Thewrewk Józseftől és Schedel Ferenctől, a harmadik Czuczor Gergelytől és Vörösmarty Mihálytól. Közülük csak Czuczort fedezte fel maga Kisfaludy. Az ifjú bencés Pesten végezte a teológiát s a szemináriumban Guzmicsék óta ismét hagyományos irodalmi érdeklődéssel titkon olvasta az újabb magyar írókat, főleg Kazinczyt és a két almanachot. Székely Sándornak az 1823-ra szóló Hébében megjelent kis éposza megrázta egész valóját. Lázas elragadtatásában felismerte a formát és irányt, melyben forrongó mondanivalóit kifejezheti. E megrázkódtatás beteggétette. A párnája alá csempészett papíron és írónnal írta meg *Az augsburgi ütközetet*, s mire befejezte, meggyógyult. Részletenként szavalgatta társainak. Amint Toldynak 1826. nov. 10-én írja, nem is gondolt kiadására, csak arra, „hogya az, mint akkor a' hazafiui érzésű Pesti Kislapok között szokásban volt, mulattatás gyanánt az egész gyülekezet előtt felolvastassék”. Ezek megemlítették egy írólátogatójuknak; elvitte az első éneket. Másnap 1823. március 21-én Kisfaludy maga jött Czuczorhoz és Toldy sze-

rint „nemzetem hősköltője! Kisfaludy ajánlja barátságát!” szavakkal ölelte magához. Ettől kezdve egyre serkentette, s mihelyt a munka kész volt, egész terjedelmében beiktatta az 1824-re szóló Aurorába. De Czuczort gyöngé egészsége miatt nemsokára Pannonhalmára rendelték.

A következő évtized irodalmi életének vezérei, Vörösmarty, Bajza és Toldy egyaránt a Szépliteraturai Ajándék első évfolyamában léptek először a közönség elé. Vörösmarty 1816-ban jött a pesti piarista gimnáziumba. Már ekkor a poétikai osztályban elmerült a klasszikus triász és Virág tanulmányozásába s az iskolai gyakorlatokon kívül is megpróbálkozott versek írásával. A következő évtől az egyetemre járt. Szüts Istvántól, a filozófia tanáratól s Révai barátjától és Czinkétől tanult legtöbbet. Czinke kirohanásai is ráirányították figyelmét Révaira, de lelkes magyarságával buzdítólag is hatott rá s tudatlanságára csak később eszmélt. 1818 végétől a Perczel-fiúk nevelőjeként folytatta tanulmányait. 1820 végén, jogi tanulmányai kezdetén Börzsönybe költözött velük s három évig csak vizsgái kedvéért jött fel rövid időre. Mindeddig kevés ismeretsége akadt a fővárosban. Csak Virághoz járt fel ő is már diákkorában s hozzá írt költői levelével lépett először a közönség elé. De Pesten élte még át Kisfaludy színpadi diadalait, s azok a dráma művelésére csábították. Drámai tervei bőven ellátták munkával a vidéken töltött évekre. Egyévi görbői patvaristaskodása után 1823 őszén tért vissza Pestre; növendékeivel együtt a Vadászkürt szállóban lakott. Magával hozta már a politikai közhangulattól, az Anonymus-olvasmánytól, a Székely Sándor-féle eposztól s szerelme emlékeitől ihletett nagy költeménye tervét. Kisfaludy még mindeddig nem fogadta be az Aurora munkatársai közé. A *Toldy Csepelben* s a *Juhász és bojtár* c. költeményekkel való első jelentkezésekor biztató levéllel válaszolt neki, de egyiket hasonlókban való bővelkedése miatt tette félre, a másikat póriásnak találta s graecismusokat szeretett volna benne látni. Küldjön „metrumos és köztárgyra szóló verseket vagy epigrammákat” ... „én nem mulasztom el nevét,

mint nyelvünk újabb hőjét, a hazának bemutatni" — írta. Az 1824-re szóló kötetben jelent meg először két verse. Az egész kötetből ezek vonták leginkább magukra Kazinczy figyelmét. „Tőle igen sokat várok. Az az út, a melyet nekünk kelle irtani, ime törve van, s lelkes ifjaink futnak ahol nekünk mászni kelle. Mint örvendek, hogy nyilni látom a szép tavaszt.” — írta pl. Kis Jánosnak. Vörösmarty Kovacsóczytól tudta meg elismerő véleményét s 1824. február 18-án szerény, de hízélgés nélküli levélben mutatkozott be a széphalmi vezérnek, akinek munkáival épúgy börszőnyi évei alatt ismerkedett meg közelebbről Teslér László útján, mint a világirodalom remekeivel.

A későbbi Toldy Schedel budai német póstatiszt gyermek volt. Nyolc éves korában Ceglédre adták magyar szóra. Gimnáziumi tanulmányait jórészt a pesti piaristáknál folytatta, de 1818-ban Kassára küldték, hogy tótul is megtanuljon. S épen itt, a magyar irodalom hajdan legnevezetesebb szállásai egyikén ismerkedett meg az első magyar könyvekkel, Pethő krónikájával, és Baróti Szabó verseivel. Bajza 1817-ben került Heves megyéből Pestre a piarista gimnázium retorikai osztályába. 1820 végén ismerkedett meg vele Toldy, mikor az egyetemen a második bölcséleti évet hallgatták; figyelmét Koronay Antal társuk hívta fel rá s Toldynak ettől valósággal ideálja volt Bajza. Rajongó barátságuk emléke szentimentális levelezésük. Bajza u. i. a vakációkat otthon töltötte, 1823 tavaszától 1827 őszéig állandóan távol élt a fővárostól; Pozsonyban tanult jogot, majd az országgyűlés idején ismét ott volt principálisával.

Az ő legközelebbi kortársaik közt is több irodalmi érdeklődésű ifjú volt az egyetemi hallgatók sorában: Toldy barátai közé tartozott még közülük Munkácsy János, akinek a harmincas évek irodalmi életében jutott nevezetesebb szerep, de már a Szépliteraturai Ajándék első évfolyamában jelentek meg versei, továbbá Perczell Imre, Vörösmarty tanítványainak bátyja, aki 1821-ben Chateaubriand *Athalajának* átdolgozását adta ki, Makáry György, aki az Aurorának is munkatársa volt, de tanulmányai be-

fejezése után Egerben ügyvédkedvén, az irodalmi életben nem jutott nagyobb szerephez. Munkácsyt Toldy eleinte nagyon becsülte. Ez mutatta be Virágnak; Bajzát Toldy vitte föl 1820 Szilveszterén. Virág ösztönzése még inkább az irodalom művelésére lelkesítette őket. Nála ismerkedett meg Toldy Horvát Istvánnal is.

Ezek az irodalmi ismeretségek még határozottabban Kazinczy és Révai hívévé tették. Addig is sok borsot tört Czinke orra alá: a tanteremben vitába szállt vele. Napkönyvébe 1821. aug. 1-én feljegyzi, hogy Czinke öt próbátételén *malus patriae filius*-nak nevezte; egy tanítványa tíz nappal utóbb csupa debreceni csúf szavakból nyilvánosan beszédet mondott ellene. 27-én megvette Révai grammatikáját, másnap hozzáfogott egy Czinkét támadó íráshoz, s mire kész lett, tanulótársai közt köröztette. Czinke visszaadta a kölcsönt *Trufás levélke*... c. gúnyiratával, majd a *Haramják* megjelenése után ismét (*Írókéz Bohódsi vagy Bohózat Abderában*). Toldy már 1821-ben tele volt irodalmi tervekkel. Egy fordítása jelent meg a Szépliteraturai Ajándékban, német cikkei (az első Révai-ról) a Pannoniában és egyebütt. 1822 áprilisában jelent meg első önálló kiadványa, Isokrates *Parainesis*-ének fordítása bilinguis kiadásban. Jegyzeteiben a neológia, Kazinczy és Virág mellett szólal fel, többek közt Bacsányi és Czinke ellen (ez utóbbinak egy tanítványa meg is feddte érte a Tudományos Gyűjteményben). Az alig 17 éves ifjú könyvecskével mutatkozik be a széphalmi meszternek s jelentkezik iránya harcosául. Június 2-án egy pásztorjáték fordítását küldte meg Kazinczy Emil fiának ajánlva s egyben tanácsot kért újabb tervei megvalósításához, költői zsengei kiadásához. Kazinczy a megküldött mutatvány-darabokat részletesen megbírált, de lebeszélte arról, hogy mindjárt kötettel lépjen elő. Ő tanácsolta, adjon előbb néhány verset a zsebkönyvekbe s várja meg azok fogadtatását. Toldy ekkor lépett érintkezésbe az Aurora és a Hébe szerkesztőjével, s mindkét almanach következő évi kötete közölte egy-egy versét. Kisfaludyt július 26-án kereste föl először. Állandó látogatója lett s

az ő műfajaival, drámával és novellával kezdett kísérletezni. Kazinczyhoz való tudatos csatlakozásából egyre több túlzás származott, s ez annál több bajt okozott, mert magyar nyelvérzéke fogyatékos volt: könnyű volt az ortológusoknak kimutatni, hogy az újitó nem tud magyarul. Toldy egész pályájára döntő jelentőségű lett a *Haramják* c. Schiller-fordításának kudarca. 1822. szeptember 2-án ő és Kovacsóczy Mihály elhatározták, hogy egy ifjú társaság fordításában kiadják Schiller minden drámáját. Rajtuk kívül Kacskovics Lajos közreműködése látszott bizonyosnak, majd Makáry is csatlakozott s Bajzát is szerette volna Toldy rávenni. Elsőnek mindjárt régi kedvencét, a *Räubert* szemelte ki. Az volt a terv, hogy egy-egy fordítást már szeptember 27-ére, Helmeczy nevenapjára elkészítenek s olyanféle ünnepség keretében adják át neki, amelyet az idősebb írók az előző évben Virág tiszteletére rendeztek. Addigra azonban nem készültek el vele: Toldy Thomson *Sokrates*ének fordítását juttatta el helyette Kisfaludy útján Helmeczyhez. A *Haramják* csak egy évvel utóbb lett kész. Landerer nyomtatásában s felerészben az ő költségén jelent meg 1824 januárjában. A sok fáradsággal készült fordítás joggal lett iskolapéldája a nyelvrontásnak s céltáblája a legélesebb támadásoknak. A Hazai s Külföldi Tudósításokban és a Tudományos Gyűjteményben egyaránt élesen megbírálták. Az utóbbiban Toldy tudomása szerint Prepeliczaytól jelent meg részletes bírálat; még Röslert, a német újság szerkesztőjét is megtámadta magasztalásáért. A szerkesztők e támadások után annyira féltek vállalatuk népszerűségét Toldy adalékaival kockáztatni, hogy az Aspasiából már kinyomott novelláját dobták ki, s az Aurora is két éven át nem közölt tőle semmit. Maga Toldy eleinte lázadózott, felelni akart, aztán letört, kritikusabb lett önmagával szemben. Még egy darabig szépirodalmi tervei voltak, alkotásokkal akarta megcáfolni a lesujtó véleményt, de rövidesen végleg szakított a szépirodalommal s megindult igazi hivatása útján.

Bajza és Toldy műveltségben és temperamentumban

eggyaránt kiegészítették egymást. Toldy a német irodalomban volt jártas, Bajza az ókori klasszikusokat ismerte jobban. Bajza német olvasottsága sokáig nagyon foggyatékos volt, a nyelvet is csak pozsonyi jogászkorában tanulta meg valamennyire. Egyébként kezdetben sokkal erősebb volt a kritikája önmagával, mint másokkal szemben. Sok oly íróról mondott leveleiben magasztaló véleményt, kiket később elítélt. Saját alkotásait vonakodott közönség elé vinni. Egy Virágról szóló epigrammja megjelent a Szép-literaturai Ajándékban, de Kisfaludyhoz Toldy vitte első kéziratát. Mikor megírta neki, mily elragadtatással fogadta Kisfaludy az *Esthajnal* c. verset, azt válaszolta: „*Esthajnalom* ha neked, ha Kisfaludynak tetszik, igen örvendek; előttem középszerű. Szentmiklóssy Chloéjának írója inkább akarnék lenni.” Szabódása miatt Kisfaludynak a következő években is szokása ellenére folyton kérnie, sürgetnie kellett versei beküldését, míg a többi ifjú írók azon panaszkodtak, hogy nehezen fogad el tőlük kéziratot.

A neológiaért való lelkesedésben Bajza sem maradt el Toldy mögött, ha a gyakorlatban mérsékeltebb és jobb ízlésű volt is. Kazinczy nyelvújítását nemhogy merésznék tartotta volna, inkább keveselte. „Minél kevésbbé fognak a neologok hallgatni a gátlókra és minél inkább előntik az irodalmat (az orthológia szerint vélt) neologomániával, annál nehezebb lesz azt nekik megakadályozni.” — írta egy alkalommal Toldynak, a Kultsártól kiadott kritikáért vigasztalva pedig (1824. február 5-én): „a neológia özöne túl törte a non plus ultra sorompóit, s képes e valaki többé gátolni, hogy az egész hazát el ne borítsa...” Elmondja, hogy a pozsonyi evangélikus líceumban az új nyelvet hallotta. „Mindjárt kitaláltam, hogy az Aurora-s Hébéből van tanulva. Ezek az egynéhány öreg urak... nem sokára lassanként kidőlnek és akkor triumph.” Mikor Toldy a kemény bírálatoktól megriad s szinte hajlandó volna helyeselni a szóbeszédtől emlegetett tervet, hogy a nádor a cenzorokkal akarja megfékeztetni az újítást, Bajza rápirít: „Kik hát azok a mód felett hevültek? ki

fogja azt meghatározni, mi a mód felett való hevülés a neologismusban? Hogy mondhat sz te ilyent? A Nádor akarja az újítást eltiltani? Hahaha!!! Erre olly nagyot kell nevetnem, a millyent még sohasem nevettem. Hát lehet valaki e dologban dictátor? És aztán ki adna a Nádornak erre hatalmat? . . . én leszek a legelső, ki reá nem hallgatók" stb. A *Haramják* új szavait sem sokallja, bár csak Helmecczynél van annyi. „Az újítás soha nem sok ott, ahol helyén áll, ha jó.” (július 16.) Az addig mérsékelt Fáy *Kedvesapongásaiban* is örömmel üdvözölte az új szavakat. De ugyanakkor, amikor Kazinczy munkásságának legnagyobb eredményével azonosította magát, személyes kapcsolata vele egészen másképp kezdődött, mint társaié. Az utolsó Hébében jelent meg *Széphalom* c. verse, s erre Kazinczy írt neki először 1825. november 11-én. Bajza egy hónappal utóbb válaszolt, a neológia hívének vallotta magát, de személyéhez való ragaszkodás itt is alig nyilatkozott meg. Az ő csalakozása sokkal kevésbé a személynek szólt, fölényesebb is volt, mint a többi ifjaké. „Ügyünk szent — írta — s erős hittel hiszem, hogy győznie kell úgy mint minden már felettünk álló nyelvekben.”

A Kisfaludytól először elutasított ifjak közé tartozott Stettner (később Zádor) György, írói nevén Fenyéri Gyula. Mikor Kisfaludy az Aurora számára beküldött szonetteit, (köztük egyet a szonett meghonosítójáról, Kazinczyról) visszautasította, Kazinczytól kért igazságos bírálatot. Kazinczy a Hébéhez való csatlakozást ajánlotta, s itt jelentek is meg első versei. „A Magyar Poesisz Litteraria Historiáját” is készült már régebben megírni. Kazinczy tanácsára módosított tervéből nőtt ki Toldynak az ő társaságában írt első kézikönyve. Még ekkor Dukán patvaristáskodott. Akkor ismerkedett meg a fővárosi írókkal, mikor 1824/25 telén állást keresve Pesten járt. Pesten nem találván elhelyezkedést, a Délvidéken próbálkozott s csak 1826 nyarán telepedett le végleg Budán.

Ponori Thewrewk József és Kovácsóczy Mihály is Kazinczy személyes híveiként kezdték irodalmi munkás-

ságukat. Thewrewk még erdélyi diákkorában megismerkedett vele Döbrentei és Sipos Pál útján. 1821-ben jött Pestre, hogy Magyarországon is ügyvédi képesítést szerezzen. (Ekkor már 28 éves.) Kovacsóczy is Kazinczy kedvencei közé tartozott. 1822-ben már vele is levelezett s ő ajánlotta a Hébe munkatársául.

Ezek a huszas évek elején induló írók mind Kazinczy iskolájába tartozóknak vallották magukat. Kisfaludyhoz az évtized közepéig egyikük sem állt nagyon közel, még kevésbé vallották mesterüknek vagy vezérüknek. Állandóbb látogatója közülük csak Toldy volt, de ez az ösztönzésekre való mohó vágyában mindenkire ragaszkodott, aki szívesen látta. Kisfaludy a fiatalok szemében is még csak szerkesztő volt, és ebben is sokszor zsarnoknak tartották. Szűk volt számukra a rendelkezésekre álló tér. Mindnyájan örömmel csatlakoztak tehát, mikor egyikük új vállalatot indított. Toldy is már 1822-ben tervezett Magyar Minerva c. kéthavonként megjelenő folyóiratot Perczell Imre társaságában. 1823 őszén az Árpádia privilégiumát szerette volna átvenni. November 18-án aztán Kovacsóczy őt szólította fel először, adjanak ki együtt folyóiratot; Toldy örömmel fogadja a tervet, de aztán az anyagi kockázatban nem akar résztvenni s csak közreműködését igéri meg. Kovacsóczy előbb Psyche címre gondolt, aztán többszöri ingadozás után az Aspasia címnél maradt. Az első kötetet Landerer Lajos úgy vállalta el, mint Toldy Schiller-fordítását is, hogy a költség feléért nyomtatja, viszont a példányok felét ő árusítja. Az idősebb írók közül a Kisfaludyval leginkább elégedetlen Szemere támogatta őket. Rendelkezésekre bocsátotta a maga tervezett vállalatai számára gyűjtött kéziratok egy részét. Kovacsóczy megígérte, hogy megkérdezése nélkül semmit sem tesz, de — amint Szemere Kölcsynek 1824. november 30-án írta — „ellenkezőt tett. Aspasiát a maga boldonságaival öntötte el, más nevek alatt.” 1824. május 10-én kelt *A Hazához!* címzett előszava. A Szépliteraturai Ajándék formátumában s annak egyévi kötetével egyenlő terjedelemben (12 ív) jelent meg. Legnagyobbrészt versek

voltak benne, továbbá néhány ossiános elbeszélés — a szerkesztőtől, de különböző álneveken — és Szemerétől a Tövisek és Virágok ismertetése. Szemere gyűjteményéből is hozott adalékokat, Kölcseytől, Virágtól, Kazinczytól, Szemerétől és nejétől, a holtak közül Farkas Károlytól, Révaitól, a kötet legnagyobb része azonban Kovacsóczy, Thewrewk, Szentmiklóssy, Bajza, Fenyéri (Stettner), Sédel, Fábián Gábor és Vörösmarty írásaiból állt. Itt jelent meg az első mutatvány a *Zalán futásából*. Bajza nem küldött semmit, de Toldy nála lévő régi verseiből ötöt beiktatott részben neve megjelölésével, részben Caius és Julius álnevekkel. Bajza a kötet megjelenése után, július 18-án szemrehányásokat is tett ezért.

Ez első kötetet nem folyóiratként adták ki. Máskor is megtörtént, hogy folyóiratokat önálló kötetten indítottak meg, mert így a cenzor maga engedélyezhette, s a mutatvány alapján már könnyebb volt privilégiumot kapni. Kovacsóczy és Landerer július 19-én kérték az Aspasia havi folyóiratként való folytatásának engedélyezését. Előadták, hogy az bírta őket erre a lépésre, hogy alig jelent meg a kötet, máris elterjedt a közönség körében, tehát szükségletet elégítenek ki. Arra is hivatkoztak, hogy az előző években két ily vállalat kapott engedélyt, de az Árpádia meg sem indult, a komáromi Laura pedig két hónap után megszűnt. Tehát csak meglevő engedélyek helyébe lépne az övék, és senkinek sem ártana. A politikai tárgyakat épúgy kerülnék, mint a komolyabb tudományos vizsgálódást. Az egyetemes és hazai történet köréből ismertető cikkeket, írók és írónok életrajzeit, egyéb közléseket a művelt nemzetek irodalmi kultúrája köréből, a legtagabb értelemben vett költői alkotásokat, az irodalmi eseményekkel foglalkozó levelezéseket s hazai és külföldi művek bírálatát akarják adni. A helytartótanács október 19-én meg is adta az engedélyt, de az Aspasia nem folytatódhatott a munkatársaknak a szerkesztőtől való elszakadása s a Kovacsóczytól állítólag becsapott közönség elfordulása miatt.

Az irodalmi élet személyi viszonyaiban ez a vállalko-

zás így is nagy változásokat hozott: ez eszméltette Kisfaludyt annak fontosságára, hogy szorosabban maga köré vonja a legtehetségesebb fiatalokat, ezeket meg egymáshoz közelítette, de az Aurorához is szorosabban kötötte azzal, hogy egyelőre elvette a kedvüket újabb külön próbálkozástól. Kisfaludy az Aspasiában fedezte fel igazán néhány új munkatársa értékét, kivált Vörösmartyét, de Bajza néhány oly versének ottani közléséért is neheztelt, amelyeket előbb látott, de az Aurorába nem vett fel. Mostantól kezdve volt fontos számára, hogy a fiatalok alkotásaik javát neki adják át: egyre tömegesebben fogadta el kézírataikat, (a következő évtől Stettner is munkatársa) egyre többet foglalkozott velük. Kétségkívül azon is igyekezett, hogy lehetséges vetélytársaitól elidegenítse őket. Szemerére nagyon haragudott az Aspasia támogatásáért. Meg volt győződve, hogy Kölcseyt is ő vonta el tőle, s amint Toldy Bajzának 1824. ápr. 29-én írja, azzal is gyanúsította, hogy az Aurora számára küldött verseit visszatartotta és Kovacsóczynak adta. Most Kovacsóczyt és legjobb barátját, Thewrewköt egyszersmindenkorra kiközösítette az Aurorából. Míg u. i. Toldy arra gondolt, hogy Kisfaludy is írhatna az Aspasiába is, Kisfaludy azt hallotta, hogy Kovacsóczy az Aspasia versenyével tönkre akarja tenni az Aurorát. Könnyű volt Kovacsóczytól és Thewrewktől a többieket elszakítani, kivált Toldy által, akit személyes sérelem is ért. Az Aspasia második és harmadik ívén ki volt u. i. már nyomva novellája, s Kovacsóczy utolsó percben, anélkül hogy vele szólt volna róla, kidobta (külön megjelent néhány példányban); de mindenfelé emlegette is, hogy azért volt kénytelen így tenni, mert a közönség köréből a *Haramják* bírálatai után levelet kapott, hogy miatta nem fizetnek elő az Aspasiára, Toldy már ezért szakított Kovacsóczyval; Thewrewkkel már előbb összekülönbözött hallatlan önhittsége miatt. Ettől kezdve róluk a rosszat igen könnyen hitte, s az ő híradásai nyomán terjedt el Kovacsóczy sikkasztásainak nehezen ellenőrizhető híre: ha ez teljes hitelt érdemel, nehezen érthető, hogyan folyamodhatott Landerer, akinek

az előfizetési díjak állítólagos eltulajdonításáról tudnia kellett volna, Kovacsóczyval együtt a privilégiumért, öt nappal azután, hogy Toldy erről Bajzának ír. Toldy alighanem épolly elfogult volt K. ellen, mint Kazinczy mellette. A fiataloknak Kazinczyhoz való viszonyában is változást okozott utóbb Kovacsóczyról való eltérő véleményük. Az is bizonyos, hogy Toldy személyes sérelmének része van abban, hogy Kovacsóczyt az irodalomtörténet csaknem teljesen elfelejtette. Már a *Handbuch*-ban teljesen mellőzte, holott előbb ő is a legtehetségesebb fiatalok közé számította.

A Kovacsóczytól és Thewrewktől elszakadó fiatalok legfőképen egymás közt érezték magukat összetartozónak s Vörösmartynak az Aspasiában megnyilatkozott költői nagyságáért rajongtak. Stettnert a *Zalán futásából* megjelent mutatvány arra bírta, hogy külön Vörösmarty megismerése végett feljöjjön a fővárosba (a 21 éves Deák Ferencet is ő vitte hozzá, hogy neki is felolvasson az eposzból). Röviddel utóbb hosszabb időt is töltött Pesten, elhelyezkedést keresve. Ebben az időben Vörösmarty, Toldy, ő és régi barátja, a műfordító Fábíán Gábor sokat voltak együtt. Legtöbbnyire Vörösmarty nagy eposzának haladása foglalkoztatta őket. E körben olvasta fel az újonnan írt részeket. Fábíán Gábor beszélte rá, hogy ossiános előhangot írjon. Vörösmarty Börzsönyben dolgozta ki költeménye legnagyobb hatású sorait, s mikor elkészült vele, azzal küldte meg Stettnernek, ekkor már leghívebb barátjának: „Fábíán urat, ha együtt vannak, tisztelem különösen s egyszersmind kérem, hogy a minék leginkább ő volt indítója, tegyen róla Barátom Urammal együtt ítéletet... Megkészült t. i. azon kezdeti versezet, melyet említett Barátom leginkább sürgetett, hogy Zalán elejibe tegyek.” A *Zalán futása* Vörösmarty kiadásában jelent meg. E mérésznek látszó vállalkozásra is főleg Stettner biztatta. Röviddel megjelenése után, november 26-án már azt írta Vörösmarty: „Zalánnal, Barátom, nem döntöttél kárba. Minden költségem visszakérült már: adós nem vagyok, 30 fr. nyereségem is van azonkívül, ami még künn van.” A begyűlt

előfizetések száma kicsi volt, de korántsem jelentette már ekkor az előfizetők száma az olvasók számát. A könyvforgalom rendszere a közönség érdeklődésének folyamánként átalakulóban volt, s ennek és a magyar költők népszerűségének egyik legnagyobb hatású fejlesztőjévé az Aurora kötetei után a nemzet épen akkor megerősödő öntudatát legnagyobb pátosszal kifejező és ébresztő *Zalán futása* lett.

HETEDIK FEJEZET.

Az irodalmi élet újjáalakulásának és központosulásának bevégződése. (1825—30.)

1.

A bécsi kormányzatnak az idő kerekét megállítani törekvő utolsó erőfeszítése ismét megpróbálkozott a szellemi élet megbénításával. A huszas évek közepének néhány sajtópolitikai és cenzori intézkedése a Martinovics-féle összeesküvést követő évekre emlékeztet. Az állam-eszme és az erkölcs védelme nevében annál többet tettek a magyar irodalom útjának elvágására, minél inkább megnövekedett a közönség érdeklődése s mennél inkább nyilvánvalóvá lett, hogy az alkotmányos élet szünete idején az irodalom a nemzeti öntudat ébrentartásával a politikai életet pótolja.

A nemzeti szellemű irodalom visszaszorítására való törekvés a tizes évek vége óta Európa-szerte megerősödött. A szent szövetség egy ideig egyöntetű eljárást tett lehetővé s az egyesülés erejét nagy mértékben erre használták fel, kivált, mióta a német ifjúság izgatása veszedelmes túlzásokra (Kotzebue meggyilkolása stb.) vezetett. Miután a karlsbadi egyezményben megállapított közös irányelveknek megfelelően külföldi időszaki iratok behozatalát lehetetlenné tették, módját találták annak is, hogy a hazai folyóiratok terjedését megnehezítsék. Vedres Istvánnak a Tudományos Gyűjtemény 1822. évi novemberi füzetében megjelent *A magyar nemzeti lélekrül egy-két szó* című értekezése miatt pl. Ferenc király a bécsi rendőrigazgatóság javaslatára 1823. február 18-án a cenzor

megbüntetését és kioktatását rendelte el. A vizsgálat irataiból kiderül, min akadtak fenn Bécsben. A cikk egy helyén korábbi despotizmusról és tyrannisról van szó. Azt is említette Vedres, hogy a nemzet áldozatkészségét a multban nem igen jutalmazták, továbbá, hogy intézkedésre jogosított idegenek nem voltak tekintettel a hazai alkotmányra és viszonyokra. Megemlítette József császárnak a német nyelv bevezetésére irányuló szerencsétlen kísérletét s az abban rejlő veszedelmet, hogy idegenekkel az ő nyelvükön kell érintkezni. De mindannyiszor épen kivételként emeli ki Ferenc király kormányzatának a korábbiakkal szemben való kedvezéseit. A németet különben sem nevezte meg a veszedelmes nyelv gyanánt, s több tényről a multból épen azért hozott fel, hogy rámutasson a helyzet kedvezőbb alakulására. A magyarság mindenkorai hűségének bizonyítására felhozta a magyaroknak honfoglaló vezérékhöz szóló szavain kívül a Mária Terézia megsegítésének elhatározásakor mondottakat is. Mindezt a cenzor és a helytartótanács védekezése is kifejtette. Arra is hivatkozott a cenzor, hogy a Tudományos Gyűjtemény tervében benne van a nemzeti sajtóságok fejtegetése, de mindaz, amit most az udvar kárhoztat, benne van a *Peleskei nótariusban*, Szirmay *Hungaria in Parabolis* c. munkájában s a Csaplovicstól a Tudományos Gyűjtemény I., IV. és VIII. füzetében közölt ethnographiai értekezésben is. Egyik ellen sem hangzott el kifogás. Végül azt is kiemelte a cenzor, hogy a cikk magasztalta a király bölcsességét, hogy annak idején leleplezte néhány idegennek a magyarság félrevezetésével forrdalmat előkészítő mozgalmát. A hűségnek említett dicsőítésén kívül ez is bizonyítja, mennyire nem volt felforgató szándéka. A helytartótanács védelmére kelt a cenzornak, s egész érvelésével azonosította magát. Az utasítások nem terjednek ki a részletekre, s a nemzeti sajtóságok fejtegetése sohasem volt tilos. Legfeljebb figyelmeztetni lehet a cenzort, hogy nemzeti vonatkozású cikkekben politikai célzat híján is minden erősebb vagy félremagyarázható kifejezést húzzon ki ezután. A cenzor el is kerülte a büntetést, de a nádor és a magyar írók rovásán eggyel

több bűn állott. A következő évre a kancellária már megtiltotta a Tudományos Gyűjtemény postai szállítását és hirdetését, arra hivatkozván, hogy a bécsi Polizei-hofstelle megtiltotta vagy korlátozta több füzetének ausztriai terjesztését. E tilalmat többszöri közbenjárás ellenére 4 éven át fenntartották.

A könyvhirdetések megszorítása is nehezítette az irodalom útját a közönséghez. Megtiltották, hogy bármely könyvet hirdessenek, míg át nem esett a cenzúrán. Trattner Mátyás 1826. december elsején azt írta Kiss Sámuelnek, kitől *Eredeti kis románok* gyűjteményét fogadta el kiadásra: „Felsőbb Rendeléseknél fogva a kir. Censor semmi némű Jelentést Előfizetésről nem censurálhat mind addig, míg maga a Munka kezénél nints s a Censurán által esett, annyival kevésbbé censurálhat Románokról való Jelentéseket — mellyek éránt különösen kemény parantsolat jött a mult esztendőben.” A regényekre vonatkozó régi királyi rendeletet újították meg 1825. január 25-én, amely a nem tanulságos regények terjesztését megtiltotta. „Újságul írhatom — írta Fáy is 1825. március 11-én Bárány Ágostonnak — hogy Magyar Románt többé írni nem szabad a Cancellária rendelkezéséből. Szomorú idők. Nem ott fekszik a nyúl, a hol keresik.” Előre hirdetnie pedig, mint Szemere Kölcseynek 1824. május 12-én megírta, az Aspiát sem volt szabad sem Kultsárnak, sem Röslernek.

Természetesen minden újabb felsőbb vizsgálat vagy intelem után szigorúbb lett a cenzorok gyakorlata, ha a szabályok hivatalos szigorítása nem követte is nyomon. A Tudományos Gyűjtemény ügyében kiadott rendelet politikai szempontból követelt nagyobb óvatosságot: az erkölcsi és vallási szempontok szorosabb követésére a szépirodalmi művek vizsgálatának újabb szigorítása előtt Rudnay hercegprímás hívta fel a figyelmet. Szatthmáry pozsonyi cenzor 1821. július 24-én Eckartshausen *Gott ist die reinste Liebe* c. könyvének Helmecezy-féle új fordítását s Töltényi szonettjeit jelentette föl a primásnak: Töltényi elméleti és műfaj történeti bevezetés után 100 szonettben csaknem kizárólag szerelemről, csókról, ölelésről szól;

már márciusban felhívta erre a helytartótanács figyelmét, de semmi intézkedés nem történt. A primás véleménye szerint a szonettek utólagos elkobzása csak nagyobb feltűnést keltene, míg az efféle könyv úgylis kevés embert érdekel. Helmeczyre azonban nagyon haragszik. A tőle fordított könyvet ugyanis már 1799-ben megtiltották s ugyancsak utólag két magyar fordításának terjesztését tiltották már meg. Helmeczynek cenzor létére (talán Haliczkyval tévesztette össze?) magának kellene ily művek megjelenését megakadályoznia. Mindenkép méltatlannak mutatkozott hivatalára s példás büntetést érdemel, kivált egy mystikus és egy politikai vonatkozású hely miatt. Felterjesztéséhez hozzátette a primás, hogy ezzel a sajtószabadság erősebb korlátozásának, a cenzorok szigorúbb megválogatásának és a könyvkereskedők megfélemezésének szükségéről kívánta meggyőzni a kormányzatot.

Az írók sok esetben a legközelebbi országgyűlés idejére merték csak valamely munkájuk vagy irodalmi vállalatuk engedélyezését remélni. Sokszor azonban azt hitték, hogy csak a magyar hatóság kellemetlenkedik vagy egy-egy cenzor akar túlzásával érdemeket szerezni. „A mit a szabadságtalan Bécsben épen hagyának, azt Pesten, a szabad Magyar haza fő városában megcsonkította (a cenzor)” — fakadt ki 1822. január 31-én Kazinczynak írt levelében Dessewffy, s keserűen tette hozzá: „Hogy tehetne engem szabad lelkem íróvá egy a cenzúra alatt nyögő hazában?” Döbrentei 1822. március 3-án azt írta Kazinczynak: „Az íráshoz való kedvet most nagyon megszege a Censura, melly nem volna egyébaránt oly bután kemény, mint egy új Adjunctus Drescher teszi azzá, mert érdemeket akar magának szerezni, hogy fizetést is kapjon. Horváth Endréhez és Guzmicsához írt verseimből a teljesebb búzaszemet Drescher uram mind ki dreschelte... Tudom, mit engednek meg... így hát én sem írtam semmi olyast, a mi crimen volna, hanem csak lelket akartam tenni rendjeimbe.” Pedig bizony senki sem tudta, mit engednek meg, s a budai cenzúra szigorúsága a bécsi hangulattól függött. Az országgyűlés egybehívása után Drescher is engedékenyebb volt,

s épen róla írta Stettner Kazinczynak 1825. október 8-án: „igen szép liberalitást nyilvánított legközelebb Vörösmarty Zalánjának és az 1825-d Aurórának cenzurálása alkalmával.” Az országgyűlés elmúltával ismét szaporodtak a panaszok s az írók kényesebb esetben a kevésbbé tájékozott és ezért is kevésbbé óvatos vidéki cenzorokkal próbálkoztak.

Az országgyűlést megelőző években már benne volt az egész nemzet köztudatában épen úgy, mint az udvarében, hogy a magyar irodalom a nemzet legfőbb erőssége. A megyék egyre-másra tiltakoztak a cenzori intézkedések ellen. Mikor az országgyűlések szünetelése folytán az alkotmányos élet a megyegyűlésekre szorult, egyik leggyakoribb tárgyuk volt e kérdés. A királyhoz intézett ily tárgyú feliratok közül legbátrabb és legszabadabb Bars megye rendinek 1823-i felirata volt. „Az örökös tartományok írói bennünket gyaláznak — írták többek közt — törvényeinket gúnyolják, apáink legbölcsebb intézményeit gáncsolják. A sajtó ezek számára szabad; a különben oly szigorú censura ezeket tűri, sőt kegyeli. Ama külföldi folyóiratok ellenben, melyek a műveltség forrásai gyanánt szolgálhatnának, nagy gonddal eltiltatnak; számunkra a rágalmazó iratok cáfolatának sem áll a sajtó szabadon; sőt még a tudománynak is szűk korlátok szabotnak, melyeken túllépnie a közjóval megférhetetlennek állítatják. És mit vétettünk mi, magyarok, hogy irántunk ily sértő bizalmatlansággal viseltetnek?... Miután pedig ez által sem az események ismerete meg nem gátoltathatik, sem a népek ragaszkodása kormányaikhoz nem szilárdíttatik; sőt a tiltott utáni hajlam a külesemények és elvek ismeretét még nagyobb mohósággal és sajátságos nézetekkel párosítva terjesztendi: szerény értelmünk meg nem foghatja, mi legyen az üdvös cél” stb.

A cenzúra történetének alapos megvilágítása az irodalomtörténet számára igen fontos volna, nemcsak hiányoknak adná magyarázatát, hanem az irodalmunkban meglevő jelenségek bizonyos vonásainak is. A monarchiához tartozott népek irodalmi fejlődésének sok hasonlóságát is a

közös elveken nyugvó cenzori gyakorlat s az írók ahhoz való igazodása érteti meg. A cenzúra műfaj-, stílus-, ízlésalakító tényező is. Néhány ily mozzanatról volt már szó. Legnagyobb költőink alkotó munkájában is része volt a cenzúrának. Sok mindent formáltak máskép, mint nélküle tettek volna és sok minden jelent meg miatta máskép, mint ahogyan eredetileg megírták. Egyetemes jelenségek is származtak ebből, műfogások váltak megszokottá, a cenzúra elől való bujósdi folytán. Innen érthető, mint a Bach-korszak allegorizálása, a romantikus hazafias líra történeti helyzetköltészetté való gyakori színeződése. Ez sokszor egészen külsőleges, nem a költemény ihletéből eredő, sőt igen jellemző példái vannak, hogy csak megalkotása után s nem is a költő részéről történő pusztá átcímzés következik be. A magyarság sorsának siratásáról, jobb jövő kérdéséről nem eshetik szó Ferenc király áldásos uralma alatt: a rákosi szántó is a török alatt hangoztatja tehát, a *Hymnus* a magyar nemzet zivataros századaiból zeng. A legnyilvánvalóbb és legérdekesebb ismeretlen példa azonban a *Zrinyi dala*. Kölcseynek eszeágában sem volt e megrendítő panaszt Zrinyi ajkára adni. *Szobránci dal* címen küldte be az Aurorának, s a nagybeteg Kisfaludy helyett Bártfay 1830. október 21-én értesítette: „Szobránci dalod: „Hol van a hon s a t' minden legkisebb változtatás nélkül keresztül ment a Censurán, de illy cím alatt: Zrinyi dala.” Sok más hasonló utólagos átkeresztelésnek van nyoma az egykorú levelezéseken, de természetes, hogy ily tapasztalatok más esetekben már az alkotást irányították. A megtévesztő címek kieszelésében néha író, szerkesztő és barátok versengtek és sokszor a legképtelenebb eredményre jutottak. Mikor Vörösmarty 1828-ban a *Mikes búját* megírta, barátai mindjárt csodálkoztak, hogyan remélheti megjelenését. Mivel a cenzor visszavetette, Vörösmarty az általános *A bujdosó keserve* címre gondolt; Toldy már erre megjegyzi 1829. aug. 19-én: „de így ki fogja érteni”. Az engedélyt így sem sikerült megszerezni. Végre barátaival együtt *Az öreg rabszolga Pompejus sírja felett* címben állapodtak meg, s így küldte Bajza Kassára a Felsőmagyarországi

Minervának; de úgy látszik, csak V. munkáinak 1833-ban kiadott gyűjteményében jelent meg — a hamis címmel. (Gyulai kiadása tévesen mondja, hogy 1826-ban írta s 1828-ban megjelent a Minervában.)

A cenzúrán kívül más úton is iparkodott az udvar visszaszorítani a külön magyar szellemi törekvéseket. Egyes írók és tudósok üldözéséről jellemző adatok vannak Sághy és Horvát István néhány Fejérnek írt levelében. Magával Fejérrel is éreztették, hogy magyar munkássága nem kedves a felsőbbség előtt. Mikor végre 1824-ben újra Pestre nevezték ki, az Egyetemi Könyvtár igazgatójának, egyik érv e mellett az volt, hogy új ügykörében könnyebb lesz tisztán szakirodalmi munkásságra szorítani.

Mióta a napoleoni háborúk elmúltak, egy évtizeden át nem hívott egybe a király országgyűlést. A franciák után az osztrák uralom ellen lázadó olaszok szabadságmozgalmát is sikerült 1820-ban legyőzni. Fegyverben álló ellensége nem is volt a monarchiának, de uralma fenntartásához nagy haderőre volt szüksége. Országgyűlés nélkül újoncozást rendelték el, a kancellária tiltakozása ellenére sem vonták vissza; 1822-ben az olaszországi helyzet újabb megszilárdulása után adószedésre került sor. E törvénytelenések, akárcsak József korában, a nemzeti törekvések nyomatékosabb érvényesülésére vezettek. A rendeletek végrehajtására kiküldött királyi biztosoknak néhány megyéből menekülniök kellett, hogy életüket megmentse. Más megyék az önkormányzat megszüntetése ellenére feliratban tiltakoztak s önként az administratorok semmi intézkedését nem hajtották végre, noha több helyen az összes megyei tisztviselőket bebörtönözték e miatt. Végül is 1825. július 3-án kénytelen volt a király Pozsonyba országgyűlést hívni.

Alig indult meg a nagy forrongás, alig terjedt el a híre, hogy a kavarodásból csak az országgyűlés egybehívása vezethet ki előbb-utóbb, szárnyra kelt az a hír is, hogy most már feltétlenül keresztülviszik a Magyar Tudós Társaság megvalósítását. „Túladuna arról gondolkozik — írta Kazinczy Szemerének már 1824. október 23-án —

hogy ha Diaeta lesz, Académie Hongroiset fog alkotni." Hogy a gondolat épen ekkor érett meg a megvalósításra, az első áldozatkészség azonnali nagy hatásából is nyilvánvaló. Az épen elmúlt sötét években mutatkozott meg leg erősebben a nyelvművelésnek, a magyarnyelvű irodalomnak a jozefinus korszakban megsejtett nemzetfenntartó jelentősége s ekkor lettek nem várt magasságra emelkedett magyar írók először a magyar közönség kedvencei. A követi utasítások minden korábbinál egyhangúbban kötötték a követek lelkére a magyar nyelv jogaiért való felszólalást. A nyelvművelés legfőbb biztosítékának eszméje mindjárt az előzetes tanácskozások kezdetén szóba került, s a régi jámbor szándék a Nemzeti Múzeum alapítója fiának, az akkor még legtöbbek előtt ismeretlen Széchenyi István huszárkapitánynak katonás gyorsasággal megajánlott áldozatkészsége folytán eljutott a megvalósításig. Az 1825. november 3-i kerületi ülésen felsőbüki Nagy Pál a mágnásoknak nemtörődömséget vetett szemükre. A főrendek karzatán tartózkodó Széchenyi felugrott s a nemzeti nyelv gyarapítására felállítandó intézmény részére egyévi jövedelmét ajánlotta — a jelenlevő ifjú mágnások tudták, hogy előre eltökélt szándéka szerint. Benne is kialakult annak tudata, hogy a nemzeti élet legfőbb biztosítóka a nyelv és a literatúra. Nem is az anyagi támogatás nagysága miatt tekinthető joggal az Akadémia megalapítójának. Legfőbb érdeme az önzetlen s a legtermékenyebb pillanatban jött példaadás; ezt ünnepelték költőink is. Maga is ezt akarta; korántsem gondolta, hogy a maga erejéből megteremtheti a nagy nemzeti intézmény alapját. Szándéka sikerült. Mindjárt a szavaitól keltett lelkesedés pillanataiban követte példáját Vay Ábrahám, gróf Andrássy György és gróf Károlyi György. Azután megindult a nagy országos gyűjtés, s a nemzet politikai-nemzeti lelkesedése, mellyel a megújhodást várta, egyelőre ennek hatalmas sikerében jutott leginkább kifejezésre.

Mióta Bessenyei az új magyar irodalom programját kitűzte s a nyelv kiművelését jelölte meg legsürgősebb cél gyanánt, a nyelvművelés és a tudós társaság eszméje el-

választhatatlan volt. A beavatottak most is tudták, hogy a magyar nyelv gyarapítására szolgáló intézmény a magyar tudós társaság lesz. Az első tudósítások még itt-ott zavarosak voltak, a távolabb állók találgatták, mikép fogják az alapítványt felhasználni. A kerületi ülés november 5-én meghozta határozatát, hogy „a tegnapelőtti szép ajánlások a magyar nyelvre fölvétessenek a diáriumba s az ezen szent célra projectált adakozási aláírás mind itt, mind a mágánások tábláján nyittassék meg”. November 8-án Vay adta át a nádornak a négy alapító kérését és ajánlatát, s a nádor megígérte, hogy pártfogója lesz az intézetnek. Az alapítók kérték azt is, hogy az országgyűlés jelöljön ki 13 tagú igazgatóságot és alapszabálykészítő bizottságot. A maguk előzetes tervezetét tárgyalás alapjául már november 21-én beterjesztették. Az alsó tábla teljes ülése 1826. január 28-án, a főrendek február 1-én járultak hozzá a határozatokhoz, törvénybeiktatták az alapításokat s újabb nagy összegekkel gyarapították. Február 1-én 16 követből és 8 főrendből álló „elegyes” küldöttséget is kiküldtek a teendők megbeszélésére. Széchenyi és társai tervén kívül br. Szepeszy Ignác erdélyi püspök újabb tervezetével is foglalkozniok kellett. Erdély katolikus főpapja nem érezte annyira a nyelvfejlesztés szükségességét, mint a nemzetiségi veszedelmet, s legsürgősebb feladatnak nemzetiségeink magyarrá nevelését tartotta. Igen jellemző, hogy íróink közül a felvidék szélén otthonos Bajza inkább Szepeszy tervéért lelkesedett — épen az irodalom fejlődési lehetőségei érdekében is. „Én óhajtanám — írta április 7-én Kazinczynak — hogy a bejövő pénz ne Társaságra s az ennek felállítása által sikerülni reménylett célra, a nyelv tsinosulására, hanem inkább a nyelv terjesztésére és közzé tételére fordíttatnék, a mit ő Exja Szepeszy az Erdélyi Püspök is a Rendekek elébe terjesztett. Ez egyedül azon alap, melly a másik célnak is idővel szárnyakat fogna adni, s az írókat is nagyobbra lelkesítené. Melly író merne most egy valamely nagy munkába fogni, azt tudva, hogy a népnek csak egy negyede tud magyarul, s ezen egy negyednek ismét csak igen csekély része teszi az olvasó-

közönséget." A fejlemények szomorúan igazolták Szepesy aggodalmait. De ezért nem a Tudós Társaság alapítóit terheli a felelősség. Széchenyi ellenezte az erőszakos magyarosítást, mert már akkor félt a nemzetiségek felingerlésétől. A rendek nagyon jól tudták, hogy az udvar ellenállása a magyarosítás tervét föltétlenül elgáncsolná, s ha ezzel állnának elő, semmit sem érnének el. A Szepesy-féle terv fontosságát is látták, s a bizottság március 15-én benyújtott véleménye mindkét tervnek az uralkodó elé való terjesztését javasolta. A további tárgyalások folyamán Szepesy eszméje elsikkadt. Viszont talán az Akadémia ügyében mutatkozó engedékenységekben is része volt annak a megfontolásnak, hogy ezzel lecsendesíthetik a másik követelést. Az országgyűlés a küldöttség javaslatának letárgyalása és átdolgozása után április 17-én terjesztette fel a nemzetnek a Tudós Társaság felállítására vonatkozó kívánását. Az 1827. április 11-én kelt királyi beleegyezés értelmében az országgyűlés június 2-án szentesítésre terjesztette föl a Tudós Társaság alapítását törvénybeiktató 1825/27-i XI. és XII. törvénycikket. József nádor, a Társaság pártfogója a szentesítő királyi leirat alapján november 30-án kinevezte a végleges alapszabályok és az ügyrend megszerkesztésére hivatott országos bizottságot. Tagjai a négy első alapítón s az országgyűlés néhány más tagján kívül tudósok és írók voltak, köztük Bene orvostanár, Budai Ézsajás, Bitnicz Lajos, Dessewffy József, Döbrentei, Ercsey Dániel, Fejér, Guzmics, Horvát Endre, Horvát István, Jankovich Miklós, Kazinczy, Kis János, Kisfaludy Sándor, Kövy Sándor, Kulcsár (a tanácskozás idején, március 30-án meghalt), br. Mednyánszky Alajos, Schedius, Szemere és Vitkovics. Elnöke Teleki József lett.

Az író-tagok tapintatos összeválogatása biztosítéka volt a tárgyalások sikerének. Csak Kisfaludy Károly és Vörösmarty kimaradása tűnhetik fel. De Vörösmarty nagyon fiatal volt, hírneve is újkeletű volt még s csak a bizottság kinevezése után jutott a Tudományos Gyűjtemény szerkesztése által az irodalmi élet irányításában is nevezetes szerephez. Kisfaludyt bizonyára azért hagyták ki, mert

egy család két tagjának meghívása fölöslegesnek látszott, az meg csak ekkoriban vált nyilvánvalóvá, hogy nemcsak legkiválóbb íróink egyike, hanem külön irány vezére is. Ő maga attól tartott, hogy a Társaság maga is öreg tudós urak feszes testülete lesz, nem élő irodalom irányítója. Általában azonban megelégedés fogadta az írók összeválogatását, a tanácskozások pedig azokat is megnyerték az akadémiai eszmének, akik azelőtt idegenkedtek tőle. Kazinczy is azzal a megjegyzéssel említette még az országgyűlés összehívása előtt is a Tudós Társaságról szóló dunántúli híreket: „Azt az Udvar nem ad; s minek volna az? Mihelyt azt a hírt megpendítik, én egyenesen vágok közéjük. Azt hiszik-e ők, hogy az Académie Hongroise mellett is elhallgatnak a Nyelvtörők?” A nyelvújító harc kiélesedése óta az akadémiát mindig az ortológusok emlegették szívesebben, s a neológusok nem ok nélkül látták ebben a korlátozás vágyát. Az ortológus Teleki László legnevezetesebb írása az akadémiai eszméért lelkesedő *Buzgó esdeklések*. A szívvel-lélekkel neológus Teleki József, a Tudós Társaság szervező bizottságának, majd magának a Társaságnak elnöke, a nyelvművelés szabadságáért lelkesedve azt írta annak idején: „Egy tsúfos rablántzait gyáván tsókoló Akadémia, amilyen volt az önkényes uralkodó Richelieu által felállított Francia, vagy egy mellelleg tekintetektől vezérlett tudós társaság, mellynek esmérjük a Cruscát, a bájoló, de kimíveltetésének zsenge korában megállapodott és már ma egészen ellágyult, minden benső erejétől megfosztott olasz nyelv leghathatósabb ellenségét, melly annak szép virágzását irgalmatlanul elfonnyasztotta: az illy veszedelmes eggyezetek, mondom, mellyek diktátoros hatalmok által a nyelvművelés arany szabadságát merészen elfojtván, egész nemzeteket és több századokat tsúfos békóba tudtak vetni, az én szemeim előtt is a legnagyobb szörnyetegek, a sötét századoknak legiszonyúbb szüleményei.” Az írók egyesítését a szervezet diktátori hatalma nélkül akkor is szükségesnek tartotta, mert nemzetünk gyengesége miatt nem versenyezhet az angolokkal és németekkel s nálunk a folytonos sür-

lódás szerint még kárt okoz; a véleménykülönbségek fenntartása mellett való együttműködés nélkül kevésre mehetünk. Nem csoda, hogy épen ő volt az, aki mindkét fél aggodalmait eloszlathatta. A Társaság ügyének országgyűlési tárgyalása idején a Marczibányi-intézet céljának nagyobb arányokban való megvalósítását tartotta a legheylesebb megoldásnak, a magyar nyelvű tudomány és irodalom jutalmakal való támogatását s kiadványok lehetővé tételét. Voltak, akik félték tőle, hogy a Tudós Társaságban épen úgy nem a hozzáértő írók szava fog dönteni, mint az ő véleményük szerint a Marczibányi-intézetben sem. (Sztrokai, Guzmics.) De Kazinczy szemében már ekkor épen Teleki és Horvát személye is biztosíték volt. Alig egy évvel kedvezőtlen nyilatkozata után kitörő lelkesedéssel fogadta a Széchenyi példaadásáról és következményeiről érkező híreket. Nem félt már az orthologia felülkerekedésétől s nyelvünknek a francia akadémia módjára való megrendszabályozásától. „A Neológusok régen triumpháltak, azok között, a kik szóllani fognak a dologhoz... sokan vannak, a kik tudják, a mit tenni kell. A dologból jó lehet és bizonyosan jó lesz” — írta egyik első tudósítójának, Kazinczy Andrásnak 1825. november 15-én. E hitét az alapszabályokat készítő gyűlés eredményében igazoltnak látta s meg volt róla győződve, hogy az eredményben jelentékeny része volt Teleki tapintatos, de mégis fölényes és határozott elnöklésének.

1828. január 13-án hívta meg Teleki a kiválasztott írókat a március 11-én kezdődő tanácskozásokra. Ez volt az első országos író-kongresszus Magyarországon. Az érdeklődő tárgyalások Széchenyi betegsége miatt március 15-én kezdődtek a királyi tábla dísztermében. Teleki Kazinczy-nak április 6-án Thewrewkhöz írt levele szerint „cum dignitate viselé magát az Elölülő székben, s érzénk, hogy tud”. A latin nyelven megalkotott statutumok magyarra fordítását Kazinczy végezte s a fordításról folyt heves vita közben már kialakult az akadémia álláspontja a főfeladatul szánt nyelvművelés vitás kérdéseiben; a vitában a legtúlzóbb dunántúli ortológusoknál is élesebben szemben-

állt Kazinczyval Döbrentei. Az alapszabályok megalkotásával április 7-én készültek el. Ekkor a vidékiek már többnyire hazautaztak; Kazinczy élvezte legtovább a régen óhajtott pesti tartózkodást. Teleki április 18-án adta át a nádornak a bizottság munkálatainak eredményét. Jóváhagyásukra s a Tudós Társaság felállítására azonban csak az uralkodóház helyzetének újabb megrázkódtatása s a következő országgyűlés előkészítése idején került sor.

2.

Maga az 1828-i tanácskozás az első alkalom volt, mikor az egész ország kiszemelt írói közös cél előkészítésére a fővárosba gyűltek. Épen a magyar irodalom közönségének kialakulása idején együtt láthatta a főváros lakossága a folyóiratokból és almanachokból vagy külön kiadványaikból jól ismert hőseit. Mikor március 13-án az egész bizottság a nádorhoz vonult bemutatkozni, „a híd tömve volt azokkal, a kik Nemzeti érzésből gyűltek fel oda látásunkra, és hogy igyekezetünkre áldást kívánjanak. Sokan hangosan kiáltozák azoknak neveiket, a kik Pesten nem laknak” — írta Kazinczy megmámorosodva az emlékeztéstől Cserey Miklósnak (április 17.).

A *Zalán futása* épen a nemzeti ellenállás győzelme idején jelent meg. A multba tekintő nemzeti önérzet erősítése által hősi eposz vált így aktuálissá, s míg a nemzeti lelkesedést fokozta, a magyar irodalom népszerűségét ismét növelte, költőjét pedig sokak szemében már ekkor a legelső magyar költővé tette. Előfizetőinek száma nem mértéke sikerének: 88 példányra fizettek elő, abból is a költő egyes ismerősei nagyobb számú példányt rendeltek. Új író első kiadványánál különösen óvatos volt már a sokszor megtévesztett közönség (a *Zalán futása* után első drámájának máris sokkal több volt az előfizetője, itt meg a végső eredmény okozott ezek után csalódást). Az egykorú nyilatkozatok igazi nagy sikerről tanúskodnak. Maga Vörösmarty az anyagi eredménnyel is teljesen meg volt

elégedve. A nyomtatás megkezdése után azt írta Stettnernek: „Mióta Zalánt nyomják, egész a fizetésig nehezen fogsz valami keservesre találni levelemben.” Már ekkor is „csak száz forint hibáz” a nyomtatás költségeiből. November 6-án kijelenti: „Adósságom már ki van fizetve, s így ami bejő, már tulajdonom.” Pedig az előfizetési díjak sem érkeztek még mind be. A következő levelekben már a nyereség némi növekedéséről számol be; boldog és megelégedett. Sikere nagy eredmény volt a szerző kiadásában megjelent önálló költői mű esetében s igazolta, amit ő és barátai is csak bizonytalanul mertek remélni: van már közönség, csak neki valót kapjon.

1822. szeptember 27-én az első Aurora sikere után Bajza még azt írta Hevesből Toldynak: „Szeretnének a mi magyarjaink olvasni, ha a könyveket közzé tudná valaki tenni, midőn azok kijönnek, de azt is csak úgy, ha nékiek semmi költségbe nem jönnének, mert könyveket venni ma még nem módi; azoknál sem, kik olvasni szeretnek.” E téren is javul a helyzet. Hogy mennyire divatba jött országszerte az irodalom, arra különösen jellemző, amit ugyancsak Bajza 1829. június 4-án a kis Turán szerzett tapasztalatairól írt: „Nem hittem volna, hogy a magyar s kivált falusi olvasók közt olly buzgók legyenek, mint a millyeneket ezen tájon tapasztaltam. A mit velem tettek, azt egy szerénytelen is soknak vehette volna. A Kisfaludy, Kölcsey és Vörösmarty nevének egész vakultságig imádóji. Figyelmeznek minden literatori mozgásokra s minden legkisebb történetecskét tudnak. Beszédem oraculum volt előttök. Nem győztem kérdéseikre felelgetni, melyekből tudomány ugyan nem sok csillámlott ki, de annál több buzgalom és részvét. Csak 600 kellene illy olvasó, s dolgaink jól mennének.” Jellemző tünet az is, hogy ha frissiben megjelent könyvet látnak, azt mindenfelé meg is veszik, de ha könyvkereskedőjükhöz későn érkezik, mikor már másnál látták, nem veszik, mert nem új s a pénzt újabbra tartják.

Kazinczy 1826. október 6-án azt írta Stettnernek: „Itt kevés a könyv vevő; de egy-két példány még is elkél, s azért nem vesznek, mert nem látnak venni valót. Csak

praenumeratiót ne várjon itt senki!" Egy hónappal utóbb Toldynak írta: „Praenumeránsod (a Handbuchra) nálam egy sincs . . . ez a táj nem szereti az előre-fizetést. Ha meg látják a könyvet, akkor itt is vesznek." Helyi fogyatkozásnak hiszi az előfizetés sikertelenségét, pedig az irodalmi élet modern átalakulásának egyik lényeges mozzanata, s nem elmaradás, hanem haladás következménye. Főleg József császár korával következett be nálunk a praenumeratio virágkora. A magyar irodalom támogatása hazafias kötelesség: a nyelvművelő agitációnak nagy sikere, hogy ezt sikerült a köztudatba átvinni. Magyar nyelvű könyvek megjelenését nem ismerve is igyekeztek lehetővé tenni. De amint az irodalomért önmagában kezdtek lelkesedni, s a könyvtermelés annyira meg is növekedett, hogy nem vehettek meg minden könyvet mindig ugyanazok, végül néhány heves polemia arra is felhívta az áldozatra készek figyelmét, hogy nem minden érdemel egyformán támogatást, szűnni kezdett az előfizetés buzgalma. Az új könyvvásárlók már nem azért fizettek, hogy valamely ismeretlen írás hozzájárulhasson a nyelvműveléshez, hanem azért, hogy olvassanak, az irodalomban gyönyörködjenek. Az igazi olvasóközönség nem fizet előre; azt veszi meg, amit készen lát a könyvtárúsnál, vagy amire olyanok hívták fel a figyelmét, akik már olvasták. 1827. február 26-án az irodalmi élet gyakorlati vonatkozásaiban különösen éles szemű Bajza részletesen közölte Toldyval ezirányú pozsonyi tapasztalatait: „A könyvekre nézve az lőn itt a tonus, hogy nem praenumerálni semmire, hanem csak *do ut des*: add kezembe könyvedet s kifizetem árát, de bizonytalanságért nem hajtom ki pénzemet. Vannak itt emberek, kikben az olvasás szeretete, a magyar literatura productumaira nézve olly nagy, hogy én nagyobbbat soha sem kívánnék nemzetünkben egyes személytől; de ha praenumeratióval jösz elébe, azt feleli, hogy könyvedet bizonyosan megveszi, ha kijött; de praenumerálni nem fog, fogadása szerint, s nem akkor is, ha azután a munkát többé meg nem kaphatja." Azok visszahúzódásának, kik korábban mindig készek voltak előfizetni, külön alkalmi okai is voltak: egyes esetek-

ben történt megcsalásuk csökkentette az új írók hitelét. Ezért egyesek restelték is, ha előfizetéshez kellett folyamodni. Toldy azt írta a Handbuch előkészítése idején: „ígen balolom midőn olly ember, kinek van tehetsége, ehhez az eszközhöz nyúl.”

A könyvforgalom régi rendjéhez szokott írók az előfizetők számának megcsappanását többnyire csak ily esetleges körülményeknek tulajdonították, az irodalmi viták és kritikák ellenségei ezenfelül az irodalmi harcoknak is. Kazinczy sem értette meg az idők fordulását. Igaz, hogy a tőle művelt irodalom szélesebb rétegeket vásárlásra kevésbé bírhatott. Fontosabbnak is tartotta a Tudós Társaság felállításánál, hogy csak a könyvek kelendőségének növelésére találjanak ki valamit. „A magyar literatura lehetetlen, hogy valami nagyra menjen” — panaszkolta, mivel sem ő, sem Kis János nem tudták fordításaikat közrebocsátani. — „Most... az írás kiviszi a pénzt, nem behozza, s így az író nem feküldhetik egészen az írásnak, s így el nem érheti azon pontot, melyre eljutna, ha gondoljai nem volnának.” Ugyanekkor a pozsonyi országgyűlés tagjai közt Nagy Pál az előző évi Aurorából 70, az újból 120 példányt ad el. Bajza 1827. június 3-án meg is írja Kazinczynak, hogy jó alkalom lett volna számára is; ha Kazinczytól valamely új könyvet készen mutathatott volna, legalább 150 példányt eladott volna egymaga. 1830. november 20-án Helmezy sajnálkozva írja Toldynak Pozsonyból, hogy az akkor újonnan megjelent *Csongor és Tündé*-ből csak 100 példány volt nála, „itt pedig legalább száz kell még most is — sőt országgyűlés elein ezer is kevés”.

Az előzetes személyes támogatás különféle módjaira is több példa van még ebből az időből. Kazinczy *Erdélyi leveleinek* kiadását Trattner nem vállalta, mert a Szép Literatura példányainak nagy része még mindig ott hevert nála. Végül Vitkovics összegyűjtött 300 forintot a költségekre; a kiadás azonban elmaradt. Döbrentei Shakespeare-fordításainak kiadására felsőbüki Nagy Bence részvénytársaságot akart összehozni 30×100 forint tőkével. Majláth

regéi Kazinczy-féle fordítását Toldy szerette volna részvények kibocsátásával kiadni. Trattner nem vállalta kiadását. Landerer Lajosnak megfelelő betűje sem volt, különben is az ilyesmit dajkamesének tartotta s nem volt hajlandó semmit kockáztatni. Végül Károlyival, Trattner vejével tárgyalta Toldy újra, s ez elfogadta, de a kiadás időpontját halogatta. 1828. november 8-án megküldte Toldy Kazinczynak az első próbaívet, de a folytatást megakasztotta a vásár. Újabb két év után, 1830 októberében Toldy, külföldi útjáról hazatérve, új megállapodást kötött Károlyival. Ennek értelmében 100 kötött példány alakjában honorárium is járt volna a kiadványért. A kiadás mégsem jött létre, mert Károlyi rájött, hogy a regékből már több megjelent magyar fordításban, részben Szemere folyóiratában, részben a zsebkönyvekben. A kiadást tehát csak úgy lett volna hajlandó folytatni, ha Kazinczy Majláth újabb regéiből is fordít hozzá. Toldynak magának ez már annál kellemetlenebb volt, mert a *Handbuch* Kazinczy-cikkében Károlyi biztatása alapján a nyomtatásban megjelent munkák jegyzékébe fölvette a Majláth-fordítást is; külön helyreigazítást kellett a Tudományos Gyűjteményben közölnie. Az irodalmi élet rohamos, de egyenetlen fejlődése hozott magával ily visszasságokat. Időszaki írásaink bővebben álltak rendelkezésre; a könyvkiadás lehetőségei sokkal szűkösebbek s a tulajdonjogi kérdések rendezése még meg sem kezdődött. Gyakran látszott tehát szükségesnek az Auróra megalapításakor követett módszer: tehetősebb irodalom-barátok adják össze a költségeket, de nem ajánlékképpen, hanem a bizonyosra vehető jövedelemből visszaidandó kölcsön gyanánt. Bajza is részvényeseket gyűjtött Külföldi Játékszínének kiadása előtt. Már 1829. szeptember 6-án azt írta Toldynak: „Én ezekkel a Verlegerekkel nem szeretek összeköttetésben lenni. Én szeretnék az íróknak egy közepszerű honoráriumot... adni, mert amúgy azt mondhatnák, hogy a kiadással az a czélom, hogy nyereszkeskedjek. Tovább megvallom, hogy egészen ingyen nem akarnék sem Eggenbergernek, sem másnak a correcturákkal, munkaszerzéssel stb., szóval az egész kiadással ve-

sződni; hogy pedig Eggenberger nekem is, az íróknak is honoráriumot adjon, azt nem gondolnám. Bártfay azt mondta, hogy actiákra kellene kiadni s ez a gondolat még nekem leginkább tetszik valamennyi közt, csak hogy itt nem lehet azt eszközteni, amit például én a Kritikai Levelek-nél tenni foghatok, hogy az ember az első kötet hasznából egy kis capitálist csináljon össze a jövő kötet kiadására, hogy így a munka szakadatlanul folyhasson." 16 részvényest szeretne a 20 forint, végül kilencet sikerül szereznie s így a költségeknek kb. a felével támogatják. (1830. május 18.)

Mindezek a kisegítő módszerek azonban csak ideiglenes pótlói lehettek már az új helyzetből folyó berendezkedésnek. A könyvforgalom baja nem közönség hiánya volt már, hanem íróknak és kiadóknak a korszerű követelményeket nem egészen értő, ellenséges szembenállása. A könyvnyomtatók és könyvkereskedők többnyire nem értették meg a számukra is kedvező változás egész jelentőségét s a szükségesnél jobban is ragaszkodtak lehetőleg a kiadványok egész — erősen megnövekedett — hasznához, de elég bátorság sem volt legtöbbjükben nagyarányú kiadói tevékenységhez. Még mindig aránytalanul nagy volt azoknak a könyveknek száma, melyeket az írók saját költségükön nyomattak. Az írók meg, ha egy könyvtől anyagi sikert vártak s a kiadás költségeit bármi módon elő tudták teremteni, sajnálták kiadónak engedni át a jövedelem nagy részét. A könyvkereskedői jutalékot is sajnálták, s ezért ragaszkodtak a könyvforgalom elavult formáihoz, előfizetéshez és ismerősök útján való árusításhoz. Kiadó, terjesztő és író egymásra utaltságának nem voltak eléggé tudatában. Csak azt vették észre, hogy a könyvkereskedő jelentékeny hasznot tart vissza az ő munkájuk után, míg az ismerősöknek legfeljebb néhány példányt ajándékoztak baráti viszonzásul. A könyvkereskedők nem is nagyon kaptak a magyar könyveken, míg az írók is rá nem jöttek, hogy az irodalom haladása, írók, könyvek és kiadók elszaporodása más berendezkedést kíván meg, mint az a patriarchális idő, mikor a kisszámú írók néhány jórészt legalább névszerint ismert

író- vagy hivataltársra számíthattak csak vevőül, s ugyan-ezek legfeljebb a maguk oly ismerősei közt terjeszthették még a könyveket, akik inkább nevüknek az előfizetők jegyzékében való kinyomatásáért szerezték meg, mint azért, hogy elolvassák. Még Kisfaludy is valósággal ellensége volt a könyvkereskedésnek, míg a maga kárán nem tapasztalta nélkülözhetetlenségét. Mihelyt a szerkesztésben önállósította magát, otthagya Trattner is. Két kötetet az egyetemi nyomdában nyomtatott, egyet Landerernél, aztán újra Trattnernél, mindannyiszor a maga költségén. Az anyagi nehézségek miatt csaknem évről-évre utolsónak szánta az épen esedékes kötetet, aztán mégis csak folytatta. Az árusítást nem bízta könyvkereskedőkre, mert sokallta az akkor még csak 10—15%-os jutalékot. Így nemcsak nem tudott annyi példányt eladni, amennyit lehetett volna, hanem a hitelviszonyok rendezetlensége folytán nagy összegeket sehoggy sem tudott behajtani, s így bármily nagyszámú példány fogyott is aránylag, állandóan nehézségekkel küzdött. Az 1830-ra szóló kötetet Lichtl litografusnak adta át kiadásra, azt remélvén, hogy szabadul a sok gondtól. De a Bécsben nyomott kötet sem sikerült úgy, amint remélte. „Lichtl engem csapott be, őt meg a bécsiek” — írta 1829. november 11-én Toldynak. Most már végleg eladta Trattner vejének, Károlynak, a kiadás jogát s csak a szerkesztést tartotta meg. A megállapodás szerint épen úgy 700 forint tiszteletdíjat kapott volna, mint a vállalat megindulásakor az alapítóktól, de nagy részét nyomdai tartozásai fejében visszatartották. Az Aurora kiadásában az évek során végbement változásokból származott Kisfaludy halála után az Aurora-per, mivel 1833-ban Kisfaludy barátai is, utolsó kiadója is Aurora címen adtak ki almanachot.

A közönség nagyarányú megnövekedésének éveiben nem működött a fővárosban oly bátor, lelkes és megértő könyvkiadó, amilyen az előző évtizedben Trattner János Tamás volt. 1824. márc. 14-én meghalt. Kultsár méltán írta: „Ezen jeles fiatal férfiúban a Hazai nyelvnek, s a Magyar Literaturának hathatós terjesztőjét és az Írók gyámolítóját veszítették el. A ki sokszor önnön nagy áldozatával is

kész volt a Magyar Munkákkal a Hazát gazdagítani; úgy hogy ő hozzá minden munkákkal a Tudósok egész bizodalommal folyamodának." 1817—25. a Tudományos Gyűjteményben közölt adatok szerint a folyóirat 108 füzetén kívül 310 magyar, 259 latin, 127 német, 11 tót, 6 görög, 5 szerb és horvát és 11 francia nyelvű nyomtatvány került ki a Trattner-nyomdából. Most az öreg Trattner Mátyás vette át újra a vállalat vezetését. Az írókkal ő is szívesen érintkezett, de sokkal kicsinyesebb volt és sokkal inkább a napi hasznót nézte. Viszont a többi könyvnyomtatóknál, valamint a könyvkereskedőknél is reménykedő fellélekzést okozott e változás. Egyes írók is már régen monopóliumtól féltek, annyira magához ragadott a Trattner-cég épen ifjú tulajdonosa előrelátó bátorságánál fogva minden irodalmi üzletet. Most főleg a pesti Landerer Lajos szeretett volna Trattner János Tamás helyére lépni. Szemere már 1824. május 12-én azt írta Kazinczynak: „Landerer a Trattner híját akarja pótolni." Az Aspasiát is Landerer nyomta s Szemere is gondolt rá, hogy a maga tervezett folyóiratát nála nyomtatja, s nem Bécsben, amint előbb akarta. Ebben az évben az Aurorát is ő nyomta: persze az előző szűk esztendők után nyomdája felszerelése nem volt kielégítő; az Aurora oly későn jelent meg, mint soha máskor. Landerer az Aurora privilégiumának megvásárlására is gondolt. Az ifjabb írók még inkább Landererhez kezdtek szokni. Kivált Toldy volt eleinte állandó kapcsolatban vele, s azért is tudatosan vele akart dolgoztatni, hogy Trattner is kívánja a kapcsolatot. Mikor aztán a *Räuber* miatt megtámadták, azt gondolta, Trattnernek jelentős része van benne. Legfőképp Landerer gyakorolta azt is, hogy aminél a teljes kockázatot nem merte vállalni, „halbpartie"-ra nyomtatta: a költség felét számította fel, viszont a példányok felét maga hozta forgalomba. Irodalmi fogékonyság dolgában nagyon messze állt az ifjú Trattnertől: magyarul sem tudott jól. A Patzkó-nyomda is fellendült egy kissé akkor, mikor Patzkó veje, az esztergomi Beimel József lett a tulajdonosa. Trattner Mátyás élete utolsó évében társul vette vejét, Károlyi István ügyvédet, s 1828 február elején

bekövetkezett halála után egészen ez vezette a nyomdát. Kapzsiságára sokat panaszkodtak az írók. Ő sem tudta kellő bátorsággal és előrelátással az irodalom népszerűségét támogatására és további fejlesztésére kihasználni. De a legnépszerűbb magyar költőt, Vörösmartyt sikerült hosszabb időre egészen magához kötnie. Ekkor már érdemes volt a közönség kedvenc írója nevét megfizetni. Miután Vörösmarty a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője lett, egyre több vállalatát szerette volna az ő nevével népszerűsíteni. Egy ízben imakönyv fordítására kérte. A költő, hogy valamikép lerázza, érzése szerint elfogadhatatlanul nagy összeget kért; azt is megígérte. Az *Ezer egy éjszaka* fordításának címlapjára Károlyi Vörösmarty tudta nélkül s akarata ellenére nyomatta rá neve kezdőbetűit, de kiengeesztelte fordításnál példátlan tiszteletdíjjal.

A magyar irodalom föllendülése ismét egy német könyvkereskedőt csábított arra, hogy a magyar fővárosban letelepedve nagyarányú kiadói vállalkozásokra használja ki a megnövekedett érdeklődést. A lipcsei Wigand Ottó 1816-ban alapított Kassán üzletet. Már 1824 augusztusában a fővárosba akarta áthelyezni. Bár Kiss László megbukott üzletének jogát akarta átvenni, majd megállapodásuk érvénytelensége ellenére is felajánlotta, hogy kifizeti Kiss adósságait az egyetemi nyomdánál s a városi kórháznak 500 forintot adományoz, nem kapta meg az engedélyt. Végre 1827. december 13-án megvette a néhány éve kevés sikerrel működő Szubuly György engedélyét. Két héttel utóbb a helytartótanács jóváhagyta a szerződést. Pesti cége fennállásának második évében már oly nagyarányú könyvkiadói tevékenységet kezdett meg, hogy nemcsak könyvkereskedő társait múlta felül, hanem Károlyinak is erős versenyt támasztott. Azokat az írókat köthette elsősorban magához, akik az Aurora-kör előtérbe jutása, Vörösmarty szerkesztősége folytán háttérbe szorultak. Kiadta Döbrentei pedagógiai munkáit és Shakespeare-fordításait, s vele készítette elő két legnagyobb vállalkozását, a Tudományos Gyűjtemény vetélytársául szánt Sas c. enciklopedikus folyóiratot és az első nagy magyarnyelvű lexikont. A

két vállalkozás egyaránt jellemző az általános műveltség korszerű programjának meghonosítására. Brockhaus először 1812-ben befejezett *Conversations-Lexikon*a, a későbbiek mintája, ekkoriban (1827) már 7. kiadásban jelent meg. A magyar irodalom körében való teljes tájékozatlansága s a komolyabbak iránta való megvetése folytán (Bajza „világcsaló, galád német”-nek nevezte) Wigand nem válogathatta meg az írókat kellőképen, s ezért sem lehetett azzá, ami lenni akart. Pedig ő volt az egyetlen új ember a magyar könyvkiadás és könyvforgalom terén, akiben megvolt a vállalkozó, kezdeményező szellem a közönség megnövekedése folytán nyíló lehetőségek kiaknázására. Író-gárdájának a legkiválóbbakkal való szembenállása folytán legnagyobb vállalkozását oly sorozatos támadások érték, hogy többé nem maradt az a veszedelmes versenytárs, akinek indult. 1832-ben a könyvvizsgálat megkerüléséért eljárás indult ellene; titkon átadta üzletét sógorának, Heckenast Gusztávnak, s visszatért Lipcsébe. E könyvkereskedés egyesült utóbb a Landerer-nyomdával s e kettős vállalkozás lett alapja a Franklin-társulatnak.

Bármily lassan is, kezd az irodalom egyesek számára nemcsak áldozat, hanem ha még oly szűkösen, kenyér is lenni: egyre több a jövedelmező kiadvány, kezd rendszerezéssé válni írók és szerkesztők honorálása s végül a Tudós Társaság terve a tagok egy részének fizetést szán. Mindez az írók társadalmi viszonyait s az irodalmi élet egész levegőjét megváltoztatja. Az új írók féltékenyebbek az irodalom jóhírére általában s kíméletlenül elbánnak azokkal, akik a közönség bizalmával előfizetés dolgában visszaélnak vagy silányságokkal árasztják el, elvonván érdeklődését vagy vásárlóképeségét az igazi értékektől. De az is kétségtelen, hogy egymáshoz való viszonyukban egyéni és csoport-érdekek ellentéte is járul az elvi ellentétekhez. A legértékesebb új íróktól kezdeményezett harcokból ők kerülnek is ki győztesen, szabadabb mozgás lehetőségét biztosítva a legnagyobbak számára, de kétségtelen, hogy a korábbi patriarchális irodalmi élet több becses vonásának feláldozásával.

3.

A huszas évek második felében kezdődik és csaknem be is fejeződik a már Kisfaludy Károly fellépte után indult s hozzá egyre szorosabban csatlakozó írók elkülönülése és uralomrajutása. Erről az ú. n. Aurora- (Toldynál Aurorai) körről az évtized közepe előtt nem is jogos beszélni. Az *Aspasia* kudarca és a *Zalán futása* diadala után kezd kialakulni. Kisfaludy Vörösmarty nagyságát most már megérezte s mindenkép igyekezett őt magához és az Aurorához kötni, amelyet soha oly kedvvel nem szerkesztett, mint ebben az időben. Egyre többet közölt tőle s maga is tűzött eléje új feladatokat, így mindjárt második epikus alkotásának, a *Cserhalomnak* tárgyára is ő hívta fel figyelmét. Kedvéért Stettnert is befogadta munkatársai közé, s ez is legszűkebb köréhez tartozott ezután.

Kisfaludy önző és féltékeny irodalompolitikáját sokat emlegették a távolabb állók. De féltékenysége szerkesztői féltékenység volt, s munkatársai nagyságáért nemhogy irigykedett volna, azt mindenkép igyekezett kifejleszteni és elismertetni. Az ő felszólítására írta meg Toldy, aki Bajza megérkezéig a kör kritikusa is, a *Zalán futásának*, majd folytatólag Vörösmarty az Aurorában megjelent kisebb eposzainak bírálatát. Mindjárt a *Zalán futása* megjelenése után belefogott ebbe a kivételes arányú aesthetikai elemzésbe. Magyar neve épen az *Aesthetikai levelek Vörösmarty epikus műveiről* c. cikksorozat alatt jelent meg először a Tudományos Gyűjtemény 1826- és 27-i folyamában, majd külön is (1847-ig csak írói név). 1826 márciusában határozta el, hogy a *Haramjakkal* kompromittált nevét az irodalomban nem használja többé. „Eltemetem hát a szegény S-t, kit ifjúi hibáiért és tévedéseiert oly keményen ostromoztak” — írta Bajzának. Előbb Toldi Emil névre gondolt (az Emil nevet előbb is használta egyes versei alatt); május közepén adta át Toldy Ferenc aláírással a cikksorozat első részét Thaisznak. Még az előző években a legkülönbélebb kapkodó tervek foglalkoztatták, de közben közeledett már igazi hivatásához. Szépirodalmi

terveivel kapcsolatban 1824-ben még drámai almanachra is gondolt; ezt Kisfaludy elhárította azzal, hogy legközelebb meg akarja szüntetni az Aurorát s akkor együtt szerkeszthetik a drámai almanachot. De már 1824 elején dolgozott Ányos verseinek új kiadásán és vele kapcsolatos életrajzon. Mindent eredeti alakjában akart közölni, s ép ezért tartotta szükségesnek a kiadást, noha Bacsányi is második kiadást készített elő. Ányos addig ki nem adott sorairól azt írja 1824 márciusában Kazinczynak, ki vele közölte: „hogya buja indulat fekszik bennök, talán nem elég ok elnyomásokra, s itt is Ányos szól, s magát egy más oldalról mutatja.” Landerer vállalta a kiadás költségeit, sőt a haszonból részesedést ígért Toldynak, de a *Haramják* kudarca után erről a tervről is lemondott, noha már a cenzor engedélye is megvolt.

1826-ban fogott Toldy Stettnerrel szövetségben a *Handbuch der ungrischen Poesie* szerkesztéséhez. Benne kettejük különböző régi tervei valósultak meg. Stettner 1823. augusztus 14-én Kazinczynak írt levele szerint már 1819-ben gondolt magyar költészettörténet írására. 1821. szept. 21-én azt írja Fábiánnak, hogy a Magyar Poezis Tudományos Történetének Előrajzolatát egyelőre azért nem adja ki, mert készületlenül nem akar föllépni, nem tudja, lesz-e kedve és ideje, amikor már elég kútfő állna rendelkezésére. 1824. május 19-én részletesen kifejtette tervét Kazinczynak. Elöl a műfajok összefoglaló történetét akarja adni (a korhatárokat a nagy irodalmi alkotások és kezdeményezések szabnák meg), utána az összes magyar költők pályájának ismertetését. „Bár téged az a gondolat érne, hogy nekünk eggy gyönyörű Anthológiát adj chronologiai rendben és csak a legjobb darabokat vévén fel, s minden Írónak előre bocsátván Ismeretét egy két lapra.” — felelte Kazinczy (június 30.) A *Handbuch*ban mindkét terv megvalósult. Stettner szabad idejében sokat dolgozott. Gyűjtögette a költők életrajzi adatait, de távol az íróvilágtól lassan haladhatott előre. 1825. július 29-én kérte először Vörösmarty útján Fáy életrajzi adatait és Kölcsey Fáyánál levő verseit; még decemberben is sürgetnie kellett.

December 1-én azt is közölte Vörösmartyval, hogy Kazinczy „glossomachiai” gyűjteményét ígéri neki forrásul. 1826 júliusában megnősült és Budán telepedett le. Addig a fővárosban élő ifjú írók közül csak Vörösmartyval volt melegebb baráti viszonyban. Vörösmarty, mikor 1826. augusztus 9-én 8 év után megvált a nevelősködéstől, hosszabb ideig Stettnernél lakott is. De Stettner itt tartózkodásának kezdetén mindjárt nyilvánvalóvá lett érdeklődésének Toldyéval közös iránya. Toldyt eredetileg különféle anthologia-tervek foglalkoztatták. Egy *A magyar literatura Lykeiona* c. sorozatos kiadványt már 1822-ben tervez. Az újabb magyar költők anthológiájára gondolt 1824-ben. Terve a következő áprilisban már határozottabb: az 1814 óta megjelent lírai munkákból akar gyűjteményt adni a szerzők betűrendjében, Wenckheiméknek ajánlva (abból az alkalomból, hogy az ifjú bárónő magyar tanítását befejezi), s aztán évről-évre további köteteket a legfrissebb termésből. Majd terve úgy egészül ki, hogy visszamenőleg két kötetben a korábbi magyar lírát is összegyűjti. Már ekkor Bajzával és Stettnerrel szeretné a kétévenként megjelenő későbbi köteteket szerkeszteni s a költeményekkel kapcsolatban poétikai értekezésekre is gondol. A költők életrajzának felvételét Kazinczy tanácsára határozza el, s egyelőre még a lírára szorítkozva, történeti áttekintést is akar előrebocsátani. 1826 májusában Vörösmartytól hallott Stettner tervéről. Kazinczy is figyelmeztette rá. Alig költözött Stettner Budára, Toldy azt írhatta már Kazinczynak, július 10-én: „Megnyertem Stettnert Kézikönyvem számára: Így hamarabb is elkészülhet, mert bizony nem sok időm marad a sok collegiumi óra miatt; s mert ő kész a maga számos jegyzéseivel segíteni, teljesebb is lesz. Egyesült erő mindig többet adhat; szellemem iránya pedig és véleményeim poesisunkról nem könnyen egyeznek valakiéval inkább mint az övéivel, ámbár keveset voltunk személyesen együtt, s ezen egyezést ansichtjaim helyeségének kezeséül szeretem venni. Szeretem is, s azért szívesen osztozom vele a becsületben is.” Az egészet végül Toldy írta meg, de részben Stettnertől közölt adatok alap-

ján, s a szemelvények egy részét is ez gyűjtötte. Mindkettejük magyar írói nevével jelent meg két év után a két kötetes *Handbuch der ungrischen Poesie*. Magyar költői szemelvényeinek németre fordítása során csatlakozott az Aurora körül csoportosuló írók társaságához a két „német fiú”, Paziazi Mihály és Tretter György. Vörösmarty és Stettner még az egyetemről ismerte őket; Paziazi a magyar nyelvet is Toldytól tanulta.

Kisfaludy baráti köre kritikai folyóiratának terve is már 1825 végén megszületett. Toldy vetette fel ezt is (még egy irodalmi folyóirat kiadására is gondolt Magyar Hermes címen Wieland Deutscher Merkurjának mintájára). Mint már annyian előtte, arra gondolt, hogy az igazán értékes irodalom kelendőségét kellene szigorú, de igazságos, minden új könyvet számbavevő kritikai folyóirattal növelni. Ezt a tervet Kisfaludyval magával közölte először, s azt javasolta, vállalja el a szerkesztést is. Kisfaludy örömmel fogadta a tervet (Döbrenteivel való szövetkezése idején is főképp a kritikus szerepét szánta magának), de a lap szerkesztésére nem volt hajlandó; abban állapodtak meg, hogy Bajzát kéri fel: az ő neve szerepeljen szerkesztőként, mellette Toldy intézhetné a munka jelentékeny részét, kívülök Kisfaludyból, Vörösmartyból és Stettnerből állana az állandó intézet, de Fáy, Horvát István, Kölcsey, Gaál György és Paziazi közreműködésére is lehetne számítani. A budai Landerer-nyomdában nyomtatnák, a költségeket Kisfaludy, Vörösmarty és Forgó dr. előlegeznék. Hogy a siker biztos legyen, már ekkor elhatározták, hogy először a legnagyobbakat fogják megbírálni, magát Kazinczyt és a Kisfaludyakat sem kímélve, aztán azonban minden silányságot megbírálnának vagy kigúnyolnának a legkülönbélebb műfajok formájában. Bajza a december 24-i felszólításra hosszú ideig nem is válaszolt; késedelme miatt Toldy ahhoz az éretlen cselhez is folyamodott, hogy apja nevében hamisított egy levelet, mintha súlyos beteg volna, s barátjára volna szüksége, hogy lelki depressziója enyhüljön; e miatt egy időre meg is hidegült barátságuk. Bajza a Kritikai Levelek ter-

vét helyeselte (a nevet nem tartotta elég világosnak, Criticai Gyűjtemény címre gondolt), de felháborodva tiltakozott az ellen, hogy őt akarják szerkesztőnek kijátszani, s az arra elkerülhetetlenül váró gyűlöletnek kiszolgáltatni. (1826. március 16.) Még mielőtt e válasza megérkezett volna, Kisfaludyék Toldy távollétében Fenyéryt bízták meg a szerkesztéssel, s már a júniusi vásárra ki akarták hozni az első füzetet. Toldyt bántotta, hogy a tőle felvett tervet mással akarják megvalósítani: bár eredetileg maga sem gondolt szerkesztésre, mert Kisfaludy tekintélyét kívánatosabbnak tartotta, majd a maga kompromittált neve helyett legjobb barátját szívesen látta volna, annál is inkább, mert a munka jó része rá jutott volna, most e mellőzést jogtalannak érezte. „Barátaink valahogy el látszanak feledni, hogy enyém a plánum” — írta 1826. március 20-án Bajzának. De Stettner szerkesztéséből nem lett semmi. Közbejött Szemere régi hasonló tervének megvalósulása, majd mire az Aurora-kör teljesen elkülönült más írócsoportoktól, itt volt már és csaknem önkaratán kívül éles kritikai polemián is túl volt Bajza, s most már mégis ő indította meg a Kritikai Lapokat.

Szemerét a Segítőtől a Felsőmagyarországi Minerváig sorra minden új időszaki vállalat megelőzte tervei megvalósításában. A Segítőtől az Aspasiáig segítette is valamennyit hosszú időn át gyűjtött kéziratokkal. „Ezt a Rádayaskodást talán a Péczeli lég hozza?” — írta 1821. április 14-én Kazinczynak. Nem sokkal utóbb ismét erősen benne volt a tervezésben. Főleg Kölcseyvel levelezett már 1823-ban is e tárgyban. A Minerva címre gondolt. Nem akart folyóirat-engedélyt kérni, hanem darabonként cenzuráztatni, s határozatlan időközökben adni ki egy-egy kötetet. Nem akart versenyezni a Tudományos Gyűjteménnyel; ekkori szándéka szerint a cím is kifejezte volna, hogy kiegészíteni akarja (Minerva, segéd a tudományos gyűjtemények mellett). Már ekkor kialakult nemcsak az egész vállalat terve, hanem az első kötet tartalma is. Fődarabjául kezdettől fogva a maga Körner-fordítását és Kölcseynek ahhoz írandó dramaturgiai tanulmányát szánta,

de arra is gondolt, hogy ha nem készül el, szonettjeit adja közre kritikával. Általában a szépirodalmi kritika művelését tartotta legfőbb feladatának. Egyetemi hallgató kora óta kritikusként készült, de tudatában volt Kölcsey fölényének s legfőképp az ő közreműködésére számított. 1823. június 30-án már az egész beosztást közölte vele. Három részt tervezett: 1) „értekezések és művek”, 2) recensio valamennyiről, 3) példagyűjtemény egy-egy műfaj legjellemzőbb magyar alkotásaiból a műfaj elméletével. Valamennyi részbe bőven volt anyaga s az első kötetbe valókat is kiszemelte már. Kisebb változtatások történtek még a terven, de lényegében úgy indult meg az Élet és Literatura 1826-ban, ahogy három évvel előbb a Minervát elgondolta. Ezúttal is megelőzték, de — amint Kölcseynek írta — „csak a címre nézve”. Kassán indult meg 1825 elején Ellinger kiadásában, Dessewffy irányításával, titkára, Dulházy Mihály szerkesztésében a Felső Magyarországi Minerva. Ekkor állapodtak meg Szemere és Kölcsey az Élet és Literatura címben. Október 20-án Szemere próbaívet küldött Kölcseynek, de még ezután is közel egy év telt el az első kötet megjelenéséig. Csak Kölcsey 1826 tavaszán kezdődő hosszabb pesti és péceli tartózkodása juttatta el a régen vajdó tervet megoldásáig. Június 8-án hirdettek előfizetést az első kötetre. 19-én megkötötték Trattnerrel a szerződést; 1000 példányban nyomta ívenként 36 forintért. Az akkoriban szokatlanul nagy példányszámot a Zrínyi kiadása tette indokolttá; a második kötet már csak 500 példányban készült E számítás helyes volt. Pápay pl. azt írja 1827. március 10-én gyűjtése aránylag kisebb sikeréről beszámolva, hogy az első esetben „Zrínyi volt a kiáltó szó, s nem tsupán a Literatura, kivált a tisztán Critico-eszthetikai, mely oly kevéssé kapós”. 1826. október elején jelent meg az első kötet, a következő márciusban a második; a harmadik és negyedik az érdeklődés csökkenése, Szemere betegsége, Kölcsey távolléte s az Aurora íróinak Szemerétől való elidegenedése miatt csak két évi szünet után; szerkesztésében a közben Pesten tartózkodó Kazinczy is részt vett. A második kötet után a

vállalatnak Muzárium címet adtak (Wielandból), mert a régi hosszas volt s mégsem volt eléggé kifejező.

Az első kötet első részében Kis János morális elmefuttatása, Ferenczy Lajosnak, Szemere ifjúkori barátjának, néhány sora, Báróczinak és Vitkovicsnak a szerelemről és a Cselkövi néven író Kölcseynek a széplelkűségről és cselekvésről szóló sorai után következett ugyancsak Cselkövi jelzéssel az a herderi gondolatokból kiinduló és Szemere *Hivatal* c. elbeszéléséhez fűződő gyönyörű tanulmány, mely a Kölcsey-kiadásokban *Nemzeti hagyományaink* címen szerepel. A kötet második részét a Szemerétől átdolgozott *Zrinyi* tölti ki, a harmadik Cselkövinek ehhez kapcsolódó dramaturgiai tanulmánya. A negyedik részben irodalmi viták aktáit közölték: Beregszászinak a nyelv idegen mintára való művelése ellen írt sorai kapcsán Balla Károly, Horvát István, Vay Ábrahám, Döbrentei, Szentmiklóssy és Kazinczy néhány általános megjegyzését különböző irodalmi problémákról, az Ilias-pör aktáit (Vályi Nagy Ferenc postumus fordításának Kölcseyét másoló részéről szóló leveleket), azután Szemere Vida-epistoláját saját kritikai megjegyzéseivel, továbbá Dörgényfalvi Dörgény Andor álnévvel Kölcsey satírikus *Előbeszédét* egy könyvhöz, melynek még tárgyát nem választotta meg, de már készül a támadások ellen írandó antikritikára. Az utolsó cikk folyóirataink története Toldytól, általános kritikai szemle követelésével. Mindjárt erre az első kötetre jellemző az abszolút pártatlanságra való törekvés: a nyelv-újítást támadó cikket s az Ilias-pör anyagát szerkesztői megjegyzés nélkül közli. Azt akarták, vegyenek az olvasók mindent úgy, amint az író adja s tanulják meg egy kérdést több megvilágítás után önállóan látni. A mottó is: „nem mondani-el mindent s a mit mondunk is csak azért mondani, hogy az olvasó gondolkodásra ébresztessék.” (Montesquieu) Az írókat arra akarták nevelni, hogy bíráljanak és szokják meg a más bírálatát. Mindenről, amit közöltek, kritikát is akartak adni; persze nem mindenre akadt bíráló, de néha több is egyazon műhöz. Másutt megjelent munkákat is lenyomattak, hogy a kritika

mindjárt utána következessék s mindenki maga ellen-örizhesse. Bármily sok egyenetlenség és különtség került ily módon a vállalatba, bármily kevéssé kapott az olvasó közvetlen útbaigazítást a vitás kérdésekben, s bármily sok értéktelen munkát és megjegyzést nyomattak le újra, ez a folyóirat épen a szerkesztés különös módszere folytán tett sokat a kritika elfogadtatására. A lapra magára a megtámadottak sem panaszkodtak, legfeljebb egyes kritikuskokra, sőt a folytatást azért is kívánták, mert mindenkinek megadatott a mód visszavágni. Sok egykorú nyilatkozat bizonyítja, hogy nemcsak a kritika régi barátainak tetszett ez a mód, hanem olyanoknak is, kik addig idegenkedtek tőle.

Az Élet és Literatura a címében is kifejezett terv szerint az írók életét, gondolkodását, terveit is tükröztetni igyekezett, nemcsak kész alkotásokat közölni. Közölte írói pályák dokumentumait, levelezéseket, még hozzá élő íróktól, nem törődve azzal, hogy amit egy író barátjának írt, nem mondta volna meg mind a nyilvánosság előtt. Kazinczy is több ízben panaszkodott e miatt. „Kell-e tudni azt Trattnernek, hogy nekem ellene panaszom volt?” — kérdi egy ízben. E kellemetlen részen kívül más furcsaságok miatt is sokan bosszankodtak. Ahol nem a kritika szabadságáról volt szó, Szemere szabadon érvényesíthette különégeit. A harmadik kötetben a magyar nyelv páratlan hajlékonyságának bizonyítására egy magyar monda 2335 változatát nyomatta le 73 lapon, mert Jenisch nyelvhasznító munkájában azt találta, hogy a szerzőtől ismert nyelvek közül csak a német tudja ugyanazt a gondolatot ugyanazokkal a szavakkal négyféleképen kifejezni; persze e feltételnek Szemere nem minden variánsa felel meg.

Egyébként sem lett az Élet és Literatura a szépirodalom állandó kritikai szemléje, amint a kritika barátai szeretnék volna, „aesthetikai respublikánk rég várt tanár-széke”, amint Toldy az első kötetről a Tudományos Gyűjtemény 1826 novemberi füzetében közölt ismertetésben nevezte. Többet foglalkozott a kritika jogosultságának és

elméletének megvitatásával, mint kritikával; e céljáért lenyomatott egészen régi baráti levelekből is a kritikára vonatkozó nyilatkozatokat, s általában lehetőleg minden véleményt, amely a kritika hivatását és jelentőségét pro vagy contra megvilágította. De több nevezetes költői alkotás és tanulmány is itt jelent meg először, így az első kötetből említettekén kívül a másodikban Kisfaludy *Leányörző* c. vígjátéka. Erről a negyedik kötet Szontagh Gusztávtól és Toldytól hozott ellentétes véleményeket. A harmadik kötet költői darabjainak legnagyobb része egy Pfeffel-féle rege témájának a legkülönbözőbb műfajokban való feldolgozása Szemere időközben elhunyt nejétől, Vörösmartytól (*Ugod Széplakon*; későbbi címe *Széplak*), Balla Károlytól, Kiss Károlytól, Paziazitól, Majláthtól. E költői versenyt a negyedik kötetben Kisfaludynak a humoros írásainál használt Szalay Benjámín névvel írt *Hős Fercsi* c. Ossian—Kovacsóczy-paródiája zárta be.

Szemere és Kölcsey legbuzgóbb munkatársai Toldyn és Balla Károlyon kívül Szontagh Gusztáv és Kiss Károly budai gránátostisztek voltak. Korábban is együtt voltak Galíciában, s ott kezdtek a magyar irodalommal foglalkozni. Kiss Károly Kisfaludy hatása alatt novellákat írt, Szontagh a legértelmesebb kritikusok egyike volt. Később Kiss a hadtudomány, Szontagh a filozófia művelője lett.

Az Élet és Literatura megindulásakor pillanatnyilag úgy látszott, mintha Kazinczy tanítványainak akkor még közösen új iskola gyanánt emlegetett, de külön utakat járó két nemzedéke szoros szövetségre lépne. 1826. június 9-én Szemere és Kölcsey meglátogatták Kisfaludyt, hogy őt és barátait is megnyerjék tervük támogatására. Kisfaludynak nem sok kedve volt csatlakozni, s szerette volna ifjú barátainak kedvét is elvenni a Szemerével való együttműködéstől. Toldynak azt mondta, hogy Kazinczy Szemerét az ő *Handbuchjára* való felügyeléssel bízta meg, hogy valami bolondságot el ne kövessen. Mikor Toldy erről beszámol Bajzának, még gúnnyal beszél Szemeréről. Másnap azonban Vörösmarty és Stettner társaságában meglátogatta Szemerét és Kölcseyt (később Fáy is megjelenik).

Kivált Kölcsey különös egyénisége bűvöli el a fiatalokat: Toldy hosszú ideig rajong érte, verset is ír hozzá. A vele való érintkezés lehetősége köti, minden Kisfaludytól táplált ellenérzésén győzve, Szemeréhez is, de őt is egyre jobban megszereti, s Kisfaludyt okolja azért, hogy nem férnek össze. Szemere felkéri ifjú vendégeit, vegyenek részt folyóiratában; mindjárt a már megtöltött első kötetben helyet akar adni közleményeiknek. Minél szorosabb szövetségre vágyik velük is, mert helyteleníti a magyar íróvilágban elhatalmasodott pártoskodást. A fiatalok elfogadták a meghívást, de kivált Toldy tekintette megtiszteltetésnek. Mikor Szemere és Kölcsey visszaadják a látogatást, azt írja Bajzának (június 22.): „Ez a két ember valóban igen emberséges ember! Nem hogy nem büszkék, de igen szeretők is, s a kor előttök meg nem választja az embert. Ők édesgettek magokhoz, ők hittak-fel, hogy társasuljunk velök, s elénkbe terjesztették, hogy csak illy egyesült erővel lehet a célra eljárni. Úgy nézd hát Szemerét, Kölcseit, Stettner, Vörösmartyt és Toldyt mint egy társaságot, mellynek az most a célja, hogy tisztítsa az aklot... Ez az első valóságosan egy-értelmű, egy-érzelmű s hasonló eszközökkel egy cél felé törekedő társaság.” Szemeréről még 1827. május 2-án is azt írja: „gyönyörű ember s én forrón szeretem s nagyon tiszteltem... Volt idő, hogy nem tudtam, mint tudja Kölcsey ötöt annyira szeretni, s most igen tudom. Nem mondhatom, mint őrülők, hogy egész szívből közelítheték hozzá; s mint fájdalom, hogy Károlyunk és ő, ámbár olyan nagyon összevalók, soha nem fognak egymáshoz közelíteni; ebben Károly a vétkes, de gyengeségből, nem rossz szívből.” Kisfaludy csak azért írt az Élet és Literaturába, hogy ennek ellenében Kölcsey is írjon megint az Aurorába. És Kölcseynek három éven át ismét sok verse jelent meg az Aurorában, s ez az idő költészetének legtermékenyebb korszaka. Egyébként, mikor Kisfaludy 1827 őszén kéziratok dorgában megszorult, Toldy szeptember 23-án Kölcseynek írt levele szerint Szemere segítette ki. Az 1829-re szóló Aurora hét évi szünet után Szemerétől is közölt egy ver-

set. Igazi belső közeledés azonban nem jött létre Kisfaludy és Szemere közt, s Toldy kivételével a fiatalok is mindjárt az első időben ismét visszahúzódtak az utóbbtól, sőt Toldy szerepét kétszínűnek tartották.

Kisfaludy körének monopolisztikus törekvése egyre erősödött. Toldy viszont most is ott tartott, hogy minden irodalmi vállalkozást támogatni akart, Hébert (Igaz halála után öccse is, Kazinczy is folytatására gondol), Felsőmagyarországi Minervát stb. Úgy látszik ezért és szentimentális lágysága miatt is Vörösmarty és Stettner bülbülnek nevezte (Bülbül aláírással az 1828-i Koszorú egy verset is közölt). Vörösmarty egy 1827 áprilisában írt kiadatlan levelében azt is írja: „egy mézesszájú vastag kis madár maga, kit a kegyek símára szoptak s fölöltöztettek szürke köpönyegbe... mellynek két három s több színe is van, amint az idő magával hozza.” Általában Vörösmarty nem tudott igazán fölmelegedni nagyságának első kritikus-hirdetője iránt. Egyrészt valami gúnyos fölényességgel beszélt vele és róla, mint valami kotnyeles gyerekről, másrészt nem nagyon bízott benne és irodalmi érzékének megítélésében is megőrizte a *Haramják* túlzásainak emlékét. Mire azonban az Élet és Literatura harmadik és negyedik kötete megjelent, Bajza jelenléte megerősítette az Aurora-kört s Toldyt is szorosabban odakötötte ismét, majd szorosabb szövetkezésük első eredményei s Kazinczy számukra kiábrándító pesti tartózkodása végleg megértelték elkülönülésüket.

Bajza négy évig volt távol a fővárostól. Ez alatt az idő alatt az íróvilágon csaknem teljesen kívül állt; csak Toldyval levelezett állandóan, s ez közvetített közte és a szerkesztők közt is. Mindaz, ami a pesti fiatalokat foglalkoztatja, őt sokkal kevésbé érinti: Kovacsóczy és Thewrewk jellemtelenségéről is csak sokára sikerül meggyőzni. Vörösmarty nagyságát is később ismeri fel. Toldy rajongó szavaira a *Zalán futása* előfizetése idején fanyalogva írja: „Vörösmartynak óhajtanám, hogy előfizetője ne legyen! Kár olly nagy munkával sietni. Én a derék ifjút tisztelem s nálam őt senki jobban nem tisztelheti...

Hogy neve ragyogjon, úgy óhajtom, mintha saját nevem volna, annakokáért félttem őt, mert Zalánjáról az én jóslatom az, hogy ha most hamarjában kijövend, rövid idő múltán el fog feledtetni." Sokat zsörtölődik majd azért, mert Toldy egyáltalán kiadatta egy-egy versét, vagy mert változtatással adták ki. Toldytól tudta, hogy az Aurora adminisztrálását jelentékeny részben ő és Helmeczy végzik; mikor tehát egy-két verse ismét változtatással jelent meg, tudván, hogy az nem magától Kisfaludytól ered, szemrehányó levelet írt neki, amelyben célzott is rá, hogy úgy látszik, mások is beleavatkoznak a szerkesztésbe. Erre Kisfaludy sértődve jelentette ki, hogy hála Istennek, maga is tud még almanachot szerkeszteni. Ennek közlésére Bajza azt feleli Toldynak: „Hogy nélkülem tudhat almanachot kiadni, azt tökéletesen hiszem, s nem tudom, ki volna balgatag azt kétségbe vonni, de hogy nélkületek el lehetne, azt egy kevésbé nehezebben foghatnám hinni.” (1826. október 29.) Itt is megnyilatkozik, hogy távollétéből nemcsak némi idegenség, hanem senkire tekintettel nem levő kíméletlenség is származott: ez juttatta őt csakhamar külön szerephez az irodalmi életben. Toldy folytonos tervezgetését többnyire bizalmatlan kritikával fékegeti, de iránta való barátságába féltékenységi is vegyül, amely miatt még kevésbé látja szívesen, hogy Toldy oly szorosan csatlakozik másokhoz. A Szemerével és Kölcsével kötött szövetségről való beszámolás lelkesége hat rá, örömeinek ad válaszában kifejezést, de mindjárt hozzáteszi, hogy ő nem vesz részt a szövetségben; vele magával tudott volna együttműködni — a Hermeszen —, de semmi szélesebbkörű szövetségnek nem hajlandó feláldozni szabadságát. Utóbb egyre több kellemetlenkedő megjegyzése van a tervekkel, az Élet és Literaturával s magukkal a szerkesztőkkel kapcsolatban: kiérezhető kedvetlensége azért is, hogy Toldy másokkal együtt dolgozik, s talán e miatt kevésbé fontosak számára korábbi tervei s nem sürgeti annyira Pestre jövetelét. Különben az első előfizetési felhívás olvasásától kezdve nem értett egyetlen barátja lelkesedésével, s hasonló hiányokat rótt meg, mint

utóbb a lexikoni perben. Már 1826. július 8-án nevetségesen nyilvánította, 24-én megmagyarázta Toldy számára érthetetlen véleményét: „Ne szelesítsétek el egymást, kerlek; mindennek megvan a maga rende, melyet felkavarni nem lehet. El vagytok egymás által ragadtatva, s innen a botlás... A Jelentésben ki kellett volna tenni, hogy a munka mennyi kötetekből vagy legalább lapokból fog állni, a kiadás in folio vagy 16-od rétbén, vagy hogyan; s el fog készülni Augusztusban vagy Szeptemberben. — Így már fogná tudni az előfizető, miért adja ki három forintját, s tudná az, a ki előfizetőt szerez, hogy mit kelljen ajánlania...” E felhívás valóban zavaros volt s másutt is feltűnést keltett: voltaképen csak a sok felől régen érdeklődéssel várt *Zrinyit* hirdette „több jeles Íróinknak aesthetikai és philologiai kritikáikkal egybekapcsolva”. (Szemere Miklós is beszámol rokonának június 30-án a felhívás különös hatásáról. Senki sem tudja, ki írja a *Zrinyit*, hogy értendő a sok közreműködő stb. A Szemeréhez mindvégig ragaszkodó Guzmicsot is megzavarja, mikor a Tudományos Gyűjteményben Élet és Literatura című új folyóirat megindulásáról olvas, és nem tudja, ebben jelenik-e meg a hirdetett *Zrinyi*, holott már 10 példányra előfizetést is szerzett; hasonlóan járt Pápay Sámuel.) Bajza gondolkodására később is különösen jellemző az írói szabadság, az írói jog és az írói hitel aggodalmas védelme. Az irodalmi „üzlet” tisztasága érdekében az ellen is ő tiltakozott leg-erősebben, hogy Szemere régi írásokat újra lenyomat. Az első kötetre mégis 33 előfizetőt gyűjtött, aztán megdöbbenve látta, hogy névsorukat ígéret ellenére nem közölték. A kötetek tartalmával is elégedetlen volt.

1827 őszén végre Pestre jött juratériára. Már augusztusban itt járt megbeszélni pesti tartózkodását. Toldy azt szerette volna, hogy együtt lakjanak szüleinél, de Bajza nem egyezett bele, s ezért ugyanabban a házban szerzett neki szállást. Csak augusztusban ismerkedett meg Vörösmartyval is. Bajza ettől kezdve nevezte leveleiben Kisfaludyt keresztnévén és ettől kezdve csókoltatta, míg addig meglehetősen hideg udvariassággal beszélt vele és

róla. Irodalmi terveken még nem dolgozott erősebben. Az ügyvédségre való készülés sok munkát adott; a törvénykezési szünet kezdetével 1828 júliusában hazament, hogy ott készüljön a vizsgálatra. Szeptember 26-án is azt írta még Toldynak, hogy Pesten akar élni, de végleg felhagy az irodalommal. Barátainak tett ígéreteit kívánta csak még készülő dolgozatai befejezésével teljesíteni. Egyik írása azonban oly ellenmondást idézett fel, hogy ráeszméltette legsajátosabb írói hivatására. Ekkorra Kisfaludy után Vörösmartyban újabb példa is volt arra, hogy maga az irodalmi munka is adhat már megélhetést. Alig tette le Bajza 1829 áprilisában az ügyvédi vizsgát, már értékét is vesztette számára.

Vörösmarty még 1824-ben megszerezte az ügyvédi oklevelet, de 1826 augusztusáig tovább nevelte a Perczel-fiúkat. Ügyvédi gyakorlatát ekkor sem akarta mindjárt megkezdeni. Stettner szeptember 18-án azt írta róla Kazinczynak, hogy a következő évet „egészen Geniusának és a tudományoknak akarja élni s színjátékait szándékszik közrebocsátani”. Meg is kezdte a sort a *Salamon király*-lyal. A következő évben ismét kénytelen volt rövid ideig nevelősködni, az év őszén pedig elhatározta, hogy Székesfehérvárra költözik s ott megkezdí ügyvédi pályáját. Kultsár már korábban gondolt arra, hogy a *Zalán futása* költőjének tisztán irodalmi megélhetést kellene biztosítani. 1825. november 6-án írta Vörösmarty Stettnernek: „Kulcsárról nem hinnéd, hogy szabaddá és könnyen élhetővé létemen dolgozik; abban töri fejét a jószívű öreg, azt állítva, hogy engemet kár volna prókátorságra kárhoztatni.” Most, hogy távozását elhatározta, barátai igyekeztek szándékáról lebeszélni. Kisfaludy már előbb mindent megtett, hogy egészen magához és az Aurorához kösse. 1827. augusztus 23-án azt írta róla Vörösmarty: „Károly oly szíves volt hozzám, pénzzel megkínált 100 forinttal. Mit tegyek? el nem fogadnom nem lehet, mert nagyon reám fér. Megtettem belőle apróbb költségemet, Trattneret kifizettem, s már szinte elkelt, de mily nyomó gondolat, hogy mindeddig nem tudék haladni *Egerrel*.” Mégis elkészült

idejében s meg is jelent a legközelebbi Aurorában. Ekkor már összes barátainak meggyőződése volt, hogy senkinek távozásával nem vesztené annyit a magyar irodalom, mint ha ő temetkeznék vidéki prókátorságba. Fábíán Gábor október 28-án írta: „Ne menj el, édes Miskám Pestről, ha lehet: az olyan poétának, mint Te vagy, in urbe kell laknia, mint lakott Máró, Ovid sat. Ne add Te magad ama gyalázatos prókatori mesterségre. Néked el kell élned a nélkül is szépen in dulci otio.”

Ügyszólván az utolsó percben sikerült a kérdést megoldani: Trattner Vörösmartynak adta át a Tudományos Gyűjtemény szerkesztését. Ebben alighanem már a Bajza jelenlétével erősödött Aurora-kör első közös fellépésének volt főrésze. Thaisz szerkesztésével néhány év óta sokan elégedetlenkedtek, még Kazinczy is. Thaisz jó volt a másoktól megválogatott adalékok összerakójának. De mióta a Tudományos Egyesület működése szünetelt s igazi szerkesztőnek kellett volna lennie, a folyóirat színvonala erősen süllyedt. Másfelől hatalmaskodást is vetettek szemére. A Felsőmagyarországi Minerva 1825 novemberi számában megjelent *Szerencsétlen új Íróink Apológiája* c. cikk abból a kétségkívül rá és nem az Aurorára célzó megállapításból indul ki: „A melly hatalmaskodást az előtt 10—20 esztendővel Széphalom Iskolája Hazánk egyéb vidékein mutatkozó Írókon gyakorlásba venni kezdett: azt, úgy tetszik, most a Pesti Magyar Iskola foglalja el magának.” Toldy, a legkeményebben megbíráltak egyike, azért is örömmel fogadja a Minerva megindulását, hogy a T. Gy. kénytelen legyen felhagyni „monarchikus cselekvésmódjával”. Az írók szövetségének támogatása nélkül a szerkesztő még jobban ki is volt szolgáltatva a kiadónak s épen a kritikai rovatban túlzottan érvényesültek az elkerülhetetlen kiadói szempontok. Az írók javarészenek növekvő elégedetlensége miatt aztán egyre inkább jelentéktelenek gárdájára szorult a szerkesztő.

1824 nyarán ismét össze akarták már hívni egyesek a Tudományos Egyesületet. Stettner 1825. október 8-án Kazinczynak azt írta, hogy Kölcseyt szeretné szerkesztőnek.

De Trattner megtartotta Thaiszt mindaddig, amíg Vörösmartyt nem javasolták utódául. Az 1827. évi folyam utolsó köteteiben október 31-i kelettel még Trattner és Thaisz együtt hirdettek előfizetést az új évfolyamra s csak január 12-i kelettel jelent meg annak első füzetében Trattner újabb jelentése a szerkesztőváltásról. Ha az a meghívó levélke, melyet Bajza évjelzés nélkül december 13-i kelettel küldött Vörösmartynak és Stettnernek, valóban 1827-ből való, mint kiadója hiszi, akkor alighanem e puccs-szerű változás előkészítésével foglalkozhattak. Bajza a Révai-társaság titoknokának nevezi magát, s azt írja: „A Nagyszerű Elölülő egy nevezetes és halaszthatatlan tárgyban tartandó ülést rendelt, melyre a Tisztelt tagokat ezennel hivatalosan meghívom.” Úgy látszik, nem is nyíltan tették le Thaiszt, hanem bizonyos követelésekkel vagy gáncsokkal lemondásra bírták; legalább Károlyi István ezt írja Batsányinak 1828. febr. 11-én. Hozzáteszi, hogy aztán megbánta lemondását, „de különben is sok hivatalbeli foglalatosságai miatt nem volt elegendő ideje.”

Vörösmartyval a szépirodalom elsősege érkezett el a legnagyobb magyar folyóirat keretén belül is. A Tudományos Gyűjtemény az összes tudományok magyarnyelvű művelésére indult meg, s csak a negyedik évtől kapott helyet külön mellékletben a szépirodalom. Akkor még a tudományos irodalom számíthatott biztosabban, ha nem is nagy, de állandó közönségre, most már a költészetnek volt rajongó olvasótábora. Azzal, hogy Trattner és Károlyi Vörösmartyt, a legnépszerűbb magyar költőt tette szerkesztővé, ki tudományos munkásságot mindaddig meg sem kezdett, maguk is a szépirodalmi melléklet elsőségét készítették elő. A szerkesztőváltásról szóló jelentésében azt írja Trattner, hogy hite szerint „Vörösmarty Mihálynak mint új Szerkesztetőnek és kedvelt nemzeti Írónak neve által nem csekély mértékben meg előzte a ditső Magyar Nemzetnek ohajtásait.” Vörösmarty neve már magában reklám volt, s ettől kezdve szerepelt a füzetek címlapján a szerkesztő neve is, míg addig csak a kiadóé. Maga Vörösmarty mindjárt első jelentésében közölte, hogy a szép-

irodalmi mellékletet átalakítja. Nemcsak kisebb verseket fog közölni, hanem önálló nagyobb munkákat is kiad sorozatosan oly módon, hogy annyi hónapi ajándékuul számít mindegyik, ahány ívből áll. Együttal Koszorú névre keresztelte a Szépliteraturai Ajándékot. Munkatársai többnyire az Aurora költői, az újabbak közül főkép Kovács Pál. De legtöbbet ő maga írt: a maga költeményei számára is oly bőséges közlési lehetőséghez jutott, hogy alig tudta kielégíteni, de munkakedvét és alkotó erejét, kivált a lírai és kisebb epikus műfajokban nagy mértékben fokozta. Csupán az első évben oly sokat írt a Koszorúba, hogy 14 költeményt Csaba álneven közölt: „Álnevet kelle választanom — írta már január 28-án Kazinczynak — hogy a kik nem jó szemmel nézik föllépésemet, a versgyártósággal ne vándolhassanak.” Ezt az álnevet használta tovább is legtöbbször.

Magában a Tudományos Gyűjteményben nem hozott állandó javulást Vörösmarty szerkesztősége. A változás hirtelensége miatt saját bevallása szerint félt, hogy az első számot nem is fogja tudni megtölteni. Őt is Szemere segítette ki kéziratokkal. Tőle kapta a *Pályám emlékezete* első részletét is, Kazinczy engedélyével s újabb apró változtatásaival mindjárt az első számban megkezdte közlését s a második füzetben már az újonnan készült folytatást is adta, az 1794 decemberéig szóló részt. A továbbiakból csak október 28-án küldött be Kazinczy ismét egy részt, mégis már a novemberi füzetben megjelent, s ennek kedvéért halasztotta el Vörösmarty *Az epigramm theóriájának* befejezését. Az első évfolyamban visszatértek a Tudományos Gyűjteményhez többen, akik újabban nem dolgoztak bele. Sokan nagy örömmel üdvözölték Kölcsey, Horvát István és Kis János új dolgozatait. Az új írók többnyire itt is az Aurora ifjaiból kerültek ki; most írt a lapba először Czuczor és Bajza is. Épen az ifjak szerepének növekedése idegenítette el aztán ismét az idősebbeket. Vörösmartyt a szerkesztésben is támogatták barátai, de legfőkép Stettner. Vörösmarty nem volt az aprólékos szerkesztői munkára való. Nyelvészeti és irodalmi tanulmányokat írogatott, de

a kéziratok rendezését, az ismertetéseket és tudományos jelentéseket rábízta barátaira. A folyóiratnak a szellemi élet eredményeiről beszámoló harmadik rovatát azelőtt jórészt maga Thaisz írta, most —r—y (Fenyéry) jeggyel Stettner. A legtöbb szaktudomány egészen kiszorult, s az addiginál is teljesebben nyelvészeti és irodalom-elméleti színezete lett a folyóiratnak. De az már kedvezőtlen változás volt, hogy szemle-jellege csaknem megszűnt. Thaisz alatt is ritka volt a komoly, értékes kritika, de ha nem kapott valamiről mástól ismertetést, ő maga minden jelentékenyebb magyar könyvet szóvá tett. Vörösmarty idejében a könyvismertetések rovata megfogyatkozott, pedig nem is válogatott jobban, mint Thaisz. Az 1828 júliusi füzetben pl. kénytelen volt Császár Ferenc *Kemendvárának* hallatlan magasztalásokkal megrakott kritikájához utólagos igazítást közölni. A már meg is kezdődő gúnyos támadásokkal szemben Toldy védelmébe vette a Felsőmagyarországi Minervában, de Bajzának 1828. december 3-án maga is élesen nyilatkozik Vörösmarty szerkesztéséről.

Vörösmartyt költői népszerűségéért fogadta el Trattner szerkesztőnek, de a változás Kísfaludy csoportjának győzelme volt s hatalma további növekedésének fontos eszköze lett. Az új szépirodalmi törekvések elismerése különben 1828-ban a Marczibányi intézet részéről is megtörtént: az ez évben odaítélt négy díj közül (három évben az országgyűlés miatt maradt el a döntés) egyet a *Zalán futása*, egy t az *Aurora* kapott. Mindez növelte az *Aurora*-kör öntudatát, de egyben mások féltékenységét is.

Kazinczy mikor 1828-ban, 12 évi távollét után a Tudós Társaság alapszabálykészítő bizottságának tagjaként és pörös ügyben Pestre jött, boldog meglepetéssel látta az irodalmi életnek az utolsó években végbement fejlődését. Az úton szerzett betegsége miatt nem költözött át Jankovichhoz, kinek meghívását eredetileg elfogadta, hanem régi barátjánál, Szemerénél maradt. Trattner Mátyás temetésén (febr. 18-án) terjedt el a híre megérkezésének. Az első estét Fáynál töltötte, s ott kereste fel Toldy, Vörösmarty, Stettner, Bártfay. Egyfolytában öt, rövid megszaki-

tásokkal tizenegy hónapot töltött itt. Ifjabb híveivel többnyire csak most ismerkedett meg személyesen, így első látogatóin kívül Kisfaludyval, Bajzával, sőt még Helmeczyvel is — Bártfaynénál másnap — továbbá Thaisszal, Kiss Károllyal, Imre és Bugát egyetemi tanárokkal s az irodalmi munkásságra még csak készülő Szalay Lászlóval és Gaál Józseffel. Első hazatérése után emlékeit, amint Burián Pálnak július 16-án írta, az Erdélyi Levelekhez hasonló írásban készült megörökíteni.

1829. május 27-én azt írta Guzmicsnak: „Elnézvén a választottak e seregét, kedves reménnyel tölte el az a gondolat, hogy a mit a Német Literatura nyere az által, hogy a Klopstock két neveltje, Stolberg Chr. és Fr. Leop., Bürger, Voss, Miller, Boie, Hölty egy időben valának Göttingában, a miénk is meg fogja az által, hogy ezek most itt.” Mindig féltékenységgel, sőt büszkén nézte a fiatalabbak munkásságát. Az írók együttélésének, az irodalom végre bekövetkezett központosulásának a fejlődés lehetőségeit megsokszorozó nagy jelentőségét teljes mértékben felismerte. De azt nem vette észre, hogy a főváros irodalmi szerepének növekedésével az ő távolból való irányítása jelentéktelenné vált. A fiatalok épen az őt boldog örömmel eltöltő találkozás idején látták meg legteljesebben irányuk újságát s a régi vezér elmaradottságát, gondolkodásának épen iránya diadala folytán bekövetkezett elavultságát: őt még mindig azok a kérdések érdekelték legjobban, melyeket már elvitt megoldásukig, s a legújabb irodalmi jelenségekben is csak azt látta meg, ami az ő munkájának eredménye volt.

Kisfaludynak Kazinczyval szemben növekvő idegensége korábban sem maradhatott hatás nélkül a fiatalokra. Ettől függetlenül Bajza diákos nyegleséggel figyelgette már régóta a mester öregedésének jeleit. Már 1822. okt. 26-án írta, hogy K. alighanem hanyatlík. Két nappal később jön a visszhang Toldytól: „Úgy van, barátom, Kazinczy hanyatlík.” 1824-ben részletesen elmélkedik az öreg szeretetreméltó gyengeségeiről, és Toldy legközelebb már a nyilvánosság előtt, az Élet és Literaturáról s vele kapcsolatban

a magyar folyóiratokról írt cikkében emlegeti Kazinczy paradoxonjait, s kíméletlenül kiáltja oda neki: „Légy a régi!” Kazinczyt ez a figyelmeztetés Himfyék régi véleményére emlékezteti, akik az ő pályájának legfényesebb szakaszát pályakezdéséhez képest nyilvánították hanyatlásnak, nem is veszi észre, hogy itt emberi vonatkozásban sokkal brutálisabb megjegyzéssel áll szemben, öregségének felhánytorgatásával. Maga Toldy megriad könnyelműen leírt szavai megjelenése után kíméletlenségétől, ezt meg is írja Kazinczynak s kéri, ne feszegetse tovább az ügyet. 1827. május 2-án azt írja Bajzának: „Míg Kazinczy élni fog, mostani feltételem szerint őni fogom magamat gyengéit érinteni... Én annyival feljebb becsülöm az emberek viszonyaikat a tudósokénál, az az a szívet a kritikánál, hogy magamat ezennel Kazinczy legbuzgóbb védőjének declarálom mind haláláig.” Bajza éppen ezeknek az emberi szempontoknak az érvényesülése ellen indított nemsokára harcot s ebben ismét Toldynak juttatták azt a szerepet, hogy Kazinczyt bírálja meg. A fiatalok elhidegülésében sokáig annak volt legfőbb része, hogy Kazinczy a zsebkönyvekről szóló ismertetéseiben és egyébütt is tartózkodó volt Kisfaludy és Vörösmarty elismerésében. Kovacsóczyval együtt emlegette őket, de ez utóbbival még többet is foglalkozott. A legnagyobb felháborodást a Minerva 1826 májusi füzetébe az azévi almanachokról írt ismertetése keltezte. A látszat Kazinczy ítéletét még fonákabbnak tüntette fel a valónál. Kovacsóczy hosszabb jellemzése mellett Vörösmartyt csak dicsérő jelzővel említette, Cserhalmát az azévi Aurora legszebb versének mondva. Vörösmarty barátainak hasztalan magyarázta, hogy ez csak azért történt, mert a Ráday-nemben írt versekből idézvén, kifogyott a helyből. *Zalánról* és a *Cserhalomról* külön készült írni, de erre nem került sor.

Kazinczyban pesti látogatása csak kedves benyomásokat hagyott, de Kisfaludy ifjú barátaiban újabb érzékenykedést és keserűséget is. Nem tetszett nekik, hogy mindig a tőlük most már nagyon kicsinyelt, tehetetlennek tartott Szemerével volt együtt. Nemcsak Jankovich, hanem Vitko-

vics, Fáy és Bártfay is hívták, hogy lakjék náluk. Előre úgy is tervezte, hogy valamennyiük meghívásával élni fog. Minden íróval szeretett volna együtt lenni, de Toldynak azt írta 1827. december 6-án: „veled és Bajzával, Stettnerrel és Vörösmartyval elzárkózva is, mert ti négyen és Kisfaludy Károly vagytok azok, a kiknek látását leginkább óhajtom.” De Szemerével értették meg egymást legjobban. A maguk útján járó fiatalok az elhanyagolásuk miatt való érzékenykedésen kívül csalódást is éreztek személyes találkozásaik után. Egészen igazolva látták, hogy Kazinczy elmaradt a fejlődéstől, kiöregedett az új irodalomból. Témáikhoz nem tudott hozzászólni, megjegyzései mindig a külső forma és a nyelv kérdései körül maradtak s a bonyolultabb költői műfajok elméletében kevés hozzáértéstről tanúskodtak. Ráeszméltek, hogy az Aurora szerkesztője mennyivel közelebb áll hozzájuk nemcsak gyakori együttlétük folytán, hanem ízlésével és a modern műfajok körül való jártasságával. Amennyit Kazinczy vesztett nimbuszából, annyit nyert Kisfaludy, kinek addig egymás közt műveletlenségét is emlegették.

Ekkori együttműködésüknek egyik következményeiben nagyfotosságú eredménye a népiesség elméleti és gyakorlati előkészítése. Miként Kölcsey egy versének a szerbus manier gyakorlásában, a *Nemzeti hagyományainknak* általában a népköltészet felé való fordulásukban része volt. Toldynak figyelmét a *Handbuch* előkészítése is szükségképpen ráirányította. 1826. nov. 24-én írta Bajzának, hogy Horvát István tanácsára Jankovichhoz akar fordulni régi és népi énekgyűjteménye használása végett, Kultsár meg Vörösmarty útján üzenete neki, hogy ő is adhat neki efféléket. (Különös, hogy a *Handbuch*ban mégis a Hasznos Mulságokban megjelentekre szorult, s meg is jegyezte, hogy felszólítása ellenére nem részesült e téren támogatásban.) Erre a levélre válaszul fejtette ki Bajza először a maga nézetét a népdalról. 1828-ban a *Hűség próbájabeli* Márta énekével kapcsolatban ráterelődött a szó a műnépdal lehetőségeire, s Toldy felszólította Kisfaludyt, Vörösmartyt és Bajzát hasonlók írására. E beszélgetésükre hivatkozva

közli július 24-én Bajzával, hogy Kisfaludy már írt három népdalt, s tovább foglalkozik a feladattal, Vörösmarty is „szándékozik, s két igen jót írt is már, de Károlynak adta a Kalendáriom számára s persze név nélkül”. (Az 1829-re szóló Magyar Nemzeti Kalendáriomban meg is jelent a *Szép az élet* és a *Sir a szegény* kezdetű dal; művei kiadásába nem vette fel őket.) Az augusztus 19-i levél Kisfaludynak már 20, a szeptember 20-i 30 népdaláról számol be. Kisfaludy Vitkovicscsal, Vörösmartyval, Fáyval és Bajzával „nemesebb” népdal-kézikönyvet szeretett volna a nép kezébe adni, de egyúttal az is lett volna a cél, hogy a népi forma elsajátításával, amint Toldy írja, igazi magyar lírát teremtsenek. Ebből a tervből nem lett semmi, de Kisfaludy 25 népdala megjelent a legközelebbi Aurorában, továbbiak a következőben és a Felsőmagyaországi Minerában, Vörösmartyéi jórészt a Koszorúban. Ekkoriban, a Kazinczytól való belső eltávolodás idején kezdett csak szabadabban érvényesülni ízlésükben a tárgyi és formai magyarság, amitől az Aurora első éveiben még Kisfaludy idegenkedett. Most eszmélnek rá, hogy ők új ízlés képviselői Kazinczyékkal szemben. Harcos elkülönülésükben azonban nem ízlésszempontok a döntők, s épen a harcok irányítója, Bajza, ízlésben legkevésbé távolodott el Kazinczytól.

Épen Kazinczy látogatása idején Szemere egy megjegyzése tudatosabbá tette Kisfaludy körének elkülönülését. 1828. december 3-án írta Bajzának Toldy, ki most már ugyancsak kicsinylő gúnnyal beszél Szemeréről: „Mit mondasz azokra . . . miket itt sub rosa közlök: Én, Stettner, Károly és Vörösmarty mi szövetséget teszünk — monda Szemere; ez persze annyit tesz tulajdonkép, hogy a többi literátorok ellen . . . A clubb bizonyosan méltó, s Szemere csak téged felejtett ki. Adja az ég, hogy ez a clubb fennálljon és virágozzon, s ne veszítse el csak egy tagját sem.” A Szemerével való újabb összezőrdülés azért történt, mert Szeder Fábían esztergomi zsebkönyve, az Uránia számára szerette volna őket is munkatársakul megnyerni. De ők akkor már oly szorosan álltak Kisfaludy mögött, hogy —

az ismert írók közül jóformán egyedül — mind távolmaradtak az új vállalatától. Amit pedig Szemere gyanított, most valóra váltották. Szövetkeztek a többi írók ellen, de kivált Szemerét hanyagolták el, úgyhogy a már sajtó alatt levő Kritikai Lapokról is csak Kölcseytől értesül, amint neki 1830. december 1-én panaszolja. Társaságukat tréfásan Alsatiának nevezték Londonnak Scott Walter egyik regényében szereplő részéről, a „Lumpengesindel” bűvőhelyéről. „A londoni Alsaták néha napján részegeskedni, czivakodni stb. szerettek s valljon mindezen tisztos címek nem illenek-e ránk?” — írta Kölcseynek Bártfay László, Kisfaludy régi barátja, a szövetség házigazdája, kinél azóta állandósultak az írói összejövetelek, hogy 1826-ban nőül vette nagybátyja kivételes műveltségű özvegyét. Legfőbb céljuk most már a kritikai folyóirat előkészítése volt.

Bajza Vörösmartyt mindjárt szerkesztősége első évében *Az epigramm theoriája* c. nagyobb tanulmányával támogetta; a júliusi és decemberi füzetben jelent meg. Akaratlanul ez sodorta első, az ő pályája szempontjából döntő hatású kritikai polemiájába. A magyar epigramma-költésszettel az elmélet során is több helyen foglalkozott; az utolsó fejezetet egészen ennek ismertetésére szánta. A megbíráltak közül Szentmiklóssyt a nála jóval fiatalabb író sokban elismerő megjegyzései epés nyilatkozatra ingerelték. Kazinczyhoz írt levelének töredékét iktattatta be a Tudományos Gyűjtemény 1829 februári füzetébe. „Ez mutatja, hogy Bajza nem éredett egészen meg s felette távol van példányától, Kölcseytől, egyszersmind azon reflexióra is vezet, hogy kicsinységünk sohasem tűnik úgy elő, mint midőn nagyot játszani akarunk.” — írja. E fölnyeskedő kicsinylés, sőt semmibe vevés Bajzát is kíméletlenné tette. Nyomban válaszolt, de a Tudományos Gyűjtemény csak megcsonkítva közölte legközelebbi füzetében feleletét. Bajza és Toldy haragudtak is e miatt Vörösmartyra; nem hitték el egészen, hogy a változtatás egyedül cenzori parancsra történt. Azt hitték, hogy a kiadó akarta útját állni a harc kiélesedésének, Vörösmarty pedig szívesen engedett a nyomásnak. A Felsőmagyarországi Miner-

vában az egész támadást teljes szövegében ismét lenyomatták. Bajza itt már értelmetlenséget és tudatlanságot vet ellenfele szemére. Szentmiklóssy ismét válaszolt, de aztán jónak látta visszavonni. 1830-ban *Bökversek* c. epigrammasorozatában öntötte ki haragját.

A Szentmiklóssyval folytatott polemia tette Bajzát kritikussá. A harc közben bátorsága és kedve is megjött a kritikához, s hozzáértésében való bizalma is megerősödött. „Eddig azt hittem, hogy én tudok igen keveset — írta Toldynak hazulról — most, minekutána Szentmiklóssy, Kazinczy és Szemere (kik literátorinknak mégis jelesebbjei) olly nagy, olly sűrű példáit adják a nemtudásnak, azt kell hinnem, hogy bizonyos tekintetben... talán én is tudok annyit, mint ők, s talán hármokkal is mernék megküzdeni.” Míg e vita előtt minden irodalmi munkásság abbahagyására gondolt, most alighogy a vizsgálat gondjától szabadult, magára vette a társaitól számára kijelölt feladatot, hozzáfogott a kritikai folyóirat szerkesztéséhez. Ennek terve első felmerülése óta folyton ért. Kisfaludy már 1826 végén készen volt egy előszónak szánt elmélkedéssel, Toldy nov. 24-i levele szerint a *Gyula szerelmét* és a Hébe öt kötetét készült recenseálni s Kölcseytől is várt valamit. Most, hogy Bajza magára vállalta a szerkesztést, csakhamar a terv megvalósításához fogtak. Bajza már június 4-i levelében kérdezősködött a beléje szánt irodalmi epigrammák (*Pályalombok*) haladása felől; ily verseket valamennyien csináltak. A nyár folyamán részletesen kidolgozta a vállalat tervét. Augusztus 24-én azt írta a külföldön járó Toldynak: „A jövő novemberi vásárra kijő a Kritikai Levelekből egy kötet.” Megírta, mi van már készen részben az ő, részben Kisfaludy, Vörösmarty és Stettner tollából. Szeptember 6-án már Kritikai Lapok címre gondolt, a megjelenés részletkérdéseit is tisztábban látta, s kijelentette: „Nekem erős feltételem van, hogy addig nem hagyok békét a társaknak, meddig ezt meg nem alapítjuk.” Négyen írják, utóbb kiegészíthetnék szövetségüket Kölcseyvel. Augusztus 24-én azt írta: „az első kötetbe a nagy hírűeket kell bántanunk, hogy a dolog lármát okozzon!”

E megtámadandó nagyhírűek közé sorolták kezdettől fogva Kazinczyt is.

Szerencsés véletlen folytán még a lap megindulása előtt sikerült minden korábbinál nagyobb lármát okozni. Wigand Ottó nagy lexikonának megindítása előtt Kisfaludyt is fölkereste, hogy legyen munkatársa, de az csak azal a feltétellel volt hajlandó csatlakozni, ha legszűkebb körének tagjait, Bajzát, Vörösmartyt és Toldyt is beveszi. Abból, hogy Toldy bevételét mindjárt lehetetlennek mondta, s ígérete ellenére a többieket sem kereste föl, jól látták, hogy e vállalkozása mögött is Döbrentei áll fő tanácsadó és szerkesztő gyanánt. Ily nagyarányú kiadványból való kihagyásukban a kör tagjai személyes sérelmet is láttak, de a szerkesztés miatt az egész lexikonban nem bíztak, rossz lexikon elterjedését pedig annál inkább a nemzet kárának tartották, mert abból vennék Magyarországra vonatkozó adataikat a németek is, másrészt hosszú időre lehetetlenné válnék egy jobb magyar lexikon kiadása. Döbrentei megcsúfolásának lehetősége sok okból csábította őket. A neológiától való elpártolása változatlanul súlyos bűn volt szemükben. De Kisfaludyval is összekülönbözött az Árpádia ügyében, utóbb meg Toldyt sértette meg súlyosan. Hazugnak és hízelgőnek ismerték s a főúri körökben való kedveltsége miatt szereplését az irodalmi fejlődésre veszedelmesnek tartották. Ehhez járult az, hogy Döbrentei volt Széchenyi jelöltje az akadémiai titoknokságra, ezt pedig minden eszközzel szerették volna meggátolni, a fejlődés érdekében is, azért is, mert az állást a maguk köréből szerették volna valakinek biztosítani. Bajza már 1830. január 1-én írta Toldynak, hogy Kisfaludyt rávette, ajánlja őt Széchenyinek a titoknokságra. Ekkor még nem ismerték a lexikon az nap kelt hirdetését. Az ekkori levelezésekből nyilvánvaló, hogy a pör egyik mozgatója kezdettől fogva az akadémiai titoknokságért való versengés volt.

A Tudományos Gyűjtemény 1830-i első füzetében —r—y jelzéssel Stettner (a jelentések rovatának vezetője) intézett kérdéseket a kiadóhoz 1. a lexikon természetéről (a közölt cím, *Tudományok és Mesterségek Közönséges*

Tára, nem fedti a német Conversations Lexikon kifejezést), 2. eredeti vagy fordított voltáról, 3. írói és redactora felől (bizalmatlan, mert Wigand kiadványai többnyire nem jó írótól valók), 4. formátumáról és terjedelméről. Hamarosan megjelent a válasz. A kiadványai szerzőjét illető vágasra Wigand azzal felelt, hogy ő adta ki a magyar Campe, Döbrentei munkáit. Szerkesztőül Cserneczky jurátust nevezte meg, munkatársakul Balogh Pált, Bartosságh Józsefet, Dessewffyt, Döbrenteit, Kis Jánost, Kiss Károlyt, Schediust, Szabó Dávidot, Széchenyit, Szentmiklóssyt és Thaiszt. Három mutatványcikket is közrebocsátott. Most már elhatározta az Aurora-kör a harc lefolytatását. Bajza adta ki a Felsőmagyarországi Minervában az első nyíltan Döbrentei ellen támadó írást (*Figyelmeztetés pesti könyváros Wigand Ottó Tudományi s Mesterségi Közönséges Tárára*). Szerinte a válasz igazolta, hogy „fonák plánum alapján készítik elő a lexikont”, a közölt mutatványokból is látszik, hogy cikkei következetlenül, tudatlanul és grammatikai és stilisztikai szempontból hibásan készülnek, s hogy Széchenyin és még egyen kívül a többi munkatársak „részint valaha fénylő, de már erőtlen, elaggott bajnokok, részint korán elért s már hervatag reményű ifjak s ízetlen papirosmázolók”. Követelte, hogy az igazi szerkesztő — Cserneczky csak névleg lehet az — cáfolja meg állításait, a nemzet pedig ne áldozzon egyelőre az előfizetésre, „mert minden ezen célra adott pénz nemzeti becsületünk sérelmének lesz az eszköze”. A Tudományos Gyűjtemény II. füzetében Bugát Pál orvostanár, akivel Toldy már régebben sokat volt együtt az orvostudomány magyarosítása ügyében, bírálta meg Balogh Pálnak az agyvelőről szóló mutatványcikkét, majd válaszára ismét az ő nevével jelent meg felelet; e polemikus írások kidolgozásában is része volt Bajzának. Június 19-én meg is írta Toldynak, hogy a Bugát-féle polemia is együtt dolgozott a kör, mert Bugát-nak semmi polemiai képessége nincs. Stettner is még egyszer felszólalt *Egy szó Döbrenteiről* c. röpiratban. Nyíltan hangoztatta most már, hogy a lexikon titkos szerkesztője Döbrentei, s nem átalította magát dicsérni

„remek” fordításaiért s a magyar Campevá tevő iljúsági irataiért. Döbrentei, Cserneczky s a mutatóvancikkéért szintén megtámadott Thaisz együtt szólaltak fel a *Figyelmeztetés* ellen Bajzat kicsinyelve; a dolog lényegéről jóformán semmit sem mondtak. Kijelentették, hogy további támadásait elolvasásra sem fogják méltatni. Pár nap múlva megjelent Bajza újabb *Válasza*: ő még mindig nem kapott feleletet és az, hogy írásait nem akarják elolvasni, csak azt jelenti, hogy ki akarnak bújni alóla. Végül felszólítja őket, bizonyítsák be rágalmaikat, hogy azért támadják a lexikont, mert ők is ki akarnak adni egyet, s hogy Wigand versenytársai bérelték fel őket. Ha nem tudják bizonyítani, „rágalmazók, más erkölceiben és becsületében ok nélkül gázolók és vakmerő hazugok fognak az egész két magyar haza előtt mindenkor maradni.” Döbrentei helyett most már Dessewffy felelt. Az ő önértetét is sértette Bajzának a munkatársakat jellemző figyelmeztetése. Könnyű volt Döbrenteinek rávennie, hogy társadalmi állása és kora tekintélyével mintegy bíróként álljon ki mellette. Mindketten azt hitték, hogy felszólalása egyszerre véget vet a harcnak. De nemcsak ez nem következett be, Dessewffy tekintélye is súlyosan megcsorbult a vitában, az új független irodalmi felfogás szerint jogosulatlan praetentióval történő fellépése folytán. Gúnyos röpiratában (*Az Ország-szerzte ösméretes fiatal tudós Zajbaj Úrhoz egy csupán jó eszű, ősz hajú, békét szerető tudatlan, g. D. J. 1830. jún. 26.*) a pör történetének ismertetése után Döbrentei álláspontját védte, s irigységnek és fekete lélekre valló kajánságnak bélyegezte Bajza támadását. Szerinte Cserneczky fiatalságának emlegetése nevetséges kifogás, hiszen az előkelő, jónevű írók úgy sem engednék meg semmiféle szerkesztőnek cikkeik felülbírálását. Bajza előre megírta Kazinczynak: „Ha Dessewffy a Döbrenteiek karaktertelen és Thaiszok neveletlen seregébe áll és egy szökevény, világcsaló galád németet véd”, ő sem fogja kímélni. Októberben ki is adta *Észrevételek a Conversations lexiconi pörhöz gróf Dessewffy József ellen c. döntő támadását*. Sajnálja, hogy a tiszteletreméltó Dessewffyt tolták elő Döbrenteiek,

de az ügy érdekében kénytelen megtámadni. Kimutatja, mennyire értéktelenek irodalmi alkotásai, sorra veszi állításai képtelenségét, a legerélyesebben hangoztatva, hogy az irodalomban csak az írói tehetséggel kiérdemelt tekintély jöhet számba. Kimondja, hogy az első figyelmeztetésében említett „alapatlan ismeretű, homályos értelmű, önállásban szükkölködő, lengeteg ítéletek közt habzó fejeknek egyikét” csakugyan benne látja. Ami pedig a lexikont illeti, a kételkedő kérdéseket máris igazolta az, hogy a nagy hangon hirdetett lexikon még mindig nem indulhatott meg, noha azt írták, hogy munkatárs és előfizető egyaránt bőven van.

A nagy polemia Bajza fényes győzelmével végződött. A lexikon is gondosabb eljárással készült most már. Bajzaé volt az utolsó szó, s ez a távolabb állók szemében is félelmetes kritikusi tekintélyt szerzett neki s érdeklődést keltett a következő év legelején meginduló Kritikai Lapok számára. Az irodalmi közvélemény átalakításában egyetemes hatása volt a pörnek. A politikában ekkor kezdődtek a reformországgyűlések. A régi sérelmek hangoztatása mellett most kezdték először követelni a demokratikus haladást. Minél erősebb volt a főnemesség ellenállása a reformokkal szemben, annál hevesebb lett a köznemesség követelése. Az arisztokrácia népszerűtlensége folytán a laikusok Bajzaék harcában is a demokrácia harcát látták: az irodalom terén tagadta a születési előjogok jelentőségét. Pusztán irodalmi szempontból a kritikai elvnek, minden irodalmi munka nyilvánosságának, ellenőrzése jogának eszméje győzött harcában. A nagyközönség figyelmét az irodalom kérdéseire irányította. Bajza már április 9-én azt írta Toldynak: „A Hobbesiusi *bellum omnium in omnes* most igen lehet a magyar literaturára alkalmaztatni, mert most minden író (Pesten legalább) valamely felekezetnek párthíve, s olly élet, olly mozgás, részvétel még alig volt a magyar literaturában, amint most van, s interessans lesz tudni, mind ez hová megyen ki végre. Én azt merem állítani, hogy ha a Wigando-Döbrenteanusok gyávák nem lesznek, s olly bátran mernek a síkra kiállni, mint mi, úgy ennek a *conversations-lexiconi* pörnek végkép elhatározó

befolyása lesz a magyar literatúrára." E sorai is mutatják, mily céltudatos volt ezúttal is kíméletlensége. A *Conversations-lexikon*i pörben győzött a kritika eszméje, győzött az irodalmi demokrácia eszméje, győzött az irodalomról legmodernebbül gondolkodó író és győzött az Aurora-kör. Megnyílt az út a Kisfaludy halálával örökségét folytató romantikus triász, Bajza—Vörösmarty—Toldy vezérsége számára.

Kisfaludy maga is részt vett a harcban. Minden lépést együtt beszéltek meg, s voltak akik őt tartották a küzdelem mozgatójának. Kevéssel a győzelem után, november 21-én meghalt. „Illy népes temetést, illy gyászt városunk még nem látott — írta Toldy 26-án Kazinczynak —. Minden ember arcáról e kérdést lehetett leolvasni: Hol találunk pótolékot?” Kisfaludy pályája sok szenvedése, nyomorúsága és korai pusztulása ellenére sub specie aeterni szerencsésen alakult. A legkedvezőbb hangulat idején e hangulat erősítésével aratta első diadalait. Alighogy a közönséget meghódította, baráti kéz kezébe adta a kulcsot az új művészi törekvések eredményeinek elsajátításához, s ezzel az irodalom részéről való elismertetéséhez. Így indíthatta meg a legnagyobb hatású magyar szépirodalmi vállalatot. Ifjú munkatársai nem sokkal halála előtt jutottak csak tudatára, hogy ők már az ő tanítványai. Diadaluk után hűnyt el, épen vezéri tekintélye tetőpontján. Tanítványai az ő emlékének megörökítését tartották egyik első feladatuknak, s így történt, hogy az első és legelőkelőbb magyar szépirodalmi társaság az ő nevével alakult.

Kazinczyt nem kímélték az igazság személyi tekintet nélkül való szolgálatára szövetkezett ifjak. Ő maga most sem látta még, hogy túlmentek az ő irányán. Minden sikerüknek örült, s minthogy most már bennük látta azokat, akik az ő iskolájából legmagasabbra emelkednek, szívesen adott nekik igazat. Az epigramma-pörben Szentmiklóssy felfortyanását megokolatlannak tartotta. A lexikon-pörben csak Dessewffy megtámadása esett rosszul neki, de azt is megérdemeltnek tartotta. Csak akkor eszmélt rá, hogy a fiatalok egészen eltávolodtak tőle s számára idegen, rideg

következetességű irodalmi felfogás bajnokai, mikor a Kritikai Lapokban őt is megtámadták. Nem tudta, hogy a Pyrker-fordítását bíráló G. jegyű támadó Toldy, csak azt látta, hogy Bajza csoportját nem köti tekintély és kegyelet. Bajza a bírálatról őt értesítő levelében Kis János egy bírálatáról azt is írta: „úgy van írva, ahogy ő tud.” Kazinczy értetlenül állt szemben ezzel az új hangnemmel. „Mint vetemedhetik a társalkodásban olly szerény, olly szeretetre méltó barátunk illy tiszteletlen szóra?” — kérdi márc. 8-án Stettnertől. Röviddel ezután járt a Dunán túl, Pannonhalmán Guzmics látogatására. Ott ekkor már nem Kazinczy a veszedelmes újtó, hanem a semmi hagyományt és tekintélyt nem tisztelő fiatalok. Őt nagy szeretettel fogadta mindenki. És Kazinczy *Pannonhalmi utam* c. utolsó könyvecskéjében most már maga is felszólalt a „köztünk vadul dúlók” ellen. Ekkor már sok kedvezőtlen körülményre is megnyílt a szeme. Utolsó pesti útjában ő állt szemben idegenül a fiatalokkal, s Thaisznak is igazat adott Vörösmartyék ellenében.

Még ekkor, élete utolsó hónapjaiban, is voltak új hívei. A legifjabbak, akik csak most indultak, akik csak a nagy változás után kezdték meg írói pályájukat, sokkal mélyebb és őszintébb tisztelettel néztek föl rá az őket megelőzőknél. Ők nem éltek át az egész átalakulást, az új viszonyok közt indultak s így nem lelkesedtek annyira Kisfaludy csoportjáért, hogy kíméletlensége ne bántotta volna őket. Azt a onban látták, hogy a mindenkitől irodalmi héroszként emlegetett Kazinczy mindjárt barátságába fogadta, bátorította, buzdította, a jövő reményeinek tekintette őket. Az új vezérek előretörő, alkotni vágyó lázukban épúgy elnéztek a még csak kísérletező legifjabbak feje fölött, amint túlmentek a mult fejlődés eredményein. Egy ízben Fogarassy János, a későbbi nevezetes nyelvész, Toldynak akarta bemutatni költői kísérleteit. Toldy távollétében Bajza vette át őket, de 1829. szeptember 6-án azt írta barátjának: „Minap egy bizonyos Fogarassy János írt neked Erdélyből; kér, hogy légy vezetője s tanácsadója s egy rossz balladát küld s egy a Kisfaludy Szellője után

írt dalt, hogy recenseáld neki. Mit csináljak vele? Megírom, hogy nem vagy itt? Vagy elhallgassuk a dolgot?" Október 8-án kijelenti: „Ünom ezeket a fiatal embereket, ámbár örülnöm kellene, hogy legelső theoriai szavaim is, mellyeket publicum előtt elmondék, olly nagy benyomást tettenek legyen reájok. Már valami hatan jöttek hozzám munkákkal, hogy mondjam ítéletemet s adjak nekik tanácsot. Ezt az ember egyszer-kétszer örömet tesz. De többször tenni megúnja. Szalay is elmondta plánumát s minekutána én nem javaltam, kért, hogy olvassam el manuscriptumaít . . .” Más alkalommal azt írta: „A kis Szalay László valami verses és kritikás gyűjteményt fog kiadni. A dolgozó társak mind juristák, az ő kollégái. Bárcsak újonc literátorok oly korán könyveket ne adogatnának ki.” Az ekkor kezdő ifjú írók Bajzáék részéről nem részesültek oly fölemelő biztatásban, mint ezek annak idején Kazinczy részéről. Természetes, hogy ők ismét melegebben ragaszkodtak a hozzájuk is leereszkedő Kazinczyhoz, valamint Szemeréhez, mint az új vezérekhez. Szalay László el is panaszkolt, mily megvetéssel bánik vele Bajza. 1831. május 5-én elmondja Kazinczy Kölcseynek, hogy mikor Stettnerrel vitatkozott, „belépe Szalay László, de menni is akara mingyárt; mert a Bajzáék nem méltóztatnak a magoknál ifjabbakat a magok társaságában megszenvedni.” Mindez megmagyarázza a legifjabb fővárosi íróknak Kazinczyhoz való ragaszkodását. Az, hogy az új írói együttműködés részeseivé nem válhattak, azt is elősegítette, hogy irodalmi elveik, ízlésük és egész gondolkodásuk más irányba terelődjék, mint amely Kisfaludy baráti köre által épen akkor győzedelmeskedett. A német irodalom helyét az ő érdeklődésükben már az angol és — Veszerle világtörténelmi előadásainak hatása alatt — főleg a francia foglalta el. Szalay és Eötvös politikai és irodalmi gondolkodása egyaránt új forrásokból táplálkozott s új felfogást vezetett át a magyar szellemi fejlődésbe. Az ízlésváltozásnak részese volt a Bajzától kicsinyléssel említett jogászifjak társaságának harmadik nevezetes tagja, Gaál József is, bár őt Kisfaludy példája is vezette.

Ezt a lelkes kis csoportot a kor nemzeti lelkesedésétől szított általános irodalmi érdeklődésen kívül leginkább Horvát István hatása állította a magyar irodalom szolgálatába. 1823 óta a diplomatika tanára volt az egyetemen. Ez év nov. 17-én Toldy szerint 300 hallgató előtt kezdte előadásait s gyakran előfordult, hogy hallgatói nem fértek be. Tanítása lelkesítő hatását épen Eötvös jellemezte legszebben: „Néha vizsgálódásai között talán magyarokat talált oly helyen s századokban is, hol soha magyarok nem voltak, ez meglehet; de hogy még többször teremtetett magyar érzeményeket oly tanítványai keblében, hol azoknak előbb nyomai sem voltak, s nála nélkül nem is lettek volna soha: ez bizonyos. Ki őt egyszer hallá, ha tanítói székén férfias szavával Árpád s a hét vezér dicső tetteiről szólt, vagy roppant tudományának fegyvere azoknak állítását, kik a magyarokat a szegény finn néptől származottnak hiszik, leveré s fajunkat az erényes scythia s a legyőzhetetlen parth nemzetekkel egybeköté... az kételkedett mestere állításain, de azon óriási honszerelem hatalma, mely a tudóst elragadta, elragadta tanítványait is...” Horvát egész gondolkodása is hozzájárulhatott, hogy tanítványai az irodalomban is megbecsülték a mult érdemes bajnokait. Jogászéveikben Szalay László vezetésével egész kis irodalmi társaság alakult belőlük. Anarchisnak nevezték, nyilván épen Horvát hatása alatt, tudatában „szittyá” voltak, s már 1829-ben gondoltak egy kis kötet kiadására, de a cenzor nem engedélyezte. Szalay leveleiben Eötvösön és Gaál Józsefen kívül Ujváry Mihály, Farkas, Zsinkó, Somogyi, Zombory és Faller nevű társaik szerepelnek.

Szalay László, József nádor titkárának fia, miután utolsó két gimnáziumi évét a tiszta magyarság kedvéért Székesfehérvárott végezte, 1826 őszén tért vissza a fővárosba. Az egyetem filozófiai tanfolyamának befejezése után 1828—31. volt a jogi kar hallgatója. Horvát tanítása hatott rá legerősebben, ez vitte egyelőre az irodalmi kérdések tanulmányozására. Némi verselő készsége előbb is volt, s alig került Pestre, megjelent a Hasznos Multságok-

ban Hadaly Károlyhoz, a mathézis tanárához szóló üdvözlő verse. 1827 tavaszától látogatja Virágot, s a következő március 1-én azt írja névnapj köszöntőben:

Virág! ki tíz havig vezérem már vagy a'

Bolygó tekervényébe nyelvünknek...

Ettől az iskolás alkalmi verseléstől gyorsan eltávolodott. Megismerkedett Szemerével és Vitkovicssal, majd Kölcseyvel, levelezni kezdett Kazinczyval. Szemere biztatására írta a Muzáron III. és IV. kötetéről szóló, sok finom megjegyzést tartalmazó s széleskörű olvasottságát bizonyító *Észrevételeit*. A magyar romantikus korszak irodalmi eszméinek történetét ennek az erősen racionalisztikus, a német romantikával szembehelyezkedő s minden magyar értéket pártkülönbség nélkül elfogulatlanul méltányló könyvecskének mellőzésével nem lehet egyoldalúság nélkül megírni. Az egyetem félszázados ünnepe alkalmával társainak, „a jog másod-évi hallgatójainak emlékül” adta ki ezt az első könyvét.

Társai közül ő vezette be az írói körökbe nagy barátját, Eötvös Józsefet is. Az aulikus Eötvös-család fiát a német származású édesanya nemes igazságérzete s kivált a Martinovics-összeesküvésben részes Pruzsinszky József nevelése (1825—31) lelkes magyarrá tették; a francia irodalomra is ő irányította a német műveltségű család gyermekének figyelmét. Az egyetemen (1826—31) rá is Horvát és Veszerle volt a legnagyobb hatással. Szalay vitte magával az ifjakat szívesen látó írókhoz, Virághoz és Szemeréhez, az ő társaságában ismerkedett meg Kazinczyval is ennek 1828-i pesti tartózkodása idején. Ahitatos tiszteletére jellemző 1830. december 30-án kelt újévi üdvözlője, egyben Kazinczy érdemeinek szép és igaz elemzése. Első nyomtatásban megjelent munkája *A kritikus apotheosisa* c. szatirikus jelenet. A Bajzától, az irígység, hálátlanság és durvaság törtető bajnokának feltüntetett kritikustól megbántott ősz költőnek, Kazinczynak adott benne allegorikus formában elégtételt. Kazinczy neki ajánlotta utolsó köny-

vét: „Báró Eötvös Józsefnek iskolaéveinek utolsójában. Nevekedjél, kedves ifjú, s légy a kit várunk. És ha majd felhágsz a hová érdemeid ragadozni fognak, emlékezzél barátodra. De emlékezzél, hogy csak a tiszta ragyog.”

A kör harmadik ismertté vált tagja, Gaál József, középiskolái befejezésére jött Budára, s már itt osztálytársa volt Eötvösnek. Ő is a jogászfjak társaságában kezdte irodalmi munkásságát, s az ő első verseit is, mint több más társáét, Szalay juttatta el az Urániába. Maga Szalay *Bimbók* c. versgyűjteményének kiadása után megszűnt a szépirodalommal foglalkozni. 1831. szeptember 29-én már azt írta Szemerének: „Kedvem és studiumom engem jelenleg más pályára vonz. Kétségtől, mert vocatióm nem literarius.” De Eötvössel mindvégig együtt működött s az írókkal szoros kapcsolatban maradt. Politikai érdeklődése Kölcsey mellett való patvaristáskodása idején erősödött meg; korai irodalmi érdemei és Szemere barátsága juttatták be hozzá.

Szalay, Eötvös és Gaál voltak Kazinczy utolsó nevezetes tanítványai. Pályájuk kezdete után nem sokkal ő is eltávozott az élők sorából: a halál is lezárta az irodalmi élet nagy nemzedékcseréjét. Megelőzte Kultsár, a főváros irodalmi törekvéseinek egyik legbuzgóbb támogatója s a nyelvművelés állandóságának biztosítója, Vitkovics, Kazinczy első triászának házigazdája, Virág, a legsötétebb éveken át az ifjúságnak, főleg a főváros egyetemi ifjúságának legnagyobb hatású s legönzettebb lelkesítője (ő az első magyar író, akinek szobrot állítottak), s végül az új irodalmi irány vezére, Kisfaludy is. Valamennyiük közül csak Kazinczy érte meg a központosulás hivatalos betetőzését, a Magyar Tudós Társaság megalakulását.

Az új országgyűlés előkészületeinek idejére érkezett meg a több mint két éve fölterjesztett alapszabályok megerősítése. 1830. augusztus 4-én Pest megye közgyűlésén közölte a nádor a rendekkel, hogy a szentesítés július 7-én megtörtént. Teleki József augusztus 20-án értesítette az előkészítő bizottság tagjait. A király biztosítani akarván fia trónját (nyugtalanította a párizsi forradalom is), egybe-

hívta az országgyűlést, hogy a koronázás még életében megtörténjék. Ferdinánd a koronázási ajándékot visszaajándékozta a nemzetnek felerészben az adózó nép fölségelésére, felerészben „a Magyar Akadémia fundusának szaporítására”. Október 8-án olvasták fel az országgyűlésen a szeptember 28-án megkoronázott ifjú király leiratát. Érthető, hogy az osztrák házból való uralkodónak a magyar nemzeti művelődés céljaira felajánlott adománya nagy lelkesedést váltott ki, s nagy reményekkel töltötte el a magyarságot. Költőink, a személyek magasztalásában minden ódaköltőnkénél fukarabb Vörösmarty is, sorra magasztalták. Minthogy éppen folyt az országgyűlés, s a munka megkezdését nem akarták tovább halasztani, a négy alapítóból s a tőlük kiválasztott s a királytól november 13-án megerősített további 21 tagból álló igazgatótanácsot is Pozsonyba hívták össze november 17-ére. Ekkor választották Telekit első, Széchenyit másod előülővé, Helmeczyt pénztárossá s megválasztottak 24 rendes tagot. A hat csoport közül a nyelvtudományi osztály első rendes tagjai Kisfaludy Károly, Vörösmarty és Schedel-Toldy pesti és Kisfaludy Sándor, Kölcsey, Horvát Endre és Guzmics vidéki írók lettek, a filozófiai osztályba választották a pestiek közül Döbrenteit és Imre Jánost, a vidékiek közül Berzsenyit és Szilassy Jánost, a történelmi osztályba Horvát Istvánt és Petrovich Frigyeszt, továbbá Kazinczyt és Kis Jánost. Így a tagok fele volt a szépirodalom munkása, s még betöltetlen maradt két pesti törvénytudós és egy matematikus helye. A tudományos irodalom több területén csak ezután kezdődött a magyar nyelvű munka, s a most megválasztottak egy része is csak a Tudós Társaság felállításának előkészületi idején kezdett tudománya magyar nyelvű műveléséhez. De nemcsak a más területeken mutatkozó hiány volt az oka, hogy a Magyar Tudós Társaság első korszakában elsősorban irodalmi társaság, hanem a megalapítását előkészítő programok természete is. A legfőbb cél a nyelv kiművelése volt, annak apostolai pedig elsősorban a szépirodalom munkásai voltak. Az alapszabályok úgy fogalmazták meg e célt: a társaság feladata

„hogy munkálkodása által hazánkban a tudományok és szép művészségek honni nyelven műveltessenek; s viszont ezek által a nyelv maga csinosulást, fenséget és bővülést nyerjen: ekképpen pedig a nemzeti elme és lélekerő szép és hasznos tudományok által időről-időre kifejtve, saját fényében és méltóságában örök időkre fennálljon.” E program alapján kezdte meg az Akadémia munkáját, s ezért tartotta első feladatai egyikének azt is, hogy előkészítse a nyelvművelő programoktól az irodalmi fejlődés feltételeiül megjelölt tényezők közül most már egyedül hiányzóinak, a fővárosi állandó nemzeti játékszínnek megteremtését.

A Tudós Társaság működésének jellemzése már nem tartozik e könyv keretébe. Az irodalmi élet modern formáinak kialakulása és központosulása a Conversations-lexikoni pör eldőlésével és a Magyar Tudós Társaság megalakulásával nyugvópontra jutott. A Társaság működésének kezdetén még oly író jutott vezető szerephez, kinek tekintélye éppen az említett harccal megdőlt, de négy év után ezt a helyet is kénytelen volt az őt legyőző szövetség egy tagjának adni át.

A titoknoksáért indult meg már az alapítás első hírére a legnagyobb vetélkedés. A feladat döntő jelentőségén kívül a vele járó javadalmazás is kívánatossá tette. Több író szerette volna, ha ezáltal lehetővé válik, hogy egyedül az irodalomnak éljen. Az alapítók mindjárt Döbrentaire gondoltak, Széchenyinek is ő volt más főurak ajánlására első író-munkatársa. Amint azonban Dessewffy Kazinczy nevét vetette föl, többen készek voltak őt támogatni. Boldogan várta, hogy végre megszabadul gondjaitól s az irodalmi központban élhet. Vágya nem teljesült. Mire a tervezet jóváhagyása megérkezett, Döbrentei, Horvát István, Kölcsey és Toldy voltak a jelöltek. Horvátot már sokan nem vették komolyan, s főleg Széchenyi tartotta károsnak a volt magyarság dicsőségét építő ábrándozását. Kölcsey kritikái miatt sokak szemében népszerűtlen volt, Toldynak meg magyartalanságai éltek még nagyon is erősen az emlékezetben. (Az a terv is fölmerült, hogy Toldyt

altitoknokká válasszák Döbrentei mellé külön hatáskörrel.) Igazán erős harc végül is Horvát és Döbrentei közt folyt. A neológia híveinek minden erőlködése hiábavaló volt. 1831. február 14—16. alakult meg végleg a Társaság. Ekkor választották meg az alapító és rendes tagok a 16 tiszteleti tagot és 20 levelező tagot is, továbbá Szemerét a négy nappal megválasztása után elhunyt Kisfaludy helyére. Kölcsény még az ülés közben értesítette, hogy máris jöjjön el a tanácskozás folytatására s vele is szaporodjék a Döbrentei ellen küzdők tábora. Maga Széchenyi ekkor már csak kénytelenségből ragaszkodott Döbrenteihez, ki mindenfelé nagyítva emlegette munkáiban való szerepét. Már 1830. május 22-én meg is mondta neki: „Azt gondoltam, tiszta hazafiúi érzés lakja önt, de látom csak hiu — felpöffeszkedett hiu.” Bajza Toldynak azt írta júniusban, hogy Széchenyi mellette van, de „Teleki per omnia Horvátot akarja secretariusnak, Széchenyi pedig per omnia épen azt nem akarja, s készebb lesz inkább Döbrenteit eltűrni, mint hogy Horvát legyen és igen hihető, hogy a két vetélkedő közt egy harmadik, azaz Döbrentei lesz nyertes.” Így is történt február 20-án; Toldy ekkor jegyző lett. Horvátot annyira sértette a mellőzés, hogy nem fogadta el a rendes tagsági helyet sem. Az ő helyére került egy év után Bajza. 1835-től Toldy a titoknok.

Széchenyi a Tudós Társaság megalakulását megelőző években együtt működött már a fővárosi írókkal. A nemzet új vezére tudatosan kezdte munkáját az irodalmi központosítást s az irodalmi élet állandóságát biztosító országos szervezet megteremtésével. Egész gondolkodásából következett, hogy már a magyar társadalom megszervezésének kezdetén írók segítségét kereste. Még Pozsonyban az 1825-i országgyűlés idején a társadalom tömörítésére igyekezett, hogy a nemzeti reform útját előkészítő eszmecserék ne szorítkozzanak az országgyűlések idejére, s hogy a magyarság vezetői állandóan együttműködjenek. Az e célt szolgáló kaszinót és löversenyt az országgyűlés befejezése után Pestre telepítette át. Ekkor vette maga mellé író-

munkatársul Döbrenteit. A Pesti Magyar Casino jegyzőjévé s a Pesti Lóverseny-egylet titkárává egyaránt őt tette meg. De alig tartózkodott néhány hónapja a fővárosban, maga keresett érintkezést az összes nevezetesebb írókkal. Bajza 1828. december 3-án írta Toldynak, hogy Széchenyi Döbrentei társaságában meglátogatta Kisfaludyt, Vörösmartyt és Fáyt. Kisfaludyban ismerte föl azt az író, aki tollával legerősebben támogathatja. Nem elégedett meg a korábbi politikusok módjára a zöld asztal publicitásával. Tudatában volt, hogy a közönség gondolkodását állandó olvasmánya, az újság közvetítésével lehet leginkább átalakítani. Kultsár lapját halála óta özvegye adta ki Nemzeti Újság, mely Hazai s Külföldi Tudósításokból a Magyar Nemzetnek Köz Javára Készítettet címen. Horvát István támogatásával Kováts Tamás joghallgató írta. Csak hírek közlésére szorítkozott, politikai kérdések megvitatásától még mindig szigorúan tartózkodott. Széchenyi igazi magyar publicisztikát kívánt, s az irányát szolgáló újság szerkesztőjévé Kisfaludyt szemelte ki. De a vállalat megindulását Kisfaludy nem érthette meg. Széchenyi már egy évvel halála előtt, betegsége első erősebb jelentkezése idején szálást és költséget ajánlott neki, de ő nem fogadta el. Széchenyi erőiesen sürgette az engedélyezést: 1830. június 4-én a kancellárnak írt levelében kifakad, hogy az egyetlen lap egy bábáé, annak privilégiumát védik, Kisfaludy pedig nyomorog. Az engedély az 1830. évi országgyűlés elhatározása után érkezett meg; akkor Kisfaludy már halálos ágyán feküdt. Széchenyinek Kisfaludy csoportja iránt való megbecsülése abban is megnyilatkozott, hogy a lexikoni pör idején 1830 júniusában Kisfaludyt, Helmecczyt, Vörösmartyt és Bajzát bevezette a kaszinóba. Ezzel beteljesedett az irodalmi foglalkozás társadalmi elismerésének folyamata is. Maga Széchenyi első magyar röpiratát (*Lovakrul*) 1828-ban adta ki. 1830 legelején jelent meg első nagyobb könyve s egyben legnagyobb hatású munkája, a *Hitel*. Még ugyanabban az évben a 4. kiadásig jutott el, s háromszor jelent meg német fordításban. E mindaddig páratlan magyar könyvsikerben tisztán írói kiválóságnak is

része van; egyébként nyelvi tekintetben most is elfogadta néhány író, kivált Döbrentei tanácsait.

Következő nagy munkájában, a *Világban* egy angol ajkára adja legfontosabb programpontjainak egyikét: „Pest s Budára a nap legvilágosabb sugarai alatt, mert csak a bűn keresi a sötétet, összesíteni a Magyart.” Kimondásakor e program irodalmi téren már be is teljesedett, s e tekintetben az ő első alkotása csak hivatalos sanctiója volt az egyetem áthelyezésével kezdődő félszázados fejlődésnek. Hogy az irodalmi élet arányaiban mily nagy változást hoz a Tudós Társaság megalakulásának éve, arra jellemző, hogy a fővárosi időszak vállalatok száma négyről egyszerre tízre emelkedik. De az új évtized irodalmi élete, noha régebbi kezdemények megvalósulásával indul, kezdettől lényegesen más szerkezetű is, és ebben jelentős része van a Tudós Társaságnak, Kisfaludy triásza benne és kívüle vitt szerepének, a többiek hozzájuk való viszonyának stb., de magának a multbatekintők ellenében a jövőre mutató Széchenyinek személy szerint is.

JEGYZETEK.

Buda és Pest irodalmi életének kialakulását nagyjából az itt tárgyalt korszakra szorítkozva Garay János rajzolta meg először *A magyar írók s irodalom Pesten ötven év előtt és most c.* tanulmányában (Kisfaludy Társaság Evlapjai 1843/45-ről II.), utána Gyulai Pál *Vörösnartý életrajzában* és Toldy Ferenc *Irodalmi társasköreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károly koráig c.* felolvasásában (Kisfaludy Társaság Evlapjai, Új folyam. X. k.). Ezek óta legtöbbször az újabb életrajzi munkák adtak e képhez annak kiemelésével, amit íróik a bennük tárgyalt pálya kapcsán kutattak fel. Csahihen Károly *Pest-Buda irodalmi élete 1780—1830* címen az irodalmi élet külön összefüggésének és fejlődése folytonosságának bemutatása nélkül egyes részletekkel foglalkozik ismert adatok alapján.

Aki az egyes részletek teljes bibliográfiáját keresi, Pintér Jenő nagy *Magyar irodalomtörténete* IV. és V. kötetében és Szinyeyi József írói lexikonában (*Magyar írók élete és munkái. I—XIV. 1890—1914.*) találja meg. Természetesen e munkának is minden lépésnél nélkülözhetetlen irányítói voltak. Épen ezért nem szerepelhetnek mindannyiszor a részletekhez fűzött jegyzetekben külön.

Az egész korszakra vagy e munka több fejezetébe tartozó szakaszára vonatkozó irodalomból a következőkre kell már itt utalnom: Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. 3. kiad. 7—8. kötet. 1873. — (Hóman—)Szekfű: *Magyar történet*. VI—VII. kötet.

Császár Elemér: *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*. 1925.

Farkas Gyula: *A magyar romantika*. 1930.

Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. 1927.

Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei. I—II.* 1927. — Fejér: *Historia Academiae*. 1837. (Az egyetem története.) — Pauler Tivadar: *A budapesti magyar kir. tudományegyetem története. I. (1800-ig.)* 1880.

Gárdonyi Albert: *A magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században*. Könyvtári Füzetek, 2. 1917. — U. az: *Régi pesti könyvkereskedők*. Magyar Könyvszemle, 1926—29. — Iványi—Gárdonyi—Czakó: *A királyi magyar egyetemi nyomda tör-*

ténete. 1927. — Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. M. Könyvszemle, 1923—24.

Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. 1888.

Ferenczy József: *A magyar hírlapirodalom története 1780—1864*. 1887. — Zuber Mariann: *A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig*. 1915. — Pongrácz Alajos: *Szépirodalmi folyóirataink 1848-ig*. Budapesti Szemle, 1930.

Bayer József: *A nemzeti játékszín története*. I—II. 1887. — U. az: *A magyar drámairodalom története 1867-ig*. I—II. — Kádár Jolán: *A budai és pesti német színészet története 1812-ig*. 1914. — U. az: *A pesti és budai német színészet története 1812—47*. 1923.

Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története*. 1926.

Az egyes írók egész pest-budai szereplésére vonatkozó jegyzet mindenütt annak a lapnak száma után áll az alábbiakban, amelyen először van az ő szereplésükről összefüggően szó. (E tekintetben a tartalomjegyzék és a névmutató egyaránt eligazít.) Ugyancsak e helyeken jelzem azt is, hol található ez írók levelei. Kivételt csak Kazinczyval kell tennem, minthogy az ő levelezése az egész korszak legfőbb forrása. Természetesen Váczy János nagy kiadásából idézem mind Kazinczy leveleit, mind a hozzá írottakat. Csak a pót-kötetbe kerülteknél szükséges a kötetszám jelzése, máskor minden gyűjteményes kiadásban megjelent írói levelezésnél eligazít a levél keltezése. A kiadatlan levél- és kéziratári anyag jelzésénél is csak a mai elhelyezés tekintetében eligazító legrövidebb megjelölésre szorítkozom: AIL = Akadémiai kéziratár, Magyar Irodalmi Levelezések; MILt = Múzeumi kéziratár Irodalmi Levelestára; Sz-t. = Szemere-tár, a Ráday-könyvtárban; Rev. libr. = a helytartótanács könyvvizsgáló hivatalának iratai az Országos Levéltárban; OLH = Országos Levéltár helytartótanácsai, OLK = kancelláriai osztálya. Egyéb rövidítések: EPhK = Egyetemes Philológiai Közlöny; IK = Irodalomtörténeti Közlemények; NK = Nemzeti Könyvtár; TGy = Tudományos Gyűjtemény; RMK = Régi Magyar Könyvtár.

3. 1. Az egész fejezethez: Hanskarl Erzsébet: *Buda és Pest irodalmi életének kialakulása*. (1780-ig.) 1928. — Peisner Ignác: *Buda-pest a XVIII. században*. — A Magyar Hirmondóból való idézet az 54. levélből.

5. 1. Toldy Ferenc: *Az akadémiai eszme Magyarországon*. (Összegyűjtött m. VII. k.)

7—10. 1. Pécsi Ödön: *Molnár János élete és művei*. 1896. — Alszeghy Zsolt: *Illei János élete és működése*. 1908. — Takáts Sándor: *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története*. 1895. — Friedreich Endre adalékai a bp.-i kegyesr. gimn. 1931/2-i és 1933/4-i értesítőjében. — Prónai Antal: *A piaristák színjátéka a*

XVIII. században. (Bp. kegyesr. főgimn. ért. az 1906/7-i isk. évről.); u. az: *Az iskolai színjáték a XVIII. sz. társadalmi életében.* (Békefi-
emlékkönyv.)

11. I. Gárdonyi Albert: *A hirlapírás kezdetei Budán és Pesten.* Könyvtári Szemle, 1917.; Kelényi B. Ottó: *Buda és Pest hirlap-
irodalma.* I. A Sajtó, 1924.

11—12. I. Horányi Elek: *Scriptores piarum scholarum.* I—II. 1808—9. — Csaplár Benedek: *Simai Kristóf pályája kezdetén.* IK 1891.

13. I. Kónyiról: Beöthy Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban.* II. 1888.; György Lajos, *Kónyi és D'Aulnay.* Kolozsvár, 1911.; u. az: *K. J. Demokritosa.* 1932.

16—17. I. Az egyetem áthelyezéséről: Fináczy Ernő, *A magyarországi közoktatás Mária Terézia korában.* I. 388. l.; M Hirmondó, 1780. 54. s k. lev.; Ephemerides Vindobonenses, 1780. 52. s k. sz.

18—19. I. Jánosi Béla: *Szerdahelyi György Alajos aesthetikája.* 1914. — Fejér G.: *Memoria Stephani Katona.* 1835.; Hauer Ferenc: *Katona István emlékezete.* Kalocsai jezsuita főgimn. ért. 1910/11-ről. — Prónai Antal: *Dugonics András életrajza.* Szeged, 1903.

21. I. Az első budai doktorok: Merkur von Ungarn, I. k.

22—23. I. A pesti pálosokról: Császár Elemér, *A pálos rend felosztása.* Századok 1902. — U. az: *Ányos Pál.* 1912.; *Ányos versei* nek kiadása u. attól: RMK 23. k.; Kreskay epistoláié Hattyúffy Dezsőtől: RMK 22. k.

24—28. I. A Ratio-ból való magyar idézetek Friml Aladár fordítása szerint: *Az 1777-i Ratio Educationis.* 1913. — Császár Elemér: *Bessenyei akadémiai törekvései.* 1910.; Csaplár Benedek: *A Horányi Elek tervezete.* IK 1899.

26. I. Fejér Antaltól Vitkovics a Szvorényi-féle kiadás II. k. 64. lapján.; Beöthy, id. m. II. k. 159. l.

27. I. Orczy levele Ányoshoz: Koltai Virgil, *Ányos élete és költészete.* 1882. — Bessenyei kéziratairól: Horányi: *Nova Memoria* I. 456. l.

28. I. Kreskay Bacsányihoz: IK 1926. (Császár Elemér közlése.)

29. I. Az egész fejezethez: Marczali Henrik, *Magyarország II. József korában.* I—III. 1881. — Schermann Egyed: *Adalékok az állami könyvzenszúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig.* 1928. — A magyar cenzúra története egyébként még megírójára vár. Ballagi Géza id. munkája Wiesner A. *Denkwürdigkeiten der österreichischen Zensur* c. könyvét veszi alapul s így az ausztriai és magyar szabályok különbségét általában mellőzi. A magyarországi könyvvizsgálati szabályrendeletek mutatója: OLH Index Normalium in Depto Rev. Libr. editorum Res. Reg. — Az 1772—1785. kiadott szabályok összeírása u. o.: Collectio Ben. Normalium Resol. in Neg. Rev.

Libr. Maguk az eredeti iratok időrendben külön kötegekben: Normalia in Rev. libr. és Ideal Miscell. N. 29. jelzéssel; József és a helytartótanács iratváltása: 1781. 5250. sz. és 1782. 4672. sz. az utóbbiak közt.

32. I. Dugonics András följegyzései. 1883. — (Olcsó Könyvtár.) *Etelkának kulcsa.*

35. I. Gárdonyi Albert: *Ráday Pál jogvitája a pestvárosi tanácssal.* Protestáns Szemle, 1927. — Beleznai terveiről: Zoványi Jenő, *Adalék két könyv történetéhez.* IK 1908. — Váczy János: *Gróf Ráday Gedeon összes művei.* 1892. (Olcsó Könyvtár); Vas Margit: *Gr. R. G. élete és munkássága.* 1932.

36—38. I. Váczy János: *Kazinczy Ferenc és kora.* I. 1914.; U. az: *K. F. (Költők és Írók)*; Czeizel János *K. F.* I. 1930.; Négyesy László: *K. pályája.* 1931.

38. I. Garády Sándor: *II. József pestbudai látogatásai.* Historia 1930.

41. I. Bayer József: *Az első magyar nyelvű színelőadás a fővárosban és gróf Valltron.* IK 1930.; Heppner Antal: *Az első pesti magyar előadáshoz.* EPhK 1910. — A Ráday-féle társaságról: Szinnyi Ferenc, *Bacsányi János.* 1904. 8. l.; Kazinczy Levelezése, II. 120. l.; A Mesterséges Ravaszság előadásairól: Rexa Dezső, *Az első magyar nyilvános színelőadások Pesten és Budán.* Tanulmányok Bp. multjából. III. 1934.; Daykákéről: M. Merkur, 1789. 15. sz.

42. I. A január 2-i rendelet: OLK, 14710/1786. — Bacsányi levele: IK 1907. 91. l.

46—49. I. Kelényi B. Ottó: Buda és Pest hírlapirodalma, II—III. A Sajtó 1925. — Hoffmann lapjáról: Goriupp Alisz, *Egy ismeretlen német újság a XVIII. századból.* Könyvbarátok Lapja 1928. — Staats- und Gel. Nachr.: Rev. libr. 1786. F. l. p. 141—2. — Oeconom. Zeitung: OLK 1788. 17922. sz. Tagblättchen: OLK 1788. 18380. — A Magyar Merkuriusról: *A hazai hírlapirodalom történetéhez.* II. M. Könyvszemle 1930.

49. I. Horányi tervéről: Csaplár Benedek, *Révai élete.* II. 162. l.

50. I. Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon.*

51. I. Gruber e korai cikkéről életrajzírója (Szepessy Ilona, 1918.) nem tud.

53. I. Szilágyi Ferenc: *A germanizálás történetéből a két magyar hazában II. József alatt.* 1876.

54. I. Heinrich Gusztáv: *Fr. A. Werthes in Ungarn.* Ung. Revue 1893.

56—57. I. Böhm Dezső: *Orczy Lőrinc élete és költészete.* Kolozsvár, 1909.; Császár Elemér: *Orczy Lőrinc.* IK 1916. — Szinnyi Ferenc: *Bacsányi János.* 1904.; *B. J. költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben.* Kiadta Toldy Ferenc, 1865.

57—59. I. Császár Elemér: *Verseghy Ferenc élete és művei*. 1903.; Gorzó Gellért: *Adalékok V. F. életéhez és költészetéhez*. IK 1914.; Horváth Konstantin: *V. F. prédikációi*. IK 1928.

60—61. I. Mixich Lajos: *Földi János*. 1905. — Bacsányi levelei Rádayhoz: IK 1907. (Molnár János közlése.)

62—64. I. Kazinczy: *Dayka élete*. (D. versei kiadásában.) 1813.; Balogh Árpád Anyos: *Ujhelyi Dayka Gábor*. Kassa, 1913.

68. I. Trenckről: Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. 1925. — A Glückwunsch fordításairól: Jakob Károly, IK 1928. 118. l. — Trenck levelei Strohmayrhoz: MILt.

71. I. Horányi könyvéről Kazinczy: Rumynak. 1808. okt. 13.

72—76. I. Az Ephemeridesről és a Neuvidi Ujságról: *A hazai hírlapirodalom történetéhez*. III—IV. M. Könyvszemle 1930. — A Neuwieder Zeitung hazai kiadásairól: Eckhardt, id. m. 103—108. l.; d'Ester K., *Egy német újság magyarországi pályafutása*. M. Könyvszemle 1926.; Tolnai Vilmos, *Halottak beszélgetései*. EPhK 1927.

78. I. Hajnóczy Iván: *Szent-jóbi Szabó László élete — munkái*. 1905. (30. l. Horváth János az Együgyű Paraszt forrásáról.) — Gálos Rezső: *Sz. Sz. L. költeményei*. RMK 26. k. 1911.

79—87. I. Lugosi Döme: *Kelemen László és az első Magyar Játsszó Színi Társaság*. Makó, 1927.

88. I. Perényi József: *Endrődy János életrajza*. Nagykanizsa, 1899.

90. I. Haraszi Gyula: *Csokonai V. M.* 1880.; Ferenczi Zoltán: *Csokonai*. 1907.; Cs. levelei a Harsányi—Gulyás-féle kiadás II. kötetében.

91—94. I. Bánóczy József: *Révai Miklós élete és munkái*. 1878.; Csaplár Benedek: *R. M. élete*. I—IV. 1881—9. (szorosan ide tartozik a III. k.). — Fraknoi Vilmos: *Gróf Széchenyi Ferenc*. 1902.

92. I. Bacsányi tervéről Császár Elemér, IK 1926. 316. l.

94—98. I. E könyv sajtó alá rendezése után jelent meg Batizi László: *Vályi András élete és munkái*. 1935. — Velledits Lajos: *A pesti magyar társaság*. Irodalomtörténet 1912. — Simai Ödön: *Adalékok a nyelv művelő társaságok történetéhez*. IK 1918. — Ifj. Beszenyei Györgyről: IK 1930. 88. l.

98—108. I. Abafi Lajos: *Kármán József művei*. NK 1880. — Pintér Jenő: *K. J. Békéfi-emlékkönyv*. — Szinnyi Ferenc: *Kármán József és az Uránia névtelenjei*. 1924. — Kármán és Pajor levelei az erdélyi nyelv művelőkhöz. IK 1933. — Tolnai Vilmos: *Miért szűnt meg K. J. Urániája?* IK 1925. — A vizsgálat iratai: OLH Rev. Protoc. Cott. 1796. F. 1. p. 4—7. Rev. libr. 1796. F. 22. p. 1—2. 1797. F. 7. — K. programjának jelentőségéről: Horváth János, *Irodalmunk fejlődésének főbb mozzanatai*. Bp.-i II. ker. főreál ért. 1908.

110. I. A szept. 13-i rendelet: Rev. libr. 1790. F. 8. p. 1—2.

110—112. I. Mályusz Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. 1926. — Illésy József: *Szalkay Antal*. IK 1898.

112—113. I. A május 18-i rendelet: Rev. libr. F. 16. p. 30—31. — Hübnerrel: Kazinczy Lev. II. k. 315. l.

115. I. Verseggy Arankához: AIL 4-r. 146.

115—116. I. Gárdonyi Albert: *Könyvcenzúra és ritka könyvek*. Könyvtári Szemle 1915. — Concha Győző: *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik*. 230. l.

116. I. Kremmer Dezső: *Könyvtári élet Pest-Budán*. Könyvtári Szemle 1916.

118—123. I. Szirmay Antal: *A magyar jacobinusok története*. (Kazinczy jegyzeteivel.) 1889. — Fraknoi Vilmos: *Martinovics és társainak összeesküvése*. 2. kiad. 1922. — Pulszky Ferenc: *Martinovics és társai*. 1882. — Eckhardt, id. m. — Mályusz, id. m. — Kazinczy: *Fogságom naplója*. (Kiadta Alszegegy Zsolt.) 1931.

125—126. I. A Gyöngyösi-kiadásról: Rev. libr. 1795. F. 3. p. 109—10.; 1796. F. 1. p. 5—6., 30—1., 35., 40—1., 63—6., 72., 100. A Murányi Venus III. részének 338—40. versszakát (v. ö. Badics Ferenc 1909-i kritikai kiadását) és a Csalárd Cupido II. részének első 69 versszakát (v. ö. Rupp Kornél kiadását, RMK 6.) hagyta el Dugonics a cenzúra miatt. — Ferenczy Napi Jegyzései: Múz. kézirat-tár. Quart. Hung. 463.

127. I. Takáts Sándor: *Péteri Takáts József*. 1890.

130—131. I. A Himfy-utánzatokról: *A Boldog Szerelem és az első regék történetéhez*. IK 1928. — Csokonai mint könyvtáros-jelölt. U. ott.

131. I. Kölcsonkönyvtárak és olvasókabinétek tilalma: Rev. libr. 1798. F. 5. p. 1—2.; kávéházakról: F. 32. p. 1—3.

133. I. Gaál Györgyről: Toldy, Összegy. m. III. k.; Verő Leó: G. Gy. 1912.

134. I. Csehy levelei és életrajza Mihalkovicsról: AIL 4-r. 46.

136—142. I. Szalay Gyula: *Virág Benedek élete és munkái*. Figyelő 26—27. k.; Garzó Béla: *V. B. élete és irodalmi működése*. Kecskemét, 1900. — *V. poétai munkái* Toldy kiadásában; levelei Szemeréhez és Pyberhez: AIL 4-r. 116. — Népi hagyományok iránt való érdeklődéséről: Horváth János, id. m. 102—3. l.

142—143. I. Szvorený József: *Vitkovics Mihály művei*. NK 5., 6., 8. (az utolsóban levelek, életrajz); Rádits Dusán: *V. M. életrajza*. Újvidék, 1909. — Vass Bertalan: *Horvát István élete*. 1895. — *H. Mindennapja*. (Múz. kézirat-tár), IK 1912—14.

144. I. Schediusról Virág: *Lélius*. 1802.; Kazinczyhoz 1803. jan. 29.

145—149. I. Jánosi Béla: *Schedius Lajos aesthetikai elmélete*.

1916.; Doromby Karola: *S. L. mint német-magyar kultúrközvetítő*. 1930.

149—150. I. Révai levelei Kapuváryhoz: IK 1905. (Közli: Jónás Károly.) — Munkái kiadásáról: Iványi—Gárdonyi—Czakó, id. m. — Takáts 1803. okt. 4-i levele: AIL 4-r. 138.

152. I. Gálos Rezső: *Ismeretlen részletek Verseghy F. életéből*. IK 1932.

153. I. Horvát: *Mindennapi*. 1805. január 18.

156—157. I. Kollányi Ferenc: *A Széchenyi orsz. ktár megalapítása*. M. Könyvszemle 1902.

157. I. Alapi Gyula: *Kultsár István*. Komárom, 1911. U. az: *K. I. és könyvtára*. 1928.

160. I. Wertheimer Ede: *Ausztria és Magyarország a XIX. század első évtizedében*. I—II. 1884. — Domanovszky Sándor: *József nádor iratai*. I—III. (1809-ig.) — Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. 1926.

161. I. Vízota Gyula: *Révai, Verseghy és a tiszti szótárak*. Nyelvtud. Közl. 1905. — Horvát István az augusztusi gyűlésről: IK 1914. 203. l.

166. I. Berzsényi Helmechyhez: AIL 119. III.

169. I. Kultsárné hirdetése az 1828-i 42. számtól kezdve.

170. I. A Kultsárnál folyt tanácskozásról: Szemere Kazinczy-nak, 1810. dec. 10.

173—175. I. Wertheimer Ede: A magyarországi cenzúra történetéhez. Századok 1898. — Regények: Rev. libr. 1806. F. 19. p. 1—2. — A Monumenta-ról: IK 1935. 168—74. l.

175—177. I. György Lajos: *Die Übersetzungen deutscher Romane und Erzählungen in der ungarischen Literatur*. Ungar. Jahrb. 1928. — Szinnyi Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. I. 1925.

178. I. Kovachich útikalauza: Kardos Samu, *Régi okiratok és levelek tára*. I. 1905.

182. I. Ajtay Helmechyhez: AIL 4-r. 119. III.; hasonlóan Szemerehez: Sz.-t. IV. szept. 21. és okt. 31.

186. I. Ragályi 1810. április 2-i levele: Sz.-t. II. k.

186—187. I. Badics Ferenc: *Fáy András életrajza*. 1890. — Szvorényi József: *Szemere Pál minden munkái*. I—III. (I.-ben életrajz, III.-ban levelek.)

191. I. Brisits Frigyes: *Vörösmarty kiadatlan költeményei*. 1926.

194. I. Bleyer Jakab: *Hazánk és a német philológia a XIX. század elején*. 1916.

196. I. Horvát és Helmechy Berzsényihez, ez a kispapokhoz: AIL 4-r. 120.

197. I. Jancsó Benedek: *Kölcsey Ferenc élete és művei*. 1885.; Vértessy Jenő: *Kölcsey Ferenc*. 1908.; Szerb Antal: *Kölcsey*. Minerva 1926.

200—201. I. Rákóczi Géza: *Ungvárnémeti Tóth László*. Sopron, 1892. — Szentmiklóssy levelei: IK 1916. (Bajza József közlése.) — Négyesy László: *Helmezy Mihályról*. Kisf. Társ. Évlapjai, 39. k.

203. I. Helmezy felhívásáról: Pápay Kazinczyhoz 1814. jún. 2. — Bilkey Pap Berzsényihez: AIL 4-r. 120.

204—205. I. Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás*. 1929. — Kisfaludy levelei Angyal Dávid kiadásának VIII. kötetében. — Révai és Takáts viszonyáról: AIL 4-r. 138., kivált T. 1804. május 12-i levele Lég-rádyhoz.

205. I. A tájak és felekezetek szerint való elkülönítésről: Far-
kas, id. m.

207. I. Krompecher Bertalan: *Jankovich Miklós irodalmi törekvései*. 1931. — Fejéről: Toldy, Összegy. m. VI. k.

208. I. Zoltványi Irén: *Guzmics Izidor életrajza*. 1884.

209. I. Verseghyről: Madarász Flóris, *Időszaki sajtónk történetéhez*. Békefi-émlékkönyv. V. ö. még Rajzolatok 1837. 96. sz.

210. I. Bayer József: *Magyar színészeti kuriózum 1802-ből*. EPhK 1916.

214—215. I. Az 1809. február 28-i tanácskozás: Pest megye levéltára, 3129. sz. — Iratváltás a nádorral: u. o. 1810. 290., 1176., 2176. sz.

219—220. I. Balog István egykorú *Karagyorgye-drámája és a szerb színészet kezdete*. EPhK 1932. 1934. — Hoblikről: Toldy, Összegy. m. V. k.; H. néhány a pesti életről szóló verse is figyelmet érdemel koraisága miatt. — Grúszról, Báránról: *Egy régi pesti cím-tár színészeti- és irodalomtörténeti adatai*. IK 1933.

220. I. Gyulai Pál: *Katona József és Bánk bánja*; Miletz János: *K. J. családja, élete és ismeretlen munkái*. 1886.; Horváth János: *Jegyzetek Bánk bán sorsához*. Napkelet 1926.; *K. J. gimnáziumi és egyetemi tanulmányai*. IK 1932.; *K. első történeti drámái*. IK 1933—4.; *K. J. lírikus évei*. IK 1932.

222—226. I. Horvát István: *A ditső Marczibányi Familia tudományos Jutalom-Tétele s annak első fényes kiosztása*. 1817.; a másodikról u. az. 1820. — Gyulai szavai *Vörösmarty életrajza* 3. kiadásának 66. lapján.

227—235. I. A Tudományos Gyűjteményről: Krompecher Bertalan, *Jankovich Miklós irodalmi törekvései*. — A Jankovich-féle iratok: Múz. kéziratár Fol. Hung. 4. — Trattner Szemeréhez: Sz-t. VI. k. — Pethéről: Hofbauer László, *Az Erdélyi Híradó története*. Erdélyi Múzeum, 1932. — Az engedélyezés: Rev. libr. 1816. F. 20. 1817. F. 8. 1—3.

229. I. Az első kötetek sikeréről Trattner Kölcseynek: Sz-t. VII. 4.

233. I. Thaisz Rummyhoz: AIL 4-r. 15.

234. I. Füredi Vidáról: Viszota Gyula, *Kisfaludy Sándor a recenziókról*. Akad. Értesítő, 1907.

237. I. Horváth János id. m. (Kultsár István és a népdalközlések megindulása.) — Szemere szerepéről az Ajándék szerkesztésében: Sz-t. VIII. k.

239—41. I. Festetich színházi lapjáról: OLH 1818. 21615. — A Pannonia munkatársairól: Szemző Piroska, *Német írók és pesti kiadók a XIX. században*. 1931.; Osztern Rózsa, *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német sajtóban*. 1930. — A cenzori iratok: Rev. libr. 1819. F. 11. 1820. F. 8. p. 18—22. F. 34.

241. I. Bajza József: *A Telekiek tudományos hatása*. (Összegy. m. III. k.); Voinovich Géza: *Id. gr. T. László irodalmi munkássága*. IK 1899. — T. József bírálatairól: Császár Elemér, *A m. irodalmi kritika története*, 96—9. l.

244. I. Lukács Pál: *Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége*. Veszprém, 1914. — Helmeczy Szemeréhez: Sz-t. V. 12.

245. I. A Virág-ünnepről Szemere Kazinczynak ápr. 14. és M. Kurir márc. 30.

247. I. Schams F.: *Vollständige Beschreibung der. kön. Freystadt Pesth*. 1821. *Vollst. B. der kön. freyen Hauptstadt Ofen*. 1822.

249—50. I. Simai Ödön: *Töltényi Szaniszló*. EPHK 1904. — Várady Zoltán: *Gróf Mailáth János szerepe a magyar irodalomban*. 1911. — Sallay Géza: *Döbrentei Gábor élete és működése*. Máramarosszigeti kir. kath. főgimn. ért. 1912.; D. levelei Buczyhoz: AIL 4-r. 3. II.

251—2. I. Császár Elemér: *A Berzsenyi-kritika eredeti fogalmazása*. IK 1917. — Trattner levele: Sz-t. VII. 24.

254. I. Bányai Elemér: *Fáy András kiadói*. Régi Okiratok és Levelek Tára. I. 1905.

257. I. A Nefelejts tervéről: Krompecher id. értekezése.

258—62. I. Bánóczy József: *Kisfaludy Károly élete és munkái*. I—II. 1882—3.; K. levelei a Bánóczy-féle kiadás (1893.) VI. kötetében.

259. I. A nőegyletről és a Zrínyi előadásáról: Wiener Zeitschrift. 1819. I. k. — Trattner Szemeréhez: Sz-t. VIII. 12. — Későbbi előadások terve: u. o. 46.

261. I. A Szemerének szóló meghívó: Sz-t. VIII. 17.

262. I. Gózonny Szemeréhez: Sz-t. VIII. 59.

264—5. I. Horváth János: *Jegyzetek Bánk-bán sorsához*. Napkelet. 1926. — *A Bánk-bán történetéhez*. IK 1931.

266. I. Szép Ernő: *Magyar drámák a bécsi színpadokon*. 1930.

269. I. Hunkár adatai: AIL 4-r. 124.

270. I. Támedly Mihály: *Igaz Sámuel és a Hébe*. Sopron, 1917.

271. I. Az Árpádia terve (az engedély Hazuchára való átruházása folytán): Rev. libr. 1848. F. 11. p. 29. — Rexa Dezső: *Döbrentei irodalmi munkásságához*. IK 1898. 107. l.

275. I. A tulajdonjogra vonatkozó iratok: Horvát István, *Az Auróra-per*. TGY 1834.

276. I. Zoltványi Irén: *Czuczor Gergely összes költői művei*. (I. kötetben életrajz.) — Cz. levele Toldyhoz: AIL 4-r. 61 f.

277—8. I. Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. — V. és barátai levelezése: Czapáry László, *Vörösmarty emlékkönyve*. Székesfehérvár, 1900.

278—82. I. Kuncz Aladár: *Toldy Ferenc*. 1907. — Greguss Ágost: *T. F. irodalmi munkássága*. 1871. — T. napkönyve: *Kardos Samu, Régi Okiratok és Levelek Tára*, I. k. 1905.; folytatása: Muz. kéziratár Fol. Hung. 1616. — Levelei Bajzához 1827-ig: AIL 4r 144.; 1828-tól MILt.; megismerkedésükről: 1826. május 30. — Szücsi József: *Bajza József*. 1914. — B. levelei: Badics Ferenc, *B. J. összegyűjtött munkái*. VI. k.

280. I. Prepeliczay bírálatairól: Toldy Bajzához 1824. március 6.; Kuncz és utána mások Horvát Istvánt tartják a Haramják bírálójának.

283. I. P. *Thewrewk József önéletrajza*. IK 1916.

284. I. Kovacsóczy és Landerer nyomdvánnya: Rev. libr. 1824. F. 14. p. 5—8.

285. I. Novellája kihagyásáról Toldy június 17-én ír Bajzának.

288. I. Az egész fejezethez: Horváth Mihály, *Huszonöt év Magyarország történetéből*; Szekfü Gyula, *Három nemzedék*. — A Tudományos Gyűjtemény ellen folyt eljárás: Rev. libr. 1823. F. 4. p. 38—9. 61—2.

290. I. Regénycenzúra: Rev. libr. 1825. F. 7. p. 8—9. — Fáy Bárány Ágostonhoz: IK 1924. (Badics Ferenc közlése.) — Rudnay felszólalása: Rev. libr. 1821. F. 21. p. 3.

293. I. Bártfay levele: Sz-t. X. 101. — A *Mikes bújáról*: Toldy Bajzának 1828. aug. 19.; B. Toldynak 1829. szept. 6., 1830. jan. 12.

294. I. Fejér levelezése: Egyetemi Könyvtár, 140b. sz. kézirat. — Könyvtárigazgatói kinevezéséről: Wertheimer Ede, IK 1896. 431. l.

295—300. I. Szász Károly: *Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása*, 1880. Viszota Gyula: *Mi indította Széchenyit az Akadémia megalapítására*. 1925. Bártfai Szabó László: *Adatok a M. T. Akadémia és a XIX. század első felének történetéhez*. 1926.; Takáts Sándor: *Gr. Sz. I. reünioja és az Akadémia alapítása*. Budapesti Szemle 1930.; Viszota Gyula: *Széchenyi naplói*. II—III. k.

303. I. Helmeczy Toldyhoz: AIL 4-r. 68.

308. I. Brisits Frigyes: *Vörösmarty és az Ezeregyéjszaka*. IK 1933.
311. I. Az Anyos-kiadásról: Toldy levelei Bajzához.; Császár Elemér: id. Anyos-kiadás, 229—30. l. — Stettner Fábriánhoz: MILT.
315. I. Előfizetési felhívás és szerződés: Sz-t. IX. 3. 60.
318. I. Kéky Lajos: *Magyar költői versenyek*. Budapesti Szemle 1918. — Dékány Andor: *Szontagh Gusztáv irodalmi bírálatai*. 1929.
320. I. Vörösmarty id. levele és még néhány sora Stettner levelei közt, AIL 4r 104.
322. I. Guzmics, Pápay: Sz-t. IX. 11—2.
325. I. Károlyi Bacsányihoz: AIL 4r 152 D.
- 327—30. I. Kazinczy Ferenc: *Pestre*. (Kiadta Rexa Dezső.) 1929. — Brisits Frigyes: *Az öreg Kazinczy és a fiatal Vörösmarty*. Katholikus Szemle 1933.
- 330—1. I. Horváth János: id. m. 126., 161., 198. l.
339. I. Fogarassy Toldyhoz 1829. július 25.: AIL 4r 65.
- 340—3. I. Szalay ifjúságáról: Eötvös emlékbeszéde a Voinovich-féle kiadás VII. kötetében.; Szinnyi József, M. Helikon. Pozsony, 1885.; Angyal Dávid: *Sz. L. emlékezete*. 1914.; br. Szalay Gábor: *Szalay László levelezése*. 1913. — Kiadatlanok Virághoz: AIL 4-r. 123. — Voinovich Géza: *Báró Eötvös József*. (Eötvös-kiadása XX. kötetében.); Ferenczy Zoltán: *Br. Eötvös J.* 1904.; Novák László: *Az ifjú Eötvös és a francia irodalom*. 1930. — Badics Ferenc: *Gaál József élete és munkái*. 1881.
- 343—6. I. Berzeviczy Albert: *A százéves Akadémia*. Akadémiai Értesítő. 1931. — *A M. T. Akadémia első évszázada*. 1926.; benne Négyesy László: *A magyar irodalom és költészet fejlődése*. — Viszota Gyula: *Széchenyi naplói*. III. k.
- 346—7. I. Beöthy Zsolt: *Széchenyi és a magyar költészet*. 2. kiad. 1889. — *A Hitel új kiadása* Iványi-Grünwald Béla történeti bevezetésével. 1930.

E könyv a M. T. Akadémiának 1927-ben és 1930-ban hirdetett pályázatára készült s az 1932. évi nagygyűlés határozatából nyerte el a pályadíjat. Azóta lehetőség szerint figyelembe vettem a kapott utasításokat és tanácsokat, valamint a munkám befejezése (1931 nyara) óta megjelent irodalmat. E helyen is hálás köszönetet mondok mindazoknak, akik tanácsokkal láttak el és e munka kiadását a kedvezőtlen viszonyok ellenére is lehetővé tették, elsősorban a Magyar Tudományos Akadémiának, amely e könyvet kiadványai közé való felvételre méltatta, a Császár Elemér elnöklete alatt Pintér Jenő előadóból és Papp Ferencből álló akadémiai bírálóbizottságnak, az Irodalomtörténeti Bizottságnak s külön is Császár Elemérnek, aki annak előadójaként is sokat fáradozott a kiadás ügyében, s a munkát kefelevonatban is volt szíves átjavítani — továbbá Horváth Jánosnak, aki pályanyertes munkámat figyelmével kitüntette s értékes tanácsokkal támogatott, végül Budapest Székesfővárosnak, amely a pályadíj felajánlásával a munkám megírására ösztönző pályatétel kitűzésére alkalmat adott, majd a kiadás lehetőségét is megkönnyítette a M. T. Akadémia kérésére felajánlott támogatásával.

NÉVMUTATÓ.

Csak felsorolásban vagy egyébként pusztán megemlített neveket nem vettem föl; dőlt szám több fejezetben szereplőknél arra a helyre utal, amelyhez az egész pályájukra vonatkozó jegyzet tartozik.

- Abaffy Ferenc 119—20.
 Ajtay Sámuel 182, 201.
 Alexovits Basilius 58, 110, 113.
 Andrád Elek 219.
 Argauer Máté 227, 246.
 Aszalay János 121.
 Anyos Pál 16—8, 22—3, 25, 27, 58, 98.
 Bachich József 176.
 Bácsányi János 8, 10, 41, 56—8, 92, 120.
 Bajtay Antal 8, 9, 12.
 Bajza József 8, 238, 276, 278—82, 284—5, 293, 304, 313, 320—6, 328—40.
 Balla Károly 234, 245, 249, 318.
 Balog István 217, 219.
 Balogh Pál 335.
 Baronics 45.
 Barth Ádám János 48.
 Bárány Boldizsár 220.
 Bárány Péter 89, 93.
 Bártfay László 268, 327, 332.
 Beimel József 307.
 Beleznay Miklós gr. 25, 27, 35.
 Beleznayné 35, 80, 100—2, 104—5.
 Benedikt Mihály 34.
 Benke József 219.
 Benyák Bernát 8, 9, 20, 22.
 Beregszászi Nagy Pál 149, 205, 223, 235.
 Berzsényi Dániel 166, 200, 203, 262, 343.
 Bessenyei György 22—5, 27—8.
 Bessenyei György, ifj. 97.
 Bilkey Pap Ferenc 201, 203—4.
 Bolla Márton 9.
 Brunswick Ferenc gr. 260.
 Bugát Pál 328, 335.
 Bulla Henrik 41.
 Burián Pál 181.
 Busch Jenő 85—6.
 Cetto Benedek 8, 9, 12, 33.
 Cornides Dániel 37, 54.
 Cörver Elek br. 8, 11.
 Csehy József 134—5, 141—2.
 Cserneczy 335—6.
 Csery Péter 176.
 Csokonai Vitéz Mihály 90, 106, 124—5, 156.
 Czinke Ferenc 150, 191—3, 206, 212, 227, 231, 243, 277, 279.
 Cziráky Antal gr. 97.
 Czövek István 203.
 Czuczor Gergely 209, 276—7.
 Dayka Gábor 41, 49, 62—4.
 Deák Ferenc 286.
 Dessewffy József gr. 8, 238, 275, 315, 336.
 Desericzky Ince 12.
 Déry István 219.
 Déryné 217, 219.
 Diepold Floridus 34, 43—4, 128, 178.
 Döbrentei Gábor 186, 237, 245—6, 250—1, 258, 263, 271—5, 297, 300, 303, 308, 334—6, 343—8.
 Drescher Frigyes 291.
 Dugonics András 8, 19, 20, 32, 37, 51, 55, 74, 87, 89—90, 100, 125—6, 132, 134, 149, 217.
 Egerváry Ignác 9, 89.
 Eggenberger József 15, 128, 132, 153, 177, 259.

- Eitzenberger 10—2, 34, 42.
 Endrődy János 88—9.
 Eötvös József br. 340—2.
 Ernyi Mihály 88, 213, 219.
 Eder György 260—1.
- Fábián Gábor 238, 284, 286.
 Fáy András 184, 186—7, 217,
 253—4, 275—6, 318, 330, 347.
 Fejér Antal 25—6.
 Fejér György 162, 195, 206—8,
 225, 227, 230—1, 244, 252,
 256, 294, 297.
 Fenyéri Gyula (l. Stettner György.)
 V. Ferdinánd 224, 343.
 I. Ferenc 111, 173—4.
 Ferenczy János 143, 155, 189.
 Festetich Károly Albert gr. 239—
 240, 266.
 File András 46, 67.
 Fingerhuth Adolf 34, 43.
 Fogarassy János 339.
 Folnesics Lajos 188—9, 227, 238.
 Forgó György 227—8, 231, 256,
 270, 313.
 Földi János 38, 49, 59, 60—61.
 Furkát Tamás (l. Gaál György).
 Füredi Vida (l. Kisfaludy S.).
- Gaál György 133, 175, 263, 266.
 Gaál József 228, 340—1, 343.
 Gáti István 225.
 Georch Illés 224.
 Gindl József Agoston 59, 61.
 Girzik X. Ferenc 40.
 Glosius Sámuel 25.
 Gombos Imre 219.
 Gorove László 219.
 Gruber Károly 51.
 Grusz Antal 220.
 Guzmics Izidor 177, 208—9, 343.
 Gvadányi József gr. 74.
 Gyurián János 127.
- Hajnóczy József 79, 93, 112, 116,
 119—21.
 Haliczky András 75, 77, 146, 231,
 240.
 Hartleben Konrád Adolf 128—9,
 133, 148, 153, 177—8, 194.
 Helmeczy (Bierbrauer, Serfőző)
 Mihály 193—4, 201—3, 205,
 245, 267, 275, 280, 291, 303,
 343.
 Hoblik Márton 219.
 Hoffmann Lipót Alajos 45—7, 54,
 111.
- Holosovszky Imre 176—7.
 Horányi Elek 8, 12, 21, 25, 27,
 28, 33, 49, 50, 56, 71.
 Horvát Endre 234, 275, 297, 343.
 Horvát István 133, 140, 142—3,
 146, 154, 157, 165, 167, 169,
 183—5, 188—91, 193—4, 199,
 204, 207—8, 221, 223, 226—7,
 230—1, 233, 244—8, 252, 256,
 269—70, 275, 279, 294, 297,
 299, 326, 341, 343—6.
 Horváth Ádám 67, 69, 71, 77, 87,
 93, 112, 225, 262.
 Horváth János 18, 98.
 Hübner Károly 31, 32, 112—3.
- Igaz Sámuel 270—1, 275.
 Iházi Imre 135.
 Illei János 7.
 Ilosvai Sámuel 176—7.
 Institoris Gábor 108, 116, 129—
 131.
 Institoris Károly 131, 178, 180.
 Ivanics Zsigmond 178, 181.
- Jankovich Miklós 98, 207, 223,
 228, 230—3, 244—5, 256—7,
 297, 327.
 József császár 9, 28, 29—32, 38—
 40, 53, 54, 66.
 József nádor 155, 160—1, 224,
 271.
- Kacskovics Lajos 280.
 Kalmár György 37.
 Kassai József 64.
 Katona István 18, 20, 37, 54, 71,
 75, 161.
 Katona József 8, 209—10, 220,
 239, 262, 264—5.
 Kazinczy Ferenc 36, 38, 51, 56,
 59, 60, 65, 66, 74, 79—82, 89,
 92—3, 106, 112, 120, 164—8,
 182—90, 193—4, 197—8, 200—
 207, 209, 227, 232—5, 241—3,
 245, 249, 251, 253, 255, 267—
 269, 271—6, 279—83, 297—
 300, 315, 326—31, 338, 340,
 343—5.
 Kármán József 38, 74, 84, 98—9,
 100—8, 145.
 Károlyi István 304, 306—8.
 Kátsor Keresztély 8, 9.
 Kelemen László 10, 81—2, 86—7,
 210.
 Kiáltóssy Schreyer Adám 143—4.

- Kilián Adám 44, 108, 118, 126, 128, 147, 178.
 Kilián György 118, 126, 128, 147.
 Kisfaludy Károly 195, 237, 245, 258—63, 266—72, 274—7, 281—3, 306, 310—1, 313—4, 318—23, 327—34, 338, 343, 346.
 Kisfaludy Sándor 205, 225, 234, 275, 343.
 Kis János 178—9, 194, 227.
 Kiss István 44, 129—30, 152, 153, 177, 179.
 Kiss István (ifj.) 179—80.
 Kiss József 179.
 Kiss Károly 318, 328.
 Kolmár József 225.
 Kónyi János 13.
 Koppi Károly 9, 10, 22, 51, 54, 75, 119, 122.
 Koré Zsigmond 82, 88.
 Kovachich Márton György 22, 45, 49—52, 71, 75, 99, 147, 156, 183, 223.
 Kovács Pál 326.
 Kovacsóczy Mihály 238, 276, 280, 282—6.
 Kölcsény Ferenc 166, 197—8, 204—5, 229, 251—3, 275—6, 293, 314—6, 318—9, 324, 326, 343—5.
 Köpff György 15, 18, 37, 42—4, 68.
 Krammer Ferenc 18, 20, 114.
 Kreil Antal 100, 119, 122.
 Kreskay Imre 22, 23, 25, 27, 58.
 Kultsár István 157—9, 161, 163—170, 183, 188, 191, 195, 200, 206, 212—8, 221, 227—8, 230—1, 236—7, 244—5, 250, 252, 257, 261—2, 275—6, 297, 323, 330.
 Kurzböck József 34.
 Laczkovits János 48, 69, 111, 119.
 Lakits György 21.
 Lakos János 135.
 Landerer Anna 127.
 Landerer (János) Mihály 59, 89, 125, 127—8, 147, 177.
 Landerer János Sebestyén 10, 42.
 Landerer Katalin 10, 34, 42, 45, 47, 88.
 Landerer Lajos 283—4, 304, 306, 307, 311.
 Landerer (Lipót) Ferenc 10, 12.
 Landerer Mihály 119, 121, 127.
 Láng Adám János 88, 219.
 Lettner Godofréd József 42, 45, 52.
 Leyrer József 128—9, 178.
 Légrády Imre 169.
 Lindauer János 43, 44, 117.
 II. Lipót 83, 94, 110—1.
 Lübeck Károly 148.
 Madarassy Ferenc 174.
 Mailáth János gr. 245—6, 249—250.
 Makáry György 276, 278, 280.
 Makó Pál 17, 20.
 Marczibányi Imre 223.
 Marczibányi István 222, 226.
 Marczibányi János 223.
 Martinovics Ignác 7, 22, 94, 107, 111, 115, 119—20.
 Mauß János Gellért 15.
 Mária Terézia 3, 30, 32, 34.
 Meissner Ferenc 118.
 Mérey Sándor 134—5, 214, 215, 219.
 Mihalkovics 134—5.
 Miller Jakab Ferdinánd 126, 157, 161, 223, 248.
 Mitterpacher Lajos 20, 143.
 Mokry Benjámin 230, 245.
 Moll Jeromos 47, 76, 146.
 Molnár János 7, 18, 20, 51, 54.
 Munkácsy János 238, 278—9.
 Müller József 179.
 Nagy Benedek felsőbüki 239, 303.
 Nagy Pál felsőbüki 295, 303.
 Nagyváthy János 68, 93.
 Napoleon 160.
 Nottenstein Veronika 10, 11.
 Nouseul 210.
 Orczy Lőrinc 8, 25, 27, 28, 37, 56—57.
 Öz Pál 121, 145.
 Pajor Gáspár 102, 105, 107—8, 116.
 Palóczy László 186.
 Patzkó Ferenc Ágoston 42, 48, 72, 127, 147, 307.
 Pauer János Mihály 43, 117.
 Paziazi Mihály 313.
 Perczell Imre 263, 278, 283.
 Pethe Ferenc 223—4, 227—8, 230.

- Pethő Adám 81.
 Péry Ignác 219.
 Podmaniczky József br. 80, 84, 93.
 Prabner 45.
 Pray György 18, 20, 21, 45, 46, 54.
 Prepeliczay Samu 264, 280.
 Prónay László br. 80, 158.
 Prónay Sándor br. 100, 158, 214, 223.
 Protasevitz 84—5.

 Radlinger János 46, 67, 69, 71.
 Ragályi Tamás 184—6.
 Ráth Pál 81, 88, 132.
 Rátz Sámuel 19, 20, 23, 25, 52, 55, 61, 94, 105, 109.
 Ráday Gedeon gr. id. 8, 10, 15, 35—8, 59—61, 74—5, 78, 83, 92, 100.
 Ráday Gedeon gr. ifj. 10, 41, 56, 60, 99.
 Ráday Pál gr. 10, 81—3, 99, 214, 246, 260.
 Révai Miklós 74, 79, 91—4, 96, 113, 143—4, 149—55, 158, 161, 165, 183, 191, 205, 279.
 Rietaller Mátyás 114.
 Rosenpacher (Rózsapataki) Ferenc 46, 67.
 Royer Ferenc Antal 11, 12, 20, 42.
 Rösler 238, 280.
 Rudnay Sándor 290.
 Rudnyánszky Karolina 89.

 Sajnovics János 7.
 Sághy Ferenc 89, 128, 172—3, 294.
 Sándor István 170.
 Sándor Lipót nádor 91, 111, 123.
 Saphir M. G. 240.
 Schaffrath L. br. 9, 12, 22, 33, 46.
 Schams Ferenc 247.
 Schedius Lajos 85, 90—1, 100—2, 105, 121, 143—4, 145—9, 156, 158, 183, 188, 214—5, 223, 230, 256, 259, 271, 275—6, 297.
 Schickmayer 47, 147.
 Schlegel Frigyes 194.
 Schmallögger 40, 41, 46.
 Schönwiesner István 20, 100.
 Schwartzner Mátyás 37, 54, 100, 143, 183, 244.
 Sebestyén Gábor 263.

 Sehy Ferenc 84, 86, 88—9, 111.
 Simai Kristóf 8, 9, 12, 41, 89.
 Soós Márton 81, 88—9.
 Spielenbergs Pál 73, 75—6, 83—4, 100.
 Stáhel József 44.
 Stettner György (Zádor, Fenyéry) 282, 284—6, 310—2, 318, 320, 324, 326—7, 331, 333—4.
 Stettner Máté 201, 223.
 Strohmayr Ignác Antal 43, 67—70, 80, 111, 117—8.
 Szalay László 328, 340—2.
 Szalkay Antal 111, 116.
 Szemere Pál 146, 166, 169, 184—186, 187, 189—91, 193, 195, 197—9, 204—7, 217—8, 227, 231—2, 234, 237, 245—6, 251, 258—9, 262, 275—6, 283—4, 297, 314—20, 326, 329—32.
 Szentjóni Szabó László 78—9, 87—8, 120—1.
 Szentkirályi László 84, 86, 214, 223.
 Szentmiklóssy Alajos 201, 205, 234, 263, 275, 284, 332—3.
 Szepes Ignác br. 296.
 Szerdahelyi György Alajos 7, 17, 18, 20, 54, 149.
 Szerelemhegyi András 85, 88, 124.
 Széchenyi Ferenc gr. 93, 155—7.
 Széchenyi István gr. 295, 334, 343—8.
 Szluha György 75, 93, 97, 110.
 Szommer János 263.
 Szomor Máté 81, 88.
 Szontagh Gusztáv 318.
 Sztrokay Antal 199, 245, 249.
 Szubuly György 308.
 Szüts István 143, 206, 277.

 Takáts József 127, 149, 205.
 Tanárki János 219.
 Tatay János 208.
 Teleki József gr. 37, 225, 232—3, 235, 241—2, 245, 297—300, 343.
 Teleki László gr. 152, 162, 169, 212, 214, 223—6, 241, 298.
 Tertina Mihály 66, 72, 75, 94.
 Thaisz András 233—5, 237, 242, 245—6, 258, 275, 324—5, 328, 336, 339.

- Thewrewk József, Ponori 276, 282—6.
 Thiel (Diel) 45.
 Toldy (Schedel) Ferenc 8, 238, 276, 278—86, 307, 311—4, 318—21, 327—34, 339, 343—346.
 Töltényi Szaniszló 245, 249, 263, 275.
 Tóth Farkas 67, 69.
 Trattner János Tamás, id. 33, 43.
 Trattner János Tamás, ifj. 42, 171, 202—4, 227—33, 244, 256—7, 259, 264, 270, 306.
 Trattner Mátyás 21, 33, 43, 47, 52, 57—61, 76, 78, 88, 121, 128, 152, 172, 303—4, 306—7, 324—5, 327.
 Trenck Frigyes 68, 70.
 Tretter (Járy) György 313.
 Ungvári János 81, 88.
 Ungvárnémeti Tóth László 169, 200—1, 205, 236, 255.
 Unwerth Emánuel gr. 83, 85.
 Vajkovics Imre 74, 110.
 Vass László 233.
 Vályi András 94—5, 98, 132, 134, 149.
 Vedres István 288—9.
 Verseggy Ferenc 8, 38, 57—9, 61, 69, 87—8, 113—4, 119—21, 132—3, 144, 149, 152—5, 158, 161, 165, 172, 177, 209, 226, 243, 251.
 Vida László 214—5, 219.
 Virág Benedek 67, 132—4, 136—144, 152, 158, 166, 176, 181, 183, 188, 200, 206, 209—10, 223—4, 228, 231, 245, 279.
 Vitkovics Mihály 128, 142—3, 166, 174, 176, 183, 189, 193, 197—200, 204, 207, 209, 218, 231, 245—6, 250, 254, 256, 258, 270, 275, 297, 303.
 Vörösmarty Mihály 8, 192, 238, 276—7, 284—7, 293, 300, 308, 310, 312—3, 318, 320, 322—7, 329—34, 343, 347.
 Wahr Károly 16.
 Weingand János Mihály 15, 18, 37, 42, 44, 58, 69, 108, 113, 118, 121, 128.
 Werthes Frigyes Ágost 52, 72, 91.
 Wigand Ottó 308—9, 334—6.
 Winterl József 49, 100.

TARTALOMJEGYZÉK.

I. Előzmények. Az egyetem Budára költözésének irodalmi jelentősége.

- | | |
|--|----|
| 1. A fejlődés akadályai. Népesség. Iskolázás. Jezsuiták Budán. A pesti piaristák jelentősége. Az első nyomdák és kiadványaik. Az első budai újság. Piarista írók. Könyi János. Könyvforgalom; az első könyvkereskedés. A német színjátszás kezdete. | 3 |
| 2. Az egyetem áthelyezése. Felavatásának irodalmi emlékei. A tanárok irodalmi munkássága. Dugonics első budai éve. Az egyetemi nyomda és könyvtár. Az első évek doktorai és ifjúsága. Pálosok: Anyos és Kreskay. Tudós újság terve. Bessenyei pesti tanácskozásai. A Hazafiui Magyar Társaság. | 16 |

II. József császár kora.

- | | |
|---|----|
| 1. Sajtóügyi reform. Könyvnyomtatás és könyvkereskedelem föllendülése. Röpiratok. A türelmi rendelet; protestánsok Budán és Pesten. Ráday Gedeon szerepe. Kazinczy Pestén. | 29 |
| 2. A kormányiszékek áthelyezése. Az új kettős főváros külső fejlődése. Várszínház. Kísérlet a magyar színjátszás megteremtésére. A könyvnyomtatás és könyvkereskedelem további fejlődése. A politikai irodalom elszaporodása. Német hírlapok. A Magyar Merkurius. Folyóirattervek. A Merkur von Ungarn. | 39 |
| 3. A germanizáló rendelet. Németesítés az egyetemen. Rátz Sámuel és Dugonics ellenállása. Orczy és Bacskányi. Verseggy pályájának kezdete. Ráday, a pestiek és a Magyar Museum. Földi János. Nyelvművelés a központi papnevelőben. Dayka Gábor. | 53 |

III. A nemzeti felbuzdulás kezdetétől a mozgalmak elfojtásáig. 1790—5.

- | | |
|--|----|
| 1. A szent korona hazahozatalának irodalmi emlékei. Az első budai országgyűlés. Trenck Frigyes Pestén. Röpiratok. Aktuális tudományos kiadványok. Az Ephemerides Budenses és a nyelvművelés. Neuvidi Újság. Német lapok. | 65 |
| 2. Vidéki írók az ünneplő fővárosban. Szentjóni Szabó Pestén. A játékszín eszméje. Kazinczy terve. Az első magyar színtársulat. A drámai irodalom föllendülése; sorozatos kiadványok. Dugonics, Csokonai és a színtársulat. A tudós társaság eszméje; Révai küzdelmei; Széchenyi | |

Ferenc és mások tervei. A magyar nyelv az egyetemen: Vályi András és a Pesti Magyar Társaság.	77
3. Kármán József. A Beleznai-ház és Schedius írói estéi. Az Uránia.	98
4. A reakció kezdete és uralomrajutása. Hajsza Verseghy ellen. Az új sajtórendtartás. A könyvforgalom alakulása. A Martinovics-féle összeesküvés. Az irodalom vesztesége.	108
IV. Az irodalmi élet szünetelése és megújulásának alapjai. 1795—1806.	
1. A budai cenzúra szigora. A könyvnyomtatás és könyvkereskedelem helyzete. A magyar könyvek terjesztői.	124
2. Dugonics és tanítványai. Gaál György. Vályi tanítványai. Virág Benedek; hatása az ifjúságra. Vitkovics és Horvát István.	132
3. Schedius és a Zeitschrift; a grammatikai harc kezdetei. Révai pesti évei. Verseghy itthon. A grammatikai harc. A Széchenyi-könyvtár, Kulcsár István és a nyelvművelés.	145
V. A nyelvművelő mozgalmak újabb megerősödése. 1806—17.	
1. Az országgyűlések eredményei. Teleki László pályakérdése. A Hazai Tudósítások és az irodalom. Kulcsár mecénáskodása.	160
2. A magánnyomdák helyzete és az Egyetemi Nyomda. A könyvvizsgálat. A regények elszaporodása; íróik. A könyvkereskedők és az írók. A könyvkiadás nehézségei.	170
3. Kazinczy és a pestbudai írók. Első hívei: Ragályi; a Segítő, Fáy, Szemere. Folyóirattervek. Kazinczy triász. Révai utóda, Czinke és a triász. Horvát magyar előadásai. Schlegel Frigyes Pesten. Szemere Aurorájának előkészületei. A Berzsenyi- és Dayka-kiadás intézése. Kölcsey és a triász. A triász felbomlása. Társadalmi élet. Kazinczy újabb hívei: Tóth László, Szentmiklóssy, Helmeczy stb. Trattner János Tamás és a magyar irodalom. Kazinczy pesti hívei a nyelvújítási harcban. Békéltetők: Kulcsár, Fejér, Jankovich. A növendékpapság Magyar Társasága. Verseghy elszigeteltsége.	182
4. Magyar sodás és német színészet. Az új színház. A második magyar szintársulat és műsora. Színész-drámaírók és egyetemi hallgatók. Bárány Boldizsár, Katona József útja a <i>Bánk-bánig</i>	210
VI. A Marczibányi-intézet és a Tudományos Gyűjtemény alapításától 1825-ig.	
1. A Marczibányi-intézet alapítása; jutalmak, pályatételek, ünnepek.	222
2. A Tudományos Gyűjtemény alapítása. Az első szerkesztők és a Tudományos Egyesület. A nyelvújítási harc a Tudományos Gyűjteményben. A Hasznos Multságok. A Szépliteraturai Ajándék. A magyar irodalom és a német sajtó. A Pannonia.	227
3. A Telekiek szerepe. Az ortológia visszaszorulása. A társas élet kiegyenlítő hatása. Statisztika 1820-ból. Mailáth.	

Döbrentei Pesten. Kölcsey Pestre vágódása és tapasztalatai. Fáy. Az írók és a közönség. Magyar almanach terve.	241
4. Kisfaludy Károly. A fehérvári színtársulat. Kisfaludy sikere és hatása. A <i>Bánk-bán</i> kiadása és Katona távozása. Kisfaludy beilleszkedése az íróvilágba. Kisfaludy és Kazinczy. Az Aurora alapítása. Az Árpádia terve. Döbrentei elpártolása. Az Aurora tulajdonjoga. Munkatársai. A fiatalok: Czuczor, Vörösmarty, Toldy és Bajza. Stettner. Thewrewk és Kovacsóczy. Az Aspasia. Kisfaludy és a fiatalok. A <i>Zalán futása</i>	258
VII. Az irodalmi élet újjáalakulásának és központosulásának bevégeződése. 1825—30.	
1. A szent szövetség korának sajtópolitikája. A Tudományos Gyűjtemény büntetése. Cenzúra és szépirodalom. A bécsi kormány és a magyarság. Az 1825-i országgyűlés. A Tudós Társaság alapítása. Írók az alapszabálykészítő bizottságban: az első országos író-kongresszus.	288
2. Az irodalom népszerűségének növekedése és az előfizetés csődje. Az írók, a könyvkiadás és a könyvkereskedelem. Változások a könyvnyomdákban. Wigand kiadóvállalata. Az új helyzet és az írói rend.	300
3. Aurora-kör. Toldy, Stettner és a Handbuch. Kritikai folyóirat terve. Az Élet és Literatura. Szemeréék és az Aurora-kör. Bajza különállása; csatlakozása az Aurora-körhöz. Vörösmarty helyzete; a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője lesz. A Koszorú. Kazinczy pesti tartózkodása és az Aurora-kör elkülönülése. Bajza első polemiája és a Kritikai Lapok előkészítése. A lexikoni pör. Nemzedékváltás. Kazinczy, Bajzaék és a legifjabbak: Szalay László, Eötvös és Gaál József. A Magyar Tudós Társaság megalakulása. Széchenyi szerepe. Új helyzet felé.	310
Jegyzetek	349
Névmutató	361



